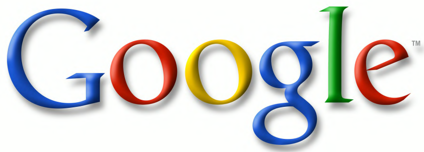

NIEUWE

VERHANDELINGEN

VAN HET

PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN

EN

WETENSCHAPPEN.

ELFDE DEEL.

Te UTRECHT,
Bij J. ALTHEER,
Drukker van het Provinciaal Utrechtsche Genootschap.
MDCCCXXXVIII.

INHOUD

DER STUKKEN VAN DIT ELFDE DEEL.

BUNDEL

VAN

FEESTZANGEN,

BIJ DE VIERING VAN HET

TWEEDE EEUWGETIJDE

DER STICHTING VAN DE

HOOGESCHOOL

TE

UTRECHT,

DOOR

MR. B. W. A. E. SLOET TOT OLDHUIS,

W. H. WARNSINCK, BSZ.

W. E. VAN DAM VAN ISSELT.

AAN WELKE

DOOR HET PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP,

op den 16 Junij 1836.

DE EEREPRIJZEN

ZIJN TOEGEWEZEN.

TE UTRECHT,

BIJ JOHANNES ALTHEER,

DRUKKER VAN HET PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP.

1836.

VOORBERIGT.

In het Programma voor het jaar 1836 had het Genootschap de volgende uitnoodiging gedaan aan de Nederlandsche dichters:

»Daar in de maand Junij 1836 het tweede eeuwfeest »der Utrechtsche Hoogeschool staat gevierd te worden, »noodigt het Utrechtsche Genootschap de Nederlandsche »dichters uit, om dat feest door hunne zangen luister bij »te zetten. Aan het best gekeurde dichtstuk, zoo het, »volgens het oordeel van bevoegde regters, geheel aan het »doel beantwoordt, wordt de gewone gouden eerpenning »uitgeloofd."

Zonder eenige bepalingen omtrent deszelfs inhoud of vorm te maken, verlangt echter het Genootschap, dat het-

zelve, indien zich daartoe gelegenheid soms mogt aanbieden, binnen den tijd van een half uur zal kunnen uitgesproken worden. De tijd der inzending is vóór den 1 Januarij 1836.

Op de algemeene vergadering van 1835 had de Directie van het Genootschap volmagt ontvangen, om omtrent de bekrooning der dichtstukken, welke ten gevolge der uitnoodiging mogten ingezonden worden, uitspraak te doen, en wel eenen genoegzamen tijd voor de volgende vergadering van 1836, opdat bij de feestviering der Akademie, ingeval eene bekrooning plaats had, van het bekroonde gedicht gebruik gemaakt kon worden.

Er waren ontvangen negen dichtstukken. De advijsen, welke de Directie ten aanzien van dezelve van geachte leden van het Genootschap ontving, waren niet overeenstemmende omtrent de bekrooning en de betrekkelijke waarde derzelver, doch kwam de meerderheid hierin overeen, dat de meeste lof aan de drie volgende moest toegekend worden; zijnde deze drie voorzien van de volgende zinspreuken:

de eerste: van de zinspreuk: Sol justitiae, illustra nos!
de tweede: » » Verhef u, koor der Zanggodinnen!
de derde: » » Floreat, crescat!

De Directie besloot, bij meerderheid van stemmen, om aan de twee eerstgemelde gedichten de gouden, en aan het derde de zilveren medaille toe te wijzen. Bij opening der twee biljetten bleken de schrijvers te zijn, van het eerste dichtstuk:

Mr. B. W. A. E. Sloet tot Oldhuis,

te Hengelo *in* Overijssel;

en van het tweede:

de Heer Willem Hendrik Warnsinck

Bernarduszoon, te Amsterdam;

beide leden van het Genootschap. Terwijl de schrijver van het derde door middel der dagbladen uitgenoodigd werd, om zich als zoodanig aan den Secretaris bekend te maken. Hieraan is voldaan geworden, en bij de opening van het biljet vond men den naam van

den Heer E. W. van Dam van Isselt,

Lid van de Staten-Generaal;

insgelijks Lid van het Genootschap. Dezelve waren op de algemeene vergadering tegenwoordig, en werden aan hun de reeds vervaardigde Medailles door den Voorzitter plegtig uitgereikt, met dankbetuiging voor derzelver verdienstelijke poging, om den luister van het tegenwoordig feest

der Utrechtsche Akademie te vermeerderen, en daardoor aan den wensch van het Genootschap, hetgene in den bloei dezer Akademie het hoogste belang stelt, te voldoen.

Het zijn deze drie gemelde dichtstukken, welke in dit deel des werks van het Genootschap geplaatst zijn. Mogt ook, bij de lezers van dezelve, de herinnering aan het tweede eeuwfeest der Akademie van Utrecht, waarvan zoo vele leden van het Genootschap kweekelingen geweest zijn, en in welker bloei voorzeker elk vriend des Vaderlands hartelijk deel neemt, op eene aangename wijze verlevendigd worden.

J. F. L. Schröder.

FEESTZANG,

BIJ DE VIERING VAN HET

TWEEHONDERDJARIGE BESTAAN

DER

UTRECHTSCHE

HOOGESCHOOL,

DOOR

MR. B. W. A. E. SLOET TOT OLDHUIS.

AAN WELKEN
DOOR HET PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP,
op den 16 Junij 1836.
de Gouden Eereprijs
IS TOEGEWEZEN.

TE UTRECHT,
BIJ JOHANNES ALTHEER,
DRUKKER VAN HET PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP.
1836.

Sol justitiae, illustra nos!

FEESTZANG,

BIJ DE VIERING VAN HET

TWEEHONDERDJARIGE BESTAAN

DER

UTRECHTSCHE HOOGESCHOOL.

(Voorgedragen in de *St. Jakobs-kerk* te *Utrecht*, op den 17 Junij 1836.)

---

o Stad, die fier u blijft verheffen,
  Daar Gij, door letterroem vermaard,
Bij 't schoon, dat hier ons oog mag treffen,
  Der Muzen heiligdom bewaart,
Bekrans, bekrans met loof en bloemen,
Waarop uw wandeldreven roemen,
  (Zij offren willig u haar schoon,)
De gevels van uw praalgebouwen,
En spreid, — waar henen de oogen schouwen, —
  Een feestelijken dos ten toon!

Geen veldheer, op zijn zegewagen,
Die 't oog verblindt door wapenpracht,
Wordt, met gejuich hier omgedragen,
Eene ijdele hulde toegebragt;
Geen bloed zal 't offer hier ontsieren:
't Zijn andre feesten, die wij vieren,
Een ander outer, dat hier blaakt,
Een hooger vreugd doorstroomt den boezem,
Rein als de geur van kruid en bloesem,
Wanneer de lentezon ontwaakt.

Snelt toe, verrukte feestgenooten!
Snelt toe van elken rang en stand!
Daar 't heiligdom u wordt ontsloten;
Waar 't zuiverst offer opwaarts brandt;
De Dichter voelt zijn geestdrift leven, —
De Hijmne bruist, — de wanden beven, —
Ontzetting heerscht in 't heilig koor;
De *Waarheid* wordt hier aangebeden;
Beeft van ontzag, bij 't binnentreden,
Hier praalt haar beeld in vollen gloor.

Geopend ligt de rol der tijden;
  Dáár blinkt, in onvervalschten glans,
Na tachtig jaren bloedig strijden,
  Der Vadren schoonste lauwerkrans;
God lof! de boei werd stuk gereten,
Hersteld de vrijheid van geweten,
  De dwinglandij vond hier haar graf,
En *Neerland*, van zijn juk ontheven,
Stond daar, — in kracht en jeugdig leven,
  En dwong Europa's lofspraak af.

Maar meer nog, dan de zegepralen,
  Op *Spanje's* wijd geduchte magt,
Maar schooner en met zachter stralen,
  Blinkt in ons oog, o Voorgeslacht!
Uw roem in wetenschap en kunsten;
Uw wijsheid spilde mild haar gunsten,
  En gaf aan de aarde een schooner dag:
Hoever 's lands wimpels mogten zweven,
Uw letterroem, zoo hoog verheven,
  Blonk, waar men uw wimpels zwieren zag!

Toen rees hier, naar 't bestel der Vadren,
  Minerva's tempel heerlijk op,
Hier kwam men meer dan goud vergadren,
  En *Utrechts* glorie steeg ten top,
En als de zon, na gure vlagen
En winterstorm, geeft milder dagen,
  En bloem en kruid en lover teelt,
Zoo plaatste men, hoog in den gevel,
Waarvoor de schaduw vlood en nevel,
  Haar eeuwig schoon en glanzend beeld!

Gelijk in 't licht der zonnestralen,
  De bijen, aan haar cel ontsneld,
Langs beemden en waranden dwalen,
  Maar dalen op het geurig veld,
En straks, zich heffend van de bladen,
Haar korf met zoete vracht beladen:
  Zoo stroomden ook, van heinde en veer,
Wie kennis zochten en beschaving,
Naar *Utrechts* school, en vonden laving,
  En keerden rijkbeladen weer.

Iö triomf klinkt van de snaren,
  En *Utrecht* viert zijn schoonste feest,
Twee eeuwen zijn voorbij gevaren,
  Sinds Gij, o Tempel! opwaarts reest;
Vrij mogt, bij d'ommezwaai der dingen,
De tijd, in duizend wisselingen,
  Vernielen 't werk van menschen hand,
Uw muren bleven vrij van schennis,
De school van wijsheid, deugd, en kennis,
  Blijft groots haar ouden roem gestand.

Iö triomf! — nog staat deez' tempel,
  Al zonken troon en altaar neer,
En Wijsheid van den ouden stempel
  Vond hier haar koor en priesters weer,
En als de zon, na zwoelen regen,
Spreidt zij haar stralen allerwegen,
  En *Neerland* baadt zich in dien gloed;
Het brengt zijn lof in blijde klanken,
Aan Hem, wien we al het goede danken,
  Wie ook dit tempelkoor behoedt.

Een dwingland, die in dolle woede,
Maar schuw voor d' aanblik van den dag,
Deed beven voor zijne ijzren roede
Deze aard, die aan zijn voeten lag;
Daar hij de Godheid tegenstreefde,
Wiens Woord, als 't langs den bajert zweefde,
Het stroomend licht te voorschijn bragt,
Vermat zich, door zijn waan bedrogen,
Te spreken, in zijn alvermogen:
»Daal weder, 's aardrijks eerste nacht!"

Te hel scheen, in het rijk van logen,
De zonne der Geregtigheid;
Dat hij haar stralen zou gedoogen,
Verblind door valsche majesteit;
Wat gloed zou de ijzren borst bezielen!
Hij sprak, — zijn adem was vernielen, —
o Zon der School! uw glans verdween,
En de afgrond mogt van vreugde brallen,
Toen me *Utrechts* schoonste kroon zag vallen,
Die gansch *Europé* in de oogen scheen!

Maar hier, in deze heilge wanden,
  Waar 't Voorgeslacht, in banger stond,
Het oog op God, — het zwaard in handen,
  De zeven pijlen zamenbond,
Hier waarde nog de geest der Vadren,
En stortte een nieuwen moed in de adren
  Aan U, wien 't outer was vertrouwd,
En hoe de dwinglandij mogt woeden,
Gij bleeft de Hoogeschool behoeden,
  En dankbaar wijt ze U haar behoud!

U, Edlen! brengen we in vervoering
  Den lauwer, die uw kruin behoort,
Hoe zwelt U 't hart van stille ontroering,
  Van jeugdig vuur op nieuw ontgloord,
Bij 't hoog genot, U thans gegeven,
Aan d' avond van uw nuttig leven,
  Dat, — schoon uw zon ter kimmen daalt, —
De zon der School uw grijze haren,
Die om den achtbren schedel waren,
  Deez' dag met nieuwen glans bestraalt!

Met nieuwen, — ja! met hooger luister,
Straalt ze op deez' feestelijken dag;
Hier keert de dwaling weer in 't duister,
Waar ze elders zegepralen mag!
Hier hoort men, uit den mond der Wijzen,
Het Goddlijk licht der Waarheid prijzen,
Die Jezus leer te voorschijn bragt,
Eenvoudig en verheven tevens,
Verkwiklijk op het pad des levens,
Gelijk de dauw bij zomernacht.

Zij gaf U moed, o Jongelingen!
Hoe hier de nood van 't menschdom klom,
Al greep verwoed, in alle kringen,
De pest, naar bevende offers, om,
Daar gij, hoe fel haar adem blaakte,
Hoe de afgrond van ellende gaapte,
Die de offers inzwolg van den dood,
Grootmoedig zelfbehoud vergeten,
Aan 't veege krankbed neergezeten,
Den armen lijder bijstand boodt.

Maar feller, hoe het pestvuur woede,
Blaakt elders, en wint aan in magt
(Dat God ons dierbaar erf behoede!)
Een tuimelzucht, met wilde kracht,
Die orde smaadt en tucht en wetten,
En dreigt *Europe* in vlam te zetten,
Bij d' onden kreet van roof en moord,
En 't hart der jeugd, zoo ligt te ontfonken,
Wordt van de vrijheid zwijmeldronken;
Reeds slaat de brand van oord tot oord.

Zoo rolt en woelt, met wijde golven,
De lava kokend langs den grond,
En straks zijn have en huis bedolven,
En vraagt men, wat hier vroeger stond?
Daar alles, in de gloënde stroomen
Van vloeijend vuur, is omgekomen,
Hoe hecht en vast de grondslag waar,
En waar de weenende oogen schouwen,
Staan tempels meer noch praalgebouwen:
Bar ligt de woeste vlakte daar!

Maar waar men orde en wetten hone,
En wat men sloop met woeste hand!
Hier blaakt nog 't echt gevoel voor 't schoone,
Wat wuften zin en wansmaak bant;
Hier wordt de waarheid niet verdonkerd,
Daar zij in vollen luister flonkert,
En stemt het hart tot edler zin,
En bij 't genot van 't hooger leven,
Dat deugd en wetenschappen geven,
Stort zij een zuivrer wellust in.

Laat in 't gebergt de stormwind brallen,
Dat d' adlaar, die zijn nest ontvlugt,
Den eik der eeuwen neer ziet vallen,
En wegzweeft in een hooger lucht!
Hoe ook de donder boven klatert,
Wij, — bij de beek, die 't dal bewatert,
Waar lagchend groen zijn lommer biedt, —
Wij vieren feest, met blijde reijen,
Naar 't zoet geluid der veldschalmeijen,
En hooren hier den stormwind niet.

Der Vadren deugd ging niet verloren,
En rein, als 't vuur op 't altaar brandt,
Gloeit ook, in deez' gewijde koren,
Des jonglings borst voor 't Vaderland;
Hier krijgt hij *Plato's* gouden lessen,
Bij 't lied der Grieksche Zanggodessen,
Het aanzijn eenen hoogren zin;
De jongling treedt verrukt in 't leven,
En blijft naar 't schoone en goede streven,
Geleid door deugd- en waarheids-min.

Hoe bleeft ge, o *Neerlands* echte zonen!
Den roem van *Utrechts* school gestand,
Toen Gij ons erf, onze eer zaagt honen,
Getrouw aan Vorst en Vaderland!
Geen toon klonk schooner in uwe ooren,
Dan 't schel geklank van 's jagers horen; —
Daar rees Gij op, in mannekracht,
En hieldt, in gure wintervlagen,
Hoe, langs de hei, de storm mogt jagen,
Trouw aan oud-Hollands grenzen wacht.

Daar schalde 't *voorwaarts* in uwe ooren,
  (o Roem, die *Utrechts* School omscheen!)
Daar klonk in dal en woud uw horen,
  En joeg den vijand voor u heen;
Daar zag men uwe krijgsbanieren
Om *Leuvens* heuveltoppen zwieren,
  En *Utrecht* juichte en *Nederland*,
Dat eens de faam het zou vermelden:
» Gij waart het waardig kroost dier helden,
  » Die kampten op het *Nieuwpoortsch* strand!''

Gij keerdet, — 't welkom klonk U tegen,
  In 't hoog gestemd en heerlijk lied
Des Dichters, — ach! wiens toonen zwegen! —
  Maar van uw lauwren zwijgt men niet,
Uw naam blijft in zijn zangen zweven,
Hij voelde 't vuur der jeugd herleven,
  Gij weet, U was zijn hart gewijd,
En, als de zwaan aan *Cydnus* boorden,
Deed hij, in zijne laatste akkoorden,
  Uw lof weergalmen wijd en zijd.

Rust, Zanger! zacht, in *Thamens* dreven,
Waar 's levens droom u heeft bekoord,
Gij blijft in veler harten leven,
Terwijl uw roem deez' school behoort!
o Allen, die haar eens vereerdet,
En hier de deugd en wijsheid leerdet,
Al zweeft uw geest in hooger sfeer,
Ziet, — op den feestdag, dien wij vieren,
Ziet, — daar we uw tombe dankbaar sieren,
Met wellust op onze offers neer!

---

o! 't Goede en schoon zal nooit verdwijnen,
De Wijze ziet, door 't schemerlicht
Der dwaling, beter toekomst schijnen,
En houdt er de oogen naar gerigt:
Zoo ziet men aan de Noorder kimmen,
Ter naauwernood een vonkje glimmen,
Dat flikkert in den donkren nacht;
Maar 't breidt zich uit in gloënde glansen,
En kleurt deze aarde en 's hemels transen,
Die drijven in dezelfde pracht.

Een stem gebiedt ons luid, te streven
  Naar al wat edel is en groot;
Die zucht grijpt diep in 's menschen leven
  En vindt geen perken in den dood;
Wat vuur en stroom en stormen sloopen,
Die 't stof der eeuwen zamenhoopen,
  Uw geest vaart boven 't stof, o mensch!
't Gevoel voor 't schoon houdt eeuwig waarde,
Het bindt den hemel aan deze aarde
  En zegepraalt op tijd en grens.

Die zegepraal is geen verdichting,
  Geen ijdle hoop, waar 't hart naar zucht,
o Nader, tijdperk van verlichting!
  En *Utrechts* school! verhaast zijn vlugt!
Laat staâg, uit uwe heilge koren,
De stem van Deugd en Waarheid hooren,
  Terwijl het rijk der nevlen zwicht,
Blijf schittren in der volkren oogen,
Blijf *Neêrlands* letterroem verhoogen,
  Stort stroomen uit van golvend licht!

En GIJ, voor wien de zonnen wijken,
o Eeuwig licht! in glans en pracht,
o! Laat deez' tempel heerlijk prijken,
Tot aan ons verste nageslacht!
Breng, *Neerland*, dat verdienste huldigt,
Hier 't offer, dat gij zijt verschuldigd,
En als weêr de eeuw haar kringen sluit,
Dat dan in hooge lofgezangen,
De juichtoon weer worde aangevangen,
En klinken moge schel en luid!

Zoo laat een eik zijn breede takken,
Waaruit der voglen lofzang ruischt,
Weldadig naar de laagte zakken,
Waar 't luwe koeltje lieflijk bruist,
Maar wie, na lang vervlogen jaren,
Weer schaduw zoeken van haar blaren,
Ofschoon geslachten zijn vergaan,
Die mogen, in genot verloren,
Op nieuw der voglen lofzang hooren,
In 't koel gewelf der donkre blaân.

FEESTZANG,

BIJ DE VIERING VAN HET

TWEEDE EEUWGETIJDE

DER STICHTING VAN DE

HOOGESCHOOL

TE

UTRECHT.

DOOR

W. H. WARNSINCK, Bsz.

AAN WELKEN
DOOR HET PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP,
op den 16 Junij 1836.
de Gouden Eereprijs
IS TOEGEWEZEN.

TE UTRECHT,
BIJ JOHANNES ALTHEER,
DRUKKER VAN HET PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP.
1836.

Verhef U, koor der Zanggodinnen!
De wijsheid leidt haar zonen binnen,
En Utrecht juicht en wenscht niet meer!

SIMONS.

FEESTZANG,

BIJ DE VIERING VAN HET

TWEEDE EEUWGETIJDE

DER STICHTING VAN DE

HOOGESCHOOL

TE

UTRECHT.

Geen krijgsklaroen noch wapenschal
Vereenigt thans, in Utrechts wal,
Wat Neêrland dierbaarst heeft en meest zijn roem kan toonen;
Hier schittren zwaard noch schild door 't groen der zegekroonen;
Neen, achtbre Mijterstad! de Tijd, die de eeuwen sloopt,
Heeft, U ter eer, gebloemte en versch gebladert',
Aan Rijnstroom, Aa en Vliet vergaderd,
Ja, in Minervaas koor, ten offer zaamgehoopt.
Zij ook uw oude muur gevallen,
Het welig groen der nieuwe wallen

Voegt meer aan 't Jubelfeest der Kennis, die haar troo
Hier, voor twee eeuwen, stichtte, en, met haar gaadloos s
Der Vaadren dierbaar erf bestraalde;
Die, waar het licht der Wijsheid zonk,
Of welk een luister elders blonk,
Niet, als de glans der zon, in 't neevlig Westen, daald
Maar, langs een blinkend spoor, naar 't Zuider-toppunt

Verheff' zich thans uw grijze Dom,
En toone uw wapenschild naast Neêrlands dierbre kleu
Het gloeijend rood; het wit, zoo rein als morgendaau
Geteekend naast het helder blaauw,
Dat 's hemels tinnen kleurt wanneer de wolken scheur
Ja, sier' zich torenspits en trans
Met Nassaus vaan, zoo rijk in glans,
Als wijd vermaard door zegepralen;
Omslingerd met een eikenkrans,
Die om den standerd zwiert in 't goud der zonnestral

Een vroeger eeuw verbrak, weleer,
Ook hier barbaarschheids ijzren kluister,
En schonk aan Jezus reine leer
En dienst een weidsch vertoon van luister:
Civilis kroost zwoer Thor en Wodan af,
En boog de knie voor kruis en herdersstaf;

Toen, achtbre Priesterstad! begon uw roem te dagen;
Den bouw gelijk der grootsche Bisschopskerk,
Wier torentrans zich ophief tegen 't zwerk,
Als moest hij 't vast gewelf des hoogen hemels schragen,
En Utrechts naam en lof verbreiden, heinde en veer,
Van 's Rijnstrooms oeverboord tot over Flevoos meer.

Een reiner glans omscheen uw tempeldaken,
Toen Waarheid harten won en voor haar schoon deed blaken,
En, in Erasmus eeuw, haar fakkel grootsch ontstak,
Geweld en heerschzucht fier braveerde,
Aan 't volk de wet der liefde leerde,
Toen Duifhuis, als Apostel, sprak. —
Ach! waarom zonk dat licht, en ging die heildag onder?
Waarom verhief zich de euvelmoed,
Bij 't raatlen van Kastieljes donder,
En stroomde 't edelst burgerbloed? —
Maar de Almagt wenkte en wrocht een wonder:
Euroop' zag Batoos kroost, vereend bij Nassaus vaan,
Den Xerxes van het West, op veld en vloed, weêrstaan!
Ja, Utrecht! 't eedverbond, gesloten in uw wallen,
Werd hoeksteen van 't gebouw, dat geen geweld deed vallen;
En, bij de zegepraal behaald in Nieuwpoorts duin,
Zonk Spanjes Graventroon, op Neêrlands grond, in puin.

Triomf! de geest kent boei noch kluister;
De Kennis baant zichzelf een spoor;
De Waarheid straalt, met zachten luister,
In burgt en hut en tempelkoor;
De grijze Wetenschap, weleer, in 't stof der scholen,
Begraven voor elks oog, treedt vrij en onverholen,
Ja, als verjongd, voor 't licht; de dwaling zwijgt en bukt
En Neêrland heeft de vrucht van jaren strijds geplukt!

Reeds had Minerv' haar outerdienst en koren
In Leijdens wal gevest; reeds deed, in Douzaas stad,
De taal van Cicero en van Homeer zich hooren;
Ja, de eeuw van Pericles scheen, als op nieuw, herboren,
Met wat Oud-Rome kostbaars had.
Haar hoogen rang hernam de Godsdienst; troost en leven
En kennis, licht en kracht scheen aan den mensch hergeven;
De geest verhief zich, thans door Christus geest geleid;
De nacht had uitgewoed; de dag was aangebroken;
En schooner licht, dan Plato had ontstoken,
Blonk, over 't graf, tot in de onsterflijkheid.

Juich, Utrecht! juich! Gij zaagt uw heileeuw naadren;
De glans van 't Leijdsch Atheen omscheen uw Capitool;
Gij dankt aan de eedle zucht van vrome burgervaadren
De stichting van uw Hoogeschool.

Toen ving uw zwanenstoet, bij 't blozend morgenkrieken,
Den stroomtogt aan en kliefde 't luchtig schuim;
En schonk het dons der zilverblanke wieken
Minervaas helmkam tot een pluim.

De feesttoon klink'! — Voor tweemaalhonderd jaren
Werd de eerste steen in vast ciment gelegd,
En muur en trans, door zuil en boog, gehecht;
Niets kon de trouw en vlijt der bouwliên evenaren; —
De tempel rees; grootsch werd het werk volbragt,
En 't merk der duurzaamheid op elk altaar gedreven;
Nog staat het dáár, en toont aan later neven
De grootheid van het voorgeslacht.

Rijst, toonen! rijst! — Op, Bardenscharen!
Op, Zangers! Hoofden, Vondels, op!
Daalt, in uw glans, van Pindus top!
Ontsteekt het reukwerk op de altaren!
't Is Utrechts achtbre Stedemaagd,
Door Pallas wapenschild beveiligd,
Die, haar ter eer, uw speeltuig heiligt,
En zangen op haar Hoogtijd vraagt.

Zij komen, die Priesters; zij naken de altaren,
Minerva ter eer;

Zij stemmen de harpen; zij drukken de snaren,
En buigen zich neêr.
Daar klinken de citers; daar rijzen de toonen,
Bij 't stijgen der vreugd;
Zij zingen geen helden, wien volken bekroonen;
Maar Wijsheid en Deugd;
Zij roemen geen heerschers, met purper omhangen,
Gezeteld ten troon;
Voor Pallas-Minerva weêrklinken hun zangen;
Zij prijzen haar schoon.
En zwijgen de akkoorden, die 't hemelsche roemen;
Zij buigen zich weêr,
En strooijen Dodonaas laurieren en bloemen,
Dit Jubel ter eer;
Of heffen de blikken zoo vrij naar den hoogen,
Waar 't zonnelicht glanst,
En Febus de wanden en zuilen en bogen
Met feestloof omkranst;
Dáár zien ze, in verbeelding, den roem van die jaren,
Wier luister nog blinkt;
Dan schijnt in hun boezem een Godheid gevaren,
Verrukt grijpt hun hand weêr de akkoorden der snaren,
En 't loflied weêrklinkt.

Ja, 't loflied klinkt en stijgt naar hooger transen.
Dáár lichten zij, die zonnen, met haar glansen;
De een schittert, met Orions pracht,
Op 't spoor waar de Aldebarans weemlen;
Daar de ander, min bemerkt en zacht,
Haar stralen spreidt door 't ruim der heemlen! —
Bekoorlijk beeld van Pallas priesterschaar!
Met eer gekroond, staan allen roemrijk daar;
Harmoniesch smelt die roem te zamen; heiligschennis
Zou hier de schifting zijn in 't rijk van Licht en Kennis;
Neen, de onbezweken glans, waar Sirius meê praalt,
Siert ook het kleen gestarnt', dat in den Melkweg straalt.

Één eerkroon siere uw kruin, beroemde Letterhelden!
Één glorie zij uw deel, eerwaarde Priestrenstoet!
't Geschiedblad stave uw roem en moge uw namen melden;
De zanger strooit laurier en palmen voor uw voet:
Voor hem bestaat geen tijd; hij roept verloopen jaren
En eeuwen weêr voor 't licht; hij baant zichzelf een spoor;
Geen weêrstand stuit zijn vlugt, en, op den galm der snaren,
Dringt hij tot in den nacht van 't lang voorleden door.
Hoor, Utrecht! Plato spreekt. Zie Tacitus herboren!
De taal der Ciceroos weêrklinkt weêr in uw wal;
En Flaccus en Pindaar doen U hun zangen hooren,
En Saffo stemt de luit vol zwier en hemelval. —

Het wetboek der Natuur ligt voor U opgeslagen,
Door Plinius ontrold; Euclides gaat U voor;
Gij durft de stoutste vlugt door 't rijk der schepping wagen,
Bespiedt het bed der zee en meet het zonnespoor. —
Gij wist Hippocrates een tempelkoor te stichten,
En de onverbidbre dood ziet zijn geweld weêrstaan;
Uw Esculaap beveelt; gevaar en lijden zwichten,
En jeugd en grijsheid biedt U, juichend, de offers aan. —
Ja, alles dankt en juicht. — Barbaarschheid is geweken;
Geen woest geweld kiest thans zijn schuldloos offer meer;
De orakeltaal weêrklinkt, die 't heilig regt zal wreken,
En Utrechts Capitool hoort de oude Catoos weêr. —
Maar hoe! wat hemelglans daalt van uw tempelbogen,
Beroemde Hoogeschool? wat zacht en lieflijk licht!
Zóó straalt geen aardsche zon; 't verkwikt de starende oogen,
En vaagt de neevlen weg op 't spoor van deugd en pligt.
Wie spreekt daar tot den mensch van God, den Ongezienen?
Hij is 't, den lofzang waard' van de aarde en van 't heelal;
't Is Davids Zoon en Heer; Hij is 't, wien englen dienen,
De groote Vredevorst, die eeuwig heerschen zal.

Neen, nimmer zult ge uw glorie derven,
Gij, die aan Utrechts Hoogeschool
Een schat van meer waardij deedt erven,
Dan 't goud van Peru of Pactool.

Dat jaar- en eeuwkring vrij verzinken;
Uw roem blijft onverduisterd blinken,
Al keerde ook uw gebeent' tot stof;
Nog blijft Gij zucht tot kennis kweeken;
Al zwijgt uw mond, uw werken spreken,
En 't nageslacht verbreidt uw lof.

Ja, Eedlen! dat U de outers rooken
Op 't Feest, dat ons dees dag bereidt!
Gij hebt het licht, door U ontstoken,
Tot aan de grens der aard' verspreid.
't Was weinig; slechts aan Batoos zonen,
Minervaas schittrend spoor te toonen;
Uw boezem zwelt van hooger vier;
Dat spoor wilt Ge ook den vreemdling banen;
En Brit en Gauler en Germanen
Verzamelt Ge onder één banier.

Wat kostbaar zaad werd hier aan de aarde,
Met telkens blijder hoop, betrouwd!
Wat oogsten, van onschatbre waarde,
Zijn hier, met dankbren blik, aanschouwd!
Wij hooren 't ruischen van die palmen;
Wij zien die zee van gouden halmen,
En 't feestlied klinkt, bij garve en schoof;

En 't lauwerbosch, Minerv' geheiligd,
Biedt, voor den storm des tijds beveiligd,
Ons kroost zijn onverwelkbaar loof.

Wel scheen zoo grootsch een roem te zinken,
Toen trotsche Lodewijk der Franschen lelievaan
Op Utrechts ringmuur plantte, en deed het slagzwaard blinke
Toen 't veege schip van Staat gezweept werd door de orkaa
Maar, dank zij God! Zijn hand bragt redding aan;
De glans diens Attillaas ging onder;
Voor Neêrland daagde 't morgenrood;
De dwingland week, zijn krijgsmagt vlood,
Voor Nassaus moed en Ruiters donder.
In Pallas koor, niet meer ontwijd
Door 't krijgstuig van geweldenaren,
Steeg weêr de wierook van de altaren,
En blaakte 't vuur voor schooner strijd.

Maar zwarter nacht van ramp bedekte Batoos stranden.
Van uit een sulferwolk schoot Frankrijks aadlaar neêr:
Daar schokte 't Staatsgebouw; daar stortten zuil en wande
En Neêrlands naam bestond niet meêr

Één woord des Korsikaans, in Utrechts wal gesproken,
Schrijft zijn onbuigbren wil aan 't kroost der Wijsheid v

Hoonlagchend bluscht hij 't vuur, Minerv' ter eer, ontstoken,
En sloopt haar heilig tempelkoor.

Toen, Utrecht! zat Ge in rouw. — De glans van vroeger dagen,
Die thans in nacht verzonk, verhoogde 't wreed verdriet;
En — onverduurbre hoon! — het regt, uw leed te klagen,
Vergunde U uw verdrukker niet.

Toch bleef uw Priesterschaar der Wetenschap zich wijden;
Toch vond, hoe kleen in tal, de Wijsheid hier haar kroost;
En bloedde 't Neêrlandsch hart, gegriefd door smaad en lijden,
Dan schonk de Godsdienst rust en troost.

Triomf! daar stortte de aadlaar neder
In d' afgrond, waar hij oorsprong nam;
De wiek geblaakt door Moskous vlam:
Juich, Neêrland! Gij hebt naam en taal en vrijheid weder.
Juich, Batoos kroost! niet meer door 't vreemde juk gekromd;
Oranje naakt; uw Numa komt,
Met kroon en schepterglans omgeven!
Zijn vaderhand herstelt, wat eenmaal redloos zonk;
En, Utrecht! 't rijkst kleinood, dat in uw eerkroon blonk,
Heeft Nassaus vorstlijk woord tot hooger glans verheven.

Is 't wonder, dat uw wakkre Jeugd,
Minervaas lauwer om de slapen,
De borst ontgloeid voor trouw en deugd,
De schrijfstift wegwierp voor het wapen? —
Is 't wonder, dat, toen Nassaus troon,
Den Belg tot schand en 't regt ten hoon,
Door 't snoodst gespuis zich aan zag randen;
Die dappre Jeugd, in 't krijgsgeweer,
De vaan van Nassau volgde, op 't schittrend spoor der eer,
En streed, en zegepraalde, en sloeg 't geweld in banden? —
Verhef U, achtbre Stad! zijt op die helden fier!
Draag eeuwig roem op de eer van Neêrlands dappre zonen!
Uw Stedemaagd moet hun banier,
Bekransd met Mavors eerlaurier,
In Pallas heiligdom, den laatsten naneef toonen!

Ja, jubel thans, o Stad! met schittrende eer gekroond,
Die van uw Hoogeschool haar glansen af doet stralen!
Gods gunst heeft zorg en strijd met vreugde en heil beloond
En 't licht, dat U omschijnt, zal nooit ter kimme dalen.
't Iö-Triomf weêrklink'! De roem van 't Oud-Atheen
Zij Leijdens vest ten deel gevallen,
En prale in Grunoos achtbre wallen;
Hier spreidt de Wijsheid-zelf haar luister om zich heen:

Hier schenkt de Wetenschap, bij klank van stem en snaren,
Haar waardig kroost Minervaas zegepalm!
Dat dan haar lof, alom, langs veld en baren,
In 't klimmend lied der bardenscharen,
Het Vaderland ter eer weêrgalm!
Heil, Utrecht! heil spelt U uw zanger.
De toekomst gaat van zegen zwanger;
Zij lonkt U vrolijk toe, gelijk de morgen lacht:
Heil U! wat glans dit Feest moog' toonen,
Een volgend Hooggetij' vraagt rijker zegekroonen,
Van 't rijkstgezegend nageslacht.

FEESTZANG,

BIJ HET

TWEEHONDERDJARIGE BESTAAN

DER

UTRECHTSCHE HOOGESCHOOL,

DOOR

E. W. VAN DAM VAN ISSELT.

AAN WELKEN

DOOR HET PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP,

op den 16 Junij 1836.

de Zilveren Eereprijs

IS TOEGEWEZEN.

TE UTRECHT,

BIJ JOHANNES ALTHEER,

DRUKKER VAN HET PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP.

1836.

Floreat, crescat!

FEESTZANG,

BIJ HET

TWEEHONDERDJARIGE BESTAAN

DER

UTRECHTSCHE HOOGESCHOOL.

Ontrol, Geschiedenis, ontrol me uw heilge bladren,
Vertoon mij 't grootsche beeld der nooit volprezen vaadren;
Toon mij mijn vaderland, van 't knellend juk bevrijd,
stieljens reuzenmagt en Romes trots ten spijt!
iel me en vuur mij aan! 'k zal Willems roem vermelden,
n Haarlems burgertrouw en Nieuwpoorts strijdbre helden.
el Maurits voor mijn oog, omstraald van krijgsmans eer;
eef mij zijn evenbeeld in Fredrik Hendrik weer;
ar eedler, grooter nog, en vlekloos en verheven.
e Ruijter, Everts, Tromp, voor mijn verbeelding zweven;
tel me al de wondren voor, door 't Hollandsch volk verrigt,
n de eerzuil, die zijn moed zich zelven heeft gesticht. —

r, hier is 't eerst verbond van deugd en trouw gesloten;
r is de twijg geplant, die, heerlijk opgeschoten,

Een boom werd, in wiens schâuw de vrijheid heeft gebloeid
Die vast stond, schoon de orkaan heeft om zijn kruin geloeid
Zijn blaadren heeft verspreid, zijn takken afgeslagen;
Hier is de boom geplant, die nu, in blijder dagen,
Door volk en vorst verpleegd, zijn weelge loten schiet
En nog aan de aard een beeld van deugd en trouwe biedt!

Wat zoekt die zaamgevloeide schare?
Wat wil die vreugde die 'k ontware;
Waartoe de grijze stad getooid?
'k Zie trans en tinne blij versieren
'k Zie krans en bloem-festoenen zwieren,
En Hollands kleuren zijn ontplooid.

Is 't feest dier vrijheid aangebroken,
Die Bato's telgen heeft gewroken,
Ze heeft bevrijd van druk en schand?
Zal Utrecht thans 't verbond herdenken
Dat kracht en steun en moed kon schenken
Aan 't pas herboren Vaderland?

Zal nu, om 't heilig graf der vaadren,
Het nakroost, dankend, zich vergaadren
En sieren 't met verjongd gebloemt?

Zal 't van hun heldenkracht gewagen?
Wordt vasten moed in bange dagen,
Wordt onverwrikbre trouw geroemd? . . . .

Op dan! ter beêvaart, Neêrlands dappren!
Laat vrij de zegevanen wappren,
Ook gij waart trouw voor 't Vaderland.
U voegt het, meê dat feest te vieren,
En 't graf der vaadren te versieren;
Een helden graf, door helden hand!

Ja! feest is 't, feest in Utrechts wallen,
Laat, grijze dom, uw toonen schallen;
Uw stem verkonde 't, wijd en zijd:
Maar niet aan stoute krijgsverrigting;
Aan kunde, wijsheid en verlichting
Wordt plegtig deze dag gewijd.

schoon, hoe grootsch het zij, bij 't bloedig zegevieren,
ntrolde krijgsbanier met lauwren te versieren;
roem een volk verwerv' dat vreemde kluisters breekt,
tout, in 's vijands bloed zijn vroegre schande wreekt;
oorlogsmoed alléén verheft der volkren luister!
lans van helm en speer omhult een aaklig duister,

Hoe heerlijk opgerigt, de krijgstrofee verzinkt,
Waar niet Minerva's stem naast Mavors donder klinkt.
Die moed voert hen ten strijd, die trots gezag en wetten,
Bij moord en roof bestaan en 't weerloos volk verpletten;
Hij drijft den Kannibaal, als hij ten kamp zich rust,
En hunkert naar zijn prooi, naar 't vreeslijk maal belust;
Moed woonde in 't manlijk hart, dier horden van het noorden,
Die welvaart, orde en rust, en 't heiligste verstoorden;
't Was 't erfdeel des Germaans, die klaagloos nederzonk,
Maar 't bruischend garstensap, in 's vijands schedel dronk!

Roemt, roemt dan 't voorgeslacht, herdenkt zijn heldendaden;
't Heeft zich met lof en eer en glorie overladen;
Maar naast zijn krijgstrofeên rees wijsheids tempel op,
En zoo slechts voert een volk zijn roem en eer ten top!

Land ter woonplaats ons gegeven,
Waar de grootsche beelden leven,
Van der vaadren deugd en moed;
Waar het beste goed der aarde
Vrijheid, eer en menschen-waarde,
Werd betaald met helden-bloed!

Land, zoo dierbaar voor ons harte,
Waar het zwaard den vijand tartte,

Waar de wijsheid licht ontstak;
Waar beschaving moed verzelde,
En het schandjuk, dat u knelde,
Van geweld en domheid brak:

Mogt de vreemdling u versmaden,
Neêrland! antwoord door uw daden,
Daag hem op naar Utrechts feest!
Schaamrood zal hij dan ontwaren,
Wie, sints twee maal honderd jaren,
U ten sieraad zijn geweest.

't Schittrend licht door hen ontstoken
Is de neevlen doorgebroken
Die nog drukten op Euroop:
Hier deed vrij hun stem zich hooren,
Waar men 't heilig vuur mogt smoren,
Waar de rede in kluisters kroop!

Leide en Utrecht! Grootsche namen,
Wat al schatten bragt gij zamen
Van geleerdheid en verstand;
Rijker dan de rijkste vrachten
Die 's lands koene zeeliên bragten
Van het Oost- en Wester-strand!

Als nacht en als nevel den hemel bedekt,
Geen baken den scheepling ten gidse verstrekt,
Hoe stuurt hij angstvallig, bij 't woeden der baren!
Wie, wie zal zijn bodem voor onheil bewaren?
Wie wijst hem de klippen, wie 't wellende zand?
Nog klemt hij de helmstok in siddrende hand....
Daar scheurt zich de nevel! met troostenden luister,
Doortintelt de noordstar het tastbare duister;
Bemoedigd en rustig, geleid door dien gloed,
Doorklieft hij weer zorgloos de onmeetlijken vloed.
Zóó waart gij, te midden van nevel en donker,
En schitterde o! tweetal! met helder geflonker;
Zoo stondt gij, bij oorlog, verwoesting en wraak,
Bij 't slingren der staatshulk, ten gidse en ten baak.
In 't Zenith, waar wijsheid, waar glorie u plaatste,
Versmolten de stralen van eerste en van laatste,
En heerlijk en glansrijk vereendet ge uw licht;
Hebt Neêrland, Europa, de wereld verpligt.
Op! Utrecht, help vrolijk den tempel versieren!
Ook gij moogt uw eeuwfeest ten tweede maal vieren.
Ook gij hebt, bij steigrenden voorspoed en kracht,
Den schittrenden loopbaan zoo heerlijk volbragt!

---

aas! wat droevig beeld rijst eensklaps voor mijne oogen,
wekt de erinring op van jammer en ellend;
en Neêrland onder 't juk des heerschers was gebogen,
n 't volk, door vreemd geboeft, bespot werd en miskend!

ij die een God gelijk, voorzien van bliksemschichten,
en Python had gedood, met onweêrstaanbre hand;
eed voor zijn zege-kar de werelddwingren zwichten,
laar was geen godheid meer, hij was een dwingeland.

elijk de stormwind raast, met onweêrstaanbre krachten,
n bosch en beemd vernielt, paleis en stulpen velt;
oo had zijn moedwil, doof voor vloek en jammerklagten,
er volkren regt verwoest, met teugelloos geweld.

Verplettrend was de rouw die Utrechts steê-maagd griefde;
aar tooisel was gescheurd, haar kroon was afgerukt!
ij, 't edel voorwerp ééns van aller hulde en liefde,
erguisd, door de ijzren hand, die land en volkren drukt.

iet lang, daar werd die kreet van jammer en ellende,
n 't schaatrend vreugdgejuich, in 't blij, triomf! hervormd.
e man, wiens magt geen perk, wiens moed geen palen kende,
Werd in 't verkleumde noord, door de adem Gods bestormd.

't Bedwelmd Euroop ontwaakt, verbreekt zijn slaafsche keten,
Oud Neêrland rigt zich op, te schendig aangerand;
Onze achtbre school herrijst: heeft vroegre smart vergeten,
En schenkt vernieuwden glans aan 't vrije vaderland.

Rijs, rijs dan droevig beeld, tree statig voor onze oogen!
De erinring blijve ons bij van jammer en verdriet.
Want doorgestreden ramp moet onze vreugd verhoogen,
En onverdiende smaad besmette onze eerkroon niet!

Als sneeuw en ijs versmelt;
De winter zijn geweld
Ziet wijken, voor den gloed,
Die 't aardrijk stooft en voedt;
Als blijder tijd genaakt;
Als 't vooglenheir ontwaakt
En zingt het welkomslied;
Als 't kabblend beekje vliet,
Ontslagen van zijn boei;
Als levenskracht en bloei,
Weer met vernieuwde jeugd
Het lagchend veld verheugt;
Als onze voet een kleed
Van vrolijk groen betreedt,

Dat lente, rijk getooid,
Met bloemen heeft bestrooid,
Dan zien we een blij verschiet,
Dat heil en zegen biedt,
En danken, bij die pracht,
Voor 't goede dat ons wacht!
Dit, Utrecht, is uw beeld!
Dat ons bekoort en streelt!
Uw winter is voorbij;
Gij staat verjongd en blij,
Vol levenskracht en moed,
Bestraald door voorjaars gloed.

Moog Clio's hand, o! priesterscharen,
Uw naam voor 't nageslacht bewaren,
Ze grifflend op metaal of steen;
Zij moog een volgende eeuw verkonden,
Wie heden om het altaar stonden,
Als sieraad van het Stichts Atheen.

Mijn lied zal van uw roem niet zingen;
Bescheidenheid de zucht bedwingen
Die vriendschap in mijn borst ontbrandt;

Geen lof zal aan mijn zang ontglippen;
Die lof toch zweeft op aller lippen,
  Vindt weêrklank door heel 't Vaderland.

Maar u zal 's dichters feestzang prijzen,
U plegtig hulde en eer bewijzen,
  Gij Utrechts jongren, eedle schaar!
Het zuid vertrad zijn pligt en eeden,
Gij hebt voor 't heilig regt gestreden,
  Standvastig in het krijgsgevaar.

De vrijheid is het erf der vaadren,
Zij leeft en zweeft door borst en aadren,
  Ook u doorgloeit ze 't Neêrlandsch hart.
Maar vrijheid door u aangebeden,
Is niet dat woelziek pligtvertreden
  Dat schaamtloos orde en wetten tart.

Aan wetenschap, aan kunst zich wijden,
Waar 't nood geeft, voor zijn Vorst te strijden,
  Is edel, vaderlandsch, is schoon!
Gij hielpt het grootsche pleit beslechten,
Wist lauwren door de olijf te vlechten;
  Ook U behoort de burgerkroon!

Reeds velen hebben 't loon ontvangen,
Aan 't eind des loopbaans opgehangen....
Maar toch, hun geest, hun aandrift leeft.
Wie 't kroost der Muzen moog mistrouwen,
Op U zal Neêrland veilig bouwen,
Als 't weer zijn zonen noodig heeft!

Beur, Utrechts School, het hoofd naar boven,
Geen tijd vermogt uw kracht te doven,
Gij schittert heerlijk nog, zijt groot!
't Is statig U voorbij gevaren,
Dat tweede perk van honderd jaren,
Dat zoo veel roems en eer besloot.

De toekomst zal uw heil verhoogen,
Het vaderland blijft op U bogen,
Onwrikbaar moge uw tempel staan!
Ons kroost zal in die heilge koren,
De zachte taal der wijsheid hooren
En kweeken licht en kennis aan.

Moog domheid, elders, volkren boeijen,
Hier blijve 't goede en 't schoone bloeijen,
Gekweekt door zorg en wijs beleid.

De nazaat zal, met blijde klanken,
U voor dat goede en schoone danken,
  Dat ge over 't Vaderland verspreidt!

Blij vooruitzigt! blij herdenken!
Beurtlings kunt ge ons vreugde schenken,
  Beide rijk aan roem en eer.
Schittrend was het blij voorleden,
Maar het niet volprezen heden
  Borgt ons voor de toekomst meer.

Juicht van blijdschap, grijze wallen,
Laat de kreet der vreugde schallen;
  Die vervang' mijn staamlend lied.
'k Kan uw vreugde rein beseffen,
Maar, naar waarde die verheffen,
  Utrecht, Utrecht! kan ik niet!

VERHANDELING

OVER

LAMBERTUS HORTENSIUS

ALS

GESCHIEDSCHRIJVER.

LAMBERTUS HORTENSIUS

VAN

MONTFOORT

ALS

GESCHIEDSCHRIJVER.

DOOR

MR. G. MEES, A. Z.

REGTER PLAATSVERVANGER TE ROTTERDAM, LID VAN HET PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

UITGEGEVEN DOOR HET

PROVINCIAAL UTRECHTSCH GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

TE UTRECHT,

BIJ JOH. ALTHEER,

Drukker van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap.

MDCCCXXXVI.

VERHANDELING

TER BEANTWOORDING

DER VRAAG:

» *Eene oordeelkundige verhandeling over de verdiensten van* Lambertus Hortensius *van* Montfoort *als Geschiedschrijver en wel in zijn voornaamste werk, Secessionum Ultrajectinarum libri (over den overgang van het gebied van den Bisschop aan* Karel V, *na* 1524) *met de beschouwing van zijnen aanleg, stijl en gezag, en met opgave van hetgene tot zijn leven tot zijne andere werken en verder bedrijf in betrekking staat.*"

Onder de Spreuk:

Ergo superstes vive.
Corn. Haveni Epigr.

Aan welke door het Provinciaal Utrechtsch Genootschap op den 16 *Junij* 1836 *de Gouden Eereprijs is toegewezen.*

INHOUD.

INHOUD.

INLEIDING.

Het is eene waarheid, welke, onzes bedunkens, geene bevestiging behoeft, dat ons Vaderland, in de laatste tijden, voor de meeste onzer naburen heeft moeten achterstaan in het behandelen der geschiedenis. Terwijl bij genen de Vaderlandsche Historiën elkander verdringen, terwijl voor allerlei standen en seksen de gebeurtenissen van hunnen geboortegrond, of op geleerde en diepzinnige, of op luchtige en onderhoudende wijze te lezen zijn — hebben wij geen werk over de lotgevallen van ons land, hetwelk aan de behoeften voldoet. Wij koesterden de hoop, dat een der vijfmannen, die zich zoo verdienstelijk maakten in het opgeven der planmatige behandeling van dat belangrijk onderwerp, zich genoopt zouden hebben gevoeld, zelf de moeijelijke doch eervolle taak te ondernemen; tot heden is deze verwachting onvervuld. En hoezeer ook ten onzent velen worden gevonden, die zich onvermoeid bezig houden met het grondig behandelen van geschiedkundige onderwerpen, gelooven wij, dat hun arbeid eerder moet beschouwd worden als de vrucht van den rustigen toestand,

welke ons gedurende vijftien jaren, na zoo vele staatsstormen te beurt viel, eerder als de voortzetting van hetgene, waaraan, in de laatstverloopene eeuw, zoo ijverig werd gearbeid — eerder als gewenschte voortgang om op dezelfde hoogte met onze naburen te komen, dan als bewijzen, dat wij die reeds bereikt hebben.

Indien wij hierin niet mistasten, is het gewis hoogst belangrijk dat inmiddels, die veelvuldige pogingen, welke tot den opbouw onzer geschiededenis worden aangewend, gemakkelijk worden gemaakt, door bronnen aan te wijzen, waaruit, hoe zeer zij niet onbekend waren, echter schaars geput werd, — anderdeels, dat door zoodanige aanwijzing de vroege roem van ons vaderland in het historieele in helderder daglicht worde geplaatst.

Deze gedachten waren het, welke ons noopten, aan de uitnoodiging te voldoen, om de verdiensten van Lambertus Hortensius nader te doen kennen. Zoodra toch wij begonnen na te gaan, welk gebruik onze geschiedschrijvers van zijn werk hadden gemaakt, zagen wij dat zulks van weinige beteekenis was. Hij mogt niet vergeten zijn: het opstel over de Wederdoopers mogt zelfs naam hebben gemaakt, — zijn voornaamste arbeid bleef nogtans genoegzaam verborgen. Dit was te bejammeren, dewijl de gebeurtenissen door hem vermeld, door geen' ander', met eenige uitvoerigheid behandeld, endaardoor bijna uit het geheugen waren; en behalve dit, zijne gaven als geschiedschrijver in het duister lagen. De oorzaken der

vergetelheid, waar in zijn hoofdwerk: » over den overgang van het wereldlijk gebied des Stichts aan Keizer Karel V," was gedompeld, zijn echter wel na te gaan.

Gedurende eene reeks van jaren wekten de vroegere tijdperken van onze geschiedenis minder belang. Het is ongaarne dat Hooft en de Groot, met een woord over den tijd, welke dien van Filips vooraf ging, gewagen; zij haasten zich naar het glorierijk tijdperk onzer afschudding. Waar zij hunne blikken wenden, zien zij de heerlijke vruchten der duurgekochte vrijheid, en smaken het genot der bevochten' overwinning. Het tegenwoordige was voor hen te rijk, om aan het verledene te denken.

De uitvoerige Wagenaar behandelt onze vroegere geschiedenis met vlijt, geeft bewijzen dat hem de kritiek niet vreemd is; doch de taak om de lotgevallen van al de gewesten te beschrijven is hem te zwaar, en moest hem zulks zijn, bij het uitgebreide plan, hetwelk hij zich voorstelde. Daarom besloot hij zich vooral bij de provincie *Holland* te bepalen. — Wij duiden het hem dan niet ten kwade, als hij zich niet verdiept in de Utrechtsche onlusten, die alleen aanstipt en Hortensius slechts als ter loops aanhaalt. Ook bij de beschrijving van *Utrecht*, in » den tegenwoordigen Staat der Nederlanden," bragt het plan van Wagenaars werk niet mede, de gebeurtenissen, tot de Translatie betrekkelijk, breed te vermelden, en het bleef hier almede bij een goed doch kort overzigt. Niet dat Hortensius geheel ongebruikt

lag. Pontanus en anderen hebben hem nu en dan zeer getrouw gevolgd, of woordelijk nageschreven, maar alleen voor zoo verre tot hun bijzonder oogmerk dienstig was. Wij mogen dus veilig zeggen, dat het werk der Secessiones, hoewel gedrukt, hoewel van eenige aanteekeningen voorzien, op nieuw uitgegeven, niet naar behooren gekend wordt, en dat deze kennis van dubbel belang is, daar niet alleen de waarde van Hortensius als geschiedschrijver nimmer ontwikkeld werd, maar ook de belangrijke daadzaken, welke hij beschreef, als over het hoofd werden gezien.

Wat wij ons echter omtrent zijn werk voorstelden, verre, zeer verre werd onze verwachting overtroffen, toen wij zijne waarheidsliefde hadden leeren kennen, ons zijnen stijl hadden eigen gemaakt, en op elke bladzijde gewaar werden, hoezeer hij zich daardoor boven zijne tijdgenooten verhief. Het is dan met lust, dat wij ons nederzetten, om de vruchten van ons onderzoek ten papiere te brengen. Omtrent hetzelve kunnen wij alleen, zonder ons zelven lof te geven, zeggen: dat, wij geene uitkomsten van oppervlakkig doorloopen, maar van naauwkeurige herlezing en bearbeiding geven.

Wij wenschen, om aan ons oogmerk, en zoo wij hoopen, aan dat van het Genootschap te voldoen, na te gaan:

I. *a.* Wie Hortensius was, wat van zijn lotgevallen en

b. de werken, welke hij, behalve de Secessiones, uitgaf bekend is.

II. Ons te bepalen bij het hoofddoel dezes, zijn werk nopens den overgang van het wereldlijk gebied van het Sticht aan Karel V.

a. Na een kort overzigt der geschiedkundige wetenschap in de belangrijkste Landen van *Europa* en ons Vaderland,

b. Door het geven eener beknopte schets van Hortensius' werk te doen zien, welke gebeurtenissen hij ons beschreef, en

c. deszelfs behandeling, stijl en gezag te beoordeelen.

I. AFDEELING.

HOOFDSTUK I.

OVER HORTENSIUS ZELVEN.

Hoogst aangenaam is de taak van den Levensbeschrijver eens beroemden mans, zoo daartoe overvloedige bouwstoffen aanwezig zijn. Het is streelend de eerste te mogen zijn, die zijnen inborst, zijne denkwijze, zijne nog onbekende lotgevallen, uit echte bescheiden vermeldt. — Hoe heerlijk kent men Hooft uit zijne brieven, waarin hij zich onopgepronkt, en als in zijn dagelijksch gewaad vertoont (1); hoe zeer zal Willem I. schitteren, zoo ook, uit zijne briefwisseling, zijne levensgeschiedenis geheel opgehelderd zal wezen. Weinig van dit alles valt hem te beurt, die eenig berigt wegens Hortensius wenscht te geven. Behalve zijne vermelding van hetgeen hem te *Naarden* bejegende, — behalve een enkele regel in zijne werken, of een

(1) Scheltema, Redevoering over Hoofts, brieven Mengelw. II Iste Stuk. p. 4. *Amst.* 1808.

kort woord in deze of gene Voorrede, waar hij van zich zelven spreekt, kennen wij hem niet dan door anderen. Gelukkig heeft ons de kundige Lap van Waveren, *Utrechts* geleerde der 17de eeuw, achter de vernieuwde uitgave van Hortensius' hoofdwerk, eene schets van deszelfs leven geleverd, waarin hetgeen laatstgenoemde van zich zelven zegt, meestal is ingevoegd. Wij zullen dit vermeerderen met het weinige, hetwelk ons, nog voorkwam en moeten overigens het berigt van Lap, voor den grondslag van het onze nemen, doch kunnen dit te veiliger doen, daar sommige leden van deszelfs geslacht met Hortensius bekend waren, en hem hooge achting toedroegen (2).

---

(2) Mr. Gysbert Lap v. W. was een grondig kenner der Vaderlandsche oudheid en ijverig verzamelaar voor dezelve; hij gaf in 1643. Beka, Heda en Hortensius uit. Laatstgemelde was met den grootvader van Lap, Doctor te *Utrecht*, bevriend. Voor den Commentarius op Virgilius vindt men eene Elegie door dezen Lap, waar hij onder anderen zegt:

Adde tibi (juventus) varios parit Hortulus undique flores
Hinc igitur pleno lilia carpe sinu.
Te merito Hortensi *blandis spes maxima Musis,*
Posteritas dicet Pallade sera satum.

Zie Burman, *Traj. Erud. Ultr.* 1738. p. 172. Paquot, *Mem. Litt.*. enz. *Leuven* 1765. Tom. I. p. 45. en Foppens, *Bibl. Belg. Bruxellis* 1731. I. Deel p. 367. zeggen, dat hij te *Naarden* het onderwijs van Hortensius genoot. Paquot geeft den familienaam als van der Lappen, zoo wij meenen verkeerdelijk, op. Ook in de *Epithalamia* van Hor-

Lambertus Hortensius werd in 1500 of 1501 te *Montfoort* geboren (3), uit ouders, die tot de mindere klasse der maatschappij behoorden. Zijn vader was tuinman, weshalve zijn zoon Lambertus zich, naar de gewoonte dier tijden, Hortensius noemde (4). Van zijne kindsche jaren is ons slechts bekend, dat hij te *Utrecht* zijne opleiding genoot. Toen hij van daar, in de ouderlijke woning, wederkeerde werd het groote vraagstuk geopperd, welke de bestemming van den jeugdigen Lambertus zoude zijn. Eenige zijner betrekkingen meenden dat het veel kosten zoude baren zoo men hem tot de studie opleidde, en

---

tensius is het 9e gerigt aan Lambertus Lappius, die tijdens den moord te *Naarden* Schout was. Zie *de Epith.* en Lap *in vita* Q. 4. recto.

(3) Dat het niet 1518. zijn kan, gelijk Baijle *in voce* beweert, is overvloedig bewezen door Burman, *Traj. Erud.*, p. 156. die de plaats uit de *Secessiones* aanhaalt, waar Hortensius zegt, dat hij den 15 November 1527, eenige vrienden bij zich te gast had, toen de Bisschop eenen aanslag op de stad beproefde. Volgens Baijle's rekening zoude hij toen 9 jaar geweest zijn. Dat *Montfoort* zijne geboorteplaats was, weten wij met zekerheid, uit zijn gemeld werk, gelijk Burman mede opmerkt; als ook uit de Titels van zijne werken, in welke hij zich steeds Monfortius noemt.

(4) Gouthoeven, *d'Oude Chronijcke*, *'s Hage* 1636 noemt hem, in de Lijst van Schrijvers voor het werk, Meester Lambert van den Hove, gelijk ook Dousa, in de Voorrede voor de *Rymchronyk*, doch naar Lap's opmerking verkeerdelijk. Zie de Wind, *Bibl. der Ned. Geschiedschr.* Ie Deel Ie St. bladz. 146, die een naauwkeurig berigt van Hortensius leven en werken geeft. Ook Wagenaar, *Vad. Hist.* VIe Deel p. 404. zegt van den Hove of Hortensius.

hiertoe eene aanzienlijke fortuin gevorderd werd, welke zijne ouders geenszins bezaten; dat zulks ook slechts met den tijd vruchten konde dragen, terwijl eenig handwerk spoedig voordeel opleverde. Daar hij in zijne kindschheid zich dikwerf vermaakt had met menschen en dieren in was na te bootsen, (hetwelk hem meenige kastijding van zijnen meester had berokkend) besloot men hem tot het beroep van beeldhouwer opteleiden, hetwelk een zijner aanverwanten te *Montfoort* uitoefende. Die vroege neiging, dacht men, was bewijs genoeg van zijnen aanleg tot deze kunst. De eerste proeve van onzen Hortensius was echter zeer noodlottig. Naauwlijks had hij eenen steenplaat ter bearbeiding ontvangen of dezelve bezweek onder zijne te harde behandeling. Gestrenge riemslagen straften de onvoorzigtigheid terstond, doch boezemden den jongeling eenen onoverwinnelijken afkeer tegen alle handwerken in (5). Zijne ouders gingen nu zij-

(5) Deze tot hiertoe onbekende bijzonderheden van Hortensiu's eersten leeftijd zijn ontleend uit een Handschrift van het laatst der 16[de] eeuw, gedichten van Hortensius bevattende, en ons door de vriendelijkheid van den Heer Dodt *van Flensburg* ten gebruike afgestaan, en waarover straks nader (zie noot 78). Het hier bijgebragte vind men Fol. 105 recto MSS. in een Latijnsch gedicht ten titel voerende: *Enypnium sive somnium*, hetwelk aldus aanvangt:

Jamque frequentabam ludum non amplius olim,
Cum jam barba mihi primo pubesceret aevo,
En pater et reliqui mox consultare propinqui,
Coepere, ecquo me censerent instituendum.
Pluribus, Aeonidum studiis si truderer, esse

nen aanleg tot de wetenschappen niet langer tegen en weldra vertrok hij, tot den geestelijken stand bestemd, naar *Leuven.* De Hoogeschool aldaar

---

Temporis inmodici visum est, magnique laboris.
Poscere non tenues sumptus: opus esse perampla
Fortuna: nostram exiguam: atque exposcere velox
Auxilium: nobisque manus qui sponte ministret.
Contra alii: . . . . . .

Na voor- en tegenbedenkingen raadt de moederlijke oom van Hortensius hem tot beeldhouwer te vormen:

Ingenio pollet, naturaque dextera mire
Huc illi prompta (ut nosti) est, rudimenta tenellae,
Aetatis dederant certa argumenta parenti.
Namque schola quoties fueram dimissus, ab ipso
Formatore domum, e cera gallosque bovesque,
Atque homules etiam, per numina magna! solebam
Fingere, viva patri ut dulci simulacra referrent.
Cur etiam in studiis plagas et verbera crudus
Musarum inflixit doctor tonuitque flagellis,
Hinc laus orta mihi simul acclamatio cunctis. . . . .

De arbeid wordt nu begonnen, doch:

Jam rudis artis adhuc cum durius ecce tabellam
Versarem, imprudens fregi miser ac protrivi.
Ille indignatus lorum saevumque flagellum,
(Juxta ut erat positum) vultu torvo atque minaci
Corripuit, meque inclimentior contudit atrox,
Sic lachrymae artis erant hujus primordia tristes. . . . .

De jongeling vlugt naar het ouderlijk huis en vertoont zijne striemen; veroorzaakt daardoor een hevige twist tusschen zijne moeder en haren broeder, en begeeft zich eindelijk ter ruste. Twee maagden verschijnen hem in den droom, de eene is de beeldhouwkunst, welke hem tot zich poogt te trekken, doch met hare woorden geringen indruk maakt; de andere is Clio de Muze, welke hem in eene lange toespraak de

door Jan den IV. Hertog van *Braband*, de echtgenoot onzer Jacoba van Beijeren, op aanraden van Engelbert van *Nassau* in 1426 gesticht (6), was in het begin der 16e Eeuw tot groote vermaardheid gestegen. Dezelve telde, volgens getuigenis (7) van Erasmus 3000 leerlingen en dagelijks werd derzelver getal vermeerderd. Na die van *Parijs* was zij de beroemdste en volkrijkste (8). De uitmuntendste geleerden gaven er onderwijs of werden er gevormd. Een tijdgenoot van Hortensius (9), kon zonder overdrijving zeggen, dat zij de verzamelplaats der kundigste lieden, in allerlei vakken van wetenschap was, en in de beoefening van Grieksch, Hebreeuwsch ên fraaije letteren, voor geene andere geleerde instelling behoefde te wijken. Het was een gelukkige tijd voor de aankweeking van kennis; dagelijks werden er nieuwe schatten uit derzelver schuilhoeken

---

grootste eere en roem belooft, en hem eindelijk met zich in hare luchtkar wegvoert.

Sublimem in coelum me subvectare quadrigis,
Clio *visa fuit, reliquae risere sorores,*
Spectantes variis redimitum tempora sertis,
Et Phoebus viridi lauro quatiebat habenas.

(6) Val. Andreas, *Fasti Acad. Lovan.*, *Lov.* 1650. p. 4 et 7. Nicol. Vernulaei, *Acad. Lovan.*, *Lov.* 1667. p. 2 et 3.

(7) Apud Val. Andr., *Op. cit.* p. 397.

(8) Adr. Barlandus, apud eundem, p. 394.

(9) Ger. Moringus, apud eundem p. 403. Paus Leo X. noemde haar *Agri Dominici piissimam gloriosissimamque cultricem*. Nic. Vernul., *Op. cit.* p. 193.

te voorschijn gebragt en de oude letteren m eene volharding zonder wedergade beoefend. I mannen van welke de jeugdige Hortensius al hier onderwijs mogt genieten, behoorden allen t het Collegium Trilingne te *Leuven;* het is du waarschijnlijk, dat hij in hetzelve vooral gevorm werd. Dit Collegium, ook wel Buslidianum, naa deszelfs stichter, genoemd (10), had ten doel d leerlingen, (die bij de overige Professoren aan d Hoogeschool in de Grammatica (11) en Wijsgeert onderwezen werden, zonder het Meesterschap t hebben verkregen), op de Zon- en Heilige dage door deszelfs Leeraren in het Grieksch, Hebreeuwsc en Latijn te onderrigten (12). Het geeft eene gun-

(10) Hieronijmus Busleiden, Kanunnik, Proost en Li van den Hoogen Raad te *Mechelen*, door Karel V. in ver schillende gezantschappen gebruikt, was wegens kunde geacht Hij gaf bewijzen van dezelve door de uitgaven van *Carmina Orationes*, enz. In 1517, op eene reis naar *Spanje*, over leed hij te *Bordeaux*. Zie Biogr. *Univ. Anc. et Mod. supp* T. 59. *voce Busleiden.*

(11) Niet door Spraakkunst te vertalen, daar Grammatic eene veel meer omvattende beteekenis had. Derzelver beoefe naars rekenden zich het gebied der fraaije kunsten en weten schappen toe.

(12) In 1518 begon men het gebouw voor het Collegium nabij de vischmarkt. Men had daartoe verscheidene huize gekocht, waaronder een aan Erasmus behoorende. In 152 was het gereed en de Praeses met de drie Professoren betrok ken hetzelve. Voor de voltooijing werden de lessen echte reeds geopend en in het Klooster der Augustijnen gehouden Daar Barlandus, die tot 1519, Mattheus Adrianus die insgelijks tot dat jaar; Robertus Wackfeldius, di

stige gedachte van de vlijt der jonge lieden, die de lessen van het Collegium waarnamen, dat zij zich de dagen, waarin anderen zich gewoonlijk ontspanden, voor hunne Studiën ten nutte maakten. Wij weten dan ook, dat Hortensius zich met jeugdig vuur op de oude Talen toeleide, welker grondige beoefening zulk eene krachtige aansporing tot verkrijgen van kennis is. Daar hij in lateren leeftijd den naam had van tot de Hervorming over te hellen, moet het onze opmerking niet ontgaan, dat het Collegium te dezen tijde onder verdenking van ketterij lag en, volgens Erasmus, vele pogingen tot deszelfs vernietiging in het werk gesteld werden. Zij die zulks beoogden voeren in het openbaar tegen het aanleeren van talen en fraaije letteren als tegen de bron van alle dwaling uit, en noemden daarbij vooral het Collegium Trilingue. » Naauwlijks," zegt hij verder, » zouden onze gelederen den schok » der zaamgezworen vijanden hebben doorgestaan, » zoo de namalige Paus Adriaan dit vernuftig » gezegde niet geuit had: niet de fraaije letteren, » maar de scheuringen en ketterijën veracht » ik " (13). Dan om te beoordeelen, welk eene

---

tot het einde van hetzelve aan het Collegium leeraarden, niet onder de onderwijzers van Hortensius genoemd worden, is het waarschijnlijk dat hij, hoezeer dan ook vroeger op de Hoogeschool, de Lessen van het Collegium Buslidianum eerst na 1519 bijwoonde. Zie Val. Andr. p. 275. sqq. Nicol. Vern. p. 73. sqq.

(13) Val. Andr., *Op. cit.*, p. 277.

soort van onderwijs Hortensius te *Leuven* genoot, hebben wij alleen in het oog te houden, dat zijne leermeesters meest allen, met Erasmus, die meer aan de Hervorming toebragt, dan hij zelf beoogde of wenschte, bevriend waren. Zoo telde onze Lambertus onder zijne onderwijzers Rutgerus Rescius, Hoogleeraar in het Grieksch, die door geleerdheid, bescheidenheid en zuiverheid van zeden bijzonder uitmuntte, en de zucht tot uitbreiding der letteren zooverre dreef, dat hij eene drukkerij oprigtte en op dezelve, vooral de door hem bezorgde uitgaven van Grieksche Schrijvers als Hippocrates, Xenophon, Plato ter perse leide (14). Zoo hoorde hij Conradus Goclenius voor het Latijn, die, naar schrijven van Erasmus, » zooveel aangenaams in zijne voordragt » had, dat hij hun de letteren deed beminnen, » die afkeerig van dezelve waren," — en de aandacht zijner hoorders steeds wist te vernieuwen en te boeijen. Zijn fijn vernuft was niet minder bewonderd dan zijn gelukkige stijl. Onder de klassieken, door hem bezorgd, was ook Lucanus. Goclenius zal aan Hortensius de liefde voor dezen Schrijver hebben ingeboezemd, welke hem tot in zijnen hoogen ouderdom bijbleef, toen hij die met aanteekeningen in het licht gaf (15). Zoo

(14) Hij onderwees van 1518 tot 1545, wanneer hij overleed. Zie Val. Andr., *Op. cit.*, p. 282. Nic. Vernul. *Op. cit.*, p. 75. Foppens, II. p. 1089.

(15) Goclenius leerde tot 1539. Foppens, I. 18[illegible] Nic. Vernul., p. 74. sqq. et 169.

wonderde hij Lodewijk Vives uit *Valentia* oortig (16), die onder de grootste mannen van nen tijd genoemd wordt, en zich door veelvul- e schriften van allerlei inhoud deed kennen, aronder een over Virgilius; welken dichter ortensius in rijperen leeftijd insgelijks be- rkte. De drie genoemde geleerden waren door asmus hooggeschat en de twee laatsten zeer iefd bij den beroemden Thomas Moore. n Johannes Campenus (van *Kampen*), die or Leo X. wegens zijne geleerdheid naar *Rome* rd geroepen, ontving hij onderrigt in het He- eeuwsch, terwijl ook de grijze Johannes Pa- danus (van den Broek) (17), die in de elsprekendheid en Letteren onderwijs gaf, onder

(16) Lap noemt hem eximium peripateticum; hij gaf volgens quot, *Mem. Litt.* I. p. 117. privaat onderwijs in de Let- en, doch was niet aan de Hoogeschool of het Collegium ilingue verbonden. Zie Foppens, II. 679. sqq. Door endrik VIII. werd hij naar *Engeland* geroepen en gaf on- rrigt aan Maria, later Gemalin van Filips II. Naau- lijks ontkwam hij den dood toen hij de partij der Koningin atharina van Arragon tegen haren barschen Gemaal oos.

(17) Er zijn verschillende geleerden van dien naam. Hij, ie hier in aanmerking kan komen is Johannes Paluda- us uit *Henegouwen* (*Nervius*) die gedurende meer dan 30 ja- en in onderscheidene steden, waar bij *Leuven* echter niet epaaldelijk genoemd wordt, voorlezingen hield, en eene bloemlezing uit Isocrates gaf. Foppens, *Bibl. Belg.* II. p. 709. Johannes Campensis gaf Paraphrases in Psalmos et Ecclesiast. en eene Hebreeuwsche spraakkunst uit. Val. Andr. p. 284. Nic. Vernul., p. 76. Paquot, H. 505. Foppens, I. p. 59. sq.

zijne leermeesters wordt geteld (18). Hortensius had te *Leuven* daarenboven het genoegen de liefde tot de letteren te deelen met zijnen vriend Johan Guinter van *Andernach*, die er onderwijs in het Grieksch gaf. Zij lazen te zamen Aristophanes, en Hortensius maakte zich denzelven zoo eigen, dat hij dien bijna geheel in het geheugen had geprent, en reeds nu, naar het schijnt, in Latijnsch proza overzette. Het waren dus weder de herinneringen uit zijnen jeugdigen leeftijd, welke hem in het vervolg noopten, ook dien schrijver, in Latijnsche verzen overgebragt, uit te geven. Later had hij het genoegen zijnen vriend Guinter, die als hij van geringe herkomst was, tot groote eere bevorderd te zien (19). In welk

---

(18) Melchior Adamus, *in vita Erudit.*, *Franc.* 1706. fol. p. 137. *Philos.* zegt: » quem quoties audivit (Hortensius) declamantem et rhetoricorum ad Herennium libros explicantem visus est sibi videre et audire Nestorem illum Homericum." En omtrent Rescius, Goclenius en Campensis. » Viri . . . . Lyceum illud litteratissimorum hominum frequentiâ ita replebant ut brevi inde tamquam ex equo Trojano foeto innumerabiles milites armis Palladis instructi et egregie exercitati prodierint."

(19) Hij werd Lijf-Medicus van Frans I. en genoot een Koninklijk jaargeld. M. Adamus, *vit. Erud.*, p. 137. *Philos. et* 99 *Medic.* Lap en Adamus zeggen beide dat Guinter reeds te *Utrecht* medeleerling van Hortensius was, hetwelk Hortensius zelf Satyr. pag. penult. getuigt:

» *Hoc ego me memini primaevo flore juventae*
Guinterium *multosque alios superare sodales.*"

Het is dus waarschijnlijk, dat M. Adamus dwaalt, als hij

jaar Hortensius *Leuven* verliet is onzeker. — Stellig is het dat zulks voor of in 1527 plaats had, daar hij zich toen te *Utrecht* gevestigd had (20). Sedert 1474 namelijk bevonden de Broeders van het Gemeene leven zich te *Utrecht*, alwaar zij kundige en verlichte mannen onder hunne Leeraren telden, en aan Hortensius, na het eindigen zijner studiën, het onderwijs in de geschiedenis opdroegen. De broeders dezer Hieronyminiaansche School hadden zich ten allen tijde door hunne ijver voor de wetenschappen onderscheiden. Reeds hun stichter Geert Groote prees Socrates en Plato als Leermeesters der wijsheid aan (21). Bij zoodanige instelling geplaatst, in aanraking met beroemde geleerden, moesten de beoefening der oude letteren en het onderzoek van alles, wat tot het hem opgedragen vak van geschiedenis betrekking had, wel de gedurige bezigheid van Hortensius uitmaken. Gedurende zijn verblijf te *Utrecht* werd hij tot Priester gewijd en sprak de gelofte van kuischheid uit. Het is slechts al te bekend, hoe het te dien tijde met de zeden der kerkelijken gesteld was;

Guinter in 1487 doet geboren worden, daar toch twee jongelieden 13 of 14 jaren in leeftijd verschillende niet in dezelfde klasse zouden onderwezen zijn.

(20) Zie Aant. 4.

(21) Onder de medeleeraren van Hort. was ook de voortreffelijke Georgius Macropedius of van Langeveldt, die in 1539 althans te *Utrecht* bij de Broederschool werkzaam was. Delprat, over de Broedersch. van Groote in de Werken des Genootschaps, bladz. 131, 204. *et passim.* Paquot, II. 611.

hoe de hooge en lage geestelijkheid, wel verre van zich door den ongehuwden staat, volgens het denkbeeld der instelling, van de beslommeringen des levens los te maken, en naar hooger te trachten, het ledige aanvulden door allerlei ongebondenheid. Of durfde de Priester Hortensius zelf niet openlijk schrijven, welke ongunstige denkbeelden het volk omtrent de geestelijkheid koesterde? » De » raad en het volk, (zegt hij) in openlijk gemor » uitgebarsten, zeiden dat zij door opbrengsten » gedrukt werden. De geestelijken hadden overvloed » van geld, goed en weelde en baadden zich in » overdaad, vermaken en wellusten; de schamele, » arme handwerkslieden waren door honger verteerd, » de geestelijken daar en tegen hadden alles; ge» heele dagen en nachten bragten zij onafgebroken » met drinken door. Met hunne loome en trage » ligchamen dan alleen wakker, als het op brassen » en wijndoorzwelgen aankwam, ronkten zij halve » dagen. Door eenen gestadigen roes bevangen, » konden zij naauwelijks zonder waggelen gaan, » of zich op hunne beenen staande houden" (22).

Hoewel wij geene de minste reden hebben om Hortensius van dergelijke woestheid te verdenken, bleef echter de ongeregelde levenswijze zijner medegeestelijken niet zonder invloed. Hij was te vol gevoel voor de andere sekse, dan dat hetzelve hem zijne gelofte niet zoude hebben doen vergeten. Ongekunsteld stortte hij dat gevoel in de

---

(22) *Secess. Cir.*, p. 18. van de *Utr.* uitgave.

bruiloftsverzen, aan zijne vrienden en leerlingen gerigt, uit. Nu houdt hij hun voor, dat het niet goed is, dat de mensch alleen zij. 't Heelal zegt hij:

» *'t Heelal was daargesteld; 't was naar* Promethus *wensch*,
» *Slechts iets mishaagde hem: 't alleen zijn van den mensch.*" (23)

Dan schetst hij het huwelijksgeluk met warmte:

» *Niets smelt de zielen zoo in een*
» *En boeit te zaam in 't huwlijksleven*,
» *Dan kusjes honderdwerf herhaald*,
» *En weer herhaald en weer gegeven.*" (24)

Of hij weet de hoogere pligten van den Echt te waarderen:

» *Geen vrouw beheersch den man*,
» *Geen man beveel' de vrouw*,
» *Bevel en dwang valt weg*,
» *Bij ware huwlijkstrouw.*" (25)

Zoedanig gestemd moest eene bevallige vrouw wel indruk maken op den man, in de kracht zijns levens, die, zich als zoo vele anderen, sterk waande te zijn, en zijne neigingen hoopte te overwinnen,

---

(23) *Quae fecit bonus ut vidit bona cuncta* Prometheus,
Unum displicuit sine conjuge vivere solum.
Epith. I. p. 1.

(24) *Sed nihil aeque animos jungit junctosque revincit*,
Ac craebi amplexus, oscula craebra velut.
Epith. II. p. 2.

(25) *Est ratio conjunx ne sit caput ipsa mariti*
Nec pedibus rursum subjicienda solo,
Imperium studeat verum moderarier omne
Ut concors pectus inter utrumque siet.
Epith. VI. p. 2.

en het kan ons niet verwonderen, als wij van hem geboekt vinden, dat hij gedurende zijn verblijf te *Utrecht*, eene ongeoorloofde gemeenschap aanknoopte, en hem buiten huwelijk twee zonen geboren werden (26). Hoe laakbaar zoodanig gedrag, uit een zedekundig oogpunt ook zij, vinden wij ruime verschooning in de zoo veelvuldige gewoonte der toenmalige geestelijken om, bijna openlijk, met eene vrouw, onder den schijn, van het huishonden waar te nemen, te leven (27).

---

(26) Dat hij zijne Focaria reeds te *Utrecht* had, blijkt uit den brief, welken hij in 1565 uit *Naarden* schreef, en daarin meldde, dat een zijner zonen 24 jaar was, hetgeen zijne geboorte tot 1541 brengt. Over het lot dezer zonen straks nader.

(27) Gieseler, *Lehrbuch der Kircheng.*, IIten Bandes 4te Abth. p. 253. vgg. geeft allerbelangrijkste bijdragen omtrent den zedelijken toestand der Kerkelijken in de 15e en 16 eeuw: » Pro libris" zegt b. v. de Abt Johan Trithemius omtreut 1485, » pro libris sibi liberos comparant pro studio concubinas amant." En Stephanus, Bisscho van *Brandenburg* in de 15e eeuw: » Sunt tamen, quod cu » dolore et non sine magnis gemitibus dicere nos veritas com » pellit, heu plurimi concubinarii et fornicatores etiam n » torii ex quorum vita plurimi scandalizantur, non solu » vulgares et plebeï sed etiam magnates et principes." Z berigtte Aeneas Sylvius, later Paus Pius de 2e, ree geestelijke zijnde, aan zijnen Vader, dat hem een natuurlij zoon geboren was, onder anderen in deze bewoordinge » Certe nec lapideum nec ferreum genuisti filium, cum es » tu carneus. Scis qualis tu gallus fueris: at nec ego c » tratus sum, neque ex frigidorum numero. . . . Late p » haec pestis (si pestis est naturalibus uti) quamquam » video cur tantopere damnari coitus debeat, cum nat

Wie het voorwerp van Hortensius liefde was en hoe lang de betrekking tot haar bleef bestaan, is ons geheel onbekend. Niet minder dan den geruimen tijd van zeventien jaren, tot 1544 namelijk, bragt hij te *Utrecht* door; een verblijf, hetwelk gewis van hoog belang was voor zijnen geschiedkundigen arbeid, omtrent de overdragt van het Sticht aan Karel V. Hij zag of het begin der onlusten; welke dezelve voorbereidden, of was althans te *Utrecht* toen de vaan des oproers tegen den Bisschop was opgestoken; toen de Stad bij verrassing door de Bisschoppelijke troepen werd ingenomen; toen de geestelijke Opperheer weder binnen dezelve kwam, de aanzienlijksten der Adelpartij met het zwaard gestraft werden, en de Utrechtsche burgers den Graaf van Hoochstraten trouw zwoe-

» quae nihil perperam operatur, omnibus genuerit animanti- » bus hunc appetitum." Zie in 't *Kerk. Arch.* van Kist en Royaards, *Leiden* 1829, Ie Deel bl. 364. eene redevoering van Geert Groote over de Focaristen. Focariae sunt ancillae focum curantes. Eene schatbare bijdrage voor de levenswijze der geestelijken vindt men in den *Apocalypsis* van Corn. Aurelius, in de *Anal. de Hadr.* VI. door Burman, *Traj.* 1727. p. 259. sqq. Op p. 281. aldaar in het 3e Boek over de Abominationes et Insolentiae Ecclesiasticorum lezen wij: » tunicas namque ecclesiastici modo sibi de- » ferunt pellibus subductas sylvaticis . . . . . muriumque » stercora redolentes (muscum vocant) magis se Veneris ama- » sios et adonides quam Mariae Virginis amatores osten- » tant. Et, quod prae humana verecundia vix ausim dice- » re, tam enormi fissura, in anteriori parte vestes apertas » habent, ut Priapeae supellectilis forma species et imago » occursantibus facile pateat."

ren. Dat door het bijwonen der treffendste too neelen van dit groote Drama Hortensius ge noopt werd, hetzelve in zijn geheel te beschrijve is zeer begrijpelijk. Hoewel ons weinig is opgete kend over de jaren, die hij te *Utrecht* doorbrag weten wij, dat hij de aanzienlijkste en geleerds mannen onder zijne vrienden telde, als: Steve van der Berche, Philippus Morus, Ka nunnik van Oud-Munster, die zich door de uitga ve van verscheidene gedichten, naar het schijn van luimigen aard, deed kennen; — Joha Drolshagen, Kanunnik van St. Marie, Joha van Hogelande, Deken derzelfde Kerk, die wij kennen als iemand, die de letteren bijzonde beminde, en door den Aartsbisschop Frederi Schenk zeer in achting werd gehouden (28 Eindelijk Dirck van Zuylen van de Haer Heer van den Zevender (29). Met laatstgenoemde

(28) De familie van der Berche wordt vermeld l Burman, *Traj. Erud.*, p. 229. doch niet Steven ma Paulus. Ph. Morus was later aan het hof van Seba tiaan van *Portugal*, met wien hij in 1578 in *Afrika* or kwam. Onder zijne gedichten is de *Triumphus pecuniae* Bu man, *Tr. Er.* p. 234. seq. Omtrent Drolshagen w ten wij niets; Johan van Hoogelande behoorde tot aanzienlijksten van *Utrecht*, hij was zoon van Mr. Casp Levynse van Hogelande, eersten President van l Hof Provinciaal van *Utrecht*. Zie derzelver aanstelling bij d. Water, *Pl. Boek*, II. 960. Zijn zoon Johan hier b doeld werd in 1554 Raad in het Hof, *Pl. Boek*, II. 104 Hoynck, *Anal.*, III. p. I. pag. 294.

(29) Hij werd in 1564 Schout van *Utrecht* en was zo van Steven en Josina van Assendelft. Wij vi

was hij bijzonder bevriend. Van Zuylen was iemand, die zelf de Muzen vereerde en het bijzijn van Hortensius, die hem zijne latijnsche gedichten, opdroeg, zoo gaarne genoot, dat deze nu en dan eenigen tijd op het huis ter Haer, waar Zuylen zijn verblijf hield, doorbragt, en de stilte van het buitenleven door gesprek over letterkundige onderwerpen vervrolijkt zal zijn geworden. In 1544 bevond zich Hortensius bij zijnen Maecenas, toen hij door den Raad der stad *Naarden* genoodigd werd, het Rectoraat der School aldaar op zich te nemen (30), welke uitnoodiging door hem werd

---

den die Haer onder de » Huijsen die voor Ridderhofsteden genaamt zijn, door de drie Staten van den Lande van *Utrecht*," in 1536, *Pl. Bock*, I. 279. en III. 217.

(30) Uit Lap's levensberigt van Hort. zoude men vermoeden dat er een geheel nieuwe inrigting te *Naarden* werd gevestigd: » Senatus Nerdenus (zegt hij) pag. 92. sq. . . . . quanti omnium referret conscius liberos domi formari, praecipue eorum qui sumptibus ad alendos eos in exteris scholis non sufficerent, Hortensium . . . . ad ludum instituendum evocavit." Uit Vriemoet, *Athenae Frisiac.*, p. 29. blijkt dat Antonius van der Linden of Nerdenus Praeceptor was aan de school te *Naarden*, en verzocht dat Hortensius boven hem als Rector werd aangesteld: » quem sibi superiorem adjungi a consulibus inpetraverat collega." Hetgeen eene reeds bestaande inrigting van onderwijs zeker stelt. Volgens Vriemoet, *l. l.* en Coccejus, *Opera*, Tom. VIII. aldaar aangehaald, blijkt dat deze Antonius van der Linden tot zoon had Henricus Antonius Nerdenus van 1578 tot 1585 Predikant te *Enkhuizen* en daarna Theolog. Professor te *Franeker*, wiens zoon Hermanus Antonides van der Linden van 1612 tot 1646 Predikant te *Naarden* was, en bij wien handschriften van

aangenomen. 't Zij dat hij hier meer over zijnen tijd konde beschikken dan te *Utrecht*, 't zij dat hij niets in het licht wilde geven, alvorens zich door zijne studiën op eene genoegzame hoogte te hebben gebragt, het was eerst, tijdens hij te *Naarden* woonde, dat wij de talrijke proeven van zijne geleerdheid en vlijt zien verschijnen, welke hij in 1546 met zijn werk over de Utrechtsche oproeren opende, en in 1574 met zijnen arbeid over den Spaanschen oorlog besloot. Met grooten ijver bestuurde hij zijne school en vormde vele kundige leerlingen (31), waaronder Gysbert Lap van Waveren en den, in de letterkundige wereld niet onbekenden, Hannerd van Gameren (32), als ook naar alle waarschijnlijkheid, Adriaan en Lambert van der Burch, de eerste Griffier van het Provinciale Hof, de tweede Kanunnik van St. Marie, wegens geleerdheid geacht (33). Dat de

---

Hortensius (waarover nader) bewaard werden, hetwelk zich zeer wel laat verklaren door de bijzondere bekendheid van zijnen grootvader met laatstgenoemden.

(31) Lap, *in vita Q. 4. recto.* Hij noemt echter geen' derzelve.

(32) Blijkens Lap, *in vita Q. 4. recto.* Zie over hem de Wind., *Biblioth.*, bl. 275.

(33) Uit de reeds aant. 3 gemelde dichtregelen voor den Virgilius zien wij dat Hort. de Leermeester van Lap (den Ouden) geweest is. Omtrent de van der Burchen is dit niet gemeld, doch daar Lap hen als bekenden van Hort. opgeeft, en zij veel jonger waren dan deze, daar Lambert eerst in 1542 geboren werd, dunkt ons waarschijnlijk, dat hij hen onder zijne leerlingen telde.

moeijelijke taak van onderwijzen hem niet altijd even gemakkelijk viel, getuigt hij zelf, als hij zeide: » dat hem het loopen in den rosmolen begon te verdrieten." (34). In zijne *Satyren* uit hij ook klagten over de onvatbaarheid van sommige leerlingen, en vooral over de ellendige opvoeding, welke veele ouders hunne kinderen gaven, en waardoor zij den Leeraars het werk dubbeld verzwaarden (35). Naar het stelsel dier tijden bezigde hij, zoo zachtheid niet wilde baten, de ligchaamstraffen (36), welke wij ons verheugen verbannen te zien.

---

(34) Lap, *in vita Q.* 4. Pistrini incipit capere fastidium ut ipse scribit Idibus Febr. 1561. Waar Hortensius zulks zegt, weten wij niet, misschien in een der voorberigten van Aristophanes, hetwelk wij niet onder het oog hadden.

(35) *Admoveas studiis tales, cedat labor omnis*
Improbus his solis tuus, et calcaria subde.
Quod datur, ut cramben recoquas subin acer eandem,
Efficias nihilo plus quam si incudibus excors
Verba inculcaris brutis: tibi nonne minerval
Ter geminum justa ratione exolvere tales
Deberent? ac praeterea persolvere grates?
Hoc male cum reputent fatuorum corda parentum.

Satyr VII. p. 2.

(36) *Dum victum inflecti cor ad praecepta magistri*
Possit et eradi malasi quae haesere parentum
Stultorum vitio mature, ingenti labore
Ægre ignava queas contundere pectora: blandis
Si nequeas levimentis, ferula *atque* flagellis
Compescas, donec pervicta ferocia rursum
Se efferat . . . . . etc.

Satyr II. p. 4 et 5.

Dat hij zijne leerlingen echter zeer goed onderwees en » *Naarden's* school door zijne volharding » en ijver in het onderwijs, gunstig bekend was, » en er zeer vele jonge lieden derwaards gezonden werden," (37) gelooven wij gaarne als wij de woorden lezen, waarin hij het naberouw schetst van kwalijk besteden tijd, en de dwaasheid van hen gispt, die bevreesd zijn hunne kinderen aan eenen goeden leermeester te vertrouwen (38a). Dat hij het regt goed met de opleiding der jeugd meende, zien wij uit het vaarwel, 't welk hij zijnen leerlingen toeriep, toen hij zich voor eenigen tijd van hen verwijderde. Hij wijst hen in dat gedicht, op de groote voortreffelijkheid der klassieken en betoogt hun, welk eene voldoening hen te wachten staat

(37) Lap, *l. l.* cujus industria et diligentia in instituenda juventute, quae Nardam numerosa confluebat, mirifice commendata est.

(38a) *At post annorum pauca ad se lustra reversus*
Ut simul ingenium accrevit maturius aevo,
Nihil didicisse dolet, sero sapiunt Phryges: annos
Praeteritos revocare nequit, strepit inter olores
Anser hic, et bardus doctos sedet inter asellus
Pisce magis mutus, vesanae more cicadae.

Satyr II. p. 4 et 5.

Sunt et qui aetatem excusant, annosque tenellos
Tanquam immaturos Musis, et frigora ferre,
Ferre aestus plagasque graves; vix bina peraegit
Lustra, quid hic praeceptorum ferre boatus
Terribiles potis est? non alpha et beta duabus
Messibus addiscat, non sufficit hercle labori.
Cautio quorundam est isthaec corvina parentum, etc.

Satyr II. p. 6.

zoo zij die vlijtig beoeffenen. » Wie uwer," zegt hij vervolgens, » zal dan nog wankelen om de han-» den aan den arbeid te slaan, die u de schoon-» ste vruchten en een gelukkigen ouderdom be-» looft. Prent mijne woorden wel in uw geheu-» gen, en zeg ik iets minder juist, denkt dan dat » mijne krachten beperkt zijn en de goede wil soms » reeds veel is.. (38[b]) Wij vinden dat versterkt, als wij verscheidene bruiloftsgedichten lezen aan zijne vroegere leerlingen, op welke hij de oude betrekking nog gevoelde, en hun de pligten des huwelijks ernstig voorhoudt. Hortensius sleet aldus met het onderwijs en het uitgeven der voortbrengselen van zijne onvermoeide pen, zijn leven te *Naarden*, waar zijne woning, verre van het gewoel der straat, in stille afzondering was gelegen (39). Hij leefde echter in een' tijd, waarin de staatkundige lotgevallen velen van het beoefenen der wetenschappen aftrokken, doch hem aanspoorden, zijn troost in de letteren te zoeken. Toen namelijk in 1566 de Beeldstorm alom woedde, trachtte hij zijne gedachten van dat bedroevend schouwspel af te wen-

(38b) *An quis adhuc magnos dubitabit adire labores!*
Tam dulces fructus artibus unde ferat!
Hae tibi jucundam parient lenemque senectam....
. . . .
Et melius si quid nostro forte excidit ore,
Id grata pubes docta capesse manu.
Sin minus: esto memor, non omnes omnia posse
Rebus enim in magnis est voluisse satis.
Satyr: Mss. folio 122 verso et 124 recto.

(39) Volgens hemzelven, *in vita Q.* 2. verso.

den, en begon zijnen uitvoerigen Commentarius op Lucanus." » Hoe zeer ik (zegt hij) (40) rijkelijk » met zorgen beladen was, zette ik mij echter met » lust aan den arbeid, om niet te veel aan de woe- » de der Beeldstormers te denken .... en mijn » geest niet te zeer te kwellen met die gebeurtenis- » sen, welke mij zoo beklemd maakten." Zulk een ijver bezielde den reeds 66 jarigen geleerde. Onder de zorgen, welk hij bedoelde was ook het lot zijner zonen. Een derzelven Augustinus was al Organist te *Naarden* geplaatst, de andere Hieronymus werd door hem tot den geestelijken stand bestemd. Daar evenwel geen Priesterszoon zonder bekomen vergunning (dispensatie) tot die heilige bediening werd toegelaten, poogde hij deze door den Vicaris der Domskerk, Persoels, te verkrijgen. Daar de twee eenige brieven, welke er van hem bewaard zijn, dezen zoon ten onderwerp hebben, delen wij dezelve hier, daar zij ook den tijd doen kennen, mede: » Reeds lang, (schrijft hij den 2 » Febr. 1565 aan Persoels) wenschte ik u over » eenige zaken te spreken, waarin gij mij van dienst » kunt zijn. Mijne bezigheden beletten mij, u in » persoon te zien; het is daarom, dat ik u deze » schrijve. Ik heb een jongeling ten mijnent » dien ik gaarne priester zag. — Hij zelf heeft e » geneigdheid en de gevorderde jaren toe. Ik zou » verzoeken, zoo spoedig mogelijk uw best te doen » om de dispensatie uit *Rome* te verkrijgen, o

(40) Dedic. ante Lucanum, pag. altera en Lap in vi ta Q. 2.

» dat hij, terwijl de Bul gereed gemaakt wordt, » de voorbereidende graden doorloope. Op hoe-» veel het te staan komt, weet gij, en hebben an-» deren, voor wie gij de vergunning verkregen » hebt, mij gezegd. Onze oude vriendschap is » mij ten waarborg, dat ge van mij niet meer, » dan van anderen zult vorderen, en de prijs zal » wel niet verhoogd zijn. Het pond Vlaamsch ligt » gereed en zal u geworden. Zoo gij uwen Vriend » hier in believen wilt, meldt mij dan in een paar » woorden, of ik op U rekenen mag." Vaar wel!

Uw Vriend

Lamb, Hortensius.

Eenige dagen later schreef hij het volgende, waaruit wij zien, dat hij slaagde, doch tegen vermeerderde betaling. » Hiernevens, waarde Vriend! » zende ik U door mijnen zoon Hieronymus het » pond Vlaamsch, het *overige* zal ik op zijnen » tijd sturen, als hij tot het Priesterschap wordt » toegelaten; hij heeft den vereischten leeftijd, hij » is 24 jaar. Gij zoudt mij zeer verpligten zoo » gij mij, uit aanmerking onzer vorige vriendschap, » dezen dienst wildet bewijzen. Ik ben ten allen » tijde tot wederdienst bereid. Vaar wel, beste » Vriend.

Naarden 's daags voor Matthias (d. i. 23 Febr.)

Als altijd *Uw Vriend*

Lamb. Hortentius (41).

(41) Lap, *in vita Q. verso.*

Wij vinden dezen Hieronymus in 1584 :
Predikant in *'s Hage*, waar zijne meer verlich
denkwijze in het Godsdienstige hem in moeijelij
heden en twisten met zijnen ambtgenoot Jan Pi
tersz. wikkelde. Hieronymus toch leerd
dat het geloof niet bestond in deze of gene ui
drukking, maar in de kracht, aard en geest c
gehoorzaamheid. Ook meende hij, dat iemar
die voort ging een zondig leven te leiden,
zaligheid niet ontvangen konde, al wilde G
hem die geven. Pieterz., welke meer ε
de leer der genade gehecht was, verweet Ho
tensius, dat hij de waardij der goede werken
hoog stelde. Hoezeer de geraaktheid in Godsdien
twisten doorgaans aan beide zijden is, scheen Hi
ronymus toch tot zachtheid over te helle
» Laat ons (schreef hij) malkander niet terge
verbitteren ende verwarren, met onnutte dispu
tiën, maar opnemen in der liefde." — De on
nigheid bleef echter voortduren, hetwelk ten
volge had, dat de twistenden hunne bediening
bleven behouden, doch beide verplaatst werde
Pieterz. naar *Castricum*, Hortensius n
Wassenaar (42). Voorzeker zal de overgang

(42) Burm., *Traj. Erud.* en aldaar aangeh. Hooft, *N*
Hist. 1677 bladz. 952 en Uytenbogaert, *Kerckel. I*
1646. p. 226 vg. Lap, *in vita Q.* verso. Jan Pieter
zegt Hooft, Predikant in den *Haaghe* had het gelaader
zijn ambtgenoot Hier. Hortensius, die, geteelt
Lambertus, eertijds Schoolvooghdt tot *Naarden* de w
dij der goede werken te breedt scheen uit te meeten.

laatstgenoemden tot de Hervormde leer in verband gestaan hebben met den afkeer, welken hij tegen het Spaansch geweld moest voeden, na hetgene zij betrekkingen van hetzelve bij den moord te *Naarden* hadden door te staan. Breede vermelding van overbekende gebeurtenissen, uit onzen vrijheidsoorlog zal wel onnoodig zijn, en genoeg zal het wezen, zoo wij zeggen, dat *Naarden* in 1572 onder die Steden behoorden, welke bezetting op naam van den Prins van Oranje hadden ingenomen, en zich daardoor tegen Koning Filips verklaard hadden. In het laatste gedeelte van genoemd jaar, was Bossu met 100 ruiters voor de Stad gekomen, en had die opgeëischt, doch zonder gevolg; nu men echter verneemt, dat Don Frederik, Alva's zoon, in aantogt is en zich reeds te *Amersfoort* bevindt, stelt men pogingen in het werk, om aldaar met hem te onderhandelen, doch krijgt alleen bevel, te *Laagbussem* bij *Naarden*, antwoord te wachten. Den 1 December vertrokken 7 afgevaardigden, waaronder Hortensius, derwaarts. Aldaar gekomen willen zij Don Fredrik aanspreken, doch hij staat hen niet te woord en wijst hen naar Juliaan Romero. Met dezen komen zij overeen, dat den ingezetenen, onder eenige bepaling, leven en goederen zullen gelaten worden. Hortensius was, naar het schijnt, echter moeijelijk van de opregtheid dezer toezegging te overtuigen, daar Romero hem zulks tot driemalen toe met een handdruk moest bevestigen De Spaansche trouwloosheid bleek alras. De weini-

ge soldaten, die ter Stad inkwamen, werden door eene menigte anderen, welke de muren overklommen gevolgd; de burgers worden in de Gasthuiskerk, toen voor Stadshuis gebruikt, te zaam geroepen, om den eed aan Filips te vernieuwen naauwelijks zijn zij daar vereenigd, of de gesloten deuren worden geopend, de Spanjaarden vallen d weerloozen aan, en het ijsselijkste tooneel van moor en gekerm, ons met verschrikkelijke uitvoerighei door Hooft beschreven, is daar (43). Na vol bragte slagting vliegen de soldaten met vernieuwd woede de stad door, en bereiken ook de wonin van den grijzen Hortensius, die na het volvoeren zijner zending naar huis gekeerd was. Hij ze beschreef zijnen deerniswaardigen toestand, wij kunnen dien met zijne eigene woorden vermelden (44

---

(43) Het is zonderling, dat deze gebeurtenis, welke z veel geruchts maakte, niet eenstemmig door onze geschie schrijvers verhaald wordt. Van Meteren toch laat de bu gers *voor het Stadhuis* vergaderen, zegt, dat de deuren ge pend werden, en men toen *uit* hetzelve op de burgers schoo hetgeen hij laat volgen, strookt echter niet geheel. ,, hebben voorts het Stedehuijs in brande gesteecken ende de gh ne, die nog niet geheel doot en waren voorts verbrant *Ned. Hist.* 's *Hage* 1636 fol. p. 86. Hortensius, ooggetuige was zegt: ,, caede *in cura defuncti*." Hoo en alle anderen, zoo ver wij weten, zeggen hetzelfde.

(44) Lap van Waveren, *in vita Q.* 2. v. sqq. he ons een gedeelte van het verloren werk over de opkomst den ondergang van *Naarden*, hetwelk toen bij Herman v der Linden aldaar berustte, bewaard. Hij deelt nam lijk mede, hetgeen Hortensius, wegens zijn eigen lot in den moord, verhaalt. Onze pogingen om van het hand

» Toen de Spanjaarden (zegt hij) in het Stadhuis
» alles vermoord hadden en zich nu door de gan-
» sche stad verspreidden, werd mijne deur met
» geweld opengeslagen, en stuiven vier soldaten,
» met blanke sabels op mij af. Zij beginnen met
» alle kasten open te breken, en uiten steeds den-
» zelfden kreet: geld! geld! Zij eischen duizend
» kroonen, als of ik een Vorst geweest ware. Mijn
» geldriem rukken zij af, en nu ze er niets in vin-
» den, onderzoeken zij mijn gansche ligchaam.
» Deze geeft mij eenen slag in den hals met eene
» zweep (45), gene doorsteekt mijn tabbaard, een

---

schrift over *Naarden* iets te weten te komen, waren vruchteloos. Door de derde hand lieten wij aldaar onderzoek doen, doch kregen het volgend antwoord: ,, Alle nasporingen omtrent Hortensius zijn vergeefs geweest. Op het Stadhuis, waar men het weinige, dat voorhanden is, nog eens doorgezocht heeft, is niets te vinden. Eene menigte handschriften enz. is tijdens het beleg van 1813 door de Militairen, die in eene der kamers van dat gebouw hunne hoofdwacht hadden, verbrand, bij paketten te gelijk. Geene der oude familiën alhier bezit iets van dien aard.'' Een ander welwillend lettervriend schreef: ,, Ik heb in persoon te *Naarden* beproefd, iets omtrent van der Linden en diens Bibliotheek te weten te komen, doch vruchteloos. Omtrent eene boekverzameling of het bewuste Mss. wist men niets. Ook heb ik vergeefs naar het laatstgemelde op authorisatie onderzoek in het Domein archief te *Utrecht* gedaan.'' In den Letterbode deden wij eene uitnoodiging plaatsen of misschien iets omtrent dit en het te vermelden werd over den Spaanschen oorlog bekend ware, doch zonder gevolg.

(45) Malleus Equestris.

» derde mijn wambuis. (46) Een ander grijpt n
» om den middel en smijt mij in den kelder. Te
» wijl ik daar achter over lig, tracht hij mij m
» zijn zijdgeweer de keel af te snijden, altijd de
» zelfden kreet, om geld, uitslaande. Hierme
» bezig hoort hij in het bovenste gedeelte van l
» huis beweging...... vreest dat' hem den b
» ontgaan zal, en ijlt derwaarts."

Hortensius van den doodschrik eenigzins b komen, tracht zich te redden, geraakt met moe door de deur, die zijn erf van het Kerkhof scheidt, en die hij met behulp eener tot h gevlugte vrouw opent, en komt alzoo in de ke Hier ziet hij niemand dan drie soldaten, die Sakristy berooven. Terwijl hij in gedachten v zonken heen en weder gaat, verschijnen vijf anc re gewapenden in de kerk, die, zoodra zij hem zie uitroepen; daar is hij, dien wij zoeken. » Tc
» ik (zegt hij) hen regt op mij aan zag kome
» zonk mij het hart in de schoenen, daar ik vree
» de, dat het nieuwe moorders waren, die men
» mij afstuurde." Het waren echter afgezonden van den Graaf van Bossu, die hem wild redden, naar het schijnt, op voorspraak van L vyn Weldam, eertijds leerling van Horter sius (47). Deze komt met den Kapellaan v

(46) Vestis talaris, het opperkleed werd tabbaard genoem Tunica interior, het vest of onderkleed heette wambas of buis. Zie b.v. Hooft, *Ned. Hist.* bladz. 182.

(47) Boxhorn, *Theatr. Amst.* 1632 fol. p. 343. S de Lamb. Hort. dignum annalium memoria est quod re

Bossu **Peter van Catz** (48) Maarschalk van *Montfoort* en den bevelhebber der Napelsche vendels (49) tot Hortensius, groet hem vriendelijk, en biedt hem zijne hulp aan, zoo hij nog iets van zijne goederen wenscht te redden. „Wij vinden (gaat het verhaal voort) de deur van „mijn huis weder gesloten, en met balken versperd. Te vergeefs werd er tegen geschopt, tot „dat gemelde bevelhebber, tegen hen, die binnen waren, hevig uitvoer en hun zijne orders „toeschreeuwde, waarvan ik, daar ik noch Fransch, „noch Spaansch versta, echter niets begreep. „Toen het huis door allen verlaten was, bleef „Weldam ter mijner bescherming bij mij, en zond „zijn bediende om twee wagens. Terwijl ik mijne „boeken bijeen zoek, komt de bediende terug: „door dezen en de vrouw, waarvan ik gesproken „heb, doet hij dezelve wegbrengen. Hiermede „bezig zijnde komt Paulus van Loo (50), Kas-

---

ramus. Is Naerdensis Scholae Rector Hispani juvenis Veldamii, discipuli olim sui, beneficio ex hac tempestate emersit. Ita vir doctissimus de Hispano Poëta, Lucano optimi meritus in redhostimentum ab Hispano servatus est. Zoo hij een Spanjaard was moet zijn naam evenwel anders geklonken hebben.

(48) Sedert 1548 in die bediening, waarin hij 1573 door Johan van Catz vervangen werd. *Utr. Placaatboek*, II. p. 2071.

(49) Joannes Castilianus, zijn eigenlijke naam is ons onbekend gebleven.

(50) Van Loo onderwiep zich met het Slot 1 Jan. 1577 aan Oranje. Hem werd vergund den post van Baljuw van

„ telein van het Slot te *Muiden* bij ons e
„ vraagt, hoe het mij gaat? Ik kon mijne tra-
„ nen naauwelijks weerhouden en slechts ant-
„ woorden: „ dit is door den Allerhoogste ove
„ „ mij besloten." — Mijne lastige Spaansche gas-
„ ten, het moorden moede, vielen uitgehon-
„ gerd als verslindende dieren, op de spijs e
„ drank mijner welvoorziene kelder aan, nu ston
„ den zij van de tafel op, om het slagten te her
„ vatten, — dan keerden zij tot hun gebras te
„ rug. In mijn huis en tuin werden er vijf voo
„ mijne oogen vermoord, waaronder een, d
„ mij na in den bloede bestond. De rook va
„ den brand der naburige huizen sloeg reeds t
„ het mijne over, dat echter bewaard bleef." (5

Gooiland en dien van Kastelein of Burgtvoogd te blijven beho den, zie Jac. Koning, *Gesch. van het Slot te Muid. Amst.* 1827. bladz. 28.

(51) Er heerscht dunkt ons eenige verwarring in het ve haal van Hortensius, hetgeen den 72 jarigen grijsaar die zoo aandoenlijk een tafreel beschrijft, wel te vergeven. Het schijnt, dat dit laatste gedeelte voorviel, toen Hortensius zelf in het uiterste gevaar verkeerde; daar hij eer gezegd heeft, dat zijn huis nu ontruimd was en dan van h vermoorden der vijf personen spreekt. Hoe dan ook hij, va wien het heet: „ a sanguine meo non fuit alienus" wa Augustinus, welken hij verecundiae causa, in een werk dat voor uitgave zal bestemd geweest zijn, geen zoon durfde noemen, en dien hij voor zijne oogen zag slagten. Hooft p. 290 verhaalt hieromtrent omstandigheden, die het toonee nog ijsselijker maken „ aan Hortensius (dien hij pries „ ter en schoolregeerder, man befaamt van geleertheit in d „ Grieksche en Latijnsche talen noemt) als hij door orde de

Van Weldam verzeld, verliet de ongelukkige de stad, waar hij gedurende 28 jaren, zoo veel nuts gesticht had, en achtte zich nog gelukkig zijne aanteekeningen op Lucanus met zich te kunnen voeren (52). Onder eenen gestadigen sneeuw kwam hij aan het hoofdkwartier, denkelijk te *Laagbussem*, waar hij door Bossu ten avondmaal genoodigd werd, en hem warmen dank voor het geredde leven toebragt. „ Den nacht echter (zegt hij) bragt „ ik even als den voorgaanden slapeloos door; de„ zelve was donker en zonder maan. Op eeni„ gen afstand zag ik de vlam uit de brandende „ stad opstijgen, welk schouwspel mij met ijzing „ vervulde en mij de tranen uit de oogen perste...., „ vroeg in den volgenden morgen, bragt mij de „ geleerde, beleefde en voorkomende Schout van „ *Dordrecht*, Johan Drenckwaert met zijn' „ wagen naar *Utrecht*, tot zijnen Oom den bra„ ven Johan van Hogelande, Deken van de „ Keizerlijke kerk van St Marie, mijnen Maece„ nas, die mij allervriendelijkst ontving, en mij

„ graaven van Bossu, ter naauwe noodt van d'uijterste be„ schermt was, quam strakx een argher oover: wordende in „ zijn huijs en aanzight, zijnen zoon, 't hart uit den lijve „ gelicht. 'T welk oft het (gelijk men zeijde) thans ge„ kookt, en der Spanjaarden spijze geweest zij, laat ik op „ zijn beloop staan."

(52) In de opdragt voor de *Pharsalia*, pag. alt. Pene cum domino suo in Tragica illa calamitate oppidi Nerdae et ruina lucubrationes istae periissent. Bayle, *Dict. in voce* merkt dit insgelijks op. On remarquait qu'il n'avait eu oin que de sauver du naufrage ses notes sur la Pharsale de Lucain.

„ met de meeste welwillendheid behandelde." —
Dit gevoel van dankbaarheid voor Hogeland« deed Hortensius later zijne *Pharsalia* aan hem opdragen en zijne erkentenis nogmaals uitstorten „ Toen ik (zegt hij) (53) mij begon te bepalen „ bij de gedachte aan wien ik mijnen arbei „ zoude opdragen, kwaamt gij mij voor den geest „ aan wien toch ben ik meer verpligt, dan aan U „ Gij hebt mij bij U genoodigd, gij hebt mij, toe „ ik balling en van geheel mijne bezitting, doc „ barbaarsche Soldaten beroofd was, in uw huis „ aan uwe tafel ontvangen, en op de innemend „ ste wijze verzorgd." Hoe zeer dan door he verlies zijner goederen, en meer nog (hoewel hi zulks slechts van ter zijde uitte) door dat va zijnen zoon ter nedergebogen en geschokt, wa hem de vriendschap ten troost, en vond hij, i den beschaafden omgang van zijnen beschermer verligting voor zijne smart.

Toen hij eenigen tijd (54) te *Utrecht* had doorgebragt, werd de begeerte levendig om *Naarde* weder te zien. Hij besloot in de nabijheid van het zelve de weinige dagen, die hem nog overig waren

(53) In dedicatione ante Lucani *Phars.*

(54) Hoe lang hij te *Utrecht* vertoefde, is twijfelachtig; gemelde opdragt voor Lucanus is te *Utrecht* geschrev 1574. Het zoude dus mogelijk zijn, dat hij gedurende 15 aldaar bleef, en eerst in het volgend jaar naar de omstrek van *Naarden* vertrok, hetgeen men zoude mogen opmak uit de woorden van Lap: „ redemtaque mensa in c „ versorio *non multo post* ..... fato concessit." In v Q. 3. verso.

door te brengen, en betrok eene hofstede buiten de stad. Hij zal zich dus niet meer met het onderwijs bezig gehouden, maar zijnen tijd in stilte hebben doorgebragt. De onvermoeide man, voor wien de studie behoefte was geworden, schetste, gelijk wij reeds meldden, na den moord van *Naarden*, de opkomst en ondergang dier stad, en het geen hem zelven tijdens het bloedbad bejegende, met levendige kleuren, en vormde zelfs een plan om de verdere krijgsbedrijven van de Spaanschen en Nederlanders te beschrijven. Hij bragt dezen arbeid tot het begin van 1574, toen de dood hem daarin verhinderde. In de kerk te *Naarden* werd hij begraven, alwaar het Stedelijk bestuur een grafschrift ter zijner eer liet plaatsen (55), hetwelk hem grooten lof, wegens geleerdheid in letteren en geschiedenis geeft, en zijnen ijver, in het onderwijs verheft. Meerder en vollediger berigten, omtrent Hortensius zijn ons niet voorgekomen. Het is ons daarom moeijelijk zijn karakter te be-

(55) De Wind, *Op. cit.*, p. 147 heeft reeds opgemerkt, dat Valerius Andreas en Foppens het jaartal in het grafschrift anders opgeven dan Lap en den dood van Hortensius in 1573 plaatsen, met bijvoeging, dat zulks verkeerd is, daar hij het werk over den Spaansche oorlog tot 1574 bragt. Bayle noemt 1573. Melchior Adamus zegt 1577. Behalve het door de Wind opgegeven argument is ook een stellig bewijs, dat, als gezegd is, de Voorrede van Lucanus, blijkens het Slot derzelve in 1574 geschreven is. Het grafschrift is, zoo verre wij weten, niet meer in de kerk aanwezig, waare dit zoo, zouden alle verdere bewijzen overbodig zijn.

oordeelen. Het eenige, dat ons nopens hetzelv wordt berigt, is, dat hij drinken en omgang m lieden van minderen stand meer beminde, dan voeg zaam was (56). Het is niet vreemd, dat kundige ja allergeleerdste menschen, diergelijk zwak hadden De geschiedenis der letteren levert er ons onderschei dene voorbeelden van op. Wij kunnen ons echte niet overtuigen, dat zulks, tot eenig uiterste zoud gegaan zijn, zoo wij de bijzondere genegenheid i aanmerking nemen, waarmede mannen als Zuy len en Hogelande hem behandelden. Zij toc achtten niet alleen de vruchten van zijnen geest maar genoten gaarne zijnen omgang. Zijne gronc beginselen, gelijk nader zal worden aangetoonc waren onbekrompen. Dat hij der nieuwe le openlijk toegedaan was is niet te vermoeden daar dit niet wel zoude overeen zijn te brenge met het goede onthaal, hetwelk hij in het m Spaansche *Utrecht*, van den Deken van St. Ma genoot. Dat hij echter met de meer verlichte den beelden van velen zijner tijdgenooten instemde uit zijne Schriften duidelijk te bespeuren; 't zij de zeden der geestelijkheid gispt, hunne loosh misprijst, zijn oordeel zonder wederhouden u over hem, die vroeger zijn geestelijke opperh was, of de gemaakte vroomheid, die geene vruc ten draagt, hekelt. (57) Zeer waarschijnlijk is I dus, dat de bijnaam van Luijtersen Paap welk de landlieden hem gaven, niet zonder reden geg

(56) In *vita Q.* 3. verso.

(57) *Secessiones*, p. 18, 30, 66, en 158.

ven werd, en dat hij der hervorming niet ongeneegen was. (58) Ook blijkt het, dat lieden, die hem vijandig waren, hem van deze zijde zochten te benadeelen en de ouders trachtten te bewegen hunne kinderen niet aan eenen man toe te vertrouwen, die met de nieuwe leer besmet was. (59) Zijne opregtheid, waarheidsliefde en goede trouw zullen wij in het licht kunnen stellen, wanneer wij over zijne gaven als geschiedschrijver oordeelen. Dit mogen wij in het algemeen van hem zeggen, dat hij geheel voor de wetenschappen leefde, van zijne vroegste jeugd af, zich op dezelve toeleidde, en tot in den verstgevorderden ouderdom, na dat hij door tegenspoed geknakt scheen, de warmste liefde voor de letteren bleef koesteren. Eene liefde, die zoo groot was, dat het ons moet verwonderen, hoe hij, bij zijne overige veelvuldige bezigheden, in zoo korten tijd, zoo vele geleerde en doorwrochte voorbrengselen van zijnen geest aan zijne tijdgenooten en nakomelingen schenken konde. Wij mogen er bijvoegen, dat hij, als onderwijzer der jeugd,

---

(58) Delprat, *over de Broederschap*, bladz. 131.
(59) *Satyr*, VII. D. II. verso sq.

Est hominum fatuum quoddam genus, hoc mage qui sunt
Et Satyra digni, et morsu dentalis, eo quod,
Judicii sani filo normaque carentes
Sectentur suasus aliorum, et splendida verba:
Qui extenuant praeceptoris nomenque decusque,
Et famam et plausus violant, mendacia mille
Mille artes commentando vehemente parentes
Impete eo inducunt blittos; ne chara relinquant
Pignora doctori, spirat nova dogmata.

eenen welverdienden roem genoot, veel nuts stichtte, en de school te *Naarden* ongemeen deed bloeijen. Slaan wij verder het oog' op het luimige en scherpe, in de meeste zijner ons bekende gedichten, op de vrolijke en tevens zachte beelden in dezelve, (60) stellen wij ons Hortensius voor, als de man, die tenger en klein van ligchaam, (61) opgeruimd en innemend, boert en scherts beminde, en zich daartoe wel eens ontspande in kringen, die hem niet voegden, en waar men zijne geestige invallen met uitbundig gelach toejuichte; — die echter blijkens zijne veelvuldige schriften, en zijne werkzaamheden bij het onderwijs, den meesten tijd met de Muzen sleet, of zich bezig hield met de moeijelijke taak, anderen tot haar op te leiden; —

(60) De opdragt der *Satyra* b. v.

. . . . nostrum Theodore poëma
Quale tamen cumque est, sacrata in Apollonis arce
Conde tui, mereatque locum, et subsellia claudat
Infima, quo fugiat culos saltem atque cuculos.

en *Satyra*, IV. B. 5.

Roman vade puer, Luculli ad Scrinia perfer
Carmina demorsos spirantia molliter ungueis,
Quies olei multum periit, quibus ipse Catullus
Invideat drachmis dic sex opus esse poëtae:

of *Epith.* XII. p. altera

Foemina tum varium est, tum animal mutabile semper
Ergo laborato blandior usque sias,
Aspera et irato si torva perambulet ore
Ludito tu salibus, lude marite jocis.

(61) *Vita Q.* 3. » verso. Statura brevis, corpus ei exile fuit."

als iemand, wiens levendige verbeelding hem ongeschikt tot het eenzame leven, en voor de indrukken der liefde zeer vatbaar maakte, die op zich zelven toepaste, hetgeen hij anderen toezong, » dat allen aan de wet der natuur, die hun ge» bood eene wederhelft te zoeken, onderworpen » waren" (62) en deze neiging, niettegenstaande gedane belofte, volgde; — als iemand eindelijk, die in weerwil van gebreken, door zijne grondige geleerdheid, onvermoeiden ijver en gezellig karakter zich de hooge achting zijner tijdgenooten wist te verzekeren. (63)

---

(62) *Epith.* Imum B.

(63) Zijne beeldtenis werd door Filippus Galaeus in het koper gebragt, en met een toepasselijk bijschrift door den Leidschen Hoogleeraar Frans Raulenghien voorzien. Het vierregelig onderschrift geeft Lap, *Q.* 4. en zegt: ,, cum hoc elogio quod Franciscus Rapheleugius ,, decantavit." — Melchior Adamus, *vita Erud. Philos.* pag. 137 zegt: ,, Ad imaginem ejus hos versiculos lusit B. Arias Montanus." Wij volgen Lap, als meer vertrouwen verdienende. Raulenghien was 1539 geboren en stierf 1597 als Professor te *Leiden.* Zijn zoon, insgelijks door geleerdheid bekend, had echter denzelfden voornaam. Montanus was een Spanjaard van geboorte, doch woonde lang in ons vaderland, hij overleed in 1598. Zie Foppens, I. 305. en 330.

HOOFDSTUK II.

OVER DE WERKEN, WELKE HORTENSIUS, BEHALVE DE SECESSIONES, UITGAF.

Hoezeer Hortensius door het werk over de oproeren en oorlogen van het Sticht, de geschiedenis van het Vaderland wezenlijk verrijkte, was hetzelve slechts een zeer klein gedeelte van 's mans onvermoeide pogingen in het gebied der letteren. Sedert 1544, wanneer hij zich te *Naarden* vestigde, wist hij den tijd uit te woekeren, en gaf tot in de laatste jaren van zijn leven aanhoudend proeven van zijne vlijt en geleerdheid. Met de Secessiones had hij in 1546 de rei zijner Schriften geopend. Geene twee jaren later in 1548 verscheen een ander geschiedkundig werk, insgelijks in het Latijn geschreven, ten onderwerp hebbende, de oproeren der Wederdoopers (64). Het is dit geschrift, waar-

(64) Het werd te *Bazel* in Sept. 1548 bij Joh. Oporinus in 4to uitgegeven en beslaat 84 zeer fraai gedrukte bladzijden. Indien men de schoonheid van letter en zuiverheid van afdruk ziet, moet men vragen, of de drukkunst sedert drie eeuwen zulke reuzenschreden heeft gedaan. De titel is:

door hij zich het meest bij het publiek bekend maakte, en hetwelk met bijzondere graagte gelezen werd. Behalve drie uitgaven van het oorspronkelijke, zag het vier malen in 't Nederduitsch overgebragt, het licht (65). Hoewel niet groot van omvang, is

---

Tumultuum anabaptistarum liber unus autore, D. Lamberto Hortensio *Montfortio*, *Ludimoderatore Scholae Nerdenae. Consulibus et inclito Senatui nobilissimi Emporii Amstelredamensis.* Een herdruk verscheen in de Collectie van Schardius, Tom. II. p. 1305—1333, *Basil.* bij Hendrik Petri 1774, en volgens Burman, *Traj. Erud.*, p. 169, die Lipenius, *Bibl. Theol.*, aanhaalt, in 1617 een derde druk in 8vo, welk jaartal echter 1637 moet zijn. Zie onder anderen Dodt *van Flensburg*, in zijne uitgebreide opgave der werken van Hortensius in den Rec. der Rec. voor 1832 D. XXV. N°. 5. bl. 220. en de Wind, 5e St. bl. 539.

(65) De eerste vertaling kwam te *Enkhuizen* 1624 in fol. in 't licht; de 2e te *Hoorn* mede 1624, zie Catalogus van J. Koning, 1833, Deel II. bladz. 70. ook bij de Wind, 5e St. bl. 540. aangehaald, waar dezelve als zeldzaam genoemd wordt; de 3e uitgave in 't Nederd. in *Amst.* 1660, kl. 8vo. Hoewel wij de 2 eerste dier vertalingen niet onder het oog hadden, meenen wij dat de overzettingen gelijkluidend zijn, daar ook in laatstgemelde, hoewel te *Amsterdam* verschenen, de opdragt aan Schout, Burgemeesters en Raden van *Enkhuizen* wordt gevonden. In 1694 kwam te *Amsterdam* bij A. Schonebeek eene 4e uitgave in 't Nederd. uit, deze overzetting is echter niet dezelfde als die van 1660. In deze is het begin b. v. „ In den eersten is kennelijck genoegh dat „ alsoo in onse tijden de studien wederom begonnen te floreren," in gene van 1694 echter: „ Het is eene kennelijke „ zaak, dat als de geleerdheden weder begonden te bloeijen, „ dat " enz. In 1660 gaat vooraf: oproer in *Groningerland*, elf bladz. beslaande, van eene andere hand, terwijl in 1694 dit gedeelte in het verhaal is ingevoegd, van p. 109—121. Ach-

het van groote geschiedkundige waarde. Het beva de vreesselijke en tevens vreemde tooneelen, welk de stad *Munster*, onder het bestuur van de Profeten Jan Matthysz. en Jan Bokholt oplever de, en de mislukte aanslagen, welke de Weder doopers later, in *Vriesland* en te *Amsterdam* be proefden, met de aan hen uitgeoefende straffe De oorsprong van de sekte der wederdoopers wor daarbij opgespoord en aan het geschrift van L ther over de Christelijke vrijheid toegeschreve doch daarbij opgemerkt: » dat het niet wel ve » staan werd " (66). Muntzer nam uit hetzel

---

ter aan vindt men: ,, de Herdoopers aanslag op *Amsterd* ,, 1552, in 't Latijn beschreven door Mr. Jan van Nie ,, veen, nu in Nederd. rijmen gesteld door C. G. ,, ter bede van zijn' vriend M. C." En daarna P. A. Co daeus, Herdoopers aanslag op *Amsterdam* 10 Mei 15 Treurspel, *Amst*. Michiel de Groot 1662. Blijkens de op dragt in hetzelve, is het in 1646 opgesteld. In 1699 wer de vertaling te *Amst*. bij Pieter Wittebol op nieuw uit gegeven. Het is dezelfde druk als die van 1694, en hee alleen, waarschijnlijk door overdragt, eenen anderen tit gekregen. In de 3 laatste uitgaven der vertaling zijn afbeel dingen gevoegd van de schilderijën, waarop de aanslagen straffen der Wederdoopers worden gevonden, en die in de brand van 't Stadhuis te *Amst*. in 1652 zijn vernietigd. D zulks zoo is, blijkt uit de voorrede des Uitgevers, die b getuigt, hetgeen hij niet zoude gewaagd hebben, zoo het t gen de waarheid streed, daar het in 1660 slechts 8 jaar g leden was, dat de schilderijën niet meer in wezen ware Uit Burman zien wij dat ook in de 1e Nederl. uitgave *Enkh*. platen waren gevoegd, volgens bekomene onderrigt zouden het dezelfde zijn.

(66) Pag. 8. *Edit*. 1548.

aanleiding tot het prediken van opstand. Na zijnen dood ontstonden de Wederdoopers, uit zijne nu verspreide volgelingen, en rigtten de bloedtooneelen in *Munster* aan, welke beschreven worden. De echtheid der berigten schijnt niet twijfelbaar. De Schrijver nam aanleiding uit het droevig lot van *Munster*, en het fnuiken der pogingen tegen *Amsterdam* om den Burgemeester en den Raad van laatstgemelde Stad zijn werk op te dragen, en hun geluk te wenschen, dat door hun beleid (67) *Amsterdam* bewaard was gebleven, terwijl *Munster* door de verkeerde maatregelen der regering zooveel had uit te staan (68). Daar nu een groot gedeelte der beschreven gebeurtenissen in *Amsterdam* voorvielen en de regering daarvan het best onderrigt moest zijn (69), is het niet denkbaar dat er

---

(67) Bilderdijk, *Vad. Gesch.*, V. Deel p. 87 vg. heeft de kloekheid van *Amsterdams* regering belagchelijk trachten te maken, door Wagenaars verhaal uit deszelfs verband te rukken, gelijk Siegenbeek de eer van Wagenaar verdedigd, *Leiden* 1835 bladz. 113. vg. heeft aangetoond. B. zegt bl. 89. dat ,, eene onderneming van 40 man op eene ,, stad, beneden de waardigheid der Historie is.'' Er waren echter oneindig meer Wederdoopers in *Amsterdam* dan 40. ,, Huic narrat (zegt Hort. pag. 68.) anabaptistas ad sexcentos tota se urbe colligere.'' Bilderdijk erkent dit wel pag. 87, doch schat de bende, die den aanval deed, niet boven 40, welken hij dan juist in 28 gesneuvelden en 12 gevangenen wedervindt, zonder te hechten aan het verhaal van Hort. als deze p. 74 zegt: ,, Multi noctis tenebrosae beneficio *delapsi.*''

(68) *Proef.* p. 6.

(69) Gelijk de Uitgever voor den druk van 1694 opmerkt,

misstellingen in dat gedeelte des werks zouden gevonden worden. Wat het voorgevallene te *Munster* betreft, behalve dat latere schrijvers (70), waaronder onze Wagenaar, een getrouw gebruik van Hortensius werk gemaakt hebben, was hetzelve reeds onder de bronnen, uit welke Herman Hamelman, die in 1525 in *Westfalen* geboren werd, zijne geschiedenis van de *Munstersche* onlusten putte (71), boven hetgeen Hamelman, door de berigten van hen, die ten tijde dier onlusten geleefd hadden konde weten, stelde hij zijn werk uit de beste schrijvers op. Hij haalt Hortensius veel aan, en het is slechts in kleinere bijzonderheden, dat hij hem eene enkele reize te regt wijst. Wij meenen dus te mogen veronderstellen, dat Hortensius ook het gedeelte, hetwelk over *Munster* handelt, met dezelfde goede trouw heeft opgesteld. Het geheel is in zeer gelijkmatigen, levendigen en zuiveren stijl vervat. De schrijver

---

als hij zegt: ,, en het is zeer geloofelijk dat hij zijn verhaal ,, ter goeder trouwe, en zonder ergens de waarheid te kort ,, te doen, ter nedergesteld heeft, omdat hij, een Tijdgenoot van deze voorvallen is geweest, en ten anderen zoo ,, heeft hij zijn boek aan den Raad en Vroedschap der stad ,, *Amsterdam* opgedragen, 't geen niet wel te gelooven is, ,, dat indien hij, in zijn beschrijvinge, gemist had, 't zelve ,, zoude gedaan, veel min zijn boek met Keizerlijk Octrooij ,, in 't ligt gegeven hebben."

(70) Ook Robertson en von Raumer.

(71) *Hist. Eccl. renati Evangelii in urbe monasteriensi*, pag. 1175. sqq. in Herm. Hamelmanni, *Oper. Lemgov.* 1711. 4to.

ijnt zich vooral op eenvoudigheid toegelegd, en
en de gebeurtenissen zelve te hebben willen ge-
ı, daar hij, behalve eene enkele plaats over het
akter van Jan van Leyden, of de betuiging
afschuw over gepleegde gruwelen, zich door-
ns tot het verhaal bepaalt. Ten aanzien van
in *Amsterdam* voorgevallene, en derhalve voor
geschiedenis van ons Vaderland is dit geschrift
groot belang, en de uitgever mogt te regt van
zelve zeggen (72): „dat men in vele deelen
van de waarheid onbewust gebleven zoude zijn,
zoo Hortensius de pen niet in de hand ge-
ıomen en aan het algemeen een beknopt en
ierlijk verhaal had nagelaten van die oproeren
n geweldenarijën." De kleine omvang van het
kje, de vermelding in hetzelve, van verschrik-
ke misdaden en nog ijsselijker straffen, voor
ı zoo aanlokkelijk, de vermijding van geleerd-
en de geschiktheid voor alle soort van lezers,
n het meer gezocht zijn, en eene meer al-
ene deelneming vinden, dan het uitgebreider
nopens den overgang van het Sticht, het-
over het geheel minder bloedige gebeurtenis-
ıeschreef.
ı arbeid veel grooter dan die omtrent de We-
opers volgde na eenige jaren. In 1560 na-
, verscheen een werk, „den Oorlog in
itschland," ten titel voerende (73), het-

Op de eerste bladz. van het berigt.

Hetzelve werd te *Bazel* (naar de letter te oordeelen bij O-
u s) in 4to uitgegeven en heeft ten opschrift: „Lamber-

welk Hortensius buiten ons Vaderland bijzon
bekend maakte. Het bevat de geschiedenis
slechts 2 jaren, en heeft den Smalkaldischen k
ten onderwerp, die in 1546—1547 tusschen Ke
Karel en de Protestantsche Vorsten, vooral Fi
Landgraaf van *Hessen* en Johan Frederik Ke
vorst van *Saxen* gevoerd werd. Het schijnt
heel in den smaak van Hortensius te zijn ge
len gedeelten der geschiedenis, slechts weinig t
omvattende, te beschrijven, en zulks uitvo
te doen. Hetgene hij leverde, wint daard
in belangrijkheid. Ook in dezen Smalkal
schen krijg wordt alles met meer wijdloopigh
behandeld, dan bij andere schrijvers, wier d
uitgestrekter was, als onder velen, bij Sl
danus en Struvius, daar eerstgenoemde
tijdperk van 40 jaren uit de *Duitsche* geschie
nis, de laatste dezelve geheel behandelde. Zon
grootspraak kon dus de titel van Hortensius' w
vermelden, dat er veel in hetzelve gevonden we

---

ti Hortensii *Montfortii* Historici, de bello Germ
libri septem: In quibus et brevitate et elegantia singul
non pauca, a Sleidano et aliis hujus Historiae scripto
vel praetermissa, vel non paulo aliter commemorata h
nus, diligens Lector inveniet: ut qui post omnes alios
quoque, summo studio cognoscendis vacaverit, haud lev
facturus operae precium," *Basiliae* 1560. Het beslaat
bladz. Een herdruk wordt in de Collectie van Schardi
Tom. II. p. 1578—1664 gevonden. Andere uitgaven zijn
1620 en 1621 te *Straatsburg* in 12vo. Zie Dodt, *l. l.* b.
Voor het werk is eene opdragt aan het stedelijk Bestuur
Deventer geplaatst.

't welk Sleidanus en anderen niet bewaard hadden (74). In hoeverre de bijvoeging: dat ook veel *anders* voorgesteld was, waarheid bevat, durven wij niet beoordeelen, daar, om zulks zonder oppervlakkigheid te doen, wij de voornaamste schrijvers, over het zelfde onderwerp, hadden moeten vergelijken, hetgeen ons voor dit kort overzigt niet mogelijk was. Dit alleen kunnen wij zeggen, dat Hortensius zijnen roem als geschiedschrijver, ook door dit werk volkomen staafde. Hij vangt zijnen arbeid niet aan, dan na eene gepaste inleiding, over de oorzaken van den korten oorlog, dien hij beschrijven zal. Vrij uitvoerig geeft hij de aanleiding tot den krijg, en hetgeen denzelven voorafging, op, plaatst den lezer op een behoorlijk standpunt, van waar hij de volgende gebeurtenissen kan overzien, en vangt nu den geregelden loop van zijn

(74) Uit vergelijking van enkele plaatsen van Sleidanus en Hortensius zagen wij dat laatstgenoemde doorgaans uitgebreider is; zoo zegt Sleidanus, p. 578. Ed. Argent. 1621 dat de Keurvorst van *Brandenburg* den Keizer genade voor Johan Frederik van *Saxen* verzocht en Karel zich liet bewegen. — Hortensius, p. 191. verhaalt ons daarentegen, op welke gronden en met welke woorden de vergiffenis gevraagd werd. Sleid. vermeldt p. 576. den slag bij *Mühlberg* in weinige regels. Hort., p. 184—189. geeft een uitgebreid verslag van denzelven, beschrijft de verdeeling der troepen, meldt de woorden, waarmede Karel den zijnen moed inboezemde, de wijze van aanval, het wijken des vijands, het getal gesneuvelden, het veroverd geschut, in een woord, al het wetenswaardige van deze voor Karel zoo luisterrijke overwinning.

verhaal aan, hetwelk den Smalkaldischen krijg in alle deszelfs bijzonderheden bevat, en met de korte vermelding van het volgend lot der gevangene Vorsten eindigt. Hoewel minder waarde bezittende voor de geschiedenis des Vaderlands, dan de twee andere historiëele werken van Hortensius, is het echter eene bijdrage tot dezelve, daar ook een groot aantal Nederlanders aan den gemelden oorlog deel namen, en daarenboven de staatkunde en bedrijven van den Vorst, die over *Nederland* heerschte daarin beschreven worden. De stijl, waarin zulk geschiedt, is vloeijend doch minder levendig, dan die der Secessiones; de schrijver bepaalt zich even, als in het werk over de Wederdoopers tot het verhalen der gebeurtenissen. Het zoude niet wel op te geven zijn, tot welke partij hij meest overhelde, daar hij zorgvuldig alle oordeelvellingen schijnt te vermijden. Over Luther spreekt hij zonder eenige afkeuring en geeft den lof van dapperheid aan Keizerlijken zoowel als aan Protestanten. Wij zouden daarom het werk der overdragt van 't Sticht beschouwen als meer aanspraak kunnende maken op eene pragmatische behandeling en ontwikkeling der daadzaken, doch meenen tevens, dat de boeken over den Smalkaldischen oorlog eene nadere toelichting zeer zouden verdienen, daar zij door eenen Nederlander opgesteld zijn, die door zijn geschiedkundig oog, zoo zeer boven zijne tijdgenooten uitmuntte.

Tot in het laatste gedeelte zijns levens bleef de geschiedenis van zijnen tijd een voorwerp van het

onderzoek van Hortensius. Na het bloedbad te *Naarden* beschreef hij de lotgevallen dier stad, en gaf het Spaansch geweld, aldaar gepleegd, hem aanleiding (75), de krijgsbedrijven, welke na dien tijd plaats hadden, te boeken. Hij werd door den dood verhinderd het verhaal verder te brengen, dan tot den slag bij *Rijmerswaal*, welke in 't laatst van Januarij 1574 voorviel (76). Zeer wenschelijk ware het, dat de handschriften dezer werken nog konden worden opgespoord, doch weinig is hier omtrent te hopen (77). Ook als beoefenaar der fraaije letteren, deed de onvermoeide Hortensius zich kennen. In 1552 en later gaf hij (78) eenige Sa-

(75) Lap, *in vita*, Q. 4.

(76) Zie Hooft, *Ned. Hist.*, bladz. 345. vg.

(77) Zie noot 44.

(78) De Titel is Lamb. Hortensii *Montf. satyrae* VIII. *ad Nobilem virum* D. Theod. Zuleuum D. a Zevender etc. *equitem auratum. Ejusdem epithalamiorum liber Ultr.* Harm. Borculous *excudebat*, anno 1552. Casp. Burman, *Traj. Erud.*, pag. 160. geeft bij vergissing 8 *boeken* met satijren op, doch zegt verder dat zijn neef Petr. Burman (secundus) Professor te *Franeker* een Exemplaar bezat, achter hetwelk wel 200 beschrevene bladzijden met satijren en andere gedichten gevonden werden, welke te *Naarden* naar het handschrift des Autheurs waren afgeschreven. Dit exemplaar bevindt zich thans in de *Utrechtsche* Bibliotheek en is ons goedgunstig ter inzage afgestaan. Reeds in 1832 gaf Dodt een berigt van hetzelve in den Recensent der Rec. XXV D. N°. 5. bl. 227. Behalve de 8 satijren waarvan Casp. Burman spreekt, volgen in genoemd exemplaar vier bij denzelfden uitgever gedrukte satijren, waarvan Lap (*in vita* Q.) alleen de eerste kende 't geen zich laat verklaren door dien de drie laatste

tijren in Latijnsche verzen uit, waarbij eenige brui-
lofts-gedichten in dezelfde taal, aan zijne vriendei

---

dezer vier satijren twee jaren later dan de eerste, in 1554 na
melijk, met afzonderlijken titel verschenen. Hierna volgt h
veelal onduidelijk handschrift, 250 bladzijden groot, na
Hortensius' manuscript afgeschreven door Henricus An
tonides van der Linden, vroeger Predikant te Enkhui
zen, daarna Theol. Professor te *Franeker*, gelijk Petru
Burman, die de hand van van der Linden uit de akte
der Akademie aldaar kende, zulks voor in het boekje heel
opgeteekend. — Gedeeltelijk schreef van der Linden di
te *Naarden* in 1563, gedeeltelijk te *Enkhuizen* naar het he
verstrekte handschrift, in 1582. Fol. 3. recto MSS. vinde
wij: „ scripsi has sequentes usque ad chorographiam *Goi*
„ *landiae* an. 1563 Nardae ad scholam reversus," waaru
blijkt dat deze Henricus van der Linden leerling v
Hortensius is geweest, en Fol. 92. verso MSS. „ Qu
„ sequuntur descripta exsunt (sic) ex autographo Horte
„ sii post obitum ejusdem allato a *Wormipoldo*. Ego et
„ ab Henrico Sylvio utendum accepi anno 1582 in J
„ nio." Het geschrevene bevat 13 satijren, het reeds
ders gedrukte *Chorographia Goylandiae* (zie noot 83),
eenige andere gedichten, waaronder het *Enypnium*, waar
noot 5. gesproken is, een carmen elegiacum ad studiosam
ventutem scholae *Ultrajectinae* cum *Daventriam* demigr
Lamb. Hortens. *Montf.* anno 1534 (zie noot 38b),
Epithalamium Jacobi Pensonii et Mariae Bomber
en eenige regels aan den *Spaanschen* edelman Bernar
de Mendoza, Ridder van het Guldenvlies. Uit dit la
gedicht en uit de opschriften van sommige der satyren b
weder de bekendheid van Hortensius met lieden van
zien, als: Zenocarus (Snouckaert) Joan. Lentu
(Taai?) a consiliis s. r. m. (suae regiae majestatis), en
reeds genoemden Kanunnik van der Burch. Wij ha
begeerte om een uitgebreid verslag van dit MSS. te ge

en leerlingen, gevoegd zijn. Het is kennelijk, dat hij **Horatius** in dezelve tracht na te bootsen. Benamingen, uitdrukkingen, spraakwendingen zijn menigmalen van genoemden dichter ontleend. De onderwerpen, welken hij voor den hekel koos, waren van allerlei aard. Nu is het de rijkdom en weelde, welke de eenvoudige zeden van vroegere dagen bederft, dan de dwaasheid der ouders, die door eigen voorbeeld de gansche opleiding hunner kinderen tegenwerken; of de nog ruwe zeden, en de weinige achting voor geleerdheid van hen, die liever hunnen tijd met drinken en dobbelen doorbrengen. Vooral kan hij hen niet dulden, die altijd van zich zelven spreken, zich zelven verheffen, eigen lof uitbazuinen, en daarbij op het werk van anderen vitten, hetzelve afkeuren en zorgen dat men wete, hoe zij diergelijk onderwerp zouden behandeld hebben (79). Ook zij, die op gastmalen en in vriendenkringen zoutelooze gedichten voorlezen, en dan nog hemelhoog geprezen wor-

---

doch meenen dat het hier minder gepast zoude zijn, waar wij slechts eene opgave der overige werken van **Hortensius** leveren.

(79) *Omnibus antefero me, sum mihi buccina agoque*
Suffenum, improprium hoc, non argumenta coherent;
. . . .
Aptius hos numeros claussissem, hic ordo figuris
Invertendus erat: tragico ista agitanda cothurno
Acclamatur io plausus fremitusque sequuntur,
Et viridis mihi palma datur . . . . . .

Satyr. III. B. 3. vers.

den, gevoelen den prikkel zijner Satyre (80a). Of zij die tragoedien, heldendichten en geschiedenissen willen schrijven en even als de raaf zijn, die Jupiters arend trachtte na te volgen en het schaap met zich in de lucht wilde voeren, doch in de wol verward bleef (80b). Allerscherpst is zijn geesel als kwade trouw en huichelarij het misgelden, de dichter is tot in de ziel getroffen, en het is met verbittering, dat hij zich beklaagt, » hoe de wetten de valsche getuigen niet vervolgen, die den schijn van godsdienst weten aan te nemen, en in de bedehuizen de knieën buigen en het hoofd laten hangen" (81).

(80a) *Surgit* Aristarchus *mensae inter pocula plaenae*
Qui reliquis multo sapiat plus, iste, salacis
Incipit in medio versus monstrare medullam.
. . . .
Carmina clauduntur manca atque elumbia: tersus
Sermo parum est, tenero et male dictio grata palato.
Et laudatur ab insulsis Cato *tertius atque*
Octavus sapientum . . . . .
Satyr. VIII. D. 4. vers,

(80b) *Insanire putes me, si infans tollere taurum*
Ac si essem Milo, qui Melitaeum ferre Catellum
Sim invalidus, studeam: . . . .
. . . .
. . . . *sed ista*
Fabula narratur de te, qui classica sumas
Fistula cui vix sit modicis satis apta cicutis.
Satyr. 3. Lib. II. A. 5. v. et A. 6.

(81) *Porro, qui citra tabulas ceramque fidelem*
Pacta fidemque audent, spraeto temerare deorum
Numine, non scriptis parcent neque testibus . . . .
Et tamen hoc genus absolvant et liberum abire:
Jura sinunt at praetertim si vertice nudo,

Niet zachter beoordeelt hij hem, dien hij bij zich te gast gevraagd en met beleefdheid overladen had, en die hem voor dank, niettegenstaande de warme betuigingen van vriendschap, door zijne lastertong bij de ouders zijner discipelen in verdenking bragt, en er velen deed verliezen (82a). » Meer nog wordt zoo iets geloofd" (zegt Hortensius, die zijne geestelijke medebroeders steeds streng beoordeelt), » als de aanbrenger een geschoren kruin heeft." Ook hen hekelt hij, die de tafelregten schenden, door te verbreiden, hetgeen aan een vrolijk gastmaal, waar het glas lustig rondging, gezegd en gedaan was. » De tafel," zegt hij, » was den » voorvaderen altijd heilig. Men moest heengaan, of » mededrinken en in de vreugde deelen. Geen

---

Poplitibusque solo inflexis, cervice precari
Obstipa apparent, delubra ad sacra deorum.
Satyr. VI. C. 4. recto.

(82a) *Mallardum ad coenam praedulces inter amicos*
Linguacem immodice ac mordacem, at caetera surdum,
Excepit rhetor Tuscus simulatque meracum
Sensit in ima laevi praecordia serpere lapsu,
Elinguis nuper cynicus carbone disertus
Cuncta notare atro nullo discrimine coepit . . . .
. . . . Ad mensas promivit multa secundas
Se fore pergratum Fusco, neque munus amici
Passurum frustra positum in se. Ergo illi ubi jam mox
Rettulit in patriam vestigia, saevus amicum
Et bene demeritum de se traduxit ubique,
Immemor hospitii, juris, mensaeque Jovisque.
Perpulit e crassa permultos plebe juventam
Extemplo ad patrios praeceps revocare penates.
Satyr. VII. D. 3. rect. sq.

» bloot toeschouwer mogt tegenwoordig zijn. Wa
» het is immers ten allen tijde aangenomen om
» woorden ons bij den schuimenden beker ontval
» len niet uit te ziften en die naderhand te geden
» ken " (82b). Het komt ons voor dat de Dich-
ter den toon der Satyre wel gevat heeft, en door
dezelve bewees, dat hij **Horatius** niet alleen
wist te volgen, maar door dezen te lezen en t
herlezen, zich niettegenstaande zwakke plaatsen, d
taal, zegswijze en geest van dit dichtsoort, tamelij
eigen gemaakt had.

Behalve deze *Satyren* gaf hij, gelijk wij zeiden
eenige bruiloftsverzen. In dezelve heerscht het zach
te en bevallige, hetwelk diergelijke onderwerpe
moet kenschetsen. De hartelijkheid voor zijne ou
de leerlingen straalt op elke bladzijde door, als h
hun zijne welgemeende wenschen voor hun gel
ontboezemt, of hen op het belang der aanstaan

(82b) *Ergo ego* Pulydamas *metuam ne me notet? ut si*
Vel mutire nefas? tecum inter cymbia salso
Ut nuper, certare modo? et contendere dictis
Non hercle impuris, sed Zenocare (Snouckae
. . . . *(disert*
Tum quoque lex lata est, nec iniqua facessere men
Aut bibere: ex aequo ut pariter fruerentur eadem
Omnes potandi dulcedime, sobrius ut ne
Incideret quisquam in poti violenta minasque
Neu quaecunque joco; vel seria dicta fuissent;
Sobrius in vulgus post spargeret unus ineptum.
. . . .
Relligiosa fuit patribus tum sacra vetustis
Mensa . . . . .

Satyr. 2. LII. A. 4. r. et v

vereeniging wijst. Tibullus en Propertius waren ongetwijfeld zijne modellen. Hoewel het naauwelijks vermelding behoeft, dat hij verre beneden hen bleef, en zijne gedachten dikwijls te weinig ingekleed zijn, om Poëtisch te heeten: ontmoeten wij ook bij hem lieflijke beelden en maken vele gedeelten hem den naam van Latijnsch dichter niet onwaardig (83).

(83) Eene beschrijving in dichtmaat van *Gooiland*, welke ons bewaard is gebleven, is van geringe beteekenis en zonder eenige verheffing. *Satyr.* Mss. p. 94. Zie dezelve ook bij Boxhorn *Theatr Holl.* Amst. 1632. p. 335 sqq. — In de Memoires der Bruss. Academie. Brussel 1822, is de bekende verhandeling van Peerlkamp de vita ac doctrina omnium Belgarum qui latina carmina scripserunt. In dezelve wordt pag. 95 en vgg. ook aan Hortensius en zijne Epithalamia en Satyren, waarvan P. er slechts 8 kende, gedacht ,, Magna doctrinae'' (zegt hij) ,, industria et probitatis laude, Nardae juventutem ,, erudiit, scripsit varia in quibus Satyras octo et libellum ,, Epith. Satyras dedicavit nobili viro Theod. à Zulen ,, socero Jani Dousae. Corruptos sui saeculi mores mordaci carmine perstringit. Praebent illi materiam nunc luxus ,, in quotidiano vitae usu, nunc vitia adolescentiae, nunc ,, parentum, magistrorum, et quae alia sunt hujus generis. ,, Hortensius in Satyris est asper non suavis, nec verbis ,, nec sententiis et poeta omnino mediocris. Talem se magis ,, etiam in Epith. libello ostendit. Nam quae in carmine ,, 13 scribit.''

Hunc tibi quam junxit deus arcto pectore sponsam
Excipe formosam, stemma genusque bonam
,, *Divitem opum, cordatam et quae non prodiga rerum*
,, *Audiat atque ad opus gnava alacrisque siet etc.*

,, Ea igitur et his similia a bono poëta scribi nunquam potuerunt.'' Dit oordeel is naar onze meening, gelijk men uit het door ons nopens de waarde zijner gedichten aangeteekende gezien heeft, te gestreng. De hier aangehaalde plaats

Het geen ons nog omtrent de Schriften van Hortensius te melden staat, bepaalt zich tot zijne uitgaven dier Klassieken, welke hij door derzelver vlijtige beoefening in jeugdigen leeftijd, kende. Zo zagen wij, dat hij, met zijnen vriend Guinter van Andernach, Aristophanes bestudeerde en denzelven reeds toen in Latijnsch proza overbragt De smaak voor dezen geestigen, hoewel dikwijl groven dichter, bleef hem zoodanig bij, dat hi verscheidene van zijne tooneelspelen in Latijnsch verzen inkleedde, en van aanteekeningen voorzien uitgaf. Alle nasporingen om dezelve te zien, zijn vruchteloos geweest, zoo dat wij geen berigt omtren de waarde van dezen arbeid kunnen mededee

---

verdient zeker niet veel lof, doch wij stellen er deze tegen

,, *Disjice poste seram, foribus nova nupta propinquat.*
,, *Sparge rosas genio, laribus suspende corollas.*
,, *Rore solum et mirto bene olenti insterne marino.*
,, *Cinnama spiret humus, gratoque opobalsama flatu.*
. . . .
,, *Cumque choro Charitum en Himerus sequiturque Cupid*
,, *A tergo excultans facibus lucentibus: heus tu*
,, *Vellito poste seram foribus nova nupta propinquat*"

en het geheele 12de Epith. waarin hij zijnen voormaligen leeling Gerbrand aan deszelfs vroegere uitspattingen herinnert, en hem vermaant voortaan zediger te leven. — Men ziet uit dit laatste, dat de door Peerlkamp geplaatste regelen juist onder de minste behooren. Wij moeten aanmerken, dat deze geleerde door het geboortejaar van Hortensius in 1518 en het sterfjaar in 1573 te plaatsen deszelfs leven, even als Bayle, onwillekeurig 18 of 19 jaaren verkort heeft.

len (84). Terwijl hij zich nog met den Griekschen *Comicus* onledig hield had hij eenen arbeid van grooteren omvang ondernomen. In 1559 namelijk verschenen zijne uitgebreide aanteekeningen op den *Æneas* van Virgilius, welke hij aan zijne leerlingen had voorgelezen (85), en nu in eene deftige opdragt aan Filips Koning van *Spanje* en Heer der *Nederlanden* toewijdde. De 6 eerste boeken werden zeer uitvoerig door hem behandeld en met aanteekeningen van geschied- oudheid- en letterkundigen aard, de 6 laatste met kortere aanmerkingen voorzien. Groote geleerdheid en belezenheid is alom in dezelve zigtbaar. Niet geheel ongegrond is evenwel het gezegde eens geleerden, dat deze aantee-

(84) De πλοῦτος (Plutus), Νεφέλαι (de wolken) Ἱππεῖς (de ruiters) en de Βάτραχοι (de vorschen) verschenen van 1556-1561 bij Borculo te *Utrecht*, naar Lap in *vita Q.4. rect.* Volgens Burman, naar Fabricius, zoude het laatstgenoemde echter elders uitgegeven zijn.

(85) Dedic. in fine ,, simul ut studiosi nostra fruantur ,, opera quam ego in hoc authore meis auditoribus enarrandis ,, posuerim.'' De titel is: ,, Lamberti Hortensii ,, Montfortii Enarrationes in sex priores libros Aeneidos Virgilianae. His accesserunt illustres annotationes in sex ejusdem Poëtae posteriores libros, eodem Lamb. Hortensio autore.'' Basil. per Joan Oporinum en aan het einde des werks Basil. per Henr. Petr. et Joan. Oporinum Anno salutis humanae 1559. Mense Augusto. Een uitgebreide Index wordt door de uitgevers toegezegd, of dezelve verschenen is, is ons onbekend. Het werk beslaat 546 zeer digt gedrukte folio bladz. Burman, *Traj. Erud.* p. 161 vergist zich als hij opgeeft, dat Hortensius alleen aanteekeningen op de 6 eerste boeken vervaardigde.

keningen, als in dien tijd gebruikelijk was, meer de woorden en plaatsen ophelderen dan de dichterlijke schoonheden doen gevoelen (86), doch is dit oordeel te onbepaald en te algemeen. Het aesthetiesch gedeelte wordt niet geheel veronachtzaamd en Hortensius maakt den lezer nu en dan opmerkzaam, hoe de dichter zijn verhaal aanschouwelijk weet te maken, door levendige beschrijving van plaats en omstandigheden (87), door schijnbaar ongezochte wendingen zijn oogmerk weet te bereiken (88), of welwillendheid voor personen tracht in te boezemen (89). Hoe dan ook Hortensius

---

(86) Heyne de Virgilii editionibus p. CCXVII in Vol. I. ejus annotationum in Virgilium. Edit. 3a Lips. 1803: ,, Sunt utique (zegt hij) satis copiosae; verum pro ,, more istorum temporum congesta sunt plurima ad singulos ,, voces, sententias et loca, quae ad poëtam nihil faciunt, ,, quae monitu opus erat frustra quaerere v. c. statim I. ,, Aen. 8. *Quo numine laeso*; interpres ne odoratur quidem ,, difficultatem in verbis.'' In de uitgave van den Virgilius cum veterum commentariis et selectis recentiorum notis. Lugd. Bat. 1646. wordt ook van de aanmerkingen van Hortensius gebruikt gemaakt, doch spaarzaam.

(87) Properat ad convivium Didonis, et descriptionem luxus vere regii. Verum priusquam ad convivium perveniat mire ornat narrationem, ab apparatu domestico, ab officiis luxu et magnificentia. Virg. p. 87.

(88) Graphice Cupidinis praestigias in Didonem subiicit, ut ejus ludibrio effascinata erga Trojanos, sed in primis in Aenean, bene afficiatur convivas exhilaret, et ad postremum duci Trojano materiam praebeat ad insequentem narrationem. Virg. p. 88.

(89) Narraturus Trojae excidium, artificiose in ipso statim narrationis limine, exordium ad loci, temporis et per-

toonde door deze ophelderingen van den Virgilius zijne diepe kennis der oudheid en zijne gemeenzaamheid met derzelver dichters en schrijvers. Mogt hij niet het minste geldelijk voordeel voor zijnen arbeid genieten, hij had echter het genoegen, dat dezelve met algemeenen bijval werd ontvangen, en niet ongebruikt bleef. » Ik verheugde mij (zegt » hij) (90) dat ik het strand niet geploegd en geene » zaden in zee geworpen had. Want gelijk een » goede landman niet zoo zeer voor zich, als wel » voor zijne nakomelingen en volgende geslachten » zaait, plant en boomen ent, zoo heb ik vooral » deze aanteekeningen, voor beminnaars der let- » teren en de nakomelingschap geschreven. Wij » leven toch niet alleen voor ons zelven, maar ook » voor onze vrienden, ja voor geheel de mensch- » heid."

---

sonarum rationem disponit. Initio statim auditores reddit et attentos et benevolentiam peculiariter captat a persona reginae. Admiscet affectus a difficili et importuno. Ut urbis excidium plane fatale fuisse ostendat, fingit Laocoontem, quippe caeteris plus sapientem, dissuadentem, ne suspectum hostium donum introducatur. Virg. p. 94 et 98.

Neque hic discedit a mentione pietatis suae erga parentem, quem rursum in humeros sustulerit. Non fuerit inutile, neque injucundum, de Trojae captivitate, deque Aeneae errore; ea hic coronidis vice attexere, quae ab aliis prodita δὶς διὰ πασῶν a nostri poëtae enarratione discrepant unde appareat poëtae excellens ingenium, qui commentum suum tam splendide et ornate pertexuit, ut ubique sibi constans, persuasisse videatur. Virg. p. 139.

(90) Dedic. ante Lucanum, p. 1ma.

De welgelukte poging ter opheldering van Virgilius deed velen verlangen, dat Hortensi ook Lucanus met zijne aanteekeningen zou verrijken. In het eerst toonde hij zich hier minder genegen, dewijl reeds anderen vóór hem dien dichter met aanmerkingen hadden voorzie Daar men echter bleef aanhouden en het hem voorkwam, dat Lucanus wel nadere toelichting ver diende, besloot hij zijne krachten te beproeven (91 Reeds in zijne jeugd had de welsprekende Goclenius hem den smaak voor genoemden Schrijver ingeboezemd, welke hem tot in zijnen hoogen ouderdom bijbleef, en hem, gelijk wij zagen (92) met zoodanigen ijver dezen geliefden dichter dee bewerken, dat hij daardoor de zorgen des leven minder gevoelde. Even als de aanteekeningen o Virgilius, zijn ook die op Lucanus zeer uit gebreid (93). Veel arbeid en moeite is er aan

(91) Fuerunt qui vocis suae classico ad similem opera Lucano ponendum me animarunt. Detrectabam aliquan diu laborem, cum ob alias caussas, tum quod nonnullos eo diligenter desudasse viderem; sed haud scio, an sati Itaque tandem eorum improbitate victus quasi restitans opus aggrediendum attractus fui. Dedic. ante Lucanum p. 1m

(92) Zie bladz. 28.

(93) Dezelve kwamen in 1678 te *Bazel* bij Petri in he licht, onder den titel: M. Annaei Lucani cordubens poëtae celeberrimi et antiquissimi pharsalia libr. X. cur Lamberti Hortensii Montfortii Doctiss. viri explanationibus eruditissimis ad Historias Rom. antiquas cognoscendas utilissimis, illustrati innumerisque mendis repurgati e jam primum in locum editi. Het geheel beslaat 1086 blad=

koste gelegd, om denzelven geschiedkundig toe te lichten, iets, hetgeen bij een gedicht, hetwelk zoo geheel historieel is als dat van Lucanus, hoog noodig en nuttig was. De geleerde Oudendorp maakte een vlijtig gebruik van deze aanteekeningen, nam vele derzelven over, die aan moeijelijke plaatsen en duisteren zin licht bijzetteden en voegde alle de noten van Glareanus, welke Hortensius tusschen de zijne had ingelascht (94) en aan Oudendorp van elders onbekend waren, in derzelver geheel bij zijne uitgave (95). Hortensius bepaalt zich doorgaans tot eenvoudige verklaring des Dichters, met aanwijzing evenwel van de plaatsen, waar Virgilius, Homerus en anderen, door dezen gevolgd zijn.

---

in folio van kleinen letter, achter hetwelk de Commentarius van Sulpitius gevoegd is. Na de opdragt aan den Deken Johan van Hogelande volgen eenige Epigrammata, welke echter den dood van Hortensius niet veronderstellen, en hem zelven toegezonden schijnen te zijn. Door zijn overlijden zal de uitgave vertraging hebben ondergaan en toen alles, gelijk het aanwezig was, naar de drukpers zijn verzonden.

(94) ,, Plura (zegt Oudendorp in de voorrede voor ,, zijnen Lucanus) plura autem excerpsi et hic inprimi ,, jussi ex doctissimo et copioso L. Hortensii Montf. ,, commentario. Dedi tamen non alia quam quae auctoris ,, contextui corrigendo, vel aliquando verum sensum ubi in- ,, tricatior est indagando servire mihi posse videbantur. Se- ,, quitur nunc illorum recensus quorum integros commentarios nostrae editioni adtexuimus. Horum primus ordine est H. Glareanus cujus doctissimas notas edidi omnes quae ab Hortensio suis observationibus commixtae fuere.''

(95) Als bij v. b. op 842, 234, 392. enz. enz.

Op dichterlijke schoonheden wordt minder gewezen (96), hetwelk echter bij Lucanus, waar dezelve niet overvloedig zijn, van minder belang was.

Door zijne poging ter verklaring der *Pharsalia* vervulde Hortensius eene moeijelijke taak en maakte voor volgende onderzoekers den weg, voor een gedeelte, bruikbaar en effen. Eerst 4 jaren na zijnen dood geschiedde de uitgave dezer aanteekeningen, waar in bevoegde beoordeelaren de groote kennis van Hortensius bewonderen (97). Benevens zijne andere werken, mogen zij een blijvend gedenkteeken zijner innige liefde voor de klassieke oudheid zijn, en zullen hem ook als Letterkundige de achting van ieder, die de wetenschappen bemint verzekeren.

---

(96) Nu en dan echter als bij den aanvang des 7den boeks, enz.

(97) Oudendorp, *in praefat. ad Lucanum.*

II. AFDEELING.

HOOFDSTUK I.

OVERZIGT DER GESCHIEDKUNDIGE WETENSCHAP IN DE EERSTE HELFT DER 16DE EEUW.

Wij wenschen ons thans te bepalen bij het werk nopens den overgang van het wereldlijke gebied van 't Sticht van Karel V, doch daartoe vooraf

Een kort overzigt der geschiedkundige wetenschap, 1°. in de belangrijkste landen van *Europa*, en 2°. in ons Vaderland ten tijde van Hortensius te geven.

§. 1.

In Europa.

Het einde der 15de eeuw was een allerschitterendst tijperk, in onze geschiedenis niet alleen, maar ook in die van geheel *Europa*. Zonder zich dien nacht

5*

der middeleeuwen zoo donker voor te stellen, als vroeger plagt te geschieden, zal het wel aan geenen twijfel onderhevig zijn, dat vele der jammerlijkste vooroordeelen, vele der voor den mensch meest onteerende banden moesten worden losgemaakt, alvorens men aan eenige wezenlijke beschaving in zeden en letteren konde denken. De dagen waarin men de menschelijke kennis als met reuzen schreden zag vooruitgaan, waren gewis die, welke men het einde der middeleeuwen pleegt te noemen. De Staten van *Europa* verbonden zich enger met elkander, de gezigteinder, welke sedert de kruistogten langzaam helderder geworden was, klaarde vooral nu merkelijk op. Tegen het midden der 15de eeuw verdween de laatste schaduw van het Oostersche Rijk; de geleerdheid, door de Osmanen verjaagd, zocht hare schuilplaats in het Westen; de scheepvaart werd stouter en vond nieuwe werelden, de kennis van het aardrijk werd uitgebreid, die der ouden won meerder veld; men vergenoegde zich niet langer dezelve te verstaan en te bewonderen, maar trachtte hen na te bootsen. Dit alles moest den gewigtigsten invloed op de Historiesche wetenschap uitoefenen. Om derzelver toestand buiten ons Vaderland te leeren kennen, zoude het verre buiten ons doel liggen de Schrijvers, welke zich in het zoo uitgestrekt *Europa*, in dat vak bekend maakten op te noemen en te beoordeelen. Wij zullen ons vergenoegen met in algemeene bewoordingen de vorderingen aan te wijzen. »De meeste geschiedschrijvers (zegt Wach-

» ler) (98) en vooral zij, welke naar schoonheid » in vormen trachtten, schreven in het Latijn en » bij de meesten hunner, welke zich van hunne » moedertaal bedienden, is de zucht om de ou- » den na te volgen, gemakkelijk te bespeuren." — Tegen deze niet zelden al te slaafsche nabootsing der Klassieken, stond eigen onderzoek en kritiek over. Door den strijd over godsdienstpunten, welke zoo levendig gevoerd werd, moesten wel oude overleveringen op nieuw onderzocht, bronnen opgespoord worden, waaruit men die ontsprongen meende, en de kritiek der geschiedenis daardoor groote vorderingen maken. Hetgeén men tot hiertoe geloofd had werd verworpen, 't geen onbekend was te voorschijn geroepen. Men mag dus hier en daar veel meer verwachten, dan de eenvoudige optelling der daadzaken zonder eenige vermelding van goed- of afkeuring of opsporing van oorzaak en gevolgen. Zoodanig toch was de bekende vorm der Klooster- en andere Kronijken, die echter geheel geene aanspraak op den naam van geschiedkundige voortbrengselen kunnen maken en alleen als bronnen bruikbaar zijn.

In Italië waren de pogingen tot het schrijven van algemeene geschiedenis in zoo verre gebrekkig als deze met fabelen doormengd of louter verhaal bleef, hoewel men den zamenhang en de rangschikking der gebeurtenissen meer in het oog hield. Ge-

(99) *Geschichte der Hist. Forschung und Kunst.* Göttingen, 1812. I. Deel p. 86.

schiedschrijvers, welke de voorvallen hunner dag beschreven, waren in groot aantal, en hebben n den aard der zaak vele verdiensten; hun doel meest staatkundig. Zij, die de lotgevallen va enkele steden of staten beschreven, waren desge lijks vele. Liefde tot het vaderland en vrijheid i bij de meesten hunner in zuivere en sierlijke ta uitgedrukt. Niet zelden naderen zij de ouden, di zij zich ter navolging voorstelden en wisten, als zij den lezer door overreding, schoonheid van voor stelling en edele denkbeelden, te boeijen. Men den ke slechts aan de Guicciardini's en Machia velli's. *Frankrijk* stond bij *Italië* verre achter oorlogen en binnenlandsche partijschappen, bele ten den voortgang der wetenschappen, die zich het eerste gedeelte der 16de eeuw liet ontware De geschiedschrijvers hadden over het algemeen d kronijktoon, hoe zeer zij de kritiek niet uit h oog verloren en sommigen hunner hierin met stou moedigheid te werk gingen. Het meest komen bekende en in *Frankrijk* zoo eigendommelijke *M moires* in aanmerking. Niet onaangenaam zoude taak zijn, aan dit soort van Litteratuur een bijzo der geschrift te wijden, wegens het onderhoude de, schilderachtige en losse in dezelve. Daar *Memoires* echter, als geschiedkundige werken ni genoemd kunnen worden, en alleen van groo waarde zijn, om de Historie ten grondslag te die nen, achten wij het onnoodig bij dezelve stil staan. De overzeesche naburen van *Frankrijk* in *Engeland* en *Schotland* stonden op niet meer

dere hoogte. Hoe zeer de beoefenaars der geschiedenis eene bijzondere vaderlandsliefde ten toon spreidden, en enkelen zich door stijl en aangenaamheid van voordragt deden kennen, waren hunne voortbrengselen, of door gebrek aan onderscheiding of door enkele opeenstapeling van daadzaken te zeer ontsierd, om met *Italië* in vergelijking te komen.

Dit laatste was in te veelvuldige gemeenschap met *Spanje* om geen' invloed op hetzelve uit te oefenen. Zoo verbeeldingskracht, zucht voor waarheid, edele en grootsche denkwijze zich ergens vertoonden, was zulks gewis in *Spanje*, en veel zoude uit dezen aanleg des volks, in alle vakken van wetenschap, ontsproten zijn, zoo niet de wereldlijke en geestelijke magt zich vereenigd hadden om de vrije beweging van den geest te onderdrukken. De algemeene geschiedenis werd als Kronijk behandeld; al wat daaromtrent het licht zag, is zonder waarde. — Niet alzoo met de bijzondere geschiedenis van *Spanje*, door de Schrijvers als tijdgenooten geboekt. Voortreffelijk zijn de voortbrengselen van dien aard; sommigen hunner munten door stijl en taal zoodanig uit, dat zij naast de beste geschiedschrijvers eene plaats verdienen, vooral als zij, 't geen, waarvoor zij zelf niet durfden uitkomen, hunnen helden in den mond leggen, of door fijne en geslepene wendingen, zich voor vervolging weten te dekken. In het nabijgelegen *Portugal* werden ook enkele gedeelten der geschiedenis gelukkig behandeld, en kan men ook daar geen'

wijsgeerigen blik op het ruime veld der wereldgebeurtenissen verwachten, werd echter het onderwerp niet zelden met kracht, eenvoud en opregte waarheidsliefde behandeld; terwijl in beide landen de zucht tot geschiedkundig onderzoek in archieven en oude bescheiden grooten lof verdient.

De toestand der historiesche wetenschap in de schap in de genoemde gewesten is echter, opzigtens ons vaderland, minder belangrijk, door den geringen invloed op onze letterkunde. Niet alzoo is het westelijk *Duitschland*, hetwelk, gedurende een groot gedeelte der 16de eeuw, even als *Nederland* door den Scepter van Keizer Karel bestuurd werd, en door zeden en gevoelens, vooral in het godsdienstige, in zeer naauwe betrekking tot hetzelve stond. *Duitschland* was het vaderland der Hervorming; in deszelfs midden was zij ontkiemd en tot rijpheid gekomen. Hoe men dezelve ook moge beoordeelen, niemand zal ontkennen, dat zij van den gewigtigsten invloed op den geheelen maatschappelijken en letterkundigen toestand van *Germanië* was. Waren er gedurende het grootste gedeelte der 16de eeuw in de overige landen van *Europa* en ook in ons vaderland, redenen waarom de Schrijvers hun gevoel niet geheel konden laten werken, waarom zij moesten verzwijgen of bemantelen — in *Duitschland* was zulks doorgaans het geval niet. Open en zonder terughouding durfden zij hun gevoelen te uiten, en konden alzoo aan de hooge roeping des Historieschrijvers, het verkondigen van waarheid, voldoen. Met de vordering der

tenschappen, had de kritiek der geschiedenis
ooten voortgang gemaakt. Een aantal geleerden
eenigde zich om de Kerkelijke geschiedenis uit
ite bronnen mede te deelen. De tijdrekenkun-
had een geheel ander aanzien verkregen; de
drijkskunde werd, door de veelvuldige reizen en
dekkingen van hare fabelen ontdaan, en vlijtig
het gebruik, dat hiervan bij het beschrijven
landen, volken en steden, gemaakt werd.
)ok de Penningkunde bragt veel tot beter ver-
id van vroegere eeuwen toe. Hoe zeer dan de
chiedenis in het algemeen met vlijt en waar-
lsliefde werd behandeld, ontbrak het veelal aan
le inrigting, verdeeling en stijl, en bleef men
eel aan de lotgevallen der Vorsten zelve hech-
, zonder op den staat der zeden en der ver-
ting behoorlijk acht te geven. Ook is het ze-
, dat, hoezeer kundige en brave mannen de
eurtenissen zonder verdraaijing wenschten mede te
len, de wrijving, die de Reformatie had doen
staan, uit moest werken, dat het gemoed des
rijvers, met de beste voornemens, niet kalm
ef, en zulks in de behandeling doorstraalde.
ewel het geen' sterveling gegeven is volstrekt
partijdig te zijn (99), zoo vond eenzijdigheid
dit tijdperk meer dan in eenig ander plaats,
ar alle belangen van mensch en maatschappij
mmer zoodanig in het spel kwamen, dan hier.
p den grootsten der toenmalige Geschiedschrij-

(99) Beyerman, over het schrijven van de Gesch. der Ne-
l. bladz. 18.

vers Johannes Sleidanus is dit slechts van gedeeltelijke toepassing. Hoezeer der Hervorming ijverig toegedaan, trachtte hij zich, volgens eigene betuiging, » geheel van vooringenomenheid vrij te » waren, en, zoo gematigd mogelijk, te oordeelen " (100). Volgens de meening der meeste Geleerden heeft hij zulks volbragt door zijnen wijsgeerigen blik op het groot tafereel, en zijnen zuiveren eenvoudigen latijnschen stijl. Men mag alzoo besluiten, dat door zijn werk genoegzaam bleek, dat men in *Duitschland* geschiedkundigen arbeid konde leveren, welke bijna klassiek mogt heeten. Voegt men hierbij de belangrijke werken, welke over sommige tijdvakken der Duitsche geschiedenis, het licht zagen, is de slotsom voor den toestand der historiesche wetenschap zeer gunstig, daar wij naast de vele Kronijken een aantal schrijvers aantreffen, die door de ouden gevormd, door manier en stijl zeer te prijzen zijn; terwijl het werk van sommigen, nog eeuwen daarna kon worden geroemd, als voorbeeld eener waardige behandeling.

---

(100) Sleidani *Apologia* B. 3. *verso ante Edit. Commentar. de Statu* etc. *sub* Carolo V. *Argent.* 1621. 8vo. Het oordeel van Foppens over Sleidanus is onwaar en hatelijk. » Merito (zegt hij) cum autore suo proscribendus atque e manibus Catholicorum excutiendus. " *Bibl. Belg. in voce.*

§. 2.

In Nederland.

Niet zoo gunstig was het in ons Vaderland gesteld. De Nederlanders genoten onder Maximiliaan en Karel eene tamelijke vrijheid; doch de Hervorming konde derzelver onverhinderden invloed eerst in het laatste vierde der 16e eeuw doen gevoelen. Zorgvuldig moesten, voor dien tijd, de Schrijvers de verdenking van ketterij vermijden; zij, die der Reformatie waren toegedaan, werden genoodzaakt hunne gevoelens te verbergen. Geene groote gebeurtenissen, *Nederland* betreffende, hadden plaats, hetzelve was slechts een gedeelte des onmetelijken gebieds van Karel. Niet dan enkele Historieschrijvers van naam ontmoeten wij, hetwelk bijzonder in het oog valt, als men aan de daarop volgende dagen denkt. Naauwlijks zijn de vreemden verjaagt, en heeft de Nederlander een eigen Vaderland, voor welks behoud hij gestreden heeft, welks lotgevallen hem de meeste belangstelling inboezemen of Ubbo Emmius en van Meteren verrijzen, en worden ras door de heerlijke gedenkstukken van Grotius en Hooft gevolgd.

» Voor het grootste gedeelte der gemelde eeuw » zullen wij (zegt de Wind) Kronijken, beter » van inhoud dan van vorm, te vermelden hebben, » slechts zelden geschiedwerken, die deze beide » vereischten in zich vereenigen" (101). Zulks

(101) Bibl. Ie Stuk bladz. 108.

is volkomen waar. Het zal echter noodig zijn iets te zeggen van die enkele werken, welke boven den Kronijktoon verheven, eene plaats als eigenlijke geschiedenis verdienen, om daardoor in het vervolg te kunnen beoordeelen, in hoeverre Hortensius achter hen staat of boven hen verheven is. De eerste, die in aanmerking komt, is Willem Heda, Kanunnik te *Utrecht*, die de levens der Bisschoppen van *Utrecht* tot op Hendrik van Beijeren, beschreef, en in 1525 overleed. Door zijn grondig onderzoek, en het bijbrengen van authentieke stukken is zijn werk van de grootste waarde als bouwstof; wat de behandeling zijns onderwerps betreft, door de levens ieder in 't bijzonder te beschrijven is zijne verdeeling kronijkachtig geworden, hoewel de toon geheel anders en verre daarboven is. Hij schetst ons de karakters der handelende personen, en beschrijft de gebeurtenissen met naauwkeurigheid en soms met kracht. Wij moeten zijnen stijl echter over het geheel droog, zijn Latijn, hoewel zuiver, plat noemen. Voegt men daarbij zijne groote ligtgeloovigheid en partijdigheid (102), kan men hem, bij alle achting, die hij als vlijtig opspoorder verdient, geenen hoogen rang onder de geschiedschrijvers toekennen. Na hem verdient Gerardus Noviomagus (Geldenhauer) vermelding, die door de betrekking, waarin hij geplaatst was, gewigtige mededeelingen konde doen, en vooral door de levensbeschrijving van

---

(102) Bijvb. pag. 319. sq. en 327.

den vrijzinnigen Bisschop Filips van Bourgondië eene belangrijke bijdrage gaf, welke Mattheus, met even schatbare aanteekeningen verrijkte (102*). Daar zijn arbeid zich echter tot kleinere schriften bepaalde, en hij geen groot werk, 't welk men den naam van geschiedenis zoude kunnen geven, in het licht gaf, is hij niet onder hen te tellen, die onze Letterkunde, in dat opzigt verrijkten. Hij blijft alleen van waarde, voor de bouwstoffen, welke hij leverde. Eigenlijk geschiedschrijver is Adrianus Barlandus, die, behalve anderen arbeid, eene Kronijk der Hertogen van *Braband* gaf, welke door goede trouw uitmunt, en eenen beteren naam dan Kronijk verdient, door de manier, waarin dezelve geschreven is. Als uitgewerkte geschiedenis kan zij echter niet genoemd worden, als te gedrongen om eenige ontwikkeling toe te laten. Zeer boven de meeste zijner tijdgenooten uitmuntende is Jacobus Meijerus een Zuid Nederlander, die Vlaamsche Jaarboeken tot het jaar 1477 in het licht gaf. Bijna alle Schrijvers geven hem den grootsten lof, wegens zijne opregte liefde voor waarheid, zijn onvermoeiden ijver en fraaijen stijl. De weglating van fabelen, het ziften der berigten, waaruit hij zijn werk zamenstelde verdienen de meeste aanprijzing. Wat zijne behandeling aangaat, zouden wij dezelve beneden Sleidanus stellen, daar, naar onze meening de stijl en taal van dezen de voorkeur

(102*) *Matth. Anal.* I. 145. 4to.

verdienen, en hij een veel meer wijsgeerig oog dan Meijerus heeft. Dat deze laatste veel aan wonderen ook zulke, die ten zijnen tijde geschied zouden zijn, hecht, kan hem zijn gezag als geschiedschrijver niet benemen, daar zijne godsdienstige overtuiging hem hiertoe aanleiding gaf (103). Behalve de genoemde schrijvers zijn er velen, die zich aanbevelen door het belangrijke hunner berigten, daar zij, of met ijver hadden opgespoord, of als tijdgenooten, in de beste gelegenheid waren, de gebeurtenissen, waarvan zij ooggetuigen waren, te boeken. Voor ons doel komen hier bijzonder in aanmerking: Henricus Bommelius of van Bommel, die, even als de Abtdis Henrica van Erp, gedeeltelijk dezelfde voorvallen als Hortensius beschrijft, en van welken wij breeder zullen gewagen, wanneer wij tot de beoordeeling van het gezag onzes Autheurs genaderd zullen zijn.

Na dit vlugtig overzigt van den toestand der geschiedkundige wetenschap, gaan wij tot het eigenlijk doel dezes: de beschouwing van Hortensius' voornaamste werk over, en wenschen door eene beknopte schets van dezen arbeid te doen zien, welke gebeurtenissen hij ons beschreven heeft.

---

(103) Zie Wachler, le Deel 2e afd. p. 742. en Meijerus zelven (*Antwerpen* 1561 folio) bijvb. pag. 190. rect. en p. 350. Voor de buitenlandsche Schrijvers, over welke wij gesproken hebben, was Wachler meest onze bron, voor de Nederlandsche de Wind. De werken van Meijerus, Geldenhauer en Sleidanus waren ons echter meer bijzonder, door eigen gebruik bekend.

HOOFDSTUK II.

SCHETS VAN HET HOOFDWERK VAN HORTENSIUS.

Hoe men ook over de behandeling der Nederlandsche geschiedenis denke, 't zij men de eerste gebeurtenissen derzelve als minder belangrijk beschouwt, en die daarom zoo niet ontwikkeld wenscht (104), of met anderen groote waarde aan die vroegste lotgevallen hecht (105), allen komen daarin overeen, dat het tijdperk, 't welk als het einde der middel-eeuwen is aangenomen, onder de rijkste mag worden geteld. Wij zien ons Vaderland zich langzaam vormen, de gewestelijke geschiedenis zich in eene algemeene oplossen, en de verbazende magt van het *Bourgondiesch-Oostenrijksch* Huis zich over geheel *Nederland* uitstrekken. De wijze, waarop dit geschiedde, had later den grootsten invloed op onze landgenooten.

De gewesten, die veelal vijandelijk tegen over el-

---

(104) Gelijk Scheltema, *Verh. over het bewerken der Gesch.*, bladz. 55.

(105) Roijaards, *Bijdr. tot de bewerking der Gesch.*, bladz. 62.

[illegible] [illegible], werden niet door onderlinge toestemming, maar door overmagt en geweld tot een geheel. Eenen gemeenen Heer maar geen gemeen belang kenden zij, en toen de redenen van eene innige en gemeenschappelijke vereeniging, door den strijd tegen hetzelfde geweld daargesteld, hadden opgehouden, vertoonde zich de vroegere tweespalt weder, welke slechts door het deelen in dezelfde gevaren onderdrukt was geweest. Gewigtig blijven dus, ook uit dat oogpunt, de kleinere voorvallen, welke op het groot tafereel, wel op den achtergrond geplaatst zijn, doch het koloriet van het geheel verlevendigen en doen uitkomen. Zoo zien wij bij den aanvang der 16de eeuw in het *Sticht* de worstelingen van burger-aristocratie en adel in hare laatste kampplaats. De Edelen mogen, door zich der lagere volksklasse aan te sluiten, eenen tijdelijken invloed bekomen, vreemde wapenen ter ondersteuning van dien invloed inroepen, en met dezelve hunnen Landsheer uit zijne hoofdstad verdrijven; zij hebben niets gedaan dan de reeds verzwakte krachten van het *Sticht* geheel uit te putten. Weldra dooft Keizer Karel de vlam der tweedragt met den Keizerlijken mantel. De Edelen worden in achting gehouden, en onderscheiden zich in het veld, doch zien eerbiedig naar den meester op, die de teugel om hen, zoo wel als den onrustigen landzaat, te breidelen, in de ijzeren vuist vertoont. Het uitgewerkt tafreel van alle deze listen, kuiperijën en staatkundige woelingen, welke het *Sticht* tot eene provincie van het huis van

urgondië maakten had geen geschiedschrijver is gegeven; slechts in algemeene trekken was het is geleverd, toen Hortensius die taak op zich am, en haar met eere vervulde. Reeds daardoor lleen is zijn werk van hoog belang; al waren zijn stijl en zijne behandeling volstrekt zonder waarde, zoude hij zich verdienstelijk hebben gemaakt door het bewaren van de daadzaken, die hij met groote nauwkeurigheid opgeeft. Deze gebeurtenissen bevatten eene tijd-ruimte van vier en een half jaren, en loopen, na eene inleiding van April 1524 tot November 1528 (106). Het onderwerp door hem in 7 boeken van nagenoeg dezelfde grootte afgedeeld, is de regering van den laatsten Bisschop, die het wereldlijk bewind van het *Sticht* in handen had, en door de partij, welke tegen over hem stond, en zich Gelder aansloot, genoodzaakt werd zich in de armen van Karel V te werpen en *Utrecht* aan hem af te staan (107).

---

(106) De Wind zegt minder juist, als hij *Op. cit.*, bladz. 149. zegt: » tot het laatst van 1529."

(107) Het werk is getiteld: » Secessionum civilium Ultrajectinarum, et bellorum ab anno 1524 usque ad Translationem Episcopatus ad-Burgundos, Libri septem." en werd het eerst te *Bazel* bij Oporinus in 1546 folio uitgegeven. De tweede en laatste druk was insgelijks folio, en verscheen te *Utrecht* 1643 te gelijk met Beka en Heda. Lap van Waveren voegde er enkele Kantteekeningen en niet onbelangrijke aanmerkingen achter den tekst bij; het-geen dezen laatsten druk meerdere waarde dan den eersten geeft. Dezè daarentegen munt verre boven den Utrechtschen uit door fraaiheid en duidelijkheid van letter, en vooral door

1ste *Boek.*

Na eene voorrede en inleiding, welke ons met de vroegere en onzekere geschiedenis van *Utrecht* bekend maakt vangt de schrijver zijn eigenlijk werk aan. — Hij begint zijn verhaal met April 1524, den dood van den schranderen Bisschop Filips, bastaard van Bourgondië, die het zwakke *Sticht*, hetwelk door langdurige binnenlandsche twisten uitgeput was, niet tegen de Geldersche magt had kunnen verdedigen en *Overijssel* gedeeltelijk moest zien veroveren. Naauwlijks had hij den adem uitgeblazen, of het huis van Bourgondië oefent door een gezantschap, onder gewapend geleide, deszelfs invloed op de keuze eens Bisschops uit, en beveelt dien van *Luik* aan. Dan ook Gelder en Keulen zenden afgevaardigden; het laatste tracht stemmen voor Hendrik van Beijeren, broeder van den Paltsgraaf, te winnen. Het scheen dat de Utrechtsche Adel en Aristocraten de bemoeijingen van het huis van Bourgondië-Oostenrijk en van Gelder even zeer schuwden. In den Paltsgraaf meenden zij iemand te zullen vinden die het *Sticht* onafhankelijk kon maken. Het viel niet moeijelijk het volk opteruijen en partij voor Hendrik te doen kiezen

---

de meerdere naauwkeurigheid, daar de laatste door eene menigte grove fouten en misstellingen zoodanig ontsierd is, dat, om Hortensius goed te verstaan, men den tekst van de zeldzame Bazelsche uitgave moet volgen. Bij de aanhaling maken wij echter van den Utrechtschen druk gebruik, daar dezelve meer in handen is.

door hetzelve te herinneren wat *Utrecht* van Gelder en Bourgondië had uitgestaan. De Geestelijkheid scheen meer vóor den Bisschop van *Luik* te gevoelen; doch zoodra is het volk hiervan niet onderrigt of het maakt de Geestelijken door oproerige beweging zoo beangst, dat zij hunne kostbaarheden reeds verbergen. De uitslag der stemming was daardoor niet twijfelachtig, de meeste Kanunniken voegden zich naar de eischen des gepeupels en Hendrik werd gekoren. Naauwlijks was de nieuwe Bisschop ingehuldigd of hij werd reeds aan de bezwaren zijner bediening herinnerd, door de vernieuwde klagten van *Overijssel*, hetwelk te vergeefs de hulp van Filips verwacht had, en nu geheel deszelfs hoop op Hendrik gevestigd hield. Deze gevoelde dat hij te zwak was om Gelder door de wapenen te dwingen, en meende dat men den vrede voor geld moest koopen. Daar dit echter zijn vermogen te boven ging, stelde hij den Staten voor, dit geld op de best mogelijke wijze te vinden. De, ten dien einde door de Staten toegestane, som wekte zoo door het dragen van allen in dezelve als door de moeijelijkheid der heffing groote ontevredenheid. Lang werden hierdoor de raadplegingen gerekt en geestelijken adel en steden waren aanhoudend onderling verdeeld. Alvorens den loop der gebeurtenissen te vervolgen, gaat de Schrijver de oorzaken na van de beroeringen waardoor het *Sticht* eindelijk deszelfs vrijheid verloor. De rijkdom der geestelijken, de invloed eener burger-aristocratie op het bestuur, waartegen

zich adel en geestelijkheid kantten, door het volk op te zetten, worden als de oorzaken opgegeven. Het volk eenmaal onrustig geworden eischt vermindering van lasten, en de aristocraten hieraan niet toegevende, zijn genoodzaakt de stad te ruimen. Dit was als een triumf voor de menigte, welke door den Hofmeester des Bisschops, (een man, volgens de fiksche karakter-teekening geheel tot volksleider geschikt,) verder aan het muiten geraakt. Men vordert inzage van oude rekeningen en eene andere regeering. Een nieuw bestuur wordt werkelijk gekozen en de Bisschop, toen hij van zijn slot te *Duurstede* te *Utrecht* kwam, door hetzelve en het volk met uitbundig gejuich ontvangen en naar het Bisschopshof geleid.

2de *Boek*.

De eensgezindheid tusschen adel en volk was echter niet duurzaam, het laatste had de eigen krachten leeren kennen en steunde nu op dezelve. Weldra waren wetten, eerbied voor Bisschop en Geestelijkheid, gezag van het bestuur of welwillende raadgeving niet meer in staat de driften te beteugelen. Lieden van den laagsten stempel voerden den boventoon, en de regeering was zonder den minsten klem. De menigte begon op aan hetzelve gedane beloften te dringen, en vorderde van adel zoowel als van de verdrevene aristocraten teruggave van misbruikte gelden. Hierbij kwamen vernieuwde oneenigheden over de heffing der toe-

gde penningen waarbij *Amersfoort* zich tegen Bisschop kantte. De Gilden zeggen nu de om geld bijeen te krijgen op zich te zullen en, en legeren zich onder groot geweld en gerend op het Janskerkhof. De stad werd met ik vervuld, vooral was men beducht, dat de telijke goederen geplunderd zouden worden. 's de processie waarbij de Bisschop in persoon nwoordig was wordt gestoord, en slechts het g van een zijner Raden weet het oproer te ben, doch onder voorwaarde dat men het volk ille zij en de geestelijken in de heffing zeer vare. Dan niet alle gelden zijn aldus gevonden. nieuwe vergaderingen der Staten nopens dezelerzet *Amersfoort* zich hevig in den geest van het *chtsch* gemeen, hetwelk de afgevaardigden dier onder veel verwarring verslag doet geven en een der vroegere volksleiders aan het hoofd st. Adel en geestelijkheid zijn nu genoodden Bisschop den raad te geven om in 's volks en te stemmen, ten einde niet tot het vervulerzelve te worden gedwongen. Twee redenen en vooral gewerkt: het verbazend eigenbelang loor men alleen op eigen voordeel zag; en de ge vastheid van karakter van Hendrik die geheel door zijne raadslieden liet beheerschen, hunnen invloed de streng tegen het volk te wilde trekken, en eindelijk zijne magteloosmoest erkennen door toe te geven. De vrede elder werd voor het nu verzameld geld geen de Bisschop, de rust hersteld wanende,

vertrok naar *Duitschland*. Dan wel verre daarvan, was het *Sticht* door het afwezen des Bisschops slechts te onrustiger. Adel en Geestelijkheid waren over den gang der zaken zeer te onvreden. Vele hunner toch hadden geldelijk beheer gehad, en werden nu tot verantwoording geroepen. Zij werkten dus, als in het begin van den opstand, op het gemeen; daardoor ontstonden twee partijen, die van adel en geestelijkheid, welke zich den raad aansloot, door een klein gedeelte des volks ondersteund werd, en eenige voorvechters der laagste klasse aan hare zijde had, en die der Gilden en des gepeupels. Ongelooflijk was de haat, welke de partijen elkander toedroegen, zoodat uitdaging en doodslag soms het gevolg daarvan waren. De raad wil eenen klemmenden maatregel nemen, roept alle welgezinden tot verdediging der goede zaak op en treedt met de stadsbanier uit het raadhuis; deze slecht berekende vertooning mislukte echter geheel, het gezag des bestuurs werd met voeten getreden, en nogmaals eene nieuwe regeering aangesteld, waardoor de volkspartij op het kussen geraakte, en zich plunderen en geweld veroorloofde. Ook naar buiten was men in onrust, door het vertoon van keizerlijke troepen op de grenzen van het *Sticht* en het vernieuwen door de Landvoogden der *Nederlanden*, van reeds vergetene geschillen. Bisschop Hendrik was intusschen teruggekeerd en kwam te *Utrecht*. De Adelpartij maakte van deszelfs wederkomst gebruik, om het plan, door haar reeds eenigen tijd beraamd, ten uitvoer

te brengen, en zijne bemiddeling interoepen, ten einde zich met het volk te verzoenen. Hetzelve scheen hiertoe eerder te neigen, dan men had mogen verwachten. Eene overeenkomst werd daarvan opgesteld en de rust was voor eenigen tijd hersteld.

3de *Boek.*

Gedurende eenige maanden hoorde men nu van geene oproeren, doch het vernieuwen der eendragt was meer schijn dan wezen; de gisting had niet geheel uitgewerkt, het volk aan het gewone leven ontwend werd gewaar dat het gesloten verbond meer drukte dan bevoordeelde, en het zichzelven een juk had opgelegd. Men vond het bestuur der verdrevene Aristocraten verdragelijker en wenschte het terug, liever dan van alle magt beroofd te zijn, hoewel nog een klein gedeelte des volks de partij des adels en der geestelijkheid bleef houden. Weldra kwam het tusschen enkelen uit beide factiën tot een openlijk gevecht. — Voorzeker zouden echter de handdadigen gestraft zijn geworden, zoo de Bisschop eerder te *Utrecht* gekomen en het volk niet, alweder onder groot misbaar, ten behoeve der schuldigen tusschen beiden getreden ware. Hendrik toonde aanhoudend hoe weinig zijne krachten berekend waren om het *Sticht* in zoo woelige tijden te bestieren. Uit geraaktheid tegen *Amersfoort* beschuldigde hij hetzelve op allerlei wijzen en vertrok weldra (Maart

1526) weder naar *Duitschland*, zonder op de regeering behoorlijk order te stellen, hetwelk de gemoederen al meer tegen hem innam. Den door den Bisschop te *Utrecht* aangestelde en met groote magt bekleedde bewindhebbers gelukte het de rust eenigen tijd te handhaven, doch weldra werd het uitziften van oude rekeningen de oorzaak van nieuwe tweedragt. De bewindhebbers trachten dit herrekenen te voorkomen, de volksleiders, waaronder een der Burgemeesters, hetzelve te handhaven. — Eindelijk barst eene lang gedreigde volksbeweging uit, men werpt verweringen op, de partijen raken handgemeen, doch die van het volk wordt geslagen. Velen zijn genoodzaakt de stad te verlaten, anderen worden gevangen en gepijnigd. Dat *Amersfoort* de *Utrechtsche* ballingen met eere ontving en hun zelfs het burgerregt schonk, maakte ten duidelijkste de weinige eenheid in het bestuur en den geringen invloed van den Bisschop in het *Sticht* kennelijk. Te *Utrecht* was de bovendrijvende partij geheel meester; de laatste besluiten der Gildens werden vernietigd, hunne vergaderingen voor altijd afgeschaft en het nieuwe bestuur, zonder derzelver medewerking door den Bisschop benoemd. Men bleef intusschen voor de ballingen beducht, die werkelijk een aanslag op de stad beproefden, doch daardoor weder aanleiding tot bannen en straffen gaven. Hierbij kwam de vrees voor stroopende benden, tegen welke men zoo weinig voorziening gebruikte, dat zij eene Ridderhofstede in *Utrecht's* nabijheid vernielden en zich

daarna op het grondgebied van *Vianen* begaven, van waar men hunne uitlevering weigerde en daardoor met het *Sticht* in hevige twist geraakte, die slechts door de vrees dat Brederode, Heer van *Vianen*, de hulp der *Nederlandsche* Landvoogdes zoude inroepen geslist konde worden.

4de *Boek.*

Tot hiertoe had de Bisschop, in de oneenigheden welke het *Sticht* ontrustten, de partij des adels en der hooge geestelijkheid gehouden, dan weldra kwam ook hierin verandering. Gemelde partij wilde haren invloed al meerder uitbreiden door de stemming in het generaal kapittel of vergadering der Staten te veranderen en de regten der overige steden te verminderen. De Bisschop werd dit gewaar en voorzag dat zijne reeds beperkte magt nog meer besnoeid zoude worden. De partij der ballingen stond tegen die des adels over. Nu de Bisschop de laatste verlaten had, volgde het van zelve dat de eerste zich hem poogde aan te sluiten. Floris van Buren, Heer van *Ysselstein* trachtte hem voor de uitgewekenen te stemmen om daardoor 's Keizers belangen te bevorderen, en die van den Hertog van Gelder, welke door de *Utrechtsche* adelpartij werden begunstigd, tegen te werken. De Hertog hoopte namelijk, door deze laatste eenmaal tot het bezit van het *Over-* en *Nedersticht* te geraken. Reeds nu was 's Bisschops streven door middel van krijgsvolk *Utrecht* te dwingen,

doch zulks mislukte, en het mistrouwen, hetwelk men daardoor tegen hem voedde, werd vermeerderd door een voorstel van zijnentwegen om een slot in de stad, als 't ware tegen de ballingen, op te rigten. — Bij deze binnenlandsche verdeeldheden, gevoelde nog het *Sticht* deszelfs onvermogen. Van de eene zijde toch werd het door de *Nederlanden*, van de andere door Gelder bemoeilijkt. Daar opperde men allerlei geschillen wegens de grensscheiding, hier beklaagde zich de Hertog, op eene blijkbaar gezochte wijze over beleedigingen hem door die van *Zwol* aangedaan. Met Gelder een vergelijk te treffen oordeelde de Bisschop niet raadzaam, daar hij voorzag dat hem door hetzelve de handen tot het onderdrukken der adelpartij gebonden zouden zijn; hij rekte daarom de onderhandelingen. Het herstel der ballingen stond nu op den voorgrond; te *Wijk*, des Bisschops verblijf, zoude hunne zaak onderzocht worden, doch hun overmoed jegens de *Utrechtsche* afgevaardigden, deed deze spoedig, alvorens het onderzoek was aangevangen, terugkeeren. Hendrik oordeelde dat nu de tijd van handelen gekomen was. Den 1sten Augustus 1527 verzamelt hij eenige, hem door Floris van Buren verstrekte, troepen, en begeeft zich op weg naar *Utrecht*. Dan de tijding zijner aantogt is hem reeds vooruitgesneld en de poorten worden gesloten. *Utrechtsche* afgevaardigden smeeken hem zonder krijgsvolk binnen te trekken, dan te vergeefs. Eene openlijke scheuring tusschen Landsheer en onderdanen

was daar, en de Bisschop verklaarde, dat alleen de wapenen in dezen konden beslissen.

5de *Boek.*

Terstond rustte Hendrik zich ten oorlog en de Utrechtsche partij wendde zich van hare zijde van den Hertog van Gelder, die niet draalde met krijgsvolk ter harer ondersteuning te zenden, hetwelk, tot groote ontsteltenis van velen, te *Utrecht* binnenrukte. Met den Bisschop werd echter nog onderhandeld, doch het ontvangen van nieuwe Gelderscha troepen in de hoofdstad slaat alle hoop op schikking den bodem in en de oorlog tusschen den Bisschop en het door Gelder bijgestane *Utrecht* neemt een begin. Terwijl de Hertog *Overijssel* aanvalt, poogt de Bisschop alle gemeenschap aan de muitende stad af te snijden. Aldaar gaf men den opstand eene meer wettige houding. In de vergadering des Generaal-kapittels besloot men plegtig zich met Gelder tegen den Bissckop te verbinden en geweld met geweld te keeren. De overige steden van het Sticht weigerden nogtans hunne goedkeuring aan deze handelwijze te geven, hetgene den Bisschop aanleiding gaf om deze, zooveel mogelijk, ten zijnen voordeele te stemmen. De krijg op het platte land stortte intusschen het Sticht in verwarring en schrik; plunderen en branden duurden gestadig voort, en na twee maanden ontbraken reeds de penningen aan de opstandelingen, die zich ook om geldelijke hulp bij

Gelder vervoegden. Deze gewierd hun, doch sterkte hun de krachten weinig, daar een gedeelte der Geldersche troepen willekeurig des Hertogs dienst verliet. Aan beide partijen viel de oorlog even zwaar, hetwelk spoedig onderhandelingen ten gevolge had, die echter door den hoogen toon en de onaannemelijke voorstellen van de Geldersche zijde, weldra door den Bisschop werden afgebroken, daar de Hertog onder anderen vorderde, dat men nimmer dan op zijn bevel tot eene Bisschopskeuze zoude overgaan, waardoor een onbeperkte Geldersche invloed in *Utrecht* gevestigd ware geworden. Met vernieuwde woede werden nu de strooptogten, invallen en gevechten hervat, waarbij het aan gene daden van onmenschelijkheid, den toenmaligen krijg zoo zeer eigen, ontbrak.

Misschien had de Bisschop gezegepraald, zoo niet sommige zijner raden door den Keizer of de Landvoogdes gewonnen, uit 's Bisschops naam, doch zonder zijn weten, hulpbenden hadden geweigerd, welke Hendrik's broeder, Paltsgraaf Frederik, hem had aangeboden. Welligt ware, zonder dit verraad, de opstand buiten Keizerlijke hulp, door den Bisschop gedempt geworden.

6de *Boek.*

Nu waren de krachten van dezen, hoewel de krijg slechts drie maanden geduurd had, reeds zoodanig uitgeput, dat hij naar hen begon te luisteren, die hem raadden de wereldlijke magt de

isdoms aftestaan. Het was strijdig met zijne verpligtingen hierover zonder de Staten van beide Stichten te handelen, doch de zucht om zich op zijne vijanden te wreken had de overhand. In November 1527 werd er te *Schoonhoven* eene zamenkomst tusschen den Bisschop en afgevaardigden des Keizers gehouden. De overdragt van het Sticht aan Karel V. werd besloten en een groot gewigt tegen de opstandelingen en Gelder in de schaal gelegd. Dit werkte evenwel niet terstond. In *Utrecht* scheen men nog vol moeds; men schimpte zonder terughouding op den persoon des Bisschops en wist zelfs eenen aanslag door dezen in 't laatst van 1527 op *Utrecht* ondernomen, te verijdelen.

Wijk en *Amersfoort* waren nu de eenige steden, welke de zijde des Bisschops nog hielden. In *Overijssel* waren de omstandigheden insgelijks bedroevend; ijna alle sterkten en eenige steden waren in de agt der Gelderschen, die daarenboven den toeng tot de plaatsen, welke zij nog niet veroverd hadn, bezet hielden. De Staten van het Oversticht esloten daarom, onder goedkeuring van den Bishop, zich den Keizer over te geven. Deze wilde n den oorlog met meerder kracht door zetten, och alvorens dit geschiedde, voerde Karel van elder een stout ontwerp uit, waarvan de nameelingen gewagen zouden; hij deed den bekenden Maarten van Rossem eene togt naar 's *Hae* ondernemen, die geheel *Nederland* verbaasde n over welker ware zamenhang, niettegenstaande het uitgebreid en aanschouwelijk verhaal, nog een

sluijer gespreid ligt. De vijandelijkheden duurden overigens onafgebroken, doch meest ten nadeel der Gelderschen en der opstandelingen, voort, het geen te *Utrecht*, hoe zeer men ook alle vrees ontveinsde door een' nieuwen Bisschop te kiezen, grooten angst baarde. De Hertog van Gelder werd zelfs door de keizerlijke troepen op eigen bodem aangevallen en vele zijner steden moesten zich aan Bourgondië onderwerpen.

7de *Boek.*

Zoo veel te voorspoediger de wapenen van Keizer Karel en den Bisschop waren, zoo veel te treuriger was het in de stad *Utrecht* gesteld. Velen uit de adelpartij, die oorzaak waren van den opstand, slopen heimelijk ter stad uit, vooral uit vrees voor het krijgsvolk, hetwelk door wanbetaling onrustig was, en begon te dreigen dat het zich door plundering soldij zoude verschaffen; zoo dat men genoodzaakt was den geestelijken een gedeelte hunner kostbaarheden af te vorderen. Dit alles deed sommige der burgers, die den Bisschop heimelijk waren toegedaan, overleggen door welke middelen zij *Utrecht* weder in zijn bezit zouden kunnen stellen. Weldra was een voornemen deswegens tot rijpheid gekomen. Den Bisschop werden de middelen in handen gegeven de stad te verrassen, welke op den 1[sten] Julij 1528 niet zonder bloedstorting en plundering in zijne magt geraakte. De hoofden van den opstand werden meest allen ge-

vonden en in verzekerde bewaring gesteld. Met onverbiddelijke gestrengheid werden zij tot het zwaard of tot wreeder straffen veroordeeld en dit slagten zoude voortgeduurd hebben, zoo van 's Keizers wege zulks niet ware belet geworden. Deze haastte zich nu om vrede met den Hertog van Gelder te sluiten, waarbij hem het gegronde uitzigt, om ook diens bezittingen eenmaal meester te worden, werd geopend, daar bij denzelven ook de voorwaarde gevoegd was, dat bij overlijden van den Hertog zonder mannelijke nakomelingen, zijn gebied op de Graven van *Holland* zoude overgaan. Thans was het oogenblik gekomen om hetgene tot het Sticht betrekking had, voor altijd te regelen. De bedenkingen der Staten tegen de overdragt van het wereldlijk gebied werden uit de hoogte beantwoord, de Bisschop bewilligde in den afstand en het Sticht ging, onder uiterlijk vreugdebetoon, aan het huis van *Bourgondië-Oostenrijk* over. Bisschop Hendrik gevoelde te laat berouw over zijne onstaatkundige handelwijze en zag tot zijne smart een ander in zijne plaats verkiezen, doch alleen met het geestelijk bewind bekleeden. De gedane overdragt werd sedert door den Paus bevestigd en Keizer Karel wist zijne nieuwe bezitting door krachtige en doeltreffende middelen te verzekeren en, alzoo zijne reeds reusachtige magt nog meer uit te breiden en hechter te vestigen.

Door deze beknopte schets, hoewel niet meer dan een dor overzigt, vertrouwen wij den lezer met den inhoud, den loop en de volgorde der gebeurtenissen

genoegzaam te hebben bekend gemaakt, en hem in staat te hebben gesteld over derzelver belangrijkheid te oordeelen. Wij wenschen nu te doen zien, welke onze gedachten zijn omtrent de geschiedkundige waarde van Hortensius' hoofdwerk en daartoe:

1o. Deszelfs behandeling, 2o. zijnen stijl en 3o. zijn gezag te beoordeelen.

HOOFDSTUK III.

BEHANDELING.

Tot de behandeling overgaande, wilden wij betoogen, dat

§. 1. Onze autheur zijn onderwerp pragmatiesch behandelde.

§. 2. Nagaan, welke keuze hij in 't boeken der gebeurtenissen volgde.

§. 3. Welke de gebreken zijner behandeling waren.

§. 1.

Hoe zeer de Geschiedschrijver in den hoogen zin des woords altijd iemand van buitengewone begaafdheden zijn zal, in welken tijd, of onder welk volk hij leeft, veronderstelt het eene groote mate van onderzoek en geleerdheid in Hortensius, wanneer wij het door hem gekozen onderwerp op

eene pragmatiesche wijze bewerkt zien. Ten tijde van Hortensius toch konde niemand de geschiedenis op die wijze behandelen, dan die gevormd was door eene grondige studie der ouden. Wij zagen met welk een ijver onze autheur zich, reeds in zijne jongelingsjaren op dezelve toeleide en welke voortreffelijke leermeesters hij te *Leuven* mogt hooren; dit alles bleef niet zonder gevolg. Door de beoefening der klassieken wist hij zich tot de taak van geschiedschrijver te bekwamen. Een' historieschrijver, die zijne kunst meester was, die de gebeurtenissen wist te kiezen en te rangschikken, en vooral dezelve in hun verband wist te ontwikkelen, met daarbijgevoegde juistheid en kracht van zeggen (108), die lessen der deugd inscherpte, om dat hij het verledene met het tegenwoordige verbond, en daardoor in staat was burgerdeugd op te wekken, kunnen en mogen wij hier niet verwachten (109). Door de ouden op het spoor te volgen, die in pragmatiesche behandeling voor de nieuweren achterstaan, kon Hortensius de hoogte niet bereiken, welke wij door mannen van lateren leeftijd beklommen zien. — Hij deed echter tot zoodanige hehandeling de *eer-*

---

(108) Heeren, Gött. Anz: 2 Aug. 1834 in de *Recensie* van v. Raumer's *Gesch. Europa's*., .. *eine historische Kunst*, *die sich theils in der Anordnung und zweckmässigen Stellung der zu erzählenden Gegenstände*, *theils*, *und vor alles*, *in der Entwickelung des Zusammenhangs der Begebenheiten*, *theils aber auch in der Correctheit und Eleganz der Schreibart zeigt*.

(109) Royaards verhandeling, bl. 19.

ste poging; geen vaderlandsch schrijver ter onzer kennis, had dezelve vóór hem beproefd, wij gelooven hem in dit opzigt boven aan te mogen plaatsen. Ten bewijze dezer stelling zullen wij zijn geheele werk niet doorloopen, maar eenige gedeelten van hetzelve nagaan, waaruit het onzes inziens blijkt, dat hij de roeping des historieschrijvers begreep en naar dezelve trachtte. Reeds de voorrede getuigt, dat de schrijver verre boven den kronijktoon verheven is, niet alleen door stijl en taal, maar door de heldere denkbeelden omtrent volksbestier en alleenheersching. De voor- en nadeelen van beide hebbende opgesomd, doet hij de schaal ten voordeele van de laatste overhellen. » Wan-
» neer men (zijn zijne woorden in de voorrede
» pag. 3) de volksregering van nabij beschouwt,
» is het als of men dat soort van bestier nog veel
» meer moet afkeuren. Wat toch kan men zich
» onstuimiger denken dan eene volksregering? waar-
» bij moet men de onwetendheid van eene teu-
» gellooze menigte vergelijken? Is zij wel iets an-
» ders dan een monster met vele hoofden? In zulk
» eenen staat heeft het onregtvaardige slechts al te
» dikwijls de overhand op het regtvaardige, als in
» tijden van oproer de magtspreuken der onweten-
» den, tot groot nadeel van den staat, geëerbie-
» digd worden en de onverstandigen zich te ver-
» geefs daartegen trachten te verzetten. Hieruit
» blijkt, dat eene alleenheersching verdragelijker is,
» dan eene regering des volks. Immers hetgeen de
» Vorst beveelt, is met oordeel overwogen, terwijl

» het der dolle volksmenigte eigen is goed en kwaad » te verwarren." Door deze geheele voorrede toont Hortensius, dat hij het onderwerp, 't welk hij gaat behandelen, uit het regte oogpunt beschouwen zal; hij eindigt dezelve met de betuiging, dat hij door » de opregtste liefde tot de waarheid be» zield" zijn voornemen wenscht te volbrengen. — Om geleidelijk tot hetzelve te komen, en den lezer met het tooneel der voorvallen bekend te maken, geeft hij in eene geleerde inleiding, den oorsprong, de ligging en de vroegere geschiedenis der stad *Utrecht*, dewijl er door buitenlandsche schrijvers zoodanige verkeerdheden waren begaan, dat zij *Maastricht* met eerstgemelde stad verwarden. Hoewel wij de gebreken dezer inleiding, wat de geloofwaardigheid van het daar aangevoerde betreft, nader zullen opgeven, strekt dezelve ten bewijze van des schrijvers belezenheid en onvermoeiden ijver, en toont tevens, hoe hij zich boven de nog zoo zeer heerschende gewoonte verhief, om den oorsprong van steden en volken in *Troje* te zoeken (110).

Men vindt in dezelve belangrijke aanmerkingen voor den vroegeren staat van ons land, en kortelijk wordt er vermeld, welke oneenigheden reeds vroeger tusschen den raad, de geestelijkheid en den adel plaats grepen; hoe dezelve ook toen, door wapenen en geweld beslist werden, en het Huis

(110) Echter hadden andere geachte schrijvers, als: Heda en Meyerus dit dwaze voetspoor met hem reeds verlaten.

van *Bourgondie* reeds door vertoon van wapenen Bisschoppen opdrong. Het is aan dit vroeger gebeurde, dat bij den aanvang van het eigenlijk onderwerp (pag. 6) de groote angst, die men bij den dood van Bisschop Filips gevoelde, wordt toegeschreven, » daar de gedachte, aan de verbazende » magt der *Bourgondiërs*, welke hen onlangs door » een leger gedwongen hadden, dezen kerkvoogd te » ontvangen, hun gestadig voor den geest zweefde."

Na al wat tot de verkiezing van Hendrik van Beyeren betrekking heeft, te hebben geboekt, en reeds hier bewijzen van zijn' vloeijenden en aangenamen stijl te hebben gegeven, staat hij een oogenblik stil, en spoort, met een meesterlijk oog de oorzaken, aanleiding en bijkomende redenen op, waar door het Sticht in zoo groote rampen gestort werd. Onder dezelve waren de zeden der geestelijkheid; bij haar was niets dan wellust en gemak. Terwijl het volk naauwlijks brood had, bragten de geestelijken den nacht met drinkgelagen en brassen door. Ook in de te groote gestrengheid der regeringsleden, die eene burgeraristocratie vormden, en tegen den adel gekant waren, vindt Hortensius eene der oorzaken van het volgend treurspel. Hij schetst hoe de adel deze heerschappij niet verduwen kan, en het volk door beloften wint. Dien aard des volks toont hij ook geheel en al te kennen; bij ondervinding had hij gezien, hoe hetzelve eens losgelaten, niet dan door geweld te betoomen is. » Door de gansche stad (zegt hij, in » den aanvang van zijn tweede boek) heerschte

» blijdschap en vrolijkheid. De openlijke vreugde » werd ook in de huizen gevierd, in alle buurten » kwam het volk te zamen en gastreerde. Doch kort » duurde dit ongebonden vermaak, en niet langer » hield de eendragt aan, tusschen de menigte en » de partij, die haar tot den onzinnigen opstand » had aangezet. Het volk had nu het zoet der » vrijheid gesmaakt, en begon, naar regt noch » onregt vragende, op den weg der losbandigheid » voort te hollen. Geen goede raad vermogt het » te beteugelen, geene vleitaal het te bewegen, om » de wapenen neder te leggen. Noch de waar- » digheid van hun geestelijk opperhoofd, noch het » gezag des raads, noch de eerbied voor de gods- » dienst konde hen van onbetoomde woede en » schenddaden terug houden." Het was deze ondervinding van de wuftheid en onrust des volks, welke Hortensius in de gemelde voorrede zijns werks zeggen doet: » Het is ongelooflijk hoe deze » stad, zoo lang dezelve als een gemeenebest inge- » rigt was, bijna geheel geenen vrede kende, en, » gedurende eenige eeuwen, aan binnenlandsche woe- » linge of buitenlandschen oorlog was blootgestelt." » Uit onze schets van het werk zag de lezer, dat de opstand en oneenigheid vooral gevoed waren, door de aan den Hertog van Gelder toegezegde som, welke ieder van zich af- en op andere wilde schuiven. — Bij het vermelden van de eindelijke betaling dezer penningen toont de autheur, dat hij oorzaak en aanleiding (causa et opportunitas) weet te onderscheiden.

Niet het geld zelve was de rede der oneenigheden, maar de wijze, waarop de bijeenbrenging van hetzelve moeijelijk werd gemaakt, door het ingeworteld eigenbelang, gevoegd bij het weinig verlicht oordeel des Bisschops en de kwade trouw zijner raadslieden. (Zie pag. 42 Hort.)

De vereeniging van den adel en het gemeen, welke door slinksche middelen was uitgewerkt, kon geen' stand houden, slechts het streven naar hetzelfde doel, het verdrijven der aristocraten had die bewerkt. Met juistheid merkte de schrijver zulks op. » Hoe zeer (zegt hij pag. 57) alle twisten » door het pas gesloten verbond uitgedoofd sche- » nen, waren sommige raddraaijers, door het ge- » durig en ongestraft houden van bijeenkomsten, » der rust te zeer ontwend dan dat zij zich stil » hadden kunnen houden. Zij zeiden. dat de adel » en geestelijkheid zich slechts beijverd hadden, » om een verbond te sluiten, niet zoo zeer ten al- » gemeenen nutte, dan om het volk een bit in » den mond te werpen, en alléén te heerschen.»

Toen deze vereeniging dan ook door de wapenen verbroken en de adelpartij geheel meester was, bemerkte de Bisschop te laat, dat zijn gezag in *Utrecht* verlamd was.

In den loop van het vierde boek deelt de schrijver de pogingen des Bisschops mede, om de verlorene magt terug te krijgen, door zich den ballingen aantesluiten; hoe hij nu onder schijn van lijfwacht troepen in *Utrecht* wil legeren, en bij de mislukking zulks aan dwa-

ling toeschrijft, daarna een kasteel in de stad wenscht te bouwen, als om haar te beveiligen, en eindelijk dezelve met geweld tracht binnen te komen, doch buiten wordt gesloten en openbaren oorlog met zijne onderdanen moet voeren. Dit gansche tafreel (van pag. 82—96) is, onzes inziens, met eene vaste hand geschetst, en verdient opmerking, doordien dit al te openlijk trachten des Bisschops, om in *Utrecht* meester te zijn, de aanleiding was tot de eindelijke overdragt van het *Sticht*. — Het zwak karakter des Bisschops wordt op den voorgrond geplaatst, zijne ligtgeloovigheid en vertrouwen op raadslieden, die hem wilden misleiden, zijne onvoorzigtige en zeer in het oog loopende zamenkomsten met den Graaf van *Buren* en de ballingen worden als zoo vele oorzaken van het mislukken zijner pogingen, die zulk een rampspoedig einde namen, aangegeven. Naauwelijks toch was den Bisschop de poort te *Utrecht* gesloten, of hij maakte zich ten strijd gereed. Hortensius geeft ons de redenen waardoor de adel bewogen werd zich Gelder in de armen te werpen. (Zie pag. 97.) Hij toont ons de onmogelijkheid der verzoening, door den haat en het mistrouwen, die zich tusschen den Bisschop en de onderdanen gevestigd hadden.

» Zij waren, (zegt hij, pag. 98) zoodanig tegen » den Bisschop ingenomen, dat zij, hoewel zij » het nog voor zich hielden, hem liever wilden » beoorlogen, en zich Gelder aansluiten dan in » eenige voorwaarde, op welke de Bisschop in de » stad zoude worden toegelaten, hoe aannemelijk

» ook, te treden. Zij waren alzoo gezind, of,
» dewijl zij zich.... reeds met den Hertog ver-
» bonden hadden, of, dewijl zij, hoedanig de
» voorwaarden ook mogten uitvallen, geen vertrou-
» wen in den Bischop stelden." Daar nu werkelijk Geldersche bezetting werd ingenomen, was alle hoop afgesneden. Door het magtig Gelder beoorloogd, waren de hulpbronnen des Bisschops reeds uitgeput en hij moest Karel V. om hulp smeken. Hortensius, die ons in 't laatst van 't vijfde boek reeds meldde, hoe 's Bisschops raadslieden omgekocht waren, geeft in den aanvang van het zesde, alvorens de eerste bijeenkomst tot de overdragt te verhalen, in fiksche trekken de redenen en oorzaken, waarom de van alle zijden benaauwde Bisschop zoo moest handelen, en wijst ons tevens op de politiek van Karel V, die sedert jaren op *Utrecht* gevlamd, de eindelijke overgave lang verwacht, en de voorwaarden vooraf geregeld had.

Niet minder doeltreffend is het in eene wel ingerigte geschiedenis, de handelende personen te leeren kennen, op dat men hun volgend gedrag uit hun karakter moge beoordeelen. Zelden voert Hortensius een belangrijk man ten tooneele, of hij geeft een karakterschets van denzelven. Tot eene proeve diene hetgeen (pag. 26) nopens van Mynden gezegd word.

» Hij was een man van een doordringend en
» scherp vernuft, tot het verrigten van groote
» daden als geboren, indien derzelver doel slechts

» edeler geweest ware. Van uitstekenden moed, en » grooten invloed bij het volk en den Bisschop, » kloek van beleid, vaardig in de uitvoering on» dernam hij niet ligtelijk iets, het geen hem niet » gelukte. Hij bezat eene zoodanige welsprekend» heid, dat zij voor eenen ongeletterden bijna on» bereikbaar scheen. Hij was groot, gespierd en » sterk van ligchaam, doch slank, zijn gelaat was » donker met zware en zamengetrokken wenkbraau» wen, zijne stem was noch schel, noch dof, doch » helder en manlijk ernstig. Zijne vijanden stond » hij onvermoeid tegen. Hierbij kwam nog, dat hij » bij den Bisschop veel eer en gunst genoot. Hij » was, in één woord, een man van de uitste» kendste begaafdheden, zoo hij slechts van de» zelve geen misbruik had gemaakt om zijne partij » te stijven."

Wij zouden de bewijzen, dat onze schrijver de gebeurtenissen niet slechts boekte, maar derzelver verband kende en wist aan te wijzen, en de personen, die hij ten tooneele voerde, wist te schetsen, veel kunnen vermeerderen, doch achten deze proeven genoegzaam om den lezer te doen zien, hoe onze Hortensius van eene bloote opsomming der daadzaken verwijderd is, en de verpligting des geschiedschrijvers beseft. Dat hij voor de nakomelingschap arbeidde, was hem even zeer voor den geest; hij schrijft op dat voor haar het gebeurde niet verloren zij. Zoo zegt hij (pag. 60) „ daar „ echter dit ..... minder algemeen bekend is, » zal het welligt niet onbelangrijk zijn ..... de

» oorzaak van dit oud geschil te vermelden, op
» dat de herinnering aan zulk een belangrijk twist-
» punt, niet te gelijk met de zaken voor de nakome-
» lingschap verloren ga," en later (pag. 124) » Ik
» geef dit traktaat hier zoo getrouw en kort mo-
» gelijk, opdat hetzelve bij de nakomelingschap
» bewaard blijve." Ook in anderen letterarbeid
van zijne hand, zien wij dit denkbeeld door hem
ontwikkeld, als hij de geschiedboeken » voorbeel-
» den noemt waarnaar de late nakomeling zich
» zoude kunnen regelen," en waaruit hij lessen
der wijsheid zoude mogen vergaderen (111).

§. 2.

Bij de verdere beschouwing van Hortensius' behandeling komt nu in aanmerking, welk eene keuze hij volgde in het boeken der gebeurtenissen.

Hortensius behandelt een afzonderlijk punt uit de geschiedenis, en wel, gelijk wij opmerkten, slechts een tijdvak van vier en een half jaren. Hij geeft ons een naauwkeurig aaneengeschakeld en dui-

---

(111) *Scribimus historias, alius pede carmina vincto,*
Queis res magnorum celebrantur praelia regum:
Aut intestini motus tristesque tumultus.
Gloria quo sua stet claris rectoribus et laus.
Haec opera immensis constant sudoribus et sunt
Vivendi seris documenta nepotibus atque
Humanae exemplar neque fallax regula vitae.
Satyr. IV. B. 5. recto.

delijk verhaal van al wat in dien tijd in het *Sticht* plaats had, met vermelding der minste bijzonderheden, zoo wat de oneenigheden in *Utrecht*, als het voeren van krijg en den loop der onderhandelingen over vrede betreft. Uitvoerig verhaalt hij de moeijelijkheden, welke zich aan alle zijden vertoonden, bij de heffing der som gelds, tot afkoop van den *Gelderschen* oorlog bestemd. De gevoelens der geestelijkheid, der edelen en der steden geeft hij afzonderlijk op, de veranderingen, die in de stemming plaats hadden, de meening des Bisschops, zijne wijfeling, hoedanig de verdeeling geschiedde, wat *Amersfoort* daartegen inbragt, en hoe dezelve eindelijk plaats had. — Bij de geschiedenis van den oorlog treedt onze Schrijver niet minder in bijzonderheden. In alle derzelver kleuren, worden ons schermutselingen van geringe beteekenis, togten, die geene gevolgen van eenig gewigt hadden, beschreven. — Bij de onderhandelingen over oorlog of vrede, ontvangen wij de ontwerpen, de voorstellen, het verwerpen, het wijzigen en eindelijk aannemen van dezelve. Hij deelt ons zelfs de spotternijen en uitvallen van het gemeen over personen van rang mede, waaronder zoodanige, die de kenteekenen der grootste ruwheid dragen. Kan zoodanige behandeling niet lang gerekt genoemd worden, en is zij wel met den vorm eener goede geschiedenis bestaanbaar? De Schrijver dezes heeft groote achting voor de waardigheid der historie; het hoofdwerk van Gibbon behoort onder de geschiedkundige voortbrengselen, welke

hij met steeds vernieuwd genoegen doorleest, doch hij gelooft daarom niet, dat die waardigheid gelegen zoude zijn, in de weglating van het schijnbaar geringe. Het betoog hoe uit de kleinste voorvallen wereldgebeurtenissen vóortkomen, is honderdmalen geleverd. — Het is alleen van die kleinigheden, welke geenen invloed op het geheel kunnen uitoefenen, geene opheldering geven, geene bijdragen tot de kennis van tijden en zeden verschaffen dat de geschiedschrijver zich te onthouden hebbe (112). De schrijver eener algemeene geschiedenis moet echter, zoo hij geene kameelvrachten papiers verbruiken wil, het kleine, zoo veel mogelijk, daarlaten, en alles in één groot tafereel te zamen vatten. Bij Hortensius heeft men echter in het oog te houden dat hij geene algemeene geschiedenis schreef, doch eene dusgenoemde *monographie* gaf, dat is breede ontwikkeling van een punt uit de geschiedenis. — Voor zoodanigen arbeid zijn de wetten niet dezelfde als voor het geschrift, 't welk de lotgevallen van geheele volken bevat en den lezer vele eeuwen doet doorloopen. Voor

(112) Te regt zeide de *Revue de Paris*, Tom. 15. Livr. 4. p. 272. 1835. » Vous savez qu'il y a une tres grande classe » d'historiens qui disent que l'histoire doit avoir, ce qu'ils » nomment de la dignité et que cette dignité s'oppose à ce » que l'écrivain descende à des détails au dessous d'elle .... » Il nous semble, sauf erreur, que le métier de l'histoire » est de raconter les faits et nous ne voyons pas précisement qu'elle indignité il y aurait pour elle a faire ce métier exactement. ''

de monographie is het vereischte, dat alles in bijzonderheden uitgewerkt zij (113). Bij de voorstelling van een landschap toch, kunnen stroompjes en beekjes in aanmerking komen, welke men bij die van een werelddeel over het hoofd moet zien. Doch juist deze beekjes zijn het welke de majestueuze rivier vormen, die de wereldbeschrijver als de grens van koningrijken noemt, en als de bevruchtiger van de weligste akkers en landsdouwen prijst. Zoo bestaat de waarde der monographie in het naauwkeurig opgeven van al, wat tot het kleine tijdsbestek, 't welk zij omvat betrekking heeft, opdat de algemeene Geschiedschrijver uit dezelve een geheel vorme, dat de kenmerken draagt, van in groote trekken het beeld getrouw weder te geven, even als de schilder der oudheid, door eene enkele lijn, het gelaat en karakter wist uit te drukken. Onze autheur heeft aan deze vereischten beantwoord en er de waarde van zijn werk mede verhoogd. — Door ons lang met een tractaat bezig te houden, alvorens hetzelve gesloten werd, leert hij ons, hoe bezwaarlijk toen, gelijk nu, partijen te vereenigen waren; hoe listig zich de staatkunde wist te wrin-

---

(113) » In der Geschichte einzelner geschlossener Landes- » theile (zegt Stenzel) kommt es darauf an, genau und » möglichst völlstandig zu seyn. Hier erhalten anderweitig » unbedeutend scheinende Gegenstände eine natürliche Wich- » tigkeit der besondern oertlichkeit wegen, ja wir wagen es » zu behaupten dass durch solche Werke das Studium der » Geschichte eigentlich erst wahrhaft begrundet werd.''
Allg. Litt. Zeitung, Oct. 1835. p. 732.

gen, hoe overmoedig de taal des sterken tegen den zwakke was, hoe deze daardoor getergd, liever zich zelven en zijnen vijand tevens een juk wilde opleggen, dan laatstgenoemde te zien zegepralen. Door het verhalen van het minste gevecht, ontvangen wij allerbelangrijkste bijdragen omtrent den kleinen oorlog, de wapening, de wijze van aanval en verdediging, de krijgslisten, de tucht en de voor den landbewoner zoo noodlottige strooptogten (114). Door de gesprekken, gezegden, uitspattingen en losgelaten woestheid van het gemeen voor te stellen, leert hij ons hoe hetzelve zich in alle tijden, bij onrust en oproer, onder dezelfde gedaante vertoont, ligtgeloovig en achterdochtig tegen magthebbenden, gedwee bij gestrengheid, ondernemend en onverschrokken bij het minste toegeven; overmoedig grof en wreed bij triumf; laf, laag en kruipend bij het falen van deszelfs ontwerpen.

§. 3.

Daar wij, hoezeer het onderwerp zich daartoe ook zoude leenen, geene lofrede, maar eene beoordeeling trachten te geven, is het onze pligt de gebreken, waar wij die meenen te zien, aan te wijzen.

---

(114) Uit Hortensius, Henrica van Erp, en de *Annales rer. in Hollandia*, in het 1ste Deel van Matth. *Analecta*, zoude veel bijeen te brengen zijn, voor den toestand van het krijgswezen in de 15de en 16de eeuw.

Het is niet te ontkennen, dat, ook voor de monographie, sommige gedeelten te wijdloopig bewerkt zijn. Vooral geldt dit als *Amersfoort* in het spel komt. Door de goede berigten, welke hij nopens het aldaar voorgevallene, had ingewonnen, schijnt ons Hortensius verleid te zijn geworden, al wat hem daaromtrent voorkwam, mede te deelen. Bijzonder valt zulks in 't oog bij de twisten tusschen den Bisschop en die van genoemde stad. Het schrijven, het antwoord, het wederwoord worden ons in derzelver geheel gegeven; de grieven van weerszijden ook de minste, opgesomd; de gesprekken in het kabinet des Bisschops te *Wijk* met de afgevaardigden van *Amersfoort* in het breede vermeld. — Niet dat zulks alles *zonder belang* zoude zijn; wij leeren er de kleingeestigheid van het bestuur, de onbestemdheid der staatsregeling, de geringe magt des Bisschops in de steden, en het pogen om zich door geweld meerder gezag te verzekeren, uit kennen. Hortensius had dit echter zeer gevoeglijk kunnen bekorten, daar de twisten met *Amersfoort* op niets uitliepen, en hetzelve in den daaropvolgenden oorlog geene partij tegen den Bisschop koos, maar hem zooveel doenlijk ondersteunde.

Een ander punt in de behandeling, moeijelijker te waarderen, zijn de redevoeringen, bij verschillende gelegenheden uitgesproken. Wanneer wij over het gezag onzes autheurs handelen, wenschen wij te doen zien, dat sommige derzelve den sprekers slechts in den mond gelegd worden. Is dit zoo,

dan zouden wij verscheidene dier redevoeringen gaarne missen. Geschiedenis toch is waarheid, het is eene streelende gewaarwording dezelve, in bijna geheel het werk, helder te zien doorstralen, en een des te pijnlijker gevoel dezelve aan een denkbeeld van versiering en verfraaijing opgeofferd te zien. Minder hinderlijk zijn de lange toespraken, in de vergadering der Staten, door den Bisschop, of eenen vreemden gezant gehouden, daar men gewoon was bij zoodanige gelegenheden breedvoerig te zijn. Stootender daarentegen de redevoeringen tot het volk van Affenstein (p. 55.) of van Jacob van Mijnden (van pag. 53—56), doordien de inhoud geheel strijdt met tijd en plaats, en aan het volk van *Utrecht*, voor het grootste gedeelte wonderspreukig zoude geschenen hebben. Tot verschooning van Hortensius kan in deze het voorbeeld der ouden dienen, welke men, als de meesters der kunst, trachtte na te volgen en te bereiken. Het was echter juist hierin dat zij niet navolgenswaardig waren en door de groote Geschiedschrijvers van den nieuwen tijd niet als modellen beschouwd zijn. Behalve deze kleine vlekken was de behandeling van het door Hortensius gekozen onderwerp (de tijd, waarin hij leefde, in aanmerking genomen) allervoortreffelijkst, zoodat men zich niet genoeg verwonderen kan, dat uit eenen arbeid, als den zijnen, tot hiertoe zoo weinig nut getrokken is, voor de geschiedenis des Vaderlands,

HOOFDSTUK IV.

STIJL.

Wij gaan thans over om naar vermogen te beoordeelen in hoe verre de stijl van onzen Schrijver aanbeveling verdient (115a). Wij meenen dat:

§. 1. Zuiverheid van taal, hoewel wij soms

§. 2. te veel herhaling aantreffen.

§. 3. Gelijkheid.

§. 4. Duidelijkheid en

§. 5. Aanschouwelijke beschrijving er de hoofdtrekken van zijn.

§. 1.

De dagen, waarin Hortensius leefde, onderscheidden zich, gelijk wij reeds zagen, daardoor dat in de letterkundige wereld, de ouden, door welker beoefening de goede smaak zich hersteld

(115a) Zie over den Historischen stijl de bekroonde Verhandeling van van Kampen bij de Maatsch. van Fr. Kunsten en Wetenschappen, Leijden 1830. VIIIste D. 2de St. welke ons echter eerst na het afwerken dezes onder het oog kwam.

had, de voorwerpen van algemeene bewondering waren. De Klassieken werden gelezen, herlezen, met aanteekeningen verrijkt, en geheel of gedeeltelijk uitgegeven. Derzelver rhetorische figuren, schrijfwijze, denkbeelden, schoonheden, alles wat met hen in betrekking stond werd opgespoord, gezift en gelouterd. De bewondering dier uitstekende voortbrengselen, werd op de taal, waar in zij geschreven waren, vooral op de Latijnsche overgebragt. Zij, wier denkbeelden op dien klassieken leest geschoeid waren, goten dezelve liefst in den antieken vorm (115b). Van daar de langzame beschaving der landtalen, daar geen schrijver van naam, zich in dezelve uitdrukte, en geleerde mannen van ons Vaderland lang na Hortensius levende moesten bekennen, dat zij hunne moedertaal gebrekkig verstonden (116). Het kan ons dus niet

---

(115b) Heeren, *Class. Litter.*, Gött. 1822. 2ter th. pag. 326.

(116) Kasper van Baerle, in zijne heerlijke *Elegie* aan van der Burch en Brosterhuizen, Parte II. pag. 69. Ed. 1646. . . . . .

» *Dicite, cur Batavis tantum placet esse Poëtis,*
» *Nec nisi Teutonicae plectra movere lyrae*
» *Cur nimium tritas loquitur Venus aurea voces*
» *Ludit et in nostris vester Apollo sonis?*

en Kasper Burman in 1758. » Dewijl ik . . . . verzuimt » hebbe het fraaije en zinnelijke van onze moedertaal in den » grond te leeren kennen, (Ik moet dit maar waarheit tot » mijne schaamte bekennen) zoo bidde ik goetgunstige ver- » schoninge, indien zijne kieze ooren in het lezen gekwetst » worden." Utr. Jaarboeken Voorber.

bevreemden, dat Hortensius die een gedeelte zijns levens besteedde, met klassieken op te helderen en uit te geven, zich insgelijks van het latijn bediende. — Niet zelden kozen de nieuweren, welke zich in die taal uitdrukten, een bepaald schrijver der oudheid, wiens stijl en manier zij zich eigen maakten. Men denke aan de Groot en Tacitus, aan Sarbievski en Horatius. Of Hortensius zich insgelijks voorstelde eenen Romeinschen historieschrijver te volgen, schijnt niet wel te kunnen bepaald worden. Zoo wij deze vraag toestemmend moesten beantwoorden, zouden wij Livius noemen. In uitdrukking en wijze van behandeling is hij niet zonder overeenkomst met dezen; vooral ook om het invlechten van redevoeringen, die wij bij Livius zoo veelvuldig aantreffen. Hoe dit ook zij, men heeft slechts eene bladzijde van Hortensius in te zien, om zich te overtuigen, dat hij de taal, waarin hij schreef, geheel meester was. Zijn latijn is zuiver en van alle bastaard-uitdrukkingen geheel vrij (117a). Bijzonder was daaromtrent zijne zorg, waarvoor hij zijne behandeling wel eens deed achterstaan. Zoo zegt hij (pag. 32): » daar het gedurig optellen der sommen, welke

(117a) Zelf gaf hij hieromtrent voorschriften b. v. Satyr. 3. Lib. II. A. 8.

Illud ego artificis duco esse probique bonique
Romanos ita scriptores aequare loquendo et
Scribendo (modo sufficiant vires) ut ab ipsis
Fontibus Aonidum videare bibisse latinis,
Gracchorum aut matre suxisse ex ubere. . . . . .

» ieder dorp in den aanslag dragen moest, ver-
» velend zoude zijn, en de barbaarsche hard en
» onaangenaam klinkende namen, meestal van de
» latijnsche taalbuiging afwijken, heb ik genoeg-
» zaam geoordeeld de verdeeling .... in 't alge-
» meen op te geven" en (pag. 172) .... » Ik zal
» trachten te verhalen in welke bewoordingen de
» overdragt van het *Sticht* in tegenwoordigheid
» der Staten en Grooten geschiedde, doch het Ne-
» derduitsch niet woordelijk volgen, dit zoude in
» der daad dwaas en belagchelijk zijn. Alleen zal
» ik naar vermogen den zin weder geven, voor
» zoo verre de zuiverheid van het latijn dit zon-
» der verbastering gedoogt." Door het geheele werk is hij hieraan getrouw gebleven, doch heeft daardoor op de klip gestooten, welke niemand der nieuwere latijnschrijvers heeft kunnen ontwijken. De waardigheden, de instellingen, de werktuigen aan de oude wereld onbekend, moesten vermeld worden; de taal hieraan op te offeren waagde hij niet (117*b), er werd dus of eene latijnsche uitdrukking op de nieuwe zaak overgebragt, of eene omschrijving gebezigd. Daardoor werd het niet zelden moeijelijk te raden, welke de eigenlijke bedoeling des schrijvers was (117c). Echter kan dit,

(117*b) *Hanc (materiam) ego delectis deduco vocibus his, queis*
(Nam nova sum timidus donare vocabula rebus)
Nobilis Arpinas usus fuit .....
Satyr. 3. Lib. II. A. 7. verso.

(117c) Zoo wordt het ambt van overste Ouderman door Tribunus of Tribunus Primarius of Senator Pri-

daar het vermijden hiervan ondoenlijk was, niet als eene vlek in den stijl van Hortensius worden beschouwd (118).

§. 2.

Als een gebrek moeten wij opgeven het herhalen derzelfde uitdrukkingen en woorden die eenige oogenblikken te voren gebezigd waren, en waarvan verscheidene voorbeelden in den loop des werks aan te wijzen zijn. Stellig is dit, tegen de regelen van eenen goeden stijl, welke voorschrijven, dat zoodanige herhalingen slechts dan moeten plaats hebben, als men eenen bijzonderen nadruk bedoelt. Bij Hortensius is het, dunkt ons, echter duidelijk, dat zulks niet aan eenig gemis van smaak, maar aan te weinig zorg om het geschrevene met zorg over te zien, moet worden toegeschreven (119). Deze onnaauwkeurigheden kunnen

---

marius uitgedrukt. Bij het geschut en de krijgswapenen is de benoeming steeds onbepaald.

(118) Aanteekeningen of noten onder den tekst waren toen nog geheel buiten gebruik. Voor hem, die thans in 't latijn over hedendaagsche zaken schrijft, is dit de eenvoudigste weg om goede taal te leveren en verstaan te worden.

(119) Voorbeelden hiervan zijn de volgende Praef. pag. 1a . . . . aeque auribus *ferre* non poterat. Quid Themistoclem evertit? nonne gloria virtute parta quam Athenienses *ferre* nequibant? Pag. 24. reg. 2. v. b. . . . . quam eam in *ancipitis pugnae eventus* ponere maluisset. Sed ubi diu secum *ancipitem pugnae eventum* expendisset. Pag. 5 .reg. 31. v. b. Magnis motibus factionem *episcopum creare*, principum exterorum

echter de groote verdiensten, welke Hortensius zich door zijnen stijl verworven heeft, niet verminderen.

§. 3.

Aan de volmaakte zuiverheid van taal paart hij eenen sierlijken, vloeijenden en gemakkelijken schrijftrant, welke zich door *gelijkheid* vooral kenmerkt. Daar hij niet gepoogd heeft de kortheid der zinsneden van sommige klassieken na te bootsen, is zijne voordragt aangenaam en bevallig. Als voorschrift van eenen goeden stijl heeft men wel eens gegeven, dat dezelve zich naar het onderwerp schikken en afwisselend zijn moet naar mate de aard der verhaalde gebeurtenissen zulks medebrengt. Wij meenen dat dit in het algemeen waar is. Dezelfde schrijver, nu eene Geschiedenis, dan eene Satijre gevende, zal zich hierna moeten voegen, doch ongepast is het ons altijd voorgekomen dat men in hetzelfde werk, groote afwisseling van stijl

---

commendationes contemnere, raro concordibus animis *episcopum creare*. Pag. 134. reg. 13. v. b. *circumactis freno et additis calcaribus equis* en 12 regels verder *circumactis freno equis et additis calcaribus*. Pag. 63. reg. 19. v. b. Et ut undique *tuti forent* en twee regels later ut circumquaque *tuti forent*, en pag. 63. reg. 23. v. o. *Horrenda* facies cum funalibus in curiam per tenebras undique concurrentium et armorum strepitus *horrorem* augebant. Meerderc zoodanige herhalingen zijn ons niet voorgekomen.

vond (120a). De voorbeelden zijn niet verre van schrijfwijze, welke zich nu op breede vleugelen tot aan de wolken schijnt te verheffen en dan weder als gekortwiekt langs den grond huppelt. De stijl van Hortensius is zich door zijne zeven boeken gelijk gebleven, dat is: bij geleidelijke en onderhoudende verhaaltrant is dezelve aangenaam, levendig en eenvoudig (120*b). De tijdgenoot zegt ons wat hij gezien en vernomen heeft, hij stelt ons de handelende personen, gelijk zij zich voor zijn oog vertoonden, op de aanschouwelijkste wijze voor, hij schildert den toestand van land en volk, de rampen des oorlogs, de angst der rustige burgers tijdens de oproeren, de dwingelandij der overwinnende partij, en haren ondergang, die echter de vrijheid van het *Sticht* met zich sleept.

§. 4.

Naast gelijkheid van stijl zal wel deszelfs *duide-*

(120a) Lublink de Jonge, *Verhandel. Amst.* 1823 1 D. bl. 343. » Eindelijk is er nog een gebrek in den stijl, waar» tegen men niet genoeg kan waken, namelijk de ongelijk» heid. Dus oordeelt ook Scheltema, *Verh. over het bewerken* enz. bl. 64. vg.

(120*b) Volgens zijne eigene leer Satyr. 3. Lib. II. A. 9. r.
Non affectato puer o sermone Latino
Utere, sed magnum Ciceronem *imitare loquendo*
Reddere facundum is pactus, linguamque disertam.
Ipse unus formare potest ad pollicis unguem.

lijkheid een hoofdvereischte, en het betoog da
van overbodig zijn. Hoe toch zoude de Schrij
zijn doel kunnen bereiken, zoo hij niet begre
werd? Deze duidelijkheid was bij den arbeid
Hortensius van bijzonder belang. Mogten
vroegere jaren van *Utrechts* bestaan slechts al
veel tooneelen van tweedragt en onrust voor
geschiedschrijver hebben opgeleverd, werden
toen burgerlijke twisten door geweld beslist,
korte tijdperk door onzen autheur behandeld
één tafereel van aanhoudend eigenbelang, listen
kuiperijen, van daarop gevolgde onrust, tweedr
en wraakzucht, van vereeniging en losscheuri
van buitenlandsche wapenen ter kwader ure d
een gedeelte des volks ingehaald, van vreem
magt door de bezwijkende partij uit nood ter h
geroepen. — Dit alles in zoo kort een bestek
zamen gedrongen, de gebeurtenissen aan alle
den opgehoopt, waren zoovele hinderpalen aan
klaarheid van stijl des historieschrijvers en de dui
lijke uiteenzetting des onderwerps in den weg gele
Uitstekend kweet hij zich hier van zijnen pligt.
Door het kiezen der gebeurtenissen, door het ra
schikken derzelve, door de onderwerpen niet ee
klaps af te breken, maar dezelve liever, niettegenstaa
de de juiste tijdorde, af te handelen, en dan e
weder een nieuw punt op te vatten, stelt hij
geheel aanschouwelijk voor. Bijzonder moest
het geval zijn, bij de beraadslagingen over de
noodlottige heffing, waar de gevoelens niet all
gedurig in strijd waren, maar een gedeelte

vergadering zich nu voor deze dan voor eene andere meening verklaarde. Met bedaardheid ontwikkelt Hortensius deze weifelingen, en derzelver gevolgen, schetst de wijze waarop men begeerde, dat de opbrengst geschiedde, en zulks zonder dat de stijl in het verhaal dezer weinig aanlokkelijke, maar noodige bijzonderheden te veel afdaalt of gedrongen is. Éene enkele plaats uit zijn werk zij hier toe genoegzaam. » Toen aller stemmen (heet » het pag. 21) geestelijke en wereldlijke, welke hemelsbreed verschilden, opgelezen waren, bleek » het terstond, dat de gevoelens eerder verzameld » dan vereenigd konden worden, vooral daar ieder » het zijne met hardnekkigheid doordreef. De » Kapittels van St. Maarten, St. Pieter en St. » Jan kwamen met de meeste Edelen daarin over- » een, dat dorpen, voorsteden, venen, akkers, » gronden die in het gemeen geweid werden, of » in wateren gelegen waren, allen gelijkelijk aan » de schatting onderworpen zouden zijn. Zij zon- » derden niemand uit. Ieder werd hierin be- » grepen, geestelijk of wereldlijk, bewoners van » stad en land. Hierbij rekende men ook de min- » dere klasse in de steden, geschat naar de ver- » moedelijke inkomsten hunner bedrijven. Welk » gevoelen, hoe wel het (daar het niemand uit- » zonderde) alleronbillijkst was, echter door den » Bisschop en de meerderheid der Staten werd » omhelsd. En hoewel zij, die deze meening » voorstonden, het niet in alles eens waren, kwa- » men zij toch in de hoofdpunten overeen. Er

» waren nu nog twee kapittels, dat van Oudmu
» ster en St. Marie. Deze en de raadsleden m
» een gedeelte der ridderschap waren met die w
» *Wijk*, *Amersfoort* en *Rhenen* van geheel an
» dere en uiteenloopende gedachten. Zij wilden
» dat er een cijns van de landelijke bezitting
» werd geheven; zij zeiden, dat dit oudtijds stee
» zoo geschied was, als er groote sommen wan
» uitgeschreven. Deze schatting zoude door a
» rangen van menschen binnen en buiten de st
» gedragen worden, behalve door de mindere
» arme klasse. Dit gevoelen was natuurlijkerwij
» bij het volk en het gemeen meer welkom, d
» de last van de armen op de rijken gescho
» werd. Doch daar dit weder voor de meergeg
» den schadelijk was, gaf het nieuwe aanleiding
» twist De dag werd aldus in oneenigheid do
» gebragt en de vergadering zoo gescheiden,
» ieder voor zich zelven bedaard zoude overde
» ken, welke maatregel voor het *Sticht* de b
» zijn zoude, en zijne gedachten op de eerstv
» gende bijeenkomst zoude opgeven."

§. 5.

Geheel eenig is onze autheur echter in het
ven van beschrijvingen en voorstellingen van
gebeurde. Bij volksbewegingen, belegeringen
wapenfeiten voert hij u als op het tooneel zelf.
ziet dien woesten hoop, onder getier, geschre

en geraas met vliegende wimpels en dreigende wapenen ten opstand vereenigd voortrukken, en heilig noch onheilig ontzien. — (Zie pag. 33 en 34.)

Bij den aanval van steden of sterkten wordt op de levendigste wijze voorgesteld het naderen der belegeraars, de plaatsing van het geschut, het aanbod van het verdrag, het verwerpen, de toorn der bevelhebbers, het nu aanvangende vuur, de moed, waarmede de belegerden hetzelve trotseren, de volharding der wederpartij, het opwerpen van telkens nieuwe verschansingen achter de vernielde, de inspanning van alle krachten door de aanvallers en hun eindelijke triumf. (Zie pag. 141, 149 en 152).

Even naauwkeurig zijn de beschrijvingen bij andere wapenfeiten, als de pogingen tot verrassing of de vermeestering van *Utrecht.* Het geheim, de stilte, het overleg, de behoedmiddelen ter verschalking worden u geteekend, de nacht begunstigt hen, zij zijn op het punt van hun oogmerk te bereiken, doch juist thans volgt de ontdekking. — De stad is in één oogenblik in alarm, ieder vliegt te wapen, men weet niet waar de vijand zich bevindt, en maakt uit alle waltorens een vergeefsch vuur. (Zie pag. 126).

Voert het verhaal tot de krijgsbedrijven van den woesten van Rossem, gij ziet hem nu door zijne soldaten, die geene soldij ontvangen, beschimpt en verlaten. Dan onderneemt hij den geheimzinnigen en stouten togt naar 's *Hage.* Hij wint zijne

krijgsmakkers door schitterende beloften, weet hun het gevaar gering te doen schatten, en trekt onder gejuich naar buiten. De geweldige schrik van den vijand in 't hart des lands te zien, het plotselinge van den overval, de tafels, nog gereed ter aanzitting, de sleutels op kisten en kasten, de overhaaste vlugt tot aan de oevers van den oceaan, en de handelwijze der soldaten in de rijkste stad van *Holland*, wordt onderhoudend en levendig voorgesteld (Zie pag. 118, 166, 199).

Onder de beste en gelukkigste gedeelten van het werk behoort het nemen van *Utrecht* door den Bisschop. Men vindt het gansche plan van den aanslag uiteengezet, het omkoopen des poortwachters, den vertrouwelijken omgang door de zamenzweerders listig met den bevelhebber der Weertpoort aangeknoopt, hunne drinkgelagen en gemeenzaamheid; het naderen der troepen; het gevaar, waaraan zij ontsnappen, het lang gewenschte teeken, het begin van den strijd, de gevechten in den omtrek der Oude Gracht en Neude, het wijken der Gelderschen naar het Stadhuis, waar zij zich trachten te versperren, het beklimmen van huizen, de engte, waarin de vijand gedreven wordt, den hardnekkigen strijd in verschillende gedeelten der stad, en het eindelijk terugtrekken der Gelderschen naar de Tolsteeg; de spijt en schaamte, die hen, reeds in veiligheid zijnde aangrijpt; het weder binnen stormen der stad en nogmaals uitdrijven; de eindelijke zegepraal en den overmoed der overwinnaars (Zie pag. 155, vgg.).

In deze soort van tafreelen kan Hortensius met de grootste geschiedschrijvers gelijk gesteld worden. Ook op dezen oogenblik, bij den tegenwoordigen stand der geschiedkundige wetenschap, durven wij dezelve aanbevelen als voorbeelden van beschrijvenden stijl, die men zich gerustelijk bevlijtigen mag na te volgen. Zoo wij Hortensius hierin bij eenen modernen historieschrijver wilden vergelijken, zoude het Robertson zijn. Zonder eerstgenoemden dezelfde verdiensten toe te kennen, als aan iemand, die meer dan twee eeuwen later schreef, na dat er zoo oneindig veel voor geschiedkundige studie gedaan was, is het zeker, dat hij Robertson in het schilderen en levendig voorstellen der gebeurtenissen op zijde streeft, terwijl wij bij hem evenmin als bij den Engelschen geleerde, overdrijving of te sterke teekening bespeuren kunnen (121).

Menigvldig zijn in den loop van het werk de bewijzen van het gezegde; alleen het volgende uittreksel moge hier als zoodanig plaats vinden. Hetzelve heeft betrekking tot den opstand, welke het volk beproefde, ten einde ook de geestelijkheid in sommige opbrengsten zoude dragen. » Nu een» maal," zegt Hortensius, zijn verhaal vervolgende, op pag. 33, » den smaak der vrijheid heb-

(121) Zoo men hunne overeenkomst *in dit ééne punt namelijk* zoude wenschen te onderzoeken, kan men, hoe klein het tooneel van Hortensius ook wordt, de verrassing van *Utrecht* en de bestorming van *Rome* in 1527 met elkander vergelijken.

» bende, vereenigen zij zich, zonder door de te-
» genwoordigheid des Bisschops te worden afge-
» schrikt, tot groote ontsteltenis voor geheel de
» stad, kort voor Hemelvaartdag, gewapend op
» het Janskerkhof. Zich hier gelegerd hebbende,
» beloofden zij terstond met eede aan de Ouder-
» mannen, dat zij de wapenen niet zouden neder-
» leggen, alvorens zij van de Geestelijkheid en de
» Ridderschap met geweld hadden verkregen, het-
» gene dezen weigerden met goewilligheid te ge-
» ven. Het voorwendsel tot dit tweede oproer was
» alzoo gevonden. Het volk wierp zich in dezen
» maalstroom (zonder zulks geheim te houden), om
» zich tegen de gansche Geestelijkheid, welke bij
» hen gehaat was te verzetten. Den voorbijgan-
» den werd nu en dan toegeroepen, dat zij den
» volgenden dag ongenood aan de tafels der ker-
» kelijken zouden komen aanzitten, bij hen toch
» was beter en ruimer keuken, dan zij zelf te huis
» vonden. Den geheelen nacht bragten zij waken-
» de door, om niet door de ruiterij des Bis-
» schops of de voetknegten, welke de geestelijken en
» edelen uit hunne bedienden mogten zamenbren-
» gen, overvallen te worden, en zetten zij in de
» rondte van het kerkhof posten uit. Alle vrees voor
» wet en straf is nu verbannen, zij razen en tie-
» ren zonder eenige wederhouding, schreeuwen,
» schelden op eene afschuwelijke wijze en braken
» de laagste verwijtingen tegen al wat eerwaardig
» is uit. Zij ontzien tijd noch plaats, rang noch
» stand. Men slaat en schopt tegen de deuren der

» nabij het kerkhof gelegene huizen, dat alles dreunt
» en davert, en breekt ze bijna aan stukken. Ge-
» zamenlijk begeven zij zich naar het klooster der
» Franciscanen, hetwelk ten zuiden van het Jans-
» kerkhof ligt, waar de broeders in het nachtelijk
» uur Gode ter eer hunne liederen zongen, en
» schreeuwen en balken hier zoo luid hun slechts
» mogelijk was: alle gelegenheid om in- of buitens-
» huis te gaan wordt door hen afgesneden. In dit
» en andere oproeren lieten zich geene meerder
» hooren, dan de heffe des volks. Zij, die hun-
» ne grootste winsten en voordeelen van de geeste-
» lijken hadden genoten; wier hongerige buiken
» deze, zoo dikwijls zij zich in hunne huizen, ter
» zake van eenig bedrijf, hadden bevonden, met
» spijzen hadde opgevuld: zij, die tot dat werkeloo-
» ze gemeen behoorden, wier mond en tong altijd
» bereid zijn tot kwaadspreken en lasteren, doch
» wier handen ledig en loom nederhangen, terwijl
» zij echter over alles hunne goed- of afkeuring
» te kennen geven. Des morgens vroeg gingen zij,
» om schielijk eenig voedsel te gebruiken, noode
» uiteen. Doch werd hun aangezegd, dat ieder,
» op verbeurte van lijf en goed, ten negen ure
» weder ter vergadering zijn moest. Er wordt in-
» tusschen door de Oudermannen en andere wel-
» willende ingezetenen, om meerder geweld te voor-
» komen, nog eene poging bij de geestelijken ge-
» gedaan. Zij bleven echter bij hun gevoelen vol-
» harden. Toevallig gebeurde het, dat de plegti-
» ge omgang op het kerkhof van den Dom, voor

» de hemelvaart des Heeren, welke dien dag ge-
» vierd werd, op het oogenblik geschiedde, dat de
» Gilden uit de geheele stad zich weder naar het
» (Jans) kerkhof begaven. De Processie was reeds
» uit den Domstoren te voorschijn getreden, toen
» van de zijde der Marieplaats de Gilden zich
» met hunne wimpels vertoonden, als ten strijd
» gereed tegen de geestelijkheid, welke in derzelver
» staatsiekleederen was. Zij rukten voorwaarts tot
» aan de Plaats, waar zij links wendden. Met
» trommen en geschreeuw maakten zij een vrees-
» selijk geweld, deden de lucht van woest ge-
» baauw en het klinken van koperen huisraad
» weergalmen en stelden zich op alle wijze ruw
» en wild aan. Op het kerkhof vergaderd, waar
» zij tegen negen ure bijeengeroepen waren, wer-
» den zij door de Oudermannen terstond ter raad-
» pleging genoodigd. Hier vermeerderden de voor-
» vechters van het oproer de ontevredenheid van
» het reeds zoo opgewonden gemeen, hetwelk op
» de pieken leunende geschaard stond, door rede-
» voeringen tot hetzelve te houden en de geeste-
» lijkheid te belasteren; zij waren nu bij elkander
» (dus lieten zij zich hooren) thans moesten zij niet
» verslappen, maar met de wapenen de smet en
» blaam van de Utrechtsche burgers uitwisschen,
» welke hun door den trots der kanunnikken
» werd aangewreven. Als allen bij een waren,
» zouden zij regelregt op hunne huizen af-
» gaan en die bezetten, dan zouden zij, vlug en
» vaardig, hetgene men hun gebood doen. Lang

» genoeg had men hen om den tuin geleid. Het » volk gaf luide zijne toestemming te kennen; te » wapen wilden zij vliegen, zich in slagorde scha- » ren, en dat wel terstond, geen verwijl meer."....

Zoo aanschouwelijk wist de schrijver der 16de eeuw, hetgeen hij verhaalde, voor te stellen. Groot is hierin zijn talent; tot eere van ons vaderland strekt het, reeds in dit tijdperk, de historische studie, al was het ook bij enkelen, op zulk eene hoogte te zien. Doch welke waarde zullen, uit het oogpunt van geschiedenis, de fraaiste stijl, de sierlijkste wending, de levendigste voorstelling hebben, zoo alles gekunsteld en om te behagen alzoo ware ter neder gesteld. De arbeid van Hortensius zoude niet hooger moeten worden aangeschreven, dan die van den bevalligen romanschrijver, die een tafreel uit de geschiedenis, doch tot haar bederf en vervalsching voorstelt. Zal onze autheur tot bron dienen voor den toekomenden geschiedschrijver onzes vaderlands, zal deze hem op elke bladzijde kunnen openslaan, en zich onbevreesd eigen durven maken, wat hij daar geboekt vindt, moeten wij ook kunnen bewijzen, dat Hortensius den hoogsten pligt des historieschrijvers vervulde, die van reine, zuivere waarheid te verkondigen, niets dan na rijp onderzoek aan te nemen, zich door geen invloed te laten heheerschen en gene personen of zaken in verkeerd daglicht te stellen. Dit voert ons tot het vijfde gedeelte dezer afdeeling.

HOOFDSTUK V.

GEZAG.

Tot het onderzoek naar het gezag van Hortensius overgaande, wenschen wij te doen zien:

§. 1. Dat hij de waarheid heeft kunnen weten

a. Door ooggetuige te zijn.

b. Door het raadplegen van goede bronnen.

§. 2. Dat hij die gezegd heeft;

a. Blijkens de onafhankelijkheid en onpartijdigheid, welke in zijn werk doorstraalt,

b. En de vergelijking met andere schrijvers en bescheiden, om

§. 3. Te bepalen, welke plaats hem onder de geschiedschrijvers behoort te worden aangewezen.

§. 1.

a. Bij de beoordeeling van het gezag eens geschiedkundigen werks zal immer het eerste punt van onderzoek moeten zijn, wie was de schrijver? konde hij de waarheid weten? heeft hij die ge-

zegd? Het antwoord op de eerste vraag is, naarmate de denkbeelden, welke men zich van geschiedenis vormt, of zeer voldoende, of beantwoordt niet aan de verwachting. Hortensius was tijdgenoot. » Het is *daarom*," zeggen denen," » dat men hem moet wantrouwen, het is *daarom*," zeggen anderen, » dat hij geloof verdient." Van waar dit verschil van begrip? Het meest algemeen gevoelen is voorzeker, dat de schrijver, die gelijktijdige voorvallen boekt, zich door hetgeen hem omringt, te veel laat bewegen en zelf te veel belang bij den loop der omstandigheden heeft, om die met een juist oog te overzien, te meer, daar hij niet zelden, alleen het begin der gebeurtenissen en niet hare ontwikkeling en gevolgen ziet; terwijl de meer verwijderde geschiedschrijver zijne kalme blikken over het tooneel, waar hij geene rol te te vervullen heeft laat weiden, en zijn oordeel over de spelers bedaard uitspreekt. » Maar heeft (vraagt „ een vaderlandsch schrijver) (122) ook het lang » verledene zijne dweepers en ijveraars niet, en » moet men eindelijk tot den gewantrouwden tijd- » genoot de toevlugt niet nemen?" En in der daad, de bronnen der geschiedenis zijn de tijdgenooten; want hoe zeer sommigen met eene staatkundige partij dweepen en daardoor billijk mistrouwen opwekken, is de gelijktijdige schrijver, die wars is van overdrijving, zeer verre boven alle afgeleide bron-

(122) Over de behandeling der geschiedenis door den tijdgenoot in het tijdschrift *de Muzen*, 1ste Deel, 2de St. bl. 125 vgg.

nen te stellen. Op eenen afstand, ja! overziet men groote massa's ook in de natuur beter, (123), doch van nabij moet men ze beschouwen, om derzelver zamenstelling te ontdekken. De werking dezer massa's is wijders aanhoudend, nimmer staat dezelve stil; men zal dan bezwaarlijk kunnen wachten tot de stoffen, die haar in beweging brengen, geheel hebben uitgewerkt. Onzes inziens rijst de waarde van een geschiedkundig voortbrengsel aanmerkelijk als de schrijver tijdgenoot was, gelijk Hortensius. Laat ons onderzoeken in hoe verre hij aanspraak kan maken op geloofwaardigheid. Door het werk zelf, ook zonder het met gelijktijdige berigten te vergelijken, moet reeds eene gunstige vooringenomenheid met hetzelve ontstaan. Uit zijn leven toch zagen wij, welk een geruimen tijd hij zich in de hoofdstad van 't *Sticht* bevond, waar steeds 't brandpunt der oneenigheden was, die hetzelve beroerden. Door zijnen omgang met de aanzienlijkste lieden, die in de algemeene achting deelden was hij in staat aldaar veel te weten te komen, 't welk in de kapittels of in de vergaderingen was voorgevallen; de manier, waarop hij over het daar geschiedde spreekt bewijst ons dit. Dan voor een groot gedeelte was Hortensius ooggetuige van de belangrijkste gebeurtenissen, welke hij verhaalt. Stellig zag hij met eigene oogen al wat sedert 1527 voorviel, daar wij met zeker-

(123) Rotteck, *Weltgescht.* I. th. pag. 36. Freyburg, 1824.

heid weten, dat hij zich te dien tijde te *Utrecht* bevond. Het was namelijk den 15den November van gemeld jaar, dat de Bisschop eene poging deed om de stad te vermeesteren, welke echter geheel verijdeld werd. Na het vermelden derzelve verhaalt Hortensius, ten bewijze van de achterdocht der bovendrijvende partij, hoe ook een zijner vrienden het slagtoffer van dezelve werd. —
» De adelpartij, lezen wij, pag. 127, misbruikte
» intusschen hare magt tegen geestelijken en wereld-
» lijken, welke zij van eenige verstandhouding met
» den vijand beschuldigde, zoo als dit in oorlogs-
» tijd niet zelden plaats grijpt, wanneer men el-
» kander, wegens bijna vergeten beleedigingen,
» haat toedraagt, dezelve wreken wil, en zijne
» vijanden niet openlijk, maar in 't geheim bij
» de heerschende partij verdacht zoekt te maken.
» Wij hebben het in die dagen door voorbeelden
» bevestigd gezien, dat bekenden met eenen voor-
» waar niet prijzenswaardigen ijver, elkanders ver-
» derf bewerkten, hoewel er geene bewijzen van
» schuld te vinden waren. In het vermelde ge-
» deelte der stad, woonde een priester, ter goe-
» der naam en faam staande. Dien dag gebruikte
» hij, die mijn bloedverwant was, met eenige goe-
» de en geletterde vrienden, geestelijken en ande-
» ren, bij mij het middagmaal. Hetzelve werd tot
» in den avond gerekt, zoo als dat gaat, als ons
» de uren onder geestige gesprekken en het oppe-
» ren van geleerde vraagstukken ontsnappen. Toen
» hij de banklok hoorde, ijlde hij met de overi-

„ gen, die bij mij waren, ten huize uit, en
„ vlood, niet wetende wat er plaats had, in het
„ duister, langs den kortsten weg naar zijne wo-
„ ning, welke aan het Geerte kerkhof stond, na-
„ bij de plaats, waar de vijand de wallen gena-
„ derd was. Hij greep het eerste wapen, hetwelk
„ zich voordeed, en begaf zich onder het volk.
„ De vijand was reeds afgetrokken. Herman, dus
„ was des priesters naam, die zoo even van tafel op-
„ gestaan, vrolijk en vrij in zijne uitdrukkingen was
„ en zich voorzeker slechts door zijne vrienden
„ omringd waande, begon met grooten ijver tegen
„ den tegenwoordigen toestand der stad en de
„ adelpartij uit te varen, „ zij hadden hunnen
„ „ landsheer buitengesloten, de stad was aan de
„ „ willekeur van weinige oproerigen prijs gege-
„ „ ven, en zoude weldra, door mangel aan leef-
„ „ togt, gebrek en honger moeten doorstaan. De
„ „ Geldersche soldaten moest men te gelijk met
„ „ de bewerkers en aanstokers van den oorlog
„ „ ter stad uitdrijven." Dit werd door som-
„ mige omstanders opgemerkt en den volgenden
„ dag reeds vroegtijdig aan de hoofden der partij-
„ schap overgebragt...... Hij werd weinige uren
„ later gevat, in bewaring geleid en ter bank ge-
„ legd. Toen het echter bleek, dat ..... hij
„ zonder schuld gruwelijk gepijnigd was..... werd
„ hij ter stad uitgezet, en bleef in ballingschap
„ tot *Utrecht* weder gewonnen werd."

Hoe zeer dan soms van nabij in de gebeurte-
nissen betrokkken, nam Hortensius, die alleen

eene wetenschappelijke betrekking bekleedde, geen onmiddelijk deel aan openbare aangelegenheden. Zijne goede trouw stellen wij hierdoor des te hooger, daar hij, zoo verre wij weten tot geene staatkundige partij behoorde, en geen belang had de zaken in een verkeerd licht te plaatsen.

b. Zoo Hortensius zich bepaald had tot het verhalen van hetgeen door hem te *Utrecht* gezien was en berigten had ingewonnen van hetgeen buiten hetzelve voorviel, zoude hij reeds eene gewigtige plaats bekleeden. Dan de taak, welke hij zich had opgelegd, was zwaarder en hij trachtte de waarheid, waar hij zulks vermogt, met onvermoeide vlijt op te sporen. In de inleiding tot zijn werk handelt hij over de vroegere geschiedenis en oudheid der stad. Behalve de oude schrijvers, als Tacitus en Ammianus, raadpleegde hij hiertoe de nieuwere, 't zij Italiaansche, 't zij inlandsche, als Gerardus Noviomagus. Hij wilde echter ook de authentieke stukken voor die duistere tijden naslaan, en wist toegang te bekomen, tot de bescheiden, die bij het Domkapittel bewaard werden (124). Tot zijn eigenlijk doel komende, volgt hij, hetgeen geschiedde, met zoodanige naauwkeurige uitvoerigheid, dat hij de dus genoemde Overdragten van den raad, de afkondigingen van wege den Bisschop, de besluiten door de Gilden uitgevaardigd allen in zijn werk opnam.

---

(124) Zie pag. 1 en 2. Tradam ea quae ex Tablinis Ultraj. Basilicae accepi.

Voorzeker wist hij zich afschriften van dezelve te doen bezorgen, daar hij die van woord tot woord volgde (125). Even goed was hij onderrigt omtrent alles, wat de politiek betrof. De onderhandelingen, welke door gezanten der Vorsten gevoerd werden, de ontwerpen van vredesvoorwaarden, derzelver eindelijke regeling, en daaruit gesprotene tractaten, geeft hij met zorg op (126). Vooral echter schijnt hij te *Amersfoort*, welligt door de aldaar gevestigde Broederen van het gemeene leven, tot welke hij zelf te *Utrecht*, als leeraar bij de Hieronijmitaansche school, behoorde, goede berigten te hebben bekomen, en in de gelegenheid te zijn geweest, hetgeen bij het stedelijk bestuur voorhanden was te zien. Telkens immers, als hij over *Amersfoort* spreekt, geeft hij niet alleen het verhaal van het gebeurde, maar voegt er, of den korten of den geheelen inhoud bij der brieven, welke tusschen den stedelijken Raad en den Bisschop of die van *Utrecht*, gewisseld werden. Uit de mededeeling der gesprekken, welke de Burgemeester met afgezondenen des Bisschops voert, of van hetgeen met die van *Amersfoort* in het kabinet te *Wijk* voorviel, blijkt het al mede, dat hij betrekkingen in gemelde stad had, die hem den toegang bezorgden tot de openbare bescheiden. IJverig wa-

---

(125) Quarum tenorem de verbo pene ad verbum, quod fieri potuit quam diligentissime adscripsi, pag. 50.

(126) Missis principum titulis.... sic pactum fide sancitumque fuit, pag. 123.

ren de pogingen, welke Hortensius, als geschieds-onderzoeker moest aanwenden om zijn werk dien vorm te geven, waarin hij ons hetzelve heeft nagelaten. Zijn arbeid heeft hierdoor groote waarde. De meeste van de straks genoemde overdragten des Raads, en van de besluiten der Gilden zijn ons niet bekend dan door hem. Deze stukken toch welke een groot licht over de geschiedenis verspreiden, worden grootendeels in de verzamelingen van dien aard niet gevonden, hoewel zij misschien nog op te sporen zouden zijn. Dat dit alles met juistheid door Hortensius is opgegeven, is zeer waarschijnlijk, als wij straks zullen zien dat hij zeer getrouw geweest is, in het overbrengen van die openlijke acten, welke ook elders geboekt zijn. Overigens zal hij zijne geschiedenis hebben zamengesteld uit hetgeen hij zag gebeuren, of door getuigen vernam. Het was onnoodig dat hij daartoe andere hulpmiddelen te baat nam. De beste bron was voorzeker die, welke zijn geheugen en aanteekeningen hem verschaften.

Hetgeen wij evenwel uit zijn werk, in het afgetrokkene beschouwd, en uit zijnen persoonlijken toestand, voor zijne geloofwaardigheid wenschen te besluiten, is meer aangename veronderstelling dan zekerheid. Het moet door krachtiger bewijzen blijken dat wij ons op zijn gezag veilig mogen verlaten en hij ons als gids mag dienen, waar geen ander ons heeft voorgelicht, en derhalve dat hij bij het kennen der waarheid die ook gezegd heeft.

§. 2.

Dit zal niet moeijelijk zijn zoo wij

a. De onafhankelijkheid en onpartijdigheid g deslaan, waarvan de blijken door geheel zijn we in het oog vallen. De Geschiedkundige arbei welken wij beschouwen, verkreeg deszelfs aanwez onder Keizer Karel's regeering, toen Hendr van Beijeren de bisschoppelijke waardigheid ree lang had afgestaan en hem allen invloed in l *Sticht* benomen was. Het is dus minder te ve wonderen dat hij over den Bisschop soms versch nend, doch meestal op afkeurenden toon spree Meer opmerking verdient het, dat hij, hoewel z tot de geestelijkheid behoorende, met zooveel vr moedigheid over dezelve spreekt (pag. 31). I eens noemt hij haar listig, dan zegt hij, dat l een voorbeeld van deugd mededeelt om het ov te stellen tegen hen, die met den rang van gee telijken bekleed, en bij het volk gezien ware doch op anderen nederzagen, met den naam v vroomheid te vreden, en nu het er op a kwam deze vroomheid te toonen, geheel ande omtrent ballingen en gevangenen handelden (pa 158). Vooral straalt dit in de, reeds in het lev van Hortensius medegedeelde, plaats door (12 en niet minder als hij, met reden, zijne veront waardiging uit over de Kanunnikken, die het ge heim der stemming, tegen gedane beloften, ve

(127) Zie pag. 18 dezer Verhand.

breidden. » In de Kapittels (zegt hij pag. 13) » waren sommige geestelijken die in der daad be» stemd schenen tot het aanblazen van tweedragt. » Reeds vroeger trachtten deze, even als het ge» meen, ieder hunner aanhangers hardnekkig te » verdedigen, waren dikwijls met de wapenen » handgemeen geweest en hadden, zonder zich » om den Raad te bekommeren, elkander geweld » aangedaan. Deze, door geen meineed afge» schrikt, noch door het belang der godsdienst » terug gehouden, maakten den volgenden dag, » de geheele stemming in alle kringen, in alle » bijeenkomsten bekend: zij verraadden op wien » ieders keuze gevallen was, zij lasterden en schol» den op elkander met gescherpte tong, zij ver» kleinden de magt en den rijkdom der Vorsten » van de andere partij, en laakten die op allerlei » wijze." Even onbewimpeld en nog merkwaardiger is de toon, waarop hij, in het begin van het zesde boek, over het omkoopen van 's Bisschops raadslieden door den Keizer spreekt, en *Utrecht* den buit durft noemen, waarnaar men zoo lang getracht had. Van vorstelijke praal en eertijtels kan hij zijnen afkeer niet verbergen. Bij de opgaaf van het tractaat van *Schoonhoven* b. v. zegt hij pag. 123. » deszelfs inhoud » volgt hier bijna letterlijk, hoewel de titels der » Vorsten achtergelaten zijn, en vooral de optel» ling van 's Keizers rijken, welke om de uitge» breidheid van magt, grootheid en praal voor » de menigte ten toon te spreiden, vermeld wor-

» den." Vrijmoedig uit hij zich omtrent vorstelijke ondeugden in het algemeen. » Alzoo (zijn zijne woorden op pag. 80) » laten zich alle vor-
» sten ligtelijk door goud omkoopen, alzoo heb-
» ben zij alles voor goud veil. Zij zijn bodem-
» looze putten en gulzige verslinders van 's Volks
» welvaart; hun onleschbare gouddorst wordt door
» Taag noch Pactolus, hoewel hunne wateren
» met goud bezwangerd zijn, gestild. Door deze
» begeerte naar goud werd de rust van *Utrechts*
» volk . . . . verstoord, van daar de rampen en
» het bederf van 't *Sticht*. . . . . van daar het be-
» gin des ganschen treurspels." Deze vrije wijze van zich te uiten was het, welke Hortensius, die zich echter daarboven verheven toonde, vijanden berokkende, en met name den haat van Maximiliaan van Buren op zich deed laden, wegens de verwijten van trouwloosheid, welke hij (pag. 159 en 161) aan deszelfs Vader Floris van Buren doet (128). Bij alle deze verdiensten als geschiedschrijver paart Hortensius, die van een verlicht verstand, hetwelk weinig of niet hechtte aan wonderverhalen, welke in de kronijken zoo ruimschoots worden gevonden, en waaraan zelfs de

(128) In de opdragt van Hortensius' werk over den Smalkaldischen krijg geeft hij zeer veel lof aan Maximiliaan van Buren, die toen overleden was; dit bewijst of, dat er eene verzoening tusschen Hortensius en van Buren had plaats gehad, of dat eerstgemelde edel genoeg was, de waarheid der geschiedenis, ook niet in het minst aan persoonlijke gevoelens op te offeren.

groote Meijerus het onzinnigste geloof slaat, als hij ons (pag. 350 rect.) verhaalt, hoe een reeds drie dagen begraven kindje weder levend en gedoopt werd. Hortensius, zeiden wij, hecht weinig of niet aan wonderen. Enkele malen zoude men mogen twijfelen, of hij alleen verhaalt, zonder zijne goed- of afkeuring er bij te voegen, dan wel, zelf gelooft. Zoo zegt hij (pag. 4) zonder eenige bijvoeging, dat Radboud door zijne wonderen en voorzeggenden geest beroemd was. Ook bij de belegering van *Hattem* (pag. 150) deelt hij de verschijning van een Bourgondisch Kruis in de lucht mede, op eene wijze, die zoude doen vermoeden, dat hem zulks niet onwaarschijnlijk voorkwam. Bij andere gelegenheden echter, zoude men het tegendeel uit zijnen toon opmaken. Zoo lezen wij pag. 68: » Men verhaalde » ook een wonderteeken, hetwelk door sommige » onbekenden verspreid werd, te weten dat er in de » lucht een gedruisch gehoord was, als van strij» dende legerbenden. En kort daarna, toen vóór de » kruisdagen de gewone omgangen rondom de ker» ken plaats hadden, vertoonde zich de zon, » hoewel de lucht zeer helder was, als in een' » nevelachtigen kring besloten. Deze wonderen wer» den (naar dat men aan dezelve hechtte) op ver» schillende wijze uitgelegd; sommigen pasten die » op Koningen en Vorsten toe, doch naderhand » waren er eenigen, die zeker stelden, dat zij bij» zonder den veegen toestand van *Utrecht*, en de » velerlei woelingen en bewegingen, welke dit jaar

» voorvielen, moesten beteekenen." — Op eene andere plaats geeft onze autheur echter, zijne afkeuring omtrent het geloof aan diergelijke dwaasheden, in zoodanige sterke bewoordingen, te kennen, dat men tot de slotsom moet komen, dat Hortensius aan de door hem geboekte wonderverhalen niet geloofde, en over het verspreiden derzelve ten sterkste verontwaardigd was. Men oordeele uit het volgende, hetwelk medegedeeld wordt, (pag. 154) bij gelegenheid, dat van het geldgebrek in *Utrecht*, en van het slaan van munt uit kerkversierselen gewaagd wordt. Een zilveren kruisbeeld was insgelijks des nachts ter versmelting weggenomen. » 's Morgens vroeg werd het reeds
» gemist, en bragt de geheele bevolking, welke
» zulks voor iets ongehoords hield, in beweging.
» Gelijk zulks gewoonlijk bij eene bijgeloovige me-
» nigte gaat, hoorde men hier allerlei voorspellin-
» gen. Deze zeiden dat de toorn Gods de *Gel-*
» *derschen* gewis, wegens hunne heiligschennis
» treffen zoude, genen, dat de oorlog nu weldra
» geëindigd zoude zijn, nu men de kerken reeds
» beroofde. Om deze onrust des volks tegen te
» gaan, en hunne dwaze voorspellingen te logen-
» straffen werd het beeld . . . . op deszelfs vori-
» ge plaats gesteld. Men poogde toen het volk
» diets te maken, dat het afgenomen was geweest,
» niet om het te smelten, maar om het schoon te
» maken. Alras werd er echter een verhaal ver-
» dicht, hetwelk overal, zelfs buiten het *Sticht*,
» verspreid werd, en ter bevestiging van de ijdele

beeldendienst moest strekken, (men weet, dat
» de mensch tot afgoderij geneigd is) dat name-
» lijk beide handen van den werkman, die het
» beeld ter smelting in de kroes wilde werpen,
» niet alleen verzengd, maar geheel afgeschroeid
» en met het beeld op den grond gevallen waren.
» Daar men nu duidelijk Gods straffende hand
» bespeurde, had men het Crucifix weder in de
» kerk gebragt, en opdat dit wonder alom geloofd
» zoude worden, zorgde men dat er in *Holland*
» boekjes, die het zoogenoemde mirakel vermeld-
» den, in de Nederduitsche taal gedrukt, en al-
» om verspreid werden."

Dan, hoe onbekrompen Hortensius ook over diergelijke zaken oordeelen en daardoor zijne geschiedenis meerdere waarde geven mogt; hoe vrij hij zijne gevoelens over personen uitte, van welk gering belang ware dit alles, zoo hij die de onlusten, welke hij beschreef, beleefde, de eene of andere der partijen ware toegedaan? De onpartijdigheid is immers de eerste en grootste deugd des Historieschrijvers? De vraag zal altijd blijven, of iemand *volkomen* onpartijdig zal kunnen zijn? en zij zal wel ontkennend moeten beantwoord worden. Zelfs hij, die zeide: » dat men tot de » beoefening der geschiedenis toetredende, zich als op den rechterstoel van 't Heelal zette, en den plicht van Rechter met naauwkeurigheid en onvooringenomenheid vervullen moest " (129a).

(129a) Bilderdijk, Voorber. voor de Vaderl. Gesch. adz. 15.

velde slechts te veel vonnissen, die geen dezer vereischten in zich vereenigden (129b). Volslagen onpartijdigheid vinden wij bij Hortensius niet. Allerloflijkst is echter de gematigdheid, waarmede hij beide partijën regt laat wedervaren of beide berispt. — Tegen die des adels of der Konrotsen, aan welke de jammeren, die het *Sticht* overkwamen ongetwijfeld te wijten waren, in onze autheur scherp. In zijn geheel verhaal doet hij hen voor-

---

(129b) Met waarheid zegt Heeren, *Gött. Anz. August.* 1834: » Noch ueber das einzige sey es uns erlaubt noch einige vorlaufige Bemerkungen zu machen, was man in der Geschichte *Parteylosigkeit* nennt. Will man darunter *gänzliche* Parteylosigkeit verstehen so können wir ihm (von Raumer) freylich diese nicht beylegen. Aber diese können nun auch diejenigen fordern, welche den Geschichtschreiber zum trocknen Compilator herabwürdigen. Es muss den Geschichtschreiber frey stehen seine eigene Ansichten mit zu theilen. Wie kann er dies' aber wenn er, wie die Kritiker sich ausdrücken belieben, sich selbst gänzlich vergessen soll? Haben dan die grosse Geschichtschreiber der alten und neuen Zeit dieses gethan? . . . . Wer aber fur einen Gegenstand, wie besonders fur die Personen, welche in der Geschichte auftreten, sich interessirt, kann nicht im strengen Sinn des Worts parteylos bleiben."

En *Alg. Litt. Zeitung Augs.* 1834. pag. 587. » Und doch soll ja der Geschichtschreiber kein blosser Protokolfuhrer seyn, sondern nach Umständen ein gewisses Richteramt ausüben mit welches die Unparteylichkeit sich gar wohl verträgt; eben so wie man von der Unparteylichkeit des bürgerlichen Richters verlängt *nicht* das er die Streitsachen unentschieden von sich weist, sondern dass er demjenigen Recht zuspricht dem es gebührt ohne durch vorgefaste Meinungen und Nebenrucksichten sich leiten zu lassen.

n als belangzuchtigen, die de lagere klassen zich trachtten te verbinden, om eigen invloed bevorderen, en zich boven de Burgeraristo- n te verheffen. Hij teekent met levendige ren, hoe zij, na met het volk oneenig gewor- te zijn, hetzelve betoomen en van hunne over- ning met overmoed gebruik maken. Hij ver- t hen als raddraaijers, die den Bisschop bui- sloten, de vreemde hulp van Gelder inrie- , en oorzaak waren, dat Hendrik van Beije- , zich in de armen van het Huis van *Bour- die* moest werpen. Men wane echter niet, hij even als zijn tijdgenoot Bommelius (130) Bisschop steeds verheffen, hem als een onge- kig slagtoffer der Konrotsen beschouwen, en Burgeraristocraten in bescherming nemen zal. re van daar keurt hij (pag. 43) het gedrag Bisschops af, die, terwijl hij naar *Duitschland* trekt, het *Sticht*, als een schip zonder Stuur- aan de golven ten prooi laat. Hij schetst (pag. 82) als iemand die zacht van gemoed , en daarom achting verdiende, doch die door kwalijk kiezen zijner raadslieden en door ligt- ovigheid zijn gebied ten bederve was geweest. oordeelt (pag. 123) dat Hendrik bij de over- gt niet dacht aan de schande, welke door de- e op het geslacht van *Beijeren* zoude blijven en. Evenzoo doet hij, die het karakter van hoofd der Burgeraristocraten Evert Zouden-

30) In zijn werkje *de Bello Trajectino*, *Marburg* 154?.

balch zoo groot regt laat wedervaren, ons (pag. 20) opmerken, hoe ook onder zijn bestuur het ambt van hen, die de geldmiddelen behoorden, bijna openlijk op de schandelijkste wijze verkocht werd, en het volk alleen, door zijne gestrengheid, terug gehouden werd, om zich hierover te beklagen. Bij de toenadering des Bisschops tot deze partij, die toen gebannen was, verhaalt hij met kennelijke afkeuring (pag. 89) hare uitbundige vreugde over eene waarschijnlijke herstelling. » De » ballingen (zegt hij) komen buiten zich zelven van » blijdschap in grooten getale bij een, als of zij, » hoewel zij nog niet te regt hadden gestaan, » reeds zeker van de overwinning waren. Zij blazen triumf voor den strijd, en verheugen zich » boven mate. Zij dreigen gelijke ballingschap » aan hunne vijanden, en beloven zich zelven veel » eere." — Vooral straalt deze zijde van Hortensius' karakter als geschiedschrijver door, als zij, welken hij zoo streng beoordeelt gevallen zijn, en men hen zonder verschooning vervolgt. Afkeerend en bestraffend is zijne stem bij dit tooneel van jammer en ellende. » De plundering (zegt hij » pag. 158) duurde drie volle dagen, en leverde » een droevig schouwspel op. De roofzucht der » vreemde soldaten, en de onzinnige woede der » ballingen, die zich in het oefenen van wraak » tegen hunne vijanden oploste, gold meer dan » vaderlandsliefde of gematigdheid. De bezittingen » van de hoofden des eersten opstands, van de » aanstokers des krijgs, en van hen, die den

Bisschop de poorten hadden gesloten, strekken niet alléén ten buit, maar ook de goederen van hen, die van den beginne af aan, naar vrede getracht hadden .... Velen was de rijkdom ten verderve, onder voorwendsel, dat zij geene vrijwillige ballingschap voor den Bisschop hadden over gehad. Het geweld had, in één woord, zoodanig de overhand, dat de willekeur des overwinnaars alleen besliste." — Met welgevallen daar en tegen meldt hij (pag. 158) de edele daad der brave vrouw van een der ballingen, die eenen der nu vervolgden, met gevaar van eigen leven redde. Diepen afkeer en afschuw toont hij omtrent de teregtstellingen en den bloeddorst der overwinnaars. Krachtig is zijne taal, als hij zijne verontwaardiging over die veelvuldige doodstraffen te kennen geeft. Wij vreezen voor te groote uitgebreidheid, doch kunnen ons niet wederhouden nog dit mede te deelen. » Zoo groot (zijn zijne woorden pag. 160) was de wraakzucht en bloeddorst, welke sommigen bezielde (ik spreek van hen, die de raadslieden van den Bisschop gedurende dit gansche treurspel waren) dat, zoo de bode van den Bourgondischen Stadhouder niet met allen spoed het bevel had gebragt, om het straffen te staken, niet alleen de laatstgenoemden (Venrode en Kunretorf) maar allen, die ten getale van 20 en meer nog in den kerker zuchtten, in die eerste woedende drift zouden zijn omgebragt. — Van Affenstein was, naar men vermoedde, de voornaam-

» ste bewerker van dit alles. Hij was een ruw,
» hardvochtig mensch, van zeer wreeden inborst,
» die deze geaardheid in zijnen stuurschen blik
» deed lezen. Anderen beschuldigden zekeren
» Schonenburg, geheimen raad van den Bis-
» schop, anderen weder schreven het aan de
» voornaamste ballingen toe, die zich wilden wre-
» ken over den smaad hun . . . . door de thans
» gevangenen aangedaan. De slagting hield men
» eindelijk op; doch men gevoelde groote spijt,
» dat men door Hoochstratens toedoen belet
» werd, zich tot verzadiging toe, op zijne vijan-
» den te wreken." Het was eindelijk deze onpar-
tijdigheid, welke hem (pag. 172) de overdragt van
het *Sticht* deed beschouwen, als eene uitdoving
van allen luister, als eene omverwerping van alle
vroegere instellingen, doch tevens als eene gebeur-
tenis, waardoor aan het woest gemeen, 't welk in
toomelooze woede voortholde, de gelegenheid om
nieuwe oproeren te stichten, ontnomen was. Het
kon dus, volgens zijn gevoelen, twijfelachtig blijven,
of men deze staatkundige verandering betreuren,
dan wel zich over dezelve verheugen moest. — Wij
zagen dan hoe onbekrompen en onpartijdig Hor-
tensius in zijne oordeelen is; hoe hij zich wel
verpligt vindt tegen eene der partijen een strenger
vonnis te vellen, doch hoe hij tevens in de ande-
re de verkeerde maatregelen, den overmoed, de
wreedheid wraakt en over personen, die haar aan-
voerden of genegen waren, even onbewimpeld zijn
gevoelen zegt. Hoe hij zich door geene menschen-

rees laat afschrikken, om de handelwijze van het egeerend huis, waaronder hij leefde, af te keuen, en te beweren, » dat het *Sticht* door om» kooping van 's Bisschops raadslieden aan Keizer » **Karel** kwam." Met nog meerder zekerheid wordt het ons echter bevestigd dat onze schrijver de waarheid huldigde, wanneer wij

b. Zijn werk vergelijken met de berigten van zijne tijdgenooten en met openbare stukken en bescheiden. Wat de eersten betreft, komt hier iets in aanmerking dat Hortensius belangrijk maakt doch tevens moeijelijkheden, omtrent de beoordeeling van zijn gezag oplevert. De berigten namelijk, die ons door anderen zijn nagelaten, zijn kort en gedrongen, of stippen de voorvallen slechts even aan, en niemand is er die zoo breedvoerig en naauwkeurig over dit tijdperk spreekt, of daaromtrent eenige zelfs verwijderde vergelijking met Hortensius kan doorstaan. Een groot gedeelte des werks zoude ons dus ongewaarborgd moeten blijven, en wij zouden hem dan alleen als goede bron kunnen beschouwen, wanneer wij zijn getuigenis door die van anderen bevestigd zien. Hoe veel zijn arbeid alsdan in waarde zoude dalen, gevoelt men. Wij meenen dus niet te overdrijven, als wij voor grondbeginsel aannemen, om het werk voor geloofwaardig te houden, indien wij ontelbare gedeelten van hetzelve, met de meeste zekerheid, door bewijzen van elders gestaafd zien. Deze bewijzen wilden wij nu leveren. In het waarderen van het gezag onzes autheurs moeten wij

eenig onderscheid maken, waartoe de verd
van het werk zelf aanleiding geeft. De inleidi
melijk, welke eenige weinige bladzijden b
kunnen wij niet uit hetzelfde oogpunt met
volgende beschouwen. Deze inleiding bevat d
te doorlooping der vroegere eeuwen van Utr
geschiedenis. Aan een kritiesch oog heeft het
tensius in dezelve niet ontbroken; hij o
zich van fabelen en hij zeide, pag. 1, te reg
» zal meerder vertrouwen bij ons en bij buit
» ders mogen verwachten dan die andere (
» de), schrijvers, dewijl dit gewest en deze
» veel beter dan hun bekend zijn." Die v
geschiedenis was echter nog te weinig onder
alles was nog te onbepaald, dan dat wij l
kerheid zouden wachten. Meer dan eens tre
misslagen in de tijdrekenkunde of in person
die latere bevinding heeft te regt gewezen

---

(131) Pag. 3. vinden wij dat Dagobert het geb
landen in 575 aan Willebrord afstond, waarbij
teekening opmerkt dat zulks eene misvatting is. Di
want Dagobert regeerde van 631 tot 645, daar
brord in 690 hier te lande kwam en in 696 zoo
eerste Bisschop van *Utrecht* werd. Zie Buchel p
nota ad Hodam c et Heda p. 26, als ook Bl
Beschr. der stad *Utrecht*, *Utr.* 1757. bl. 574. sqq.
ter, in zoo verre bij Kolijn ten bewijze aanvoert
loof verdient.

Pag. 4. Wordt het begin van het Grafelijk bew
onder Karel den Kale gesteld. De latere kritiek
wezen dat zulks onder Karel den eenvoudige was.
ta Sanctorum Belgii, T. VI. p. 654. in *Comm.*

Voor dit klein gedeelte des werks willen wij uit Hortensius als bron niet geput hebben, dan weldra bevindt hij zich op vasteren bodem, en zijn eigelijk doel vangt aan. Hier is hij niet meer de onderzoeker der oudheid, hier is hij de verlichte tijdgenoot, die met de naauwkeurigste kennis van zaken verhaalt. Eene uitzondering heeft negtans hier plaats, welke wij reeds bij het slot der beschouwing zijner behandeling mededeelden, het zijn de redevoeringen welke men aantreft. Sommige derzelven kunnen echt zijn, daar anderen evenwel het duidelijk kenmerk van versiering dragen, is het moeijelijk te bepalen, welke derzelven men voor echt hebbe te houden. Zoo wij de rede van Affenstein tot de oproerige gilden, pag. 35, slechts inzien, ontdekken wij ras, dat dezelve zoo niet uitgesproken kan zijn, daar ter overtuiging van het *Utrechtsch* gemeen, het gedrag der Romeinen in den Punischen oorlog wordt geroemd, en de beschrijving van der dieren aard, om zich met snavel, klaauwen, tanden en vleugelen te verdedigen, uiterst gezocht is, vooral, zoo men in aanmerking neemt, dat het eene onvoorbereide toespraak was. Niet minder is dit

Com. Holl. waar de juiste datum der schenking reeds in 1709, lang voor Wagenaar en Kluit was opgegeven. Zie overigens over de gift aan Dirk, Bilderdijk, Gesch. des Vaderlands, D. I. bl. 167 sqq.

Pag. 5. Van de hier gemelde gevangenschap van Bisschop Adelbold bij Dirk IV spreken Beka en gelijktijdige schrijvers niet. Heda gewaagt van dezelve pag. 108. Buchel pag. 116 nota *f* houdt om gemelde reden dit verhaal voor valsch; ook de latere schrijvers stemmen hiermede in.

uit de lange redevoering van Jacob van Mijnden tot het volk, kennelijk. In het breede gewagt hij van alle vroegere onlusten, geeft dezelve in bijzonderheden op, noemt eene menigte van namen, welke bij het volk, geheel vergeten moesten zijn, en vergelijkt (pag. 54) de rampen aan *Utrecht* overgekomen, met die van *Troje*, *Thebe*, *Saguntus*, *Korinthe* en *Alba*. Wijders is de gansche toon zoo gekuischt, dat dezelve geheel ongeschikt is, voor het doel, namelijk overreding des volks. Bij de lezing dier redevoering valt dit zoodanig in het oog, dat meerder betoogen hier overbodig zoude zijn. De woorden van Maarten van Rossem (van pag. 136—138) tot zijne soldaten, bij den Haagschen togt, zijn minder onwaarschijnlijk, echter is het niet te vermoeden, dat de ruwe krijgsman, zoovele redenen gebezigd zoude hebben, noch minder dat die opgeteekend zouden zijn. Hoe verschoonlijk deze invlechting van oratiën ook zij, daar de ouden, die geliefkoosde modellen, hierin waren voorgegaan, kan men dezelve voor geene historische gedenkstukken, ons door een geacht geschiedschrijver bewaard, houden, maar moet dezelve alleen beschouwen, als eene opsiering en verfraaijing, welke Hortensius aan zijn werk dacht bij te zetten, doch die onzes oordeels alleen in den smaak zijns tijds konden vallen, en slechts opzigtens den stijl eenige aandacht verdienen. Overigens kan men zich op onzen autheur veilig verlaten, tot het nader bewijs waarvan wij thans overgaan.

Ter vergelijking van Hortensius met anderen komen in aanmerking Henrica van Erp, Henricus Bommelius en de Paskwillen van dien tijd.

1. Henrica van Erp was abdis van het dusgenoemde vrouwenklooster, buiten de Wittevrouwenpoort, en bekleedde die waardigheid van 1503 tot 1548 (132). Zij teekende, hetgeen haar belangrijk, omtrent het klooster voorkwam op, doch voegde er niet zelden bij, hetgeen in het *Sticht*, en ook wel buiten hetzelve, vooral met hooge personaadjen, voorviel. Met 1506 vangt hare eigenlijke kronijk aan; hetgeen daar voorgaat, is slechts even aangestipt. Vooral wordt zij uitvoerig, als zij het jaar 1524 genaderd is, en berigt heeft gegeven van den dood van Bisschop Filips, den voorganger van Hendrik van Beyeren. Zij maakt melding van de ballingschap van Zoudenbalch en van Voorde, van de daarop gevolgde oproeren, de opbrengst der kloosters, de buitensluiting des Bisschops, de poging van dezen ter verrassing der stad en het winnen derzelve; — gebeurtenissen derhalve, die ook door Hortensius zijn geboekt. De kronijk van Henrica, die in 't Nederduitsch geschreven is, onderscheidt zich door taal noch stijl, doch is eene bijdrage van bijzondere waarde. Uit haar verhaal zien wij, hoe de

---

(132) Zie bladz. 121 harer Kronijk, uitgegeven in het 1ste Deel van *Matth. Anal.* 4to en de Wind, 1ste Deel, 1ste Stuk, bladz. 161.

kleine oorlog gevoerd werd, hoe ruw de soldaten huishielden, en de kloosters hierin niets boven de burgers en landlieden voor hadden. Daar zij meldt wat zij vernam, en meestal wat zij zag gebeuren, verdient zij, dat men haar voor geloofwaardig houde, te meer, daar alles zonder de minste opsiering, in de manier van aanteekeningen, met groote eenvoudigheid is ter neder geschreven. Som moge het waarschijnlijk zijn, dat Hortensius beter dan zij onderrigt was, wanneer het b. v voorvallen betreft, welke in de stad *Utrecht* plaats hadden, in het algemeen is er geene rede om haar gezag beneden dat van Hortensius te stelle Tusschen deze kronijk en onzen schrijver heeft l verre de meeste gebeurtenissen de grootste over eenstemming plaats. De datums van het voorgevalle ne, als die van het oproer der Gilden en de z even gemelde daadzaken komen geheel overeen (13 Omtrent de personen daarbij genoemd, de wijz waarop de uitvoering der ondernemingen plaats h heerscht in de hoofdzaak ingelijks eenstemmigheid. Meerdere gelijkheid kan men niet wachten, d Hortensius in bijzonderheden opgeeft, 't ge Henrica kortelijk vermeldt. — Slechts nu en d is er eenig verschil; doch altijd van dien aar dat de waarheid ligtelijk te vinden, of de z van geene beteekenis is (134). Ook kan dit kl

(133) Zie de breeder aant. 3, 27, 29, 39, 42. 43, 60, 61.

(134) Als Aant. 4, 5, 59 is aangewezen.

onderscheid in opgaven dienen, ten bewijze, dat de schrijvers geheel onafhankelijkelijk van elkanderen hunne verhalen ten papiere hebben gebragt.

2. Henricus Bommelius was, volgens de berigten opziener van het Utrechtsch Fraterhuis, aan welke school Hortensius, gelijk wij zagen, tot 1544 onderwijs gaf, en overleed te *Utrecht* in 1542. In zijn sterfjaar kwam te *Marburg* van zijne hand een werkje in het licht, *Utrechtsche Oorlogen* getiteld, hetwelk hij in 1539 reeds voltooid had (135). Hetzelve is van zeer geringen omvang, doch gansch niet zonder geschiedkundige waarde. Hij was tijdgenoot, en berigt dat hij alleen zal melden, 't geen hij zelf gezien, of van geloofwaardige getuigen vernomen heeft. Naar waarheid, zegt hij, dat hij in min gekuischten stijl schreef (136); dezelve is in slecht Latijn en zeer gezwollen. Bij voorvallen, welke eenige overeen-

(135) De opdragt van zijn werk is gedateerd uit *Meurs* (*Morsa*) 1539 en draagt tot opschrift: » Bellum Trajectinum Henrico Bommelio autore" en te vinden in het werkje: » Germanicarum Historiarum illustratio nunc primum excusa Marpurgi 1542," waarin verscheidene Historische tractaatjes en ook brieven voorkomen. De inhoud werd door Ger. Noviomagus (Geldenhauer) verzameld, die er zelf een Catalogus Episcoporum Ultrajectinorum, uit het Duitsch vertaald, in plaatste. Het Stukje van van Bommel beslaat slechts 48 bladz. 12mo. Zie de Wind, 1ste Deel, 1ste Stuk, bladz. 142, dien het echter niet in handen kwam.

(136) .... Sed ea duntaxat quae nos ipsi praesentes vel vidimus vel a testibus fide dignis audivimus, stylo licet *inculto*. Ded. p. 1ma, pag. 36 vers. en 37 rect. b. v.

komst met gebeurtenissen uit de oude geschiedenis hebben, hoopt hij de voorbeelden daarvan op, en doet klagende uitroepen over de verbastering der tijden (137). Wat het onderwerp zelf betreft, loopt hij de geschiedenis van het *Sticht* van Februarij 1525 tot aan de inhuldiging van Hoochstraten, November 1528 door. Zijn toon is nederig en gemoedelijk, hij wenscht, dat de nakelingen lessen der wijsheid uit zijn geschrift zullen trekken, en het kundiger mannen dan hij, tot het behandelen van hetzelfde onderwerp zal uitlokken. Doorgaans oordeelt hij geene personen, zijn bestek is daartoe te klein, doch doet hij zulks, dan is zijne oordeelvelling vrij, vooral, wanneer hij, zonder eenige wederhouding van de slechte zeden der geestelijken spreekt, en hen, bij vele andere beschuldigingen, » lieden noemt, die niet » van eigen arbeid, maar van het zweet en bloed » des volks leven" (137). Dezen van Bommel met Hortensius, gedurende den loop des werks vergelijkende, hebben wij overal bevestigd gevonden, 't geen door onzen schrijver verhaald wordt. Te meer opmerking verdient dit, daar eerstgemelde steeds de partij van Hendrik kiest, en hem bovenmate als den besten der Bisschoppen prijst (138); — terwijl Hortensius nu en dan zulke harde waarheden omtrent hem uit. De geschiedenis der op-

(137) Pag. 36 vers. en 37 rect. b. v.

(237) Pag. 32 recto en 33 recto.

(138) Pag. 33 verso.

eren en des oorlogs heeft bij beiden geheel denelfden loop, hoewel bij Bommelius alles vlugg geschetst is. Geen der personen, die men bij em vindt, mist men bij Hortensius. Het achtelijk gevecht in de stad tusschen de adelparj en het volk is in de hoofdzaak hetzelfde. De ekte des Bisschops, zijne buitensluiting, de daarp gevolgde krijgsbedrijven, ook de kleinere, de ijze, waarop de stad genomen wordt, de persoen, welke in bewaring gesteld en met den dood estraft worden, dit alles wordt door beide schrijers opgegeven, met bijna dezelfde omstandigheen (139), en geen onbevooroordeeld onderzoeker al de vergelijking tusschen onzen autheur met Henrica van Erp en van Bommel gemaakt ebben, of hij zal zich een hoog denkbeeld van Hortensius' geloofwaardigheid vormen, wiens uitgebreid verhaal, met de korte berigten zijner ijdgenooten zoo treffend instemt.

3. Ten derde zullen wij trachten het gezag ones schrijvers te staven door Paskwillen uit den tijd er Utrechtsche oneenigheden. Reeds twee eeuen geleden had Hortensius de eer genoten, at zijn werk in het Nederduitsch werd overgeragt. In 1625 namelijk kwam in 's *Hage* eene ertaling van zijn hoofdwerk door A. Strick veraardigd in het licht. Dezelve is volstrekt zonder aarde en geheel en al onbruikbaar (140). Dit

(139) Als in de breeder aant. 14, 16, 24, 29, 33, 37; , 41, 42, 49, 58, 61 wordt aangetoond.

(140) Het is overbodig hiervan bewijzen bij te brengen;

moest verwondering baren, daar deze Adri
Strick, agent van den Koning van *Denema*
hier te lande, als grondig regtsgeleerde gepr
wordt. — Alle bevreemding houdt echter op,
dien men weet, dat deze vertaling werd bewe
toen de overzetter, de kinderschoenen naauw
ontwassen, zich door dezelve in het Latijn oe
de (147), zonder ooit te kunnen denken, dat
onkundig boekverkooper dezelve na zijnen doo
druk zoude uitgeven. Echter maakte laatstgene
den zich verdienstelijk, door achter de overze
eene missive, op de onlusten betrekkelijk, ten
1528 geschreven te voegen (141), en tevens
gelijktijdige »bittere pasquillen in out quaet
dicht in die tijden ghemaeckt." Deze dus
noemde Pasquillen zijn liederen, geschikt om
gemeen tegen de Konrotsen of adelpartij op te
ten. Zij bestaan uit een aantal coupletten, w
van ieder met een referijn eindigt, en ademen grc
haat tegen den genoemden aanhang. Nergens ar
zijn zij, onzes wetens, gedrukt of bewaard.
zelver echtheid zal wel boven alle bedenking

wil men voorbeelden, men zie op pag. 5 den volzin: I
lus Ultrajectinus mitigatus otio, enz. Waar Strick
van desuetudine doet afhangen, terwijl zulks bij as
behoort, waardoor het onzin wordt. Op pag. 3 Hort.
postea Brabantorum etc. is bij Strick, pag. 6 alles
taal.

(147) Lap *in not.* ad pag. 34 Hort. Bijvoegsel o
Woordenb. van Hoogstraten achter het laatste
pag. 138.

(141) Zie breeder aan'. 49.

Hoe zoude iemand zich aangespoord hebben kunnen vinden, die in later' tijd op te stellen? Zij hebben ook al het eigenaardige van diergelijke gedichten, vol verwijten en schelden, geheel in den trant des gepeupels. Belangrijk zijn deze Pasquillen, daar men uit dezelve ziet, wie door de andere partij voor de hoofden der Konrotsen werden gehouden, en wat hun ten laste werd gelegd, vooral nu wij in Hortensius een aaneengeschakeld verhaal bezitten, van de gebeurtenissen, waarop hier gedoeld werdt. Wij achtten het daarom noodig, Hortensius aanhoudend met dezelve te vergelijken en zagen daar door, hoe het verhaal van onzen schrijver, telkens in deze pasquillen deszelfs weerklank heeft (142). De namen, de waardigheden der personen, hetgeen met hen voorviel, de omstandigheden van hunne bedrijven, vinden wij geheel of gedeeltelijk door deze volksliederen bekrachtigd, en niet zelden zien wij het karakter, door den maker dezer rijmen aan dezen of genen toegekend, in overeenstemming met hetgeen onze schrijver nopens hen berigt. Wij meenen, dat het gezag van Hortensius, nu de vergelijking van zijnen arbeid met geschriften uit denzelfden tijd zoo zeer ten zijnen voordeele uitviel, op goede gronden steunt. Al mogen deze geschriften op zich zelve weinig waarde hebben, al geven zij enkel fragmenten, waar Hortensius als geschiedschrijver sierlijk en

---

(142) Zie breeder aant. 1, 2, 8, 9, 15, 17, 20, 22, 23, 27, 30, 58, 59, 60.

bevallig verhaalt, — zal men niet ontkennen, dat deze overeenkomst, in een aantal punten, een zeer gunstig vermoeden voor Hortensius doet ontstaan, omtrent de geloofwaardigheid *dier* gebeurtenissen, welke ons door geen' anderen schrijver zijn nagelaten, die nimmer ter onzer kennisse zouden gekomen zijn, zoo Hortensius den moed en de bekwaamheid niet had bezeten die met eene, voor zijnen tijd, meesterlijke hand te beschrijven.

4. Dan ook openbare stukken en bescheiden versterken dit zijn gezag, en doen hetzelve nog aanmerkelijk rijzen.

Het zoude kunnen zijn, dat iemand, die moeijelijk te overtuigen ware, ons te gemoet voerde, dat het alleen eene hooge mate van waarschijnlijkheid aan het verhaalde bijzet, zoo hetzelve door tijdgenooten wordt bevestigd, — daar verkeerde berigten door allen uit dezelfde bron geput konden zijn. Hoewel wij voor ons meenen, dat het niet oordeelkundig zoude wezen aan daadzaken, door onderscheidene schrijvers van verschillenden stand en betrekking, onafhankelijk van elkander geboekt, geen geloof te hechten, wordt alle twijfel weg genomen, waneer wij, de beschrevene voorvallen door echte stukken zien geregtvaardigd. Met zoodanige bescheiden vergeleken wij Hortensius door geheel zijn werk; de uitslag was voor zijn gezag allervereerendst. Wij willen opgeven, welke openbare acten hierbij in aanmerking kwamen.

De kundige van de Water gaf in 1729 de

rijke verzameling van oorkonden, welke wij in het Groot Utrechtsch Plakkaatboek aantreffen. Met onvermoeiden ijver, groote naauwkeurigheid en grondige geleerdheid volbragt hij de door hem opgevatte taak. De gildebrieven, de besluiten des stedelijken raads, de regerings- en schoutslijsten, de acten van de translatie der temporaliteit waren zoo vele stukken, om onzen schrijver aan te toetsen. Burman leverde in zijne Jaarboeken (143) vele schatbare bijdragen tot *Utrechts* geschiedenis, en hoewel dezelve slechts tot 1481 strekken, was er veel, wanneer het instellingen gold, die nog in wezen waren, wetten die nog kracht hadden, gebruiken, die nog stand hielden, waarin wij uit hem, bewijzen voor Hortensius gezag konden putten.

Hoynck (144) in zijne stukken betrekkelijk de overdragt, in zijne Dekens- en Proostlijsten (145), van Bemmel (146) door zijne regeringslijsten en acten nopens den afstand van *Amersfoort* aan Karel V. Mr. Aart van der Goes in deszelfs register boden ons insgelijks overvloedige gelegenheid ter vergelijking met onzen schrijver aan. De slotsom van dit onderzoek mogt de volgende zijn: — Wanneer Hortensius personen noemde, die waardigheden in de stad of in het *Sticht* be-

(143) 3 Deelen, *Utrecht* 1750.

(144) *Anal.* Tom. 3. pag. 1 sqq. *Hagae* 1743. 4to.

(145 Ibidem p. 131 sqq.

(146) Beschrijving van *Amersfoort*, 2 Deelen. *Utrecht* 1760.

11

kleedden, vonden wij hen in de betrekkingen, welke waren aangewezen. De tijd van hun bestuur, de aftreding, de verkiezing van anderen in hunne plaats, kwamen overeen. De bijzonderheden niet sommige dier personen, welke nu en dan, zoo het bestuur door opstand en buitenlijk veranderd werd, plaats grepen, waren dezelfde; en het bleek niet alleen, dat wij in Hortensius waarheid vonden, maar dat niets, hetwelk aandacht verdiende, door hem was weggelaten of over 't hoofd gezien. Bij de mededeeling van vredesverdragen en overeenkomsten is hij, gelijk wij reeds (147) zagen, getrouw; zoo veel de Latijnsche stijl hem zulks toeliet, volgde hij dezelve woordelijk, of gaf, edoch niet zonder zulks te waarschuwen, die in het algemeen en verkort. Zoo er geheime verdragen, bij de afgekondigde gemaakt waren, deelde hij mede, wat de geruchten, omtrent derzelver inhoud zeiden (148). Vooral zien wij zijn gedrag ten dezen opzigte bevestigd in de acten der overdragt, welke ons in derzelver geheel bewaard zijn. Bij Hortensius vinden wij den zin volkomen weder, en, waar het *Amersfoort* geldt, de voorwaarden in derzelver geheel overgebragt (149). Zeer zelden is ons eenige afwijking

(147) Bij het gedeelte over de bronnen van Hortensius.

(148) Serebant tamen rumores, ii qui primas in facienda pace obtinere videbantur, earum hanc fere summam fuisse. Vid. pag. Hort. 171.

(149) Zie over dit alles breeder aant. 6, 7, 8, 11., 13,

voorgekomen, welke dan alleen in anders luidende namen van personen bestond, en waarbij het twijfelachtig kon zijn, bij wien de misslag moest gezocht worden (150). Nog zeldzamer ontmoetten wij stellige onnaauwkeurigheden (151). Dezelve behooren echter tot die kleinere feilen, waarvan geen menschelijk werk volkomen vrij is. Voegt men bij dit alles, dat de schrijver dit werk aan *Utrechts* Regering opdroeg, kunnen wij (even als bij den arbeid over de Wederdoopers) ook hierin een gunstig vermoeden voor zijne waarheidsliefde vinden, en zijn gezag voor bijzonder wel bevestigd houden.

Wij hebben ons voornemen om Hortensius als geschiedschrijver in zijn hoofdwerk te beschouwen, volbragt. Wij onderzochten zijne behandeling, stijl en gezag en gaven ons oordeel over dezelve te kennen. Ten besluite wilden wij nog aanwijzen:

§. 3.

Welke plaats aan Hortensius, wegens deze zijne verdiensten, onder de geschiedschrijvers behoort te worden aangewezen.

17, 19, 21, 23, 36, 44, 46, 47, 49, 56, 63, 64, 65, 66, 69, 71, 73.

(150) Breeder aant. 9, 10, 12, 23.

(151) Alleen op de plaatsen vermeld in de br. aant. 25, 62, 69, 70, 72.

Uit het korte overzigt der Historische wetenschap in *Europa* zagen wij, dat de meeste werken van dezen tijd, welke tot de geschiedenis betrekking hebben, den toon des kronijks hadden, of weinig boven denzelven verheven waren. Slechts eenige uitzonderingen op dezen algemeenen regel stipten wij aan. Ook deze laatsten waren onzes erachtens van eene kronijkachtige behandeling niet vrij; alleen Sleidanus in *Duitschland* en Meyerus in *Zuid Nederland* verhieven zich geheel boven dezelve. Zoo wij wilden beoordeelen, in welke opzigten Hortensius met de twee laatstgenoemden in vergelijking kwam, zoude zulks in zoo verre niet juist zijn, als zij zeer uitgebreide geschiedkundige werken gaven, en Hortensius in zijne Secessiones alleen eenige weinige jaren behandelde. Terwijl, zoo wij Sleidanus al boven onzen autheur moesten stellen, hij in taal en manier voorzeker naast Meyerus zoude staan, en wij den stijl en de denkwijze van Hortensius, stellig boven die van den Vlaming de voorkeur zouden geven.

Hortensius is dan naar onze meening de aandacht van allen, wien de geschiedenis onzes vaderlands ter harte gaat, ten hoogste waardig. De gebeurtenissen, welke hij boekte, zijn allerbelangrijkst en werder door geen' ander', ook slechts eenigzins, uitvoerig beschreven. Hij verdient die belangstelling ook nu, dewijl van zijn werk een zeer karig gebruik is gemaakt, de bijzonderheden der overdragt van 't *Sticht*, daar door in het algemeen weinig bekend zijn geworden en men

zich op zijn gezag veilig kan verlaten. Doch groot zijn vooral zijne verdiensten door de pragmatische wijze van behandeling, door de rangschikking der gebeurtenissen, door de zuivere en heldere denkben, die als lichtende sterren aan den nog benevelden letterkundigen hemel schitteren. Ontegenzeggelijk was hij de *eerste*, die in ons vaderland het spoor van eene onbekrompene en edele schrijfwijze in het Historiële opende, die zich door geene partijschap liet wegslepen, de waarheid onbewimpeld dorst uiten, geene persoonlijke geraaktheid vreesde, als het hare verkondiging gold, en met een oog op de nakomelingschap, en tot haar leering de pen voerde, op dat zij zich voor de rampzalige gevolgen van burgertwist en tweedragt mogt wachten.

Niet minder staat hij *boven aan*, waar het stijl betreft. Uit denzelven is het blijkbaar, dat hij de ouden grondig kende, en zich hunne zeggenskracht eigen wist te maken. *Geen* vaderlandsch schrijver had *vóór* hem den stijl tot die hoogte gebragt. Het gelijke, vloeijende, sierlijke, levendige en tevens bedaarde van denzelven is voor zijnen tijd geheel bijzonder. In het schrijven van belangrijke voorvallen is hij, ook op den tegenwoordigen stand der Historische wetenschap navolgenswaardig, en wij mogen Lambertus Hortensius zonder eenige vooringenomenheid, of overdrijving, noemen als den man, wiens werk van eenige weinige gebreken, ja, niet is vrij te spreken, doch wiens verdiensten deze feilen zoo verre overtreffen, dat hij de *eerste*

mag geheeten worden, die zich, na de herleving der der letteren in ons vaderland, door eene waardige behandeling der geschiedenis kenmerkte.

BREEDER AANTEEKENINGEN.

De schrijver achtte het noodig door deze aanwijzingen te doen zien, welke de plaatsen van Hortensius zijn, die met de schrijvers en bescheiden in de paragraaf over het *gezag* genoemd, vergeleken zijn, opdat het kennelijk zij dat zulks zonder overhaasting is geschied, de lezer de bewijzen daarvoor onder het oog hebbe en dus in staat zij te beoordeelen in hoe verre de gevolgtrekkingen voor Hortensius' geloofwaardigheid juist zijn.

1. Ad pag. 25. Michaël Pistor. Pag. 6. der Paskwillen noemt hem Michiel de Backer.

2. Eodem. Henricus Fusor, Gerardus Rhodius, Petrus Coppius, komen onder de namen van Hendrik van der Borch, Gerrit van Roijen, en Peter Kop in de Paskw. voor.

3. Pag. 29. Creati Coss. Fredericus Regius et Adamus Diemenus. Op Dingsdag St. Marcus dag, zegt het Placaatboek, IIIde D. pag. 144. dat is 25. April. De Chronologie van Hortensius komt

met die van het Plakaatboek en **Henrica van Erp** geheel overeen. **Hortensius** zegt dat het oproer plaats had den volgenden dag, na dat **Zoudenbalch** en **van Voorde** uit de stad waren geweken. **H. van Erp** b. 101. meldt dat zij op beloocken Paschen de stad verlieten, dat is de eerste Zondag na Paschen (beloocken is gesloten, clausum) en des daags daaraan op Marcus avond de gilden vergaderden *op St. Janskerkhof*, hetwelk dus het eenig verschil is, daar het op de *Plaats* voor het stadhuis is volgens **Hortensius**. Deze verhaalt verder dat den daarop volgenden dag de nieuwe regeering gekozen werd; dit was dus, gelijk het Placaatboek aangeeft op St. Marcus dag, 25 April.

4. Pag. 33. *In Coemeterium* D. **Joannis** *Decimo cal. Junii pridie ascensus Dominici.* Pridie dat is daags te voren, Woensdag. Doch er moet eene onnaauwkeurigheid in *Decimo cal.* zijn, want dit is 23 Mei, die in 1525 op een Dingsdag viel. Nu kan *pridie* ook wel eenige dagen te voren beteekenen, doch op p. 34 H. ziet men dat hij den dag voor den Hemelvaartsdag bedoeld heeft, het moest dus zijn *nono cal.* d. i. Woensdag 24 Mei. **Henr. van Erp** pag. 101. zegt, dat het » Manendagh in die cruijsdaghen'' was, hier is dus een verschil van twee dagen. In beide drukken van 1546 en 1643, welke wij voor ons hebben, staat aan den kant, in de eerste geschreven en in de tweede gedrukt: in *Junio*, hetgeen verkeerd is.

5. Pag. 38. *Fidemque suam - obstringerunt* **Henr. van Erp**, bl. 101. vg. verhaalt insgelijks den

omslag over de kloosters, doch geeft de verdeeling eenigzins anders dan Hortensius p. 37. Eerstgenoemde, wier klooster daarin mede moest betalen, verdient, onzes inziens, hier het meeste geloof, daar zij dit zeer uitgebreid te boek stelt en Hort. slechts aanstipt. De som van 25000 gg. is door beiden genoemd. Hoe nu de juiste verdeeling gemaakt werd is van minder belang.

6. Pag. 40. Gerardus Canifius, *Trib. rationum cognosc.* Gelijk men weet bestond de regering der stad *Utrecht* uit den nieuwen en den ouden Raad dat is die des vorigen jaars. Daar in dit jaar de Regering buitentijds veranderd werd, was hierin de oude Raad mede begrepen. Om dus in het gebrek van een' ouden Raad te voorzien, koos men, in plaats der 42 Oudermannen van de gilden, 42 zoogenaamde Meentemannen, uit elk der 21 gilden twee. Behalve deze had men nog 21 mannen uit de gilden bij de bovenstaande 42 gevoegd; hierbij was ook Gerrit Knijff. Zie Utr. Placaatboek, III. p. 145.

7. Pag. 42. *Itaque Horesta.* Praefactura Horesta is het overkwartier of wijk, waarschijnlijk Horesta genoemd naar het slot ter Horst digt bij *Rhenen*, het welk een der Kasteelen was, welke tot verblijf voor de Maarschalken verstrekten. Het Nederkwartier of *Abcoude* was, blijkens de lijst der Maarschalken bij van de Water, werkelijk onder het bestier van Frederik Utenhoven, daar men hem in 1525 en 1530 als zoodanig vermeld vindt, ook bij Henr. van Erp op het jaar

1513 bl. 97. In 1527 was, naar Hort. p. 78, ook door van de Water aangehaald, Jacob van Zuijlen van Nijveld Maarschalk. Zie Burman, Jaarb. I. p. 80. Plakaatb. III. p. 1068.

8. Pag. 45. Steph. Niveldium *Teutonici ordinis caet.* De Titel was Land-Commandeur der Balije te *Utrecht* Duitschen ordens, in welke waardigheid deze Steven van Zuijlen van Nijveld in 1527 werd opgevolgd door Wolter van Amstel van Mijnden, Placaatb. I. p. 280. In het eerste paskwil achter Strick p. 353. lezen wij:

Steven van Zuijlen *fel opgeblasen van muijterye dach ende nacht.*
Met u gesellen begost gij te rasen, Doe ghij in Utrecht *wout toonen u macht.* enz.

En in het tweede p. 359. heet het:

Die Landcommandeur Nieveld *met zijnen quaden top*
Die gaf hem ten Duijtschen huijs dagelijcx den sop.

9. Eodem. Fredericus Regius. Deze voornaam is verkeerd. Stellig is het Goeijert of Gerrit de Coninck. In het Placaatboek wordt hij zoo genoemd, en in beide vermelde schotschriften desgelijks. In het tweede pag. 359. leest men:

Gerrit *die Coninck, die doe Burgemeester wert gekoren.*
Met Adam van Diemen, *zoo als gij zult hooren.*

En in het eerste pag. 354:

Geurt *die Coninck, bloedgierich beest, met al uw vrienden en magen*
Gij waert allegader uws lijfs gevreest, doe sij met de banier daar nederlagen.

10. Pag. 46. *Eodem die-comitia,* dat is op den eersten

Augustus. Deze rekening komt echter niet over-een met het Placaatb. III, waar duidelijk in de regeringslijsten staat 18 Augustus des Vrijdags na Assumptio. Maria Hemelvaart is 15 Aug. en in 1525 viel de 18de werkelijk op Vrijdag. De eenige gissing is dat in het Placaatboek de dag van plegtige aanstelling bedoeld wordt, en bij Hort. de dag der verkiezing door de Gilden.

Pag. 58. Nicol. Gerardi fil. en Petrus Hardefeltius. Het blijkt hier weder, gelijk elders dat Hortensius naauwkeurige aanteekeningen of goede berigten bij het schrijven zijner geschiedenis gebruikte, daar de namen zeer juist zijn opgegeven. Zie van Bemmel, Beschr. van *Amersf.* 2de D. bl. 269. v. g.

Pag. 59. Arn. Dolrerium. Hij heette Jacob van Dolre. In de regeringslijsten van dezen tijd komt Aart van Dolre voor, mogelijk heeft Hort. deze voornamen verward. Jacob was dit jaar Schout, v. Bemmel, 2de D. b. 473 en 570.

Pag. 60. *Idem factum Amorfortiae-privilegio.* Omtrent dit alles was Hort. zeer goed onderrigt. In 1381 den 15den Maart gaf de Roomsche Koning Wenceslaus een brief aan de stad *Utrecht* waarbij vergund werd dat bij overlijden des Bisschops, de Schepen-Burgemeester, Schout zoude zijn. Placaatb. III. p. 203.

Eodem. *In gravem-valetudinem incidit.* Van deze krankheid spreekt ook Henr. Bommelius, die zeer bisschopsgezind is.

15. Eodem. *Equidem nihil-ausim affirmare.* Het rucht van vergiftiging des Bisschops schijnt d het volk geloofd te zijn, en zelfs van M den als de bewerker te zijn aangezien. Wij zen Paskw. p. 353 :

> Jacob van Mijnden, *Hofmeester verheven*,
> *Vol van verraderije geplant.*
> *Gij hebt uwen landshcer willen vergeven*,
> *Hadde hem God geen hulpe gezant.*

16. Pag. 63. *Itaque sexto idus Dec.* Suffridus tri (Sjoerd Pietersz) die in het jaar 1 te *Leeuwarden* geboren is, noemt denzelfden tum. Evenwel kon hij dien uit Hortens hebben overgenomen, hoewel het uit zijne drukkingen en daadzaken zeer waarschijnlijk dat hij Bommelius gevolgd heeft, die dez den dag aangeeft. Het geheele gevecht, waar de tekst spreekt, is door Bommelius, hoe kort, op dezelfde wijze verhaald, de plaats strijds, de tijd van den dag, alles komt overe het is alleen in de niets beduidende bijzonderh van het sneuvelen van één' volksgezinde meer c Hort. opgeeft, dat er verschil bestaat. — Ho zal wel geen gebruik gemaakt hebben van v Bommel's verhaal, daar bij dezen de gebeur nissen, die Hort. breed opgeeft, slechts ev aangeroerd worden.

17. Eodem. Laur. Godefr. filius. Men vindt h in 't Placaatboek onder de Meentemannen of g scicten. Zijn naam en die van Swart kom niet in de paskw. voor, doch wel die van Backer, die tot de factie van van Mijnd

behoorde, welke (naar wij meenen) de eigenlijke Coenroetsen waren.

Pag. 64. *Percussus periit.* Zie het vrij uitgebreid verhaal bij Bommelius pag. 41 verso, ten bewijze van Hortensius' geloofwaardigheid. Zoo ook de pasquillen pag. 360.

Pag. 68. *Rexitque per* Joan. Huchtenbrocum. Al hetgeen hier omtrent de verkiezing der gedachte Burgemeesters verhaald wordt, staven bewijzen van elders. In het Placaatb. III. 145. vinden wij als Schepen-Burgemeester Gijsbert van Zuijlen en als Raads-Burgemeester Aernt van Wulven, terwijl achter den eersten naam gevoegd is: » in absentie nageset Heer Jan van Huchtenbroeck," en » buijten gereijst en gebleven," welk laatste men dan te verstaan heeft, dat hij, na zich uit de stad verwijderd te hebben niet weder is teruggekeerd, gelijk Hortensius later pag. 101 meldt. Wat wijders de eerste aanmerking des autheurs betreft, dat de Burgemeesteren naar nieuwe bepaling werden gekozen, vindt zich bevestigd, daar bij opklimming de Burgemeesters eigenlijk door de Gilden werden verkoren; deze namelijk noemden Oudermans, deze Raden, de Raden noemden Schepenen en deze Burgemeesters. Ten tweede, hoewel wij de wet niet bepaaldelijk gevonden hebben, welke zegt, dat de edelen zich zouden moeten laten inschrijven bij de Gilden, zoo volgt het uit de wijze van verkiezing dat niemand ter regering konde worden toegelaten ten zij Gildebroeder. Ten derde vindt men wegens het verbod van afwezigheid bij

overdragt van 1376 bepaald, » dat men alle
» ren op den dertienden dag (d. i. Driekoning
» 6 Jan.) ter clocke zal kundigen, dat niema
» der burgers vóór Lichtmis (2 Febr.) op stra
» van 50 pond en drie jaren ballingschap," zic
uit de stad zal mogen verwijderen dan met verl
der vier Oversten.

20. Pag. 73. *In Bircam perrexit* (Seldenacker
Dat de hoofdzaak van Hortensius' verhaal waa
heid bevat, blijkt uit het eerste paskwil p. 35

Seldemacker *fel van herten wreet,*
Ick en mag van u niet langer swijgen
Om dat ghij quaemt met u paerdt gereet,
Om Amersfoort *de goede stadt inne te krijgen.*

21. Pag. 75. *Reddere coacti sunt.* Deze plundering va
het huis ter Meer vindt men ook in de Vitae Prae
fectorum Trajectinorum in Matth. Anal. V.
882. 4to, waar wij lezen: » Heer Steven va
» Zuijlen van Nijveld .... dede dat huijs t
» *Maarsen* opmaken daar hij onnosel dootgesch
» ten werd van de Geldersche schuijmers ende r
» baauwen .... an 1526." — Onze autheur do
dit voorval echter in 1527 plaats hebben, wel
jaartal voor des Kommandeurs dood ook aang
geven wordt bij Matth. l. l. p. 900; in eene ande
lijst pag. 895 wordt 1428 genoemd. Bij Te W
ter Verbond de Edelen IV. bl. 307. bijlage,
vindt men in eene geslachtslijst 1527. Wij vind
dit bevestigd door de vriendelijkheid van een l
der geachte familie, die ons het volgende uit
genealogie mededeelde. » Steven van Zuile
» van Nijveld D. O. B. en Landkommande

» te *Utr.* 1496. Hij wordt bevestigd 1501. Hij
» wordt door de Staten van 't *Sticht* aan Hertog
» Karel van Gelder gezonden 1527. Hij wordt
» door de Geldersche moeskoppen te *Maarssen*
» doodgeschoten 1527."

Eodem. Lubbertus Walanus. De Wael was onder de Schepenen van dit jaar en een der zes vijven. In beide paskwillen is zijn naam vermeld. In het eerste pag. 354 heet het:

Lubbert de Wael, *jonck, sot verdolt,*
Men moest u oock tot te reeckningen voegen.
U medgesellen schicken beijde hosen met golt,
Met ruijters most ghij u laten genoegen.
Ghij hebt die coenroets meest op de been gebracht
Nu moet ghij sitten in eijgenschap onvrije.
't Is wonder dat ghij niet en hebt bedacht
Wat last dat komen mach door u valsche partije.

En in het tweede pag. 359:

Lubbert de Wael, Adam van Diemen, Gijsbert (Clutinck,
Dese hebben gekropt een deel lichte gesellen.
Met spijs en drank, hoort doch vertellen.
Sij hebben een coenroets gemaakt, willet verstaen.
Daar sij altijt mede quamen dringen aen de baen.

28. Pag. 79. Jacob. Dolrerum *caet.* In de regeringslijsten bij van Bemmel vindt men deze namen als die van leden van den ouden raad van 1526 namelijk; in de voornamen is echter onnaauwkeurigheid aan de een of andere zijde, daar in de gezegde lijsten Aart van Dolre en Jacob Soest genoemd worden. De twee andere namen komen overeen.

24. Pag. 89. *Literas cum publica fide.* Henr. Bommelius bevestigt dit pag. 43 recto.

25. Pag. 94. Joh. Vulvenus. Johannes van Wulven is, hoewel het in beide drukken staat, voor Aart van Wulven. Zie pag. 68. Hort.

26. Eodem. *Tintinnabulo cui ab eo nomen.* Dat deze klok Bisschopsklok heette, zien wij uit Matth. Anal. I. 174. waar nopens den uitogt van Bisschop Filips van Bourgondie in 1517 in een stuk van het archief des Domkapittels gezegd wordt: *Pulsata campana episcopali.*

27. Pag. 95. *In Oostbroeck quo me recipio.* Ter bevestiging van Hort. strekke Henr. van Erp die pag. 103. het voorval, hoewel meer algemeen verhaalt. De dag komt geheel overeen. Zij zeg[illegible] anno 1527 op sinte Peters dach ad vincula, d[illegible] quam Biscop Hendrik van Beijeren met e[illegible] deel peerden voor de Tollesteech poorte en [illegible] meijnde in die stad te rijden. Ook de eerste d[illegible] paskwillen vermeldt dit voorval bl. 354. en van Wulven en van Diemen als hoofdaanleggers.

28. Pag. 97. Marcum Wesium. Marcus van Wese zegt Henr. van Erp bl. 103, die Proost van *Culenborch* badt die Vorst van Gelre zelf dat hij de stad van *Utrecht* bijstaan woude. Bommelius, dien Pontanus p. 732 volgt, zegt p. 46 verso. Huic (Wesio) adjungit D. Adr. Renessium et alterum quendam, ejusdem Ecclesiae canonicos, ne vero claudicaret ternio, claudum

addunt Venrodium. Deze van Wese speelde eene groote rol in de beroerten te *Utrecht*. In den index achter den druk van 1643 is bij zijnen naam gevoegd Can. Maj. Eccl., Kanunnik van den Dom; hetgeen ook schijnt te blijken uit pag. 133. Hort. alwaar Naturelle zich bij de Domheeren over hem beklaagt. Bij Heussen Hist. Epist. foed. Belg. Antw. 1733. T. I. p. 30. (ook bij Hoijnck An. II. P. I. pag. 34. aangehaald) vindt men in het diploma van Hendrik van Beijeren: Henricus enz. en de Deecken en Kapittel van *Uijtrecht*, en Marcus de Wese aldaar Canonick, en Proost van *Westvrieslandt*. In een' brief op Sonnedach reminiscere 1520 (8 Maart) aan zijnen broeder geschreven teekent hij zich Proost van *Culenborch*, welke brief achter de vertaling van Strick te vinden is. Het eerste paskwil vangt aldus aan:

Marcus van Wese *vol partije gegoten*
Hoe mooch dij zijn dus seere verdwaelt enz.

In het tweede bl. 358.

Hier was Marcus van Wees *af opperste Capiteijn.*

Pag. 100. *Quasi aperto bello caet.* Deze bezetting van *Utrecht* door de *Gelderschen* wordt door Henr. van Erp en Bommelius verhaald. Pontanus p. 732 zegt evenwel dat Bommelius zulks anders voordraagt dan Hortensius, die de zaken beter en naauwkeuriger onderzocht (qui Bommelio propius et pressius omnia exsequitur). De eerste zou namelijk zeggen, dat de poorten met geweld door de adelpartij werden geopend, de andere, dat de troepen

gereedelijk binnen gelaten waren. Indien Hortensius geheel anders dan beiden Bommelius en van Erp, verhaalde, zou dit, hoewel hij ooggetuige was, aan zijne waarheidsliefde kunnen doen twijfelen, daar de eerstgenoemde tijdgenooten zijn en geloofwaardig schijnen. De zaak is echter deze: Pontanus heeft Hortensius slechts vlugtig ingezien; had hij de bladzijde omgeslagen, hij zou bemerkt hebben dat de hoofdzaak bij allen één is, en onze autheur slechts in bijzonderheden treedt, die de anderen niet vermelden. — Henrica zegt namelijk bl. 103: Ende een cleijn tijt daarna quamen die Geldersche ruijters in die stadt *Utrecht* met sommigen van der borgers wille enz. en daarna quamen nog meer van de Geldersche ruijters, die reeden 's avonts na Outwijck en den nachts smeeten die ruijters de Wittevrouwen poort op ende quamen doe met veel ruijters in die stadt op onze Vrouwen avont assumptio. Bommelius pag. 46 v. Haec oratio Ducis animum .... adeo commovit .... ut confestim destinatis 400 peditibus cum legatis subito civitatem occupare jusserit anno videlicet 27, nonis Augusti (5 Augs). Postridie (en dit zijn niet dezelfde troepen maar nieuwe) pedites et equitum turmam subsequi mandavit qui cum ab ingressu civitatis secluderentur, sub noctem effractis a confoederatorum factio ne portis evulsisque repagulis intromissi sunt. En wat zegt Hort. nu op pag. 99? Dat de ruiters tegen den ochtend zeer stil ter poort inkwamen, tanto silentio ad notam tesseram enz. Hij bedoelt hier den eerstaangekomen troep en komt dus hierin volmaakt overeen. Het geweld aan de poort meldt hij op pag. 100; welke

plaats Pontanus over 't hoofd heeft gezien: Equitum magister .... ad albam portam descendit atque ea vi effracta socias copias .... recipit. Het eene berigt wordt alzoo door het andere volkomen bevestigd.

30. Pag. 101. Joh. Huchtenbrockius, Paskw. bl. 354.

> Uchtenbroeks *heer* Jan *geheeten*
> *Wie hadde u doch wat misdaan?*
> *Dat ghij u dus in de partij ginckt steecken*
> *Ghij wert er om verdorven saem.*
> *Ghij hebt die Gelderschen inne gebragt,*
> *Nu moet gij sitten in eigenschap onvrije*
> *'t Is wonder enz.*

en bl. 361.

> *Heer* Jan van Uchtenbroeck *liep tot* Jan van Sant
> *Daar deurstack hij een crucifix, dat hing aan de wandt;*
> *Om dit feijt hoort hij te dragen een eeuwige naem. enz.*

1. Pag. 102. *Magno autem bello.* Met den grooten oorlog worden denkelijk bedoeld de gebeurtenissen in 1481, wanneer het blokhuis aan de *Vaart* (vallum apud portum dictum de *Vaart* volgens Heda p. 286.) door den Stadhouder van *Holland* Joost van Lalaing aangevallen werd. De Bisschop rigtte ter zelfder plaatse weder een blokhuis op van boomstammen en klei, hetgeen in weinig tijds geschieden kan en zeer geschikt is ter bestrijking van eene rivier of weg. Bommelius p. 47 v. verhaalt hetzelfde, en Pontanus naar hem, Henr. van Erp bl. 103. komt mede ter bevestiging: » daarna (zegt zij) schikten Biscop Henrik veel ruijter ende knechten

op de *Vaert*, die daar bleven leggen ende sloegen een blockhuijs op."

32. Eodem. *Postridie Id. Aug.* De Overijsselsche Chronijk in Dumbar's Anal., *Daventr.* 1721. Tom. II. bl. 475. zegt: » den 14den Augustus is *Hasselt* door de Geldersen ingenomen."

33. Pag. 103. *Arces et Castella.* Dit zelfde zegt Bommelius pag. 47 v.: » reliqua item Castella quae passim in Trajectinorum agro erant, armato milite complevit, non instrenuam navans operam ut ab importandis commeatibus Trajectinis via praecluderetur.

34. Pag. 107. *Pridio iduum Sept. occupavit Coenobium pacatae vallis.* Mannenklooster van reguliere Kanunnikken buiten de Wittevrouwenpoort; volgens Lap's kantteekening was het in 1491 gesticht. In 1585 werd het, uit vrees dat de Spanjaarden het bezetten zouden, verbrand. In de 16de eeuw heette het den Dael. Matth. Fund. pag. 494. Guicciardini p. 208. Henr. van Erp stemt weder in; bl. 103 zegt zij: Ende twee dagen vóór Exaltatio crucis (d. i. 12 September) quam al dat volck tot Vredendael in 't Clooster liggen.

35. Pag. 108. *Impedimenta - Dorestatum praemittunt.* Volgens Henr. van Erp geschiedde deze aftogt reeds twee dagen nadat de Bisschop te Vredendaal gekomen was, op 14 September namelijk: » Ende op exaltatio crucis reijsden sij wech en togen in de Bircht."

36. Pag. 111. D. Aem. Niveldium-Ger. Sukerodium. Men vindt hen in den Catalogus der Dekenen en Proosten bij Hoijnck, T. III. part. 1.

37. Pag. 121. *Dorestatum redierunt.* Bommelius verhaalt dit p. 49 v. Insulam quoque Tilanam invadit, ubi castellum Gellicum fluviolo cui Lingae nomen est, imminens obiter oppugnavit. Cumque magnis utrinqne viribus et oppugnaretur et a praefecto Otthone Scharpenzeelio defenderetur, vi tandem captum, ad unum omnibus cum Praefecto interemtis. Hij verhaalt dit evenwel na andere gebeurtenissen, welke Hort. later dan dit voorval stelt.

8. Pag. 123. *Sic fide pactum sancitumque fuit.* Ubi quaeso zegt Hoijnck, Anal. III. pars 1. p. 13. van dit tractaat van *Schoonhoven* sprekende: » ubi quaeso est editus? Nuspiam," is het antwoord, en zoo ver wij konden nagaan, is dit zoo. Het uittreksel uit dit tractaat, hetwelk bij Hoijnck gevonden wordt, is echter van geheel anderen inhoud dan bij Hortensius. Bij dezen toch komt het hier op neer. De Bisschop ontvangt voor soldij 16000 g. car. guld. dan nog 25000 idem, om duizend knechten te onderhouden en zulks voor de *beloften*, *toezeggingen* en *voorwaarden*, welke te dien zelven dage door hem zijn gegeven, quas hoc ipso die tabb. consignatis ac subscriptis expressas Episcopus legatis dedit. Zoo hij door dat geld en de troepen daarvan te onderhonden het verlorene binnen 5 maanden niet terug krijgt, zal Margareet hem bijstaan, volgens nadere bepalingen.

Zoo Margareet voorstellen aan *Overijssel* wil laten doen, zal de Bisschop, die niet tegenwerken. De Keizer zal den eigendom der Utrechtenaren, in zijne magt, in beslag nemen, en behouden tot alles geschikt is. Bij Hoijnck is echter de hoofdinhoud deze: het Bisdom niet te transporteren, zonder 's Keizers bewilliging; dit op Karel's verzoek te doen, mits recompensie. Zoo de Bisschop goedvond van zijn' kant zulks te verzoeken, zal men binnen 1 jaar over de recompensie handelen en de personen noemen, aan wie Hendrik alles zal overgeven. Pontanus p. 741. heeft naar gewoonte genoegzaam hetzelfde als Hortensius: doch in den aanvang van het stuk: » Margarita nomine Caesaris donat ac remittit omne aurum quod militibus merentibus durante hoc bello numeravit et insuper ex stipendio numerari debet:" aan het slot meldt hij de belofte van het *Sticht* over te geven, zoo de Paus bewilligt. Revius, door Hoijnck aangehaald, zegt dat te *Schoonhoven* het *Nedersticht* is overgegaan; waarop deze met reden aanmerkt, dat het slechts de *belofte* was en dat die *beide Stichten* betrof; doch verkeerdelijk vooraf laat gaan, dat Revius ook ten onregte dat tractaat tot 1527 brengt daar Hort. en Pontan.: » *disserte*" zeggen dat het 1528 was. Wagenaar IV. bl. 479. heeft dit reeds gezien. De slotsom is dus deze: dat, noch bij Hoijnck, noch bij Hortensius al wat te *Schoonhoven* gehandeld werd, in zijn geheel wordt gevonden, maar het een het ander aanvult. De *leges et conditiones* waarvan Hortensius spreekt, zijn die, welke bij Hoijnck worden gevonden. De re-

compensie waarvan bij den laatsten, is echter onzes inziens niet die 16 en 25000 g. gulden; dit was slechts het middel om tot bezit van het *Sticht* te geraken; en daarenboven wordt bij Hoijnck ook gezegd, dat, als de Bisschop uit eigen beweging de translatie doet, men over die recompensie tracteren zal: dus was dezelve nog niet bepaald. Bilderdijk, Gesch. d. Vad. V. bl. 58. dwaalt dus als hij die 41000 g. gulden laat voorkomen als een cadeau voor de overgave, daar dezelve voor soldij en het voeren van den oorlog werden gegeven, daarenboven vindt men op dezelfde bladzijde dat Hendrik in 1525 Bisschop werd, terwijl het 1524 is; en 15 Augustus, 't geen 15 November moet zijn. — Bij v. d. Goes; Register, I. bl. 99. leest men: » dat de Audiencier Laurens Dublioul, den 17 Nov. 1527 in de *Haege* meldde dat de Bisschop den 15 te *Schoonhoven* om hulp had verzocht; waarop dan Dublioul aandringt doch zonder nog van eenig tractaat te spreken; op de dagvaart te *Dordrecht* evenwel den 5 Febr. 1527, (naar den stijl van 't hof van *Holland*; naar den gewonen 1528) laten van Buren en Hoochstraten te kennen geven dat de Bisschop te *Schoonhoven* gezegd had: » dat hij, geene macht » hadde, den heere van Gelre te resisteren, » ende gescepen was (geschapen stond dat) verdre- » ven te worden, doe versocht hij secours van den » Keijser, ende was te vreden zijn bisdom te stel- » len in handen van den Keijser om zijn wille » daer mede te doene, mits hebbende een jaer- » lix pensioen." De Gedeputeerden van *Overijssel* waren mede te *Schoonhoven* en hadden 's Kei-

» zers bescherming verzocht, zij zouden zich dan
» geheel aan hem overgeven, ende dat bij con-
» sent van heuren Heere den Biscop, die hen lie-
» den niet defenderen en conde, in 't welck de
» Biscop oock consenteerde, ende voirsz van Over-
» sticht daartoe inhorteerde.” Dit laatste zegt Hortensius met zoo vele woorden: » non gravabitur praesul e suo consilio tum quoque legationes cum ejusmodi mandatis eo simul mittere.” Deze authentieke notulen der dagvaart bevestigen dus, 't geen Hortensius zegt. Door aanvulling van den eenen schrijver uit den anderen is hier een goed geheel; de naar het schijnt, naauwkeurige opgave van onzen autheur is echter te belangrijker, daar hij de eenige is (zoo ver wij weten) die dat gedeelte van het Schoonhovensche tractaat heeft doen kennen.

39. Pag. 125. *Lateribus rhenos convectis.* Een gedeelte der steenen van het huis ter Horst werd gebruikt tot den opbouw der muren van *Rhenen;* naderhand werden de overigen naar *Utrecht* gebragt om voor het kasteel Vredenburg te dienen. Burm, Jaarboeken, I. bl. 80. Bommelius, l. c. . . . . . » Hanc tamen arcem Gelrii de-
» moliti sunt, lapidum acervis ad Rhenorum op-
» pidum deportatis.” H. van Erp, bl. 106. Soo reeden die peerden binnen *Utrecht* dick tot *Rhenen*, dat had die Hertoghe van Gelder ook in, ende dat Huijs ter Horst daar was Ernst van Amerongen Maarschalk op, ende die gaf dat huijs op die Hertoghe van Gelder ende die liet dat huijs afbreeken ende timmerde en metselde daar de muijeren tot *Rhenen* mede.

40. Eodem. Godefr. Sapido. Govert de Wijse volgens van Bemmels Schoutslijst, II. bl. 474.

41. Eodem. *Praesidium tradidit* Bommelius, p. 492. vermeldt hetzelfde. Hinc ad Emsam profectum est, arcem *Amersfordiae* proximam. Ea ne adventum quidem, ne dicam impetum Gelrorum passa repente se tradidit; tanta erat praefectorum perfidia.

2. Pag. 126. *Praesidium Hammense, castellum Scoenauva et Meyerdense.* Het huis te Ham nabij *Vleuten*. Teg. St. 12 Deel, bl. 197 en Burman Jaarb. I. bl. 82. *Schonauwen*, omstreeks *Houten* Teg. Staat, bl. 397. Cast. Meijerdense zal het huijs ter Meij tusschen *Vleuten* en *Kokkengen* zijn. Teg. St. bl. 194, waarschijnlijker dan het huis van Mijdrecht, daar dit niet in de streek lag, waarheen men de togten rigtte. Bommelius, p. 492. zegt » capta sunt et minutiora aliquot castella, domum sc. Sconaudia, Mirha, Hamum, sine magnis impensis postmodum Antistes in suam potestatem redegit. H. v. Erp, bl. 104. bevestigt het nemen van *Schonaauwen*." Item in den advent namen si dat huijs van Sconauwen in, en dat dede de stadt van *Utrecht*.

43. Pag. 127. *Proculcatum periisse.* Dit geheele voorval strookt zeer goed met de toenmalige gesteldheid der stad. Op den platten grond van 1598 ziet men, dat er zich nog een gedeelte gronds langs bijna geheel den westkant van den wal aan de buitenzijde uitstrekte. De vijand trok, na de gracht waadbaar te hebben gemaakt, naar den

grond, die aan de overzijde der gracht aan den voet van den muur was; daar plaatst hij scherpschutters om de bezetting van den wal te houden, en wel bij de schietgaten. Behalve die in de waltorens voor het geschut waren er schietgaten op kleine afstanden in den muur, denkelijk voor het geweer; daar het onmogelijk zoude geweest zijn, zoo veel geschuts in eene vesting te hebben, en de bediening geene uitwerking zoude gehad hebben, daar men de stukken niet genoeg links of regts konde rigten. De waltorens dienden te dien tijde als onze bolwerken, die buiten den wal in de gracht springen, en zoo deze van alle zijden beschermen; later werden ook zoodanige bolwerken te *Utrecht* gebouwd: op den gemelden platten grond van 1598 vindt men er reeds eenigen. Dan, dat zij ongetwijfeld van later tijd zijn, bewijst, dat er geene oude torens op dezelve zijn overgebleven; ook zien wij in den Tegenw. staat. 11 D. bl. 307 uit welke bron weten wij niet, dat Karel de V. deze bolwerken heeft aangebragt. Deze uitweiding dient alleen om aan te toonen, dat sedert het aanleggen dier bolwerken, de zaak zich niet zou hebben *kunnen* toedragen, gelijk Hortensius die verhaalt, en men dus zijne geloofwaardigheid in twijfel zoude kunnen trekken. Hij zegt namelijk, dat de scherpschutters van achter de Geertekerk af tot den Bijlhouwerstoren (niet ver van de Tolsteegpoort later tot een molen verbouwd). geplaatst werden; het bolwerk zou zulks nu volstrekt verhinderen, daar de buitengrond niet om hetzelve heenloopt; toen was dit zeer mogelijk. Deze manschappen moesten of door hunne roe-

ren door de schietgaten of geheel over den muur aan te leggen op hen schieten, die zich over denzelven zouden laten zien; onderwijl gaan eenige werkers aan het breken, zij maken een gat in een der waltorens, doch hun aanslag wordt ontdekt. Zij trekken de gracht weder over, eerst evenwel met hunne hoofdmagt; zij laten de busschieters nog onder aan den muur, om het terugtrekken te beschermen; deze lossen daar toe hunne bussen op de bezetting, doch alleen met het gevolg, dat zij den aftogt voor zich zelven en hunne kameraden vrij maken. H. van Erp bevestigt het verhaal; bl. 104 zegt zij: Ende op den Octave van Sinte Martijn in den wijnter hadden die ruijter ende knechten op die Vaert, ende mit al des Bisscops volk een groot gat in de stadsmuer after Twijstraet gemaekt, ende souden die stad ingecregen hebben, want drie ofte vier van des Bisscops volk ware al door dat gat. Dan si wordent van binnen in der stadt gewaer, also dat si weder uijtgedreven worden. De dag komt mede overeen. Hort. zegt 18 Nov. (XIV. Cal. Dec.) Martijn valt op 11 Novemb.; de octave is 8 dagen later dus 18 November.

44. Pag. 130. *Florent. Egmondanus caet.* Deze namen komen allen in dezelfde orde voor bij Hoijnck, Anal. III. p. 7. sq. aan het hoofd van het origineele stuk. In den naam van den Secretaris van *Holland* is bij Hort. een misslag of een drukfout, hoewel beide uitgaven eensluidend zijn. Het heet daar Petrus Saudanus Petrus a libellis caet. Hier zoude dus van laatstgemelden enkel de voornaam zijn vermeld. Daar hij

blijkens aantt. van Hoijnck, l. l. ook Petrus Goudanus of Saudanus en Pieter de Sancto Petro genaamd wordt, zal de lezing zijn: »Petrus Gaudanus a S. Petro a libellis." Men vindt zijnen naam onder anderen aan het slot van eene Commissie van Karel V. des jaars 1559, in het Placaatb. II. D. bl. 960 vg., waar hij teekent P. van Sinte Pieters. Desgelijks in de Procuratie van die van *Overijssel* bij Hoijnck, l. l. p. 7. Dat Pontanus en Revius Saudanus van Petrus den Secretaris onderscheiden zegt niets, daar ook Revius Hort. onder de oogen had.

45. Pag. 132. *Summa pactorum inter leg.* Caroli *et gentem Transisalanam.* Uit de vergelijking van deze opgave met het originele stuk (zie Hoijnck, l. l. p. 7 sqq.), zien wij, dat Hort. dezelve met de meeste naauwkeurigheid heeft ter neder gesteld. Hij verdient het verwijt van Hoijnck niet, die pag. 13 nota 12 zegt. » Paraphrases adhibit et est explicator potius quam interpres;" daar alle de voorwaarden door hem zijn opgenomen en hij b. v. dingtaelen zeer juist door pacta hostilia vertaalt, gelijk Hoijnck erkent. Wat het verband van 10,000 gg. in het tractaat gemeld, betreft, is het niet wel uit te maken waaruit zij voortspruiten. Hoijncks conjectuur, dat dezelve een gedeelte waren der 50,000 gg. waaruit zoo vele onlusten ontstonden, is niet waarschijnlijk, daar Hort. die deze zaak *zeer uitvoerig* heeft verhaald 'er niets van zeide en er nu bijvoegt: » pro nescio quibus hypothecis." Deze gissing van Hoijnck ontstaat dan enkel

uit overijling, daar het overvloedig uit Hortensius' eerste en tweede boek blijkt, dat van deze 50,000 gg. niets ten laste van het Oversticht kwam. De tijd van dit tractaat wordt door Hort. *omstreeks* 4 Januarij geplaatst, en het was ook blijkens het slot van het originele stuk op 7 Januarij. Van der Goes, bl. 116 zegt nopens dit alles het volgende: » waaromme
» nu mijn G. V. den Grave van *Buren* met eeni-
» ge anderen gesonden heeft in den Oversticht,
» om bij consente van den Staten solempnelic-
» ken de voorsz. presentatie te ratificeeren ende
» te concluderen, dewelke datzelfde geratificeert
» ende heur eedt den Keijzer gepraesenteert heb-
» ben gehadt bij consent van hunnen Heere den
» Biscop."

46. Pag. 134. *Dordraci dictus est.* Deze dagvaart te *Dordrecht* had, volgens v. d. Goes, I. D. bl. 115 sq. plaats op den 7 Februarij 1527 (dat is 1528), alwaar van Buren en Hoochstraten er nu voor uitkwamen wat 'er te *Schoonhoven* verhandeld was: zij gaven te kennen dat Margaretha des Bisschops aanbiedingen had geaccepteerd, het Oversticht reeds aanvaard, en er nu geld benoodigd was om het Nedersticht te veroveren.

47. Eodem. *Coss. facti et* Fred. Regius et Fred. Vochtius. Wij vinden dit door het Placaatb. bevestigd; aldaar wordt evenwel gezegd, dat de verkiezing 14 dagen uitgesteld werd, niet 12, zoo als Hort. zegt. Dit komt echter met den dag der verkiezing niet uit. De gewone dag was Ma-

ria purificationis avond of 1 Februarij, thans Maandag na St. Valentijn, dat is in 1528 17 Februarij. De bedoeling zal dan zijn, dat op 1 Februarij de verkiezing gecontinueerd werd, doch toen een nieuw uitstel noodig was, waardoor het 16 dagen werd. In het overige komt Hortensius volkomen met het Plakaatboek overeen: wij lezen in hetzelve. » Alzoo door schriftelijke begeerte ons genadige Heere des Hertoge van Gelre etc., die electie van de nijen raden XIV dagen lanck gecontinueert ende geverst (d. i. uitgesteld) is geworden. Soo hebben die XIV gilden na bescreven op huijden morgenspraeck gehouden en gecoeren die gene hen van wege den bevelhebber des Vorsten van Gelre etc. in elke gilde gesonden worden, te weten Burgemeesters Fred. de Coninck, Fred. van Rijnevelt. Hier zij aangemerkt, dat op de regeeringslijst van 1526 onder de Schepenen voorkomt Fred. die Voicht van Rijnevold. De hier genoemde Burgemeester is dan dezelfde als die Hort. Voichtius noemt. Dat Govert of Goeijert de Coninck, Schout was, ziet men in het Placaatb. III. D. bl. 136, alwaar men vindt, dat hij volgens Commissie van 22 Februarij door Hertog Karel tot ruwaard van *Utrecht* werd aangesteld. Later werd hij onthalsd, gelijk Hort. hierna verhaalt. Tot overste Oudermannen werden aangesteld Ghijsbert Cluetinck en Hendrik van der Borch, Placaatb. III. bl. 162.

48. Pag. 140. *Rossemus-arcem in deditionem accip*[...]
Een kasteel had '*s Hage* niet; zoo wij echter nag[...]

hoe de overige schrijvers, welke deze gebeurtenis vermelden, ditzelfde verhalen, is het genoegzaam zeker, dat het Hof hier bedoeld wordt. Pontus Heuterus, Rer. Austr., p. 224 » et in Palatio inviolatae essent relictae senatus praefectorumque aerarii, tabulae ac chartae." — (De rekenkamer was in 's *Hage*, zie b. v. Kluit, Holl. St. reg. V. D. p. 475) Pontanus, p. 745. » Et deditam Rossemio pactione arcem quae ei sarta tecta servata ut et senatus praefectorumque tabulae ac chartae, Wagenaar, IV. D. p. 484." De Raden van *Holland* verlieten het Hof, 't welk door de Gelderschen ingenomen, doch niet geplunderd werd. Dat Hort. en andere schrijvers hetzelve *Arx* noemen is natuurlijk als men den bouw van hetzelve in aanmerking neemt. G. de Cretser, Beschr. van 's *Hage*, 2de dr. van 1731 zegt: bl. 18: » het gemelt Hof, 't welk als een besloten stad rondom in zijne muren en grachten ligt en met poorten voorzien is. De Riemer, 's *Gravenhage*, D. I. bl. 108." De gelegenheid van hetzelve was van oude tijden zoodanig, dat het rondom met grachten was voorzien en door poorten en ophaalbruggen in diervoege afgesloten, dat niemand daar op konde komen; zulks hetzelve kan worden aangemerkt als een besloten steedje. De korte en beknopte beschrijving van 's *Hage*, Amst. 1767. verhaalt, op welk gezag is ons onbekend, dat ook de groote kerk in de plundering van 1528 in brand gestoken werd: en later » het Slot of Paleis werd aan van Rossem bij verdrag overgegeven en hier liet hij alles ongestoord."

49. Pag. 141. *Tertio quam Hagam ingressi fuera[nt] die-discesserunt.* Deze togt van van Rosse naar 's *Hage* is allerbelangrijkst zoo door de stoutheid der onderneming als door den schrik die hij in *Holland* verspreidde. Het verhaal van Hortensius is uitgebreid en treedt in bijzonderheden. Wagenaar heeft dit voorval slechts kort geboekt, hoewel hij Heuterus onder het oog had. Pontus Heuterus vermeldt alles in het breede. Hij voegt er bij, dat van Rossem den togt met Bourgondische vaandels had aangevangen, doch nabij het Bosch de Geldersche wimpels ontrolde en onder het geroep van Gelder! Gelder! in 's *Hage* trok. Wat de plundering betreft verhaalt hij nog de bijzonderheden dat de soldaten de veêren en het werk (stupam) uit de bedden sneden, en hunnen buit in de tijken staken. Overigens mag men achten dat het verhaal van Hortensius, die zich te Utrecht bevond, meerdere waarde heeft, dan dat van den eerst in 1635 geborenen Pontus de Heuter. Dit is dan ook niet moeijelijk te bewijzen als wij eenige onnaauwkeurigheden van laatstgenoemden aanwijzen. Vooraf zij gezegd dat het getal troepen schijnbaar verschilt, Pontanus, pag. 744 zegt: » Erant ea bis mille veteranorum peditum cum ducentis equitibus ut habet Heuterus. Alii et in his Hortensius alium numerum et multo pauciores nec ultra mille trecentos fuisse memorat.'' Dit verschil is echter slechts schijnbaar. Want Hortensius na pag. 156 gezegd te hebben: » qui cum aliis recensi ad mille trecentos fuere,'' laat nader volgen: » cum peditibus omne pene Equestre nomen,

relictis in urbe equis — se conjunxit." Het getal van die cavaleristen, welke te voet marcheerden, vergroot dus de sterkte aanmerkelijk, en de eenige afwijking is dat Hortensius niet van ruiters te paard spreekt, Heuterus 200 derzelve vermeldt. In de aanteekening van Lap ad fol. 140 vindt men een uittreksel uit het dagelijckx boeck of notulen van den stedelijken Raad: dat de Gelderschen met » zeven veentgens (vendels) wesende omtrent twee duysent sterck..... getogen sijn in des *Grevenhage* in *Holland*....." Hier wordt van geen volk te paard gesproken, doch eenige regelen vroeger deze onderneming: » Een tocht van ruiteren en knechten" genoemd. Het is hier dus twijfelachtig of er ruiters te paard bedoeld worden, denkelijk niet, daar bij het uitrukken slechts van 7 vaandels gesproken wordt, zonder van de ruiterbende te gewagen, en ook Henr. Bommelius, pag. 491 » zegt: conducto peditum exercitu." Wagenaar, IV. D. p. 403, » zeven vendels sterk in alles omtrent twee duizend ruiters en knechten." Bilderdijk, V. D. pag. 59 volgt Heuterus: » deze tocht was zeer verstandig beleid, en werd door 2000 man en nog 200 paarden gedekt." Doch Heuterus heeft hier volkomen bewezen misstellingen. Na het overvallen van den *Haag*: „ circa mediam noctem" gesteld te hebben, laat hij volgen: » postero die ante meridiem discedunt," terwijl Hortensius, pag. 141 verhaalt: » tertio quam *Hagam* ingressi fuerant die..... inde discessere." Pontanus heeft dit pag. 746 opgemerkt, doch geeft zijn eigen oordeel niet. Intusschen zijn er twee bewijzen, welke Hortensius' ge-

loofwaardigheid in het helderst licht plaatsen.

1°. Het aangehaalde dagelyckx boeek zegt: » Des Donderdachs na invocavit, den 5 Meert, zijn die knechten getogen in des *Grevenhage*. . . . zij quamen in de *Hage* s'vrijdags na invocavit, lagen daar stille omtrent twee dagen en de nachten, ende quamen wederom onbeschadicht ende ongeschendt t'*Utrecht* 's dijnsdach na reminiscere."

2°. Henr. Bommelius, pag. 50 spreekt van een brief, door Marcus van Wese aan zijnen broeder in 's *Hage* geschreven, desgelijks Pontanus, doch met bijvoeging, dat hij dien uit zeker archief onder de oogen heeft gehad. Deze brief is ons bewaard achter Strick's vertaling. Dezelve is geschreven » op sonnendach reminiscere," dat is voor 1528 den 8sten Maart. Van Wese vangt dien aan: » Eerbare ende vrome liefbroeder, soo wij hier de tijdinghe hebben dat gij met de andere zijt in den *Hage* onder de klercken ende schrijvers gekomen." Zoo nu de Gelderschen vrijdag den 6den weder uit 's *Hage* vertrokken waren, zoude men dit zondag den 8sten te *Utrecht* wel geweten hebben. Doch er is een tweede misslag van Heuterus, welke door Pontanus gevolgd is. Heuterus doet de Gelderschen te middernacht in 's *Hage* komen. Pontanus, pag. 475, heeft dergelijks: » Ingressus *Hagam* circa noctis mediam." Uit het verhaal van Hortensius blijkt, dat de intogt in 't middaguur geschiedde, daar de tafels met spijs, wijn en serviezen verlaten werden gevonden. Dewijl nu Pontanus het verhaal van Hortensius en Heuterus vereenigt, wordt het zijne zeer ongerijmd, daar nu uit hetzelve

volgt, dat de Gelderschen midden in den nacht in 's Hage kwamen, de inwoners hunnen disch verlieten, en alles ten prooi gaven. Doch alweder uit een authentiek stuk zien wij, hoe juist Hortensius onderrigt was, uit het register van Mr. A. van der Goes namelijk; aldaar lezen wij, I. D. pag. 129: » Ende alzoo op den zelven dach (8 Maart) des middags de tijdinge quam dat de Gelderschen op ten sesten dach des *achtermidachs* in den *Hage* gekomen waren."

Van het terugkeeren van de met buit beladen soldaten spreekt het aangehaalde uit het dagelijks boek mede: » als se op ten sesten dach nae hoer uutreijsen 's morghens voor acht uren met seer veel goets, gulden, zijden clederen ende andere, ook cleijnoden, gelt, gout silver ende andere meer." Er is altijd een problema omtrent dezen togt: » quaeritur," zegt Bilderdijk, l. l. bl. 59, » of deze tocht met voorweten van Karel of de Landvoogdes geschied zij." Hortensius, laat dat in het midden, doch schijnt er wel toe over te hellen. Zoo wij veel aan de redevoering, welke hij M. van Rossem in den mond legt wilden hechten, zoude zulks bewezen zijn: » Ex composito militis? haec expeditio suscepta est, quare non permittetur praesidiis, senatus auctoritate, portis ad velitandum nobiscum erumpere ne transitus in *Hagam* impediatur." Doch deze redevoeringen zijn, gelijk gezegd is, meest als opsiering te beschouwen. — Hier onder anderen, strookt hetgeen hij laat volgen niet met de zinsnede van van Rossem's oratio: » quare vulgo," zegt hij, pag. 140: » per totam regionem postea *jactatum* est hanc expedi-

tionem Hagensem ex composito a principe Margareta Gelro permissum fuisse." Hier is twijfel, in van Rossem's woorden zekerheid. Hetgeen hij, pag. 141 verder zegt dat men op den terugtogt der Gelderschen de garnizoenen der omliggende steden weder belette uitvallen te doen, zoude doen vermoeden, dat Hortensius den lezer wilde insinueren. dat men volgens afspraak met lieden van invloed aan de Bourgondische zijde handelde. Heuterus zegt dat men in *Holland* destijds algemeen geloofde, dat zulks met overleg van Margareta was geschied, dewijl de Hollanders den Keizer niet met geld ondersteunden in die mate als zijne geweldige oorlogen dit vorderden. Men vond dit waarschijnlijk, dewijl men geene magt bijeengebragt had, noch de burgers der steden, hoewel het heftig begeerende, geen verlof van den Stadhouder of den Raad van *Holland* (gubernatore et senatu) konden krijgen, om van Rossem aan te vallen. Daarenboven, dewijl de huizen van 's Keizers, ambtenaren ongeschonden waren gebleven en ook het Hof (palatium) niet geplunderd was, » quidquid eindigt hij p. 224 „fuerit in medio rem nobis incompertam relinquimus; vulgus enim naturali inclinatione principum suorum res ac consilia e vero non succedentia semper fere in deterius interpretatur, excusare numquam vult." De redenen om oogluiking of afspraak te vermoeden zijn niet ongegrond, daar men zich geene oorzaak kan denken, waarom de huizen van vele aanzienlijken, die gansch geen vrienden der Gelderschen waren, gelijk men uit den aangehaalden brief van van Wese zien kan, verschoond werden, en men niets hooge-

naamd tegens de plunderaars ondernam, die donderdags uit *Utrecht* togen, en dingsdags ochtend eerst weder terug kwamen. Aan de andere zijde was het allergevaarlijkst den vijand. die ligtelijk meerdere troepen had kunnen laten volgen, midden in het land te lokken, en hem zoo diep te laten doordringen, want dat die vijand niet zoo ligt te achten was, bleek later uit de moeite die men had, om hem uit het *Sticht* te doen verhuizen; om niet van de verzaking van alle Vorsten-pligten aan de zijde van Margareet of Karel te spreken. Zoo lang men geene duchtige bewijzen heeft, gelooven wij dat de zaak onbeslist moet blijven.

60. Pag. 143. *Ductique Arauacum* Bommelius, p. 50. sq. verhaalt dit voorval insgelijks, doch eenigzins anders. Volgens Hortensius dacht de Bisschop, dat van Rossem zich met zijne troepen verwijderd had, valt in de *Betuwe* en gelooft de waarschuwing, dat de vijand zich insgelijks derwaarts had begeven, niet, waardoor zijn volk het slagtoffer van van Rossem's krijgslist wordt, die met voordacht het gerucht had doen verspreiden, dat hij een' anderen weg insloeg. Volgens Bommelius was het een volkomen verraad. — Een bode van een' geestelijke vergezeld komt te *Duurstede* met eenen schrijver van wege de landvoogdes, of een' harer legerhoofden, waarin berigt werd, dat de keizerlijken in de *Betuwe* zouden vallen en de Bisschop, zoodra hij vlammen zag opstijgen, zijne troepen uit *Duurstede* den Rijn over zoude zetten, om zich met de Bourgondiërs te vereenigen. Dit geschiedde; en de mees-

ten worden in de pan gehakt. Bommelius is zeer te onvrede, dat zich een geestelijke tot dit verraad liet gebruiken. » Ad hujusmodi", zegt hij : » quippe facinora hoc hominum genere hodie abutuntur plerique, ut qui olim pacis praecones nunc proditionis conciliatores fiant."

51. Pag. 147. *Coenobium pacatae vallis.* H. van Erp vermeldt dit, wat dit klooster betreft, bl. 105. Des daechs voor Meij avonts berenden de Geldersche ruiters, die binnen *Utrecht* laegen dat clooster tot *Vredendael* al te samen off."

52. Pag. 148. *Cal. Junias Florentius — castra movit.* H. v. Erp komt hier weder ter bevestiging van Hortensius. Hij verschilt slechts een dag met de Abtdis, bl. 107 zegt deze » Item den 27 dach Maji anni 1528 doe quam die grave van Buren Heer Florens van *Ysselsteijne* hier des morten 9 uren met veel knechten, ende vierhondert wagens, ende 900 peerden, ende al die peerden laghen in 't clooster..... Des anderen daachs vroech omtrent tien uren tooch die Grave voorsz. met al dat volk voor dat huijs ter Eme ende creegh dat in op ten selven dach. Ende doe verlooren wij drie costelijcke voelen, die wij te *Bunschooten* in de weijde bestaeijt hadden : Ende die Grave van Buren tooch voort op die *Veluwe*, en creegh *Hattem* ende *Harderwijck* in."

53. Pag. 153. *Deditio facta est.* Zie bij Schrassert, beschrijving van *Harderwijk*, bl. 64 het verdrag met deze stad, met welk authentiek stuk Hortensius' opgave in de hoofdzaak, overeenkomt.

54. Pag. 155. *E sabulosae viae angustia in lapideam* De hier bedoelde Biltsche straatweg is zeer oud, reeds in 1470 werd het onderhouden van denzelven van stadswege aanbesteed. Zie Tegenw. Staat der Nederl. 12de D. bl. 360.

55. Pag. 156, *Keisericam.* Het huis Keizerrijk genaamd was op den hoek van de Ganzenmarkt en oude Gracht, tegenwoordig de Stads Waag, door de stad in 1473 voor 1000 rijnsche Guldens gekocht. Zie Burman's Jaarboek. III. D. bl. 96. Tegenw. Staat, IIde D. bl. 414.

56. Pag. 158. Georg. Solmius. Men vindt hem in de lijst der Dekenen bij Hoynck, Anal. III. P. I. pag. 243 onder den naam van Georgius de Solmis en in den tekst Georg. Solmius. Dat zijn naam Joris van Solms was ziet men in eene acte van 1524 door hem onderteekend en te vinden bij Heussen, Hist. Episc. Belgii Antv. 1733, Vol. I. p. 79, die hem pag. 61 ook vermeldt in de Necrologie van St. Pieter, als ook Matth. Fundat., p. 113. Solms stierf in 1541.

57. Eodem. Jac. Crolius *Canon.* Daar wij geene lijsten van kanunnikken der collegiale kerken onder het oog hebben, kunnen wij de hier voorkomende namen niet met juistheid opgeven. Het ware zeer wenscheljk, dat de zoo belangrijke archiven der kapittels niet ongebruikt lagen. Sedert het overlijden van den Heer Archivarius Dedel, die zijne betrekking met ijver vervulde is er, zoo ver wij weten, niets uit die Archiven

opgespoord: ongetwijfeld zoude men daar ook lijsten der kanunnikken vinden. Sommigen hunner worden ook elders vermeld. Bommelius, p. 542 noemt hen alleen behalve Suggerode. De door hem genoemde Godefr. Campenus is, blijkens p. 552, dezelfde persoon met Kunretorf. Hij geeft daarenboven nog Jacobus Gentus, kanunnik van St. Marie en Arnold Amerongen, kanunnik van St. Pieter, H. v. Erp, bl. 108 noemt Kuijnretorf, Venrode en Juriaan van Solms.

58. Eodem. Van Wijck, *loripes*. Bommelius geeft alle de hier genoemden op, uitgenomen Zem. De namen zijn ons uit de regeerings-lijsten bekend. Dat zij, die in den Bazelschen druk Gijsbertus Varaus en Johannes Vicanus en bij Bommelius Ghijsbertus de Ha en Johannes Wickus genoemd worden van der Aa en van Wijck zijn, ziet men in de Utrechtsche uitgave, waar hunne namen aldus worden opgegeven en naar waarheid, daar die, volgens aanteekening op bl. 159 naar het stadsregister zijn afgeschreven. Ook bij Matth. Fundat. p. 159 komen zij waarschijnlijk voor, daar het stuk van 1521 dagteekent, als Joh. van Wijck en Gijsb. ter Aa. — In de Paskwillen, p. 356 lezen wij:

Jan van Wijk *de pronker geheten*
Met uwen neve Jan Slingervoet *genaamd enz.*

Het geheele verhaal van het nemen der stad *Utrecht* is met de waarheid volkomen overeenkomstig, zoo wij de berigten van elders gadeslaan. Bomme-

lius geeft hetzelve, p. 52 sqq. Hij doet den geheelen aanslag door van Voorde besturen (van wien Hortensius, p. 158 hetzelfde zegt) en denzelven insgelijks den 4sten Julij plaats hebben, en, hoewel in 't kort, vermeldt hij de meeste bijzonderheden, die Hortensius breeder opgeeft; als het nederlaten der valdeur in de Weert, de vlugt uit de Tolsteegpoort, en het sneuvelen van van Gent en Dobbesteijn. Evenwel zijn er kleine omstandigheden, welke eenigzins anders luiden, en ten volkomen bewijs strekken, dat er geene afschrijving door Hortensius heeft plaats gehad, waarvan trouwens geen de minste blijk voorhanden is: zoo zegt Bommelius, dat Turk reeds dadelijk tegenwoordig was; dat er twee palen uit het valhek gehouwen werden en hetzelve daardoor op de lansen in de hoogte konde gehouden worden, hetgeen dus de losse palen of balken van Hortensius uitsluit; dat er veertig Gelderschen vielen, terwijl Hort. 42. telt. Deze op zich zelven genomen nietigheden bewijzen genoeg, dat de berigten van beide schrijvers uit andere berigten geput zijn. Hetzelfde heeft met H. van Erp plaats, die in hare eenvoudige klooster-kronijk echter de opgave van Hort. aanhoudend bevestigt; bl. 107 zegt zij: » Ende op onze vrouwe avont, visitatio doe creech den Biscop die stadt van *Utrecht* in" Maria visitatio in 2 Iulij, dus 1 Julij. — » Doe men die stadt innam bleeven daar doot Willem van Gent, Dobbelsteijn, Keppel en vele knechten. — Pontanus komt hier weder niet in aanmerking, hij Hort. met woorden en zaken volgt. Pontus Heuterus heeft geene andere bijzonder-

heden en verschilt alleen in de opgaaf der ge-
vangenen, die hij, pag. 226 tot 353 brengt. Hij
toont evenwel minder goed met de Utrechtsche
zaken bekend te zijn, daar hij de namen dier ge-
vangenen b. v. geheel onkenbaar maakt.

59. Pag. 159. *Interfecti sunt.* H. van Erp noem
de » varckedrijver" onder de gesneuvelden.
zijn de personen, waarvan het tweede paskw
bl. 361 spreekt:

Dan isser Hendrick en Gijs *twee verckedrijver*
Dit zijn al gewelders vechters en kijvers.

In het eerste enz. bl 357.

Bleijck ende zijn broer Heijn *die verckemaecker.*

60. Eodem. Joh. van Wijck *caet.* Allen komen in
de paskwillen voor. Daar van Uchtenbroek.
Jan van Wijck en Gerrit Foeijt in het eer-
paskwil worden gezegd: » in eijgenschap seer on-
vrije" te zitten, blijkt het, dat hetzelve niet ge-
gelijk het opschrift luidt gemaekt is » eer di
stadt was ingenomen eersten Julij," maar n
dien tijd. H. van Erp, bl. 108. Ende veel go
de luijden werden gevangen ende Gijsbert v
der A. Godaert de Coninck, Jan v
Wijck ende Cornelis van Meerten,
de meer andere liet de Biscop richten ende
halsen.

61. Pag. 160. *Culeis insutos Rheno-immersit.*]
melius, p. 542. Godefridum quem d
officialem et Venradium culeo insutos
no litavit prima videlicet die Octobris s

tem. Bij H. van Erp, bl. 108. maakt de titel des Bisschops een vreemd contrast. » Ende Mr. Anthonius van Venrode ende Mr. Guert Kuijnretorf liet zijne *genade* te *Wijck* in een sack steeken ende drincken in de Lecke." Uit het verhaal van Cortgeen, bl. 57 der Utr. uitgave van 1605, zoude men wanen, dat eene menigte kanunnikken aldus gehandeld werd." In 't lest veel treffelicke mannen, die niet wilden gedooghen, dat so oude heerlicheit aan de Bourgonsche soude vervreemt worden, onthalst wredelijk gedoot, ja de Canunnikken (voor haer kercke vrijheit vechtende) in de Lecke in leere sacken werden geworpen.

2. Pag. 162. *Quatuor viri constituuntur.* In den Bazelschen druk worden slechts drie personen genoemd, p. 232 aldaar leest men: » Tres viri constituuntnr Henr. Verborchius, Anton Beflandus, Henr. Husdanus," zonder eenige aanmerking of teregtwijzing zegt de Utr. uitgave: » Quatuor viri" en noemt Petrus Ruijsch als vrienden. Men ziet de aanstelling dezer personen, welke Auditeurs genoemd werden in 't Placaatb. III. D. bl. 92 en Ruijsch onder dezelve en bl. 163 onder den datum van 21 October 1528. » Item, daerna worden die *vier Auditoers* van de stadt gecontinueert van Keizerlijke Majesteits wege in hoir officie te bliven ter tijt toe." — Wij treffen hier dus echter *voor 't eerst* eene stellige onnaauwkeurigheid aan.

63. Eodem Margarita *legatos com. Hochstratanum coet-misit.* In het Placaatb. III. D. bl. 14 vindt

men in het 7de instrument der Translatie: » Dominus Gerardus, dominus de *Assendelft* et de *Eemskerk* miles primus et ordinarius praesidens," v. d. Goes vermeldt hem telkens bij de dagvaarten b. v. I. D. bl. 17 en Placaatb. l. c. of Hoynck, p. 93, en aldaar v. Leeuwen. Batav. l. l. p. 1669." De Heer en Meester Gerard van *Assendelft*, Ridder praesident van den Hove of eerste Raed praesiderende, anno 1519 en 1528. — Magister Vincentius Cornelii primus computationum magister Caesareae majestatis in Curia *Hollandiae*, *Zeelandiae* et *Frisiae*. Bij Heussen, Hist. Ep. Placaatb. I. D. p. 137 vindt men eene translatie van den abt van Egmond op dezen Vincent van de collatie der kerk van de Ketel bij *Vlaardingen*. In het stuk zelve heet hij Vincent Kornelius (en in Heussen's tekst Vincentius Mierop), meester van de reekeningen van *Hollandt*. De Cessionaris verzoekt daarin de confirmatie van sijnen genadigen Heere van *Utrecht* overmits dat men te *Romen* om des oirloge wille gheen vrij acces en heeft. De acte is gedateerd 30 November 1527, dus het jaar van Romens bestorming door Bourbon.

64. Eodem. *Quorum primum erat.* Het oorspronkelijk stuk, hetwelk later uit deze punten is opgesteld, vindt men in 't Plaacaatb. III. D. p. 17 vg. bij Matth. rerum *Amersf.* scriptores, p. 357 sq. en van Bemmel, II. D. p. 888. De laatste heeft een tekst, welke eenigzins van de twee vorige afwijkt. » Hortensius, merkt Matthaeus, l. l. p. 362 aan, conditionum harum summam etiam habet verba ipsa non habet." *Dit*

Dit is onjuist: *hier* ter plaatse, ja! heeft hij alleen den zin en substantie, waardoor de uitdrukkingen niet altijd met zekerheid te verklaren zijn; als: jura praediorum urbanorum clientelaria agraria en meer anderen. Doch p. 176 vgg. heeft onze autheur die overeenkomst bijna woordelijk.

5. Pag. 172. *Legati - jurarunt in hoc foedus.* Of dit vredesverdrag in deszelfs geheel is uitgegeven is ons onbekend, wij meenen dat zulks het geval niet is. Pontanus geeft hetzelve uit de archiven: pag. 760 zegt hij: » Nobis duo exempla in manibus fuere ex archivis utrumque," doch op eene vreemde wijze. De voorwaarden Gelder bijzonder betreffende, bij Hortensius p. 171 beginnende met *uti Gallo* en eindigende met *jungerent* heeft Pontanus uitgebreider; doch de weinige punten die ons Hortensius geeft van *ut captivi* op p. 169 tot *promulgatur* op p. 171 heeft Pontanus, die dezelve naar de oorspronkelijke stukken, welke hij voor zich had, had kunnen volgen, genoegzaam woordelijk uit Hortensius nageschreven. Alles pleit hier weder voor de goede trouw en naauwkeurigheid van Hortensius, die het uittreksel waarvan hij spreekt, en hetwelk aan den Raad van *Amersfoort* werd gezonden, onder het oog schijnt te hebben gehad, gelijk hij bijzonder veel werk maakte van al, wat deze stad betreft. Pontanus, die gezien zal hebben, dat het origineele stuk, hetwelk welligt niet in het Latijn, of gebrekkig gesteld was, goed en getrouw door Hortensius was overgebragt, zal het gemakkelijk en eenvou-

dig gevonden hebben het Latijn van Hortensius af te schrijven. De nadere voorwaarden, waarvan wij spreken, die Gelder bijzonder aangaan, heeft Hort. onvolledig en onjuist in één der punten en dit moet ons niet bevreemden. P. 169. Hort. lezen wij dat dezelve zeer geheim gehouden werden. Hort. dien Heuterus p. 227 volgt, gaf die, naar eigen zeggen, volgens de geruchten: » quis igitur (zegt Pontanus p. 760 te regt) miretur si et praetermissa illi hand pauca et quaedam quoque aliter quam res se habet ab illo sint tradita." De onnaauwkeurigheid is daarin gelegen dat er *niet* bepaald werd dat, bij ontbreken van *mannelijk* oir, Gelder en Zutphen aan Karels erven zoude komen, maar bij ontbreken van *nakomelingen*. Wagenaar IV. 499. heeft den inhoud uit een MSS. te *Vilvoorden*, en zegt hetzelfde als Pontanus, » voor zig in zijne *mannelijke* en *vrouwelijke* nakomelingen .... en bij gebrek derzelven." Bilderdijk V. 61. volgt Wagenaar niet, en begaat daardoor den misslag van mede enkel van *mannelijk oir* te spreken. Bijna alle schrijvers, ter onzer inzage, verschillen in opgave van den datum des vredes. Hort. zegt p. 172: » tertio nonas Octobris (5 October) Gorcomi *promulgatus*;" Pontanus p. 757. » 3 Octobris foedus perpetuum .... ejusmodi conscriptum ac manu delegatornm Gorchomii *obsignatum* est. Wagenaar heeft: » eene vrede die .... op den 5den van Wijnmaand *gesloten werd*." Bilderdijk l. l. die in dezen Heuterus schijnt gevolgd te hebben: » 5 Obtober *afgekondigd*." Het register van v. d. Goes 1. 190. brengt ons

op den weg: »sodat," lezen wij daar: » de Gedeputeerden daar ledich gegaen hebben totten 5 Octobris dat de Geldersche savons quam mitte paijs, ende tot *Gorichem* gepubliceert werde den 6de derselve maent." Door de betrekking welke van der Goes vervulde, was hij van zeer nabij omtrent dit alles onderrigt, en mogen wij zijne opgave voor de ware houden. Wij hopen dezen vrede in originali in het volgend gedeelte der Gedenkwaardigheden van Nijhoff te zullen aantreffen.

66. Pag. 175. *Cum hac translationis formâ.* Dit stuk is te vinden bij v. d. Water Placaatb. I. 10. vg. en bij Hoijnck III. P. 1. pag. 61 sq., waar in het 13de instrument hetzelve eerst in het Latijn, daarna in bet Nederduitsch gevonden wordt. In beide werken zijn de akten gelijkluidend, uitgenomen de schikking, en hier en daar de lezing zoo als Hoijnck ook, met vermelding van dezelve bij Matth. de Nobil., heeft aangeteekend. Hortensius heeft alles zeer bekort, doch geeft, »gelijk hij getuigt, den zin en meening getrouw weder, hetwelk voor zijn voornemen genoegzaam moest schijnen. De vergelijking der oorspronkelijke stukken met den tekst staaft het gezag van onzen Schrijver weder op de meest voldoende wijze. — Eene enkele onnaauwkeurigheid, die ook wel eene schrijffout zijn kan, vinden wij. Hort. namelijk zegt pag. 173: » Si stirpem .... nullam relinquent," waar wij in het oorspronkelijk Latijn lezen: » quo prolem seu proles legitimas post se relinqueret." In het Nederduitsch bij Hoijnck p. 71: » indien hij wet-

tigh kint oft kinderen achterliet," zoodat er geen twijfel is of de lezing had moeten zijn *ullam* voor *nullam*. Men vindt het stuk insgelijks, doch blijkbaar uit het Latijn en wel slecht overgebragt bij Cortgeen bl. 85, ook in de Batav. Sacra of Kerkhistorie, *Antw.* 1710. 2de D. bl. 584. mede uit het Latijn vertaald, doch vooral wat namen betreft zeer gebrekkig.

67. Eodem. Slacheccius Archidiaconus. Aartsdiaken is hetzelfde als Proost en hier Domproost. Hij is vermeld bij Hoijnck III. P. 1. pag. 63, 94 enz. — Ook komt hij aldaar p. 161. onder de Domproosten voor. Hij was Proost van St. Marie en werd in 1530 tot de gemelde waardigheid van Domproost verheven, l. l. p. 262.

68. Eodem. *In hospitium deducitur.* Het oorspronkelijk stuk bij Hoijnck p. 88 zegt: » reductus cum tubis et buccinis bene sonantibus ad domum suae residentiae concomitantibus praelatis nobilibus deputatis civitatis aliaque Cleri multitudine." Henr. van Erp bl. 108. noemt ons de plaats van zijn verblijf: » Eene wijl tijts daerna quam die Stadholder der Keijserl. Maj. ende die bewaerde doe die stadt van Keijzers weghen, ende hij woonde in 't Proostenhuijs Heer Marcus van Wese tot na Paschen toe."

69. Eodem. *Datum-congiarium est.* Wij vinden dit een en ander bij Hoijnck l. l. bl. 82, en Placaatboek III. 163, als ook in Lap's aant. op pag. 167 (lees 175) achter den tekst, alwaar men echter slechts dat heeft, hetwelk omstandiger in Hoijnck

en 't Placaatb. is. Wij zien uit deze bescheiden dat Hortensius minder juist, het geld strooijen en den eed een dag later dan de overdragt plaatst. Het stuk der overdragt door Hort. medegedeeld is op 20 October gesteld, wanneer die ook geschied is, doch op den volgenden dag, zijnde Woensdag 21 October, hadden de plegtigheden der overdragt plaats en deed ook het volk den eed, welke door Hort. postero die, dat is 22 October, geplaatst wordt. Uit het oorspronkelijke bij Hoijnck zien wij hoe alles zich heeft toegedragen. Bilderdijk V. D. bl, 61. vergist zich weder als hij zegt: » op den 19 *October* werd aan Karel eed gedaan;". en evenzeer als hij Klemens VII den afstand op den 19 Aug. 1529 doet bevestigen, daar dit 13 kal. Sept. dus 20 October plaats had; zie de Bul achter het leven van Hortensius. Wagenaar IV. 405. zegt mede onnaauwkeurig in Herfstmaand. — Wij kunnen niet nalaten opmerkzaam te maken op, en te waarschuwen voor de onjuiste opgaven van Bilderdijk, die in het kort bestek van vier bladzijden de volgende misslagen begaat: 1° op bl. 58 heet het: » Bisschop gekozen 1525," lees 1524. 2° bl. 58: » den opstand 15 Augustus 1527," lees 15 Novemb; terwijl wij 3° de onjuistheid der uitdrukking omtrent de *f* 41,000 reeds in de 38ste dezer aanteekeningen aanwezen; 4° bl. 61 mannelijk oir: » voor mannelijk en vrouwelijk oir," 5° bl. 61: » 19 Augs.," voor 20 Augustus; 6° bl. 61: » 19 October," voor 21 October; 7° is het waarschijnlijk dat de zetel van *Meintz* hier met dien van *Worms* verwisseld is; 8° bl. 61 doet hij M. van Rossem reeds nu (1528) in » s' Keizers dienst

overgaan, terwijl zulks in 1543 plaats had, ge
lijk Bild. zelfs ook nogmaals bl. 140 verhaalt.

70. Pag. 576. *Si tempora-recte rediguntur.* De tijdre
kening omtrent Adelbolds dood is juist. H
overleed in 1027; Beka pag. 38. Het jaar 704
hetwelk men door 824 van 1528 aftetrekken
verkrijgt, komt niet overeen met het daarvo
aangenomen jaartal, daar zulks 692 of 694 i
De 832 jaren, waardoor 696 ontstaat, is de goe
de rekening. Zie Beka p. 26. Het jaartal 682
waardoor men 846 verkrijgt is mede verkeerd e
ook niet overeenkomende met Hortensius' tijd
rekening op pag. 4, alwaar hij 863 noemt. E
heerscht niet alleen bij onzen Schrijver, maa
ook hij zeer velen zijner tijdgenooten, zoodanig
onzekerheid omtrent die duistere tijden, dat con
jectuur verloren arbeid zoude zijn. — Wij ontzeg
gen voor die vroege middeleeuwen alle geloof aa
Hort., die slechts ter loops op de onzekere be
rigten van anderen eenige gebeurtenissen uit de
zelve aangaf.

71. Pag. 179. *Sequenti die in Curiam.* Dit was alzo
den 4den November, den dag, waarop de origi
neele stukken hiertoe betrekkelijk gedateerd zij
Zie dezelve *gedeeltelijk* bij van Bemmel II. 88
vgg. — Verhoeven p. 355 sqq. en *allen* b
v. d. Water Placaatboek III. bl. 16—20. Hor
tensius heeft dus den regten dag. Verhoeve
daarentegen heeft verkeerdelijk 5 November, d
incertus auctor achter Verhoeven heeft p. 17
een' dag te vroeg.

72. Pag. 180. Guillelm. Enckefordium. De noot achter den tekst zegt (gelijk zulks is) dat in den eersten druk Michaël staat, en de Bisschop Willem heette, hetwelk ten volle blijkt uit het grafschrift in de noot gemeld. Batav. sacra of Kerk. Hist. 2de D. bl. 615 zegt nagenoeg hetzelfde. De dwaling zal ontstaan zijn, door dat Michaël van Enkevoort namens zijn broeder Willem (die echter nimmer te *Utrecht* kwam, en door Jacob van Uteneng het bisdom deed waarnemen) den bisschops-eed aflegde. Tegenw. St. 11, 120. Hoijnck, Anal. III. P. 1. pag. 114. en Heussen Hort., Episc. pag. 35.

73. Eodem. Joan. Culenburganus. De volkomen waarheid van dit alles ziet men uit het Placaatboek III. 163. — Deze aanstellingen geschiedden op den 31 October. De Burgemeester en Schepenen werden nu niet meer gekozen, maar van s Keizers wege benoemd. Hoochstraten kwam op gemelden dag op het Stadhuis en presenteerde hen, waarna Assendelft hun den eed afnam. Zij deden dien door hun vingeren op een » cruijs op ter stad kiste met krijt geschreven " te leggen. Dermonde heet aldaar » Ritter, Heer van Bourgnijval raet ende overste Artillerijmeester," en zijne waardigheid: » Lieutenant ofte Onderstedehouder alhier binnen *Utrecht*."

74. Eodem. *Togae argenteae*. Te regt zegt de kantteekening: silvere covelen. Kovel is eigenlijk een hoofddeksel; oorspronkelijk zal het een kap geweest zijn, welke afhing en ook de schouder bedekte. Kiliaan zegt: » capitium caudatum;"

daarom gissen wij dat er zoowel de beteekenis van kap als van mantel aan gegeven werd. — Zoo zegt Burman, Jaarboeken II. 45: » schoon een covel zoowel een manteltje over de schouders hangende als een hoofddeksel beteekent. Zoo moet men echter hier door een' stormhoed verstaan, waarmede de schutters voorzien waren." Even zoo wordt in eene overdracht van 1465, Placaatb. III. 253, gesproken van de covels, die aan de » Homans der scutten" gegeven zullen worden. — Matthaeus, Anal. I. 420. twijfelt of deze manteltjes, die de vier oversten droegen met zilveren bellen, (gelijk de afteekening de Nobil. Lib. IV. cap. 31.) voorzien waren, of wel met gedreven zilveren versierselen die er op gehecht waren; hetgeen uit eene geschreven aanteekening schijnt te blijken alwaar van de Oversten gezegd wordt: » Dese droegen in alle statiën, te weten, als 't processie-generaal was, covels aan haren hals met silveren loveren, seer cierlijk gemaeckt en beslagen." Zie Matth. Anal. l. l.

75. Eodem. *Nova judiciorum forma.* De hier bedoelde veranderingen zijn te vinden in de ordonnantie door Hoochstraten op denzelfden dag, 31 October, uitgevaardigd Placaatboek III. 317 vgg.

ABHANDLUNG

ZUR BEANTWORTUNG

DER FRAGE:

Welchen Einfluss hat das Gefühl des Schönen auf die sittliche Vervollkommnung des Menschen?

VON

F. BAUR,

PROFESSOR, ORDENTLICHER ÖFFENTLICHER LEHRER DER ALLGEMEINEN GESCHICHTE AM GROSS-HERZOGLICHEN GYMNASIUM ZU MAINZ.

Welcher Antwort, auf der allgemeinen Versammlung der Provinzial - Utrechtsche Gesellschaft für Künste und Wissenschaften, den 16 Juny 1836, der goldene Ehrenpreis zuerkannt is.

Herausgegeben von dieser Gesellschaft.

UTRECHT,
BEY JOH. ALTHEER,
Drucker der Provinzial - Utrechtsche Gesellschaft.
MDCCCXXXVII.

» *Das Schöne zum Guten*" (Plato) *Das Gute zum Schönen, damit in Allem der Mensch verherrlichet werde.*"

» *Ein reges und reines Gefühl für Schönheit hat auf das moralische Leben offenbar den glücklichsten Einfluss.*" (Schiller.)

VORWORT.

Die Wahl der gegenwärtigen Preisfrage liefert den erfreulichen Beweis, dass die » Societät " *von der Stellung durchdrungen ist, worauf gelehrte Vereine inmitten einer bewegten, gebährenden Zeit sich halten müssen, wenn ihre Arbeiten allgemein-nützlich und allgemein-beachtet bleiben wollen, ohne darum ihrem ursprünglichen Zwecke gelehrter oder streng-wissenschaftlicher Forschung sich zu entfremden. Das* Nützliche *ist's, das heut zu Tage vorherrscht, das überall treibt und drängt. Die heutigen Concursfragen sollen die Vorläufer, die Grundlagen seyn einstiger, umfassender und gemein-wohlthätiger Arbeiten, welche nicht nur,*

wie früher, auf die Entfaltung der gewöhnlichen rhetorischen Kunstmittel und einer abstracten, tiefen Erudition hinauslaufen, sondern auch den ganzen Scharfsinn des practischen Denkers, die volle Aufmerksamkeit der Staatenlenker und der grossen gebildeten Welt in Anspruch nehmen. Der litterarische und ästhetische, der politische und sittliche Zustand bedingen sich wechselseitig. Es ist für den Geschmack und die Wissenschaft von grösster Wichtigkeit, welche politische und sittliche Grundsätze und Richtungen in dem Gemeinwesen nach Innen und Aussen obwalten; und umgekehrt, deutet ein Umschwung, eine Krise in Sachen des Geschmacks und des wissenschaftlichen Lebens auf eine Umwälzung, auf einen Wendepunkt in dem moralischen und politischen Zustande. Darum, wer das eine dieser Elemente unseres Daseins gut und beglückend haben will, arbeite am andern!

Der Frage, welche uns hier beschäftiget, drückt die politische, mercantile und industrielle Richtung, welche seit etwa zwanzig Jahren fast alle anderen Geistesrichtungen verschlingt, den

tempel einer ungemeinen Wichtigkeit auf; diese Wichtigkeit wird noch gesteigert durch die Veränderung, welche in dem Sitten- und im Glückseligkeitsverhältniss sowohl der Gebildeten als der Classen bereits eingetreten ist. Das Interesse der Frage ist demnach ein allseitiges und hohes; und zwiefach, sittlich und wissenschaftlich, ist das Verdienst dessen, der sie löset, ja schon dessen, der die Frage einer gründlichen, vielseitigen Betrachtung unterzieht. Sie unter allen *Gesichtspunkten erfasst zu haben, schmeichelt sich der Verfasser dieser Blätter nicht, und gewiss überschritte eine solche Arbeit die von der Societät beabsichtigten Gränzen.*

Diese Frage nämlich geht in die Tiefen unserer Seele zurück, und in den kunstvollen Bau der reinmenschlichen, der individuellen und gemeinheitlichen Vervollkommnung und Wohlfahrt; die Lösung wird nicht etwa nur metaphysischer und psychologischer Speculation entschöpft, sondern, zu gleichem Theile, der Erfahrung, dem gegebenen, wie jede Untersuchung, welche einen hohen, realen Zweck hat: Character- und Sittenbildung der Einzelnen, und zwar möglichst

Vieler, ja, wenn es erreichbar wäre, der Gesammtheit. Möge es dem Verfasser, wenn auch nicht um seiner geistigen Fähigkeit, doch um seiner Liebe zu der hier angeregten Sache willen, nicht ganz misslingen, die holde, edle Frucht ihrem schwer zugänglichen Sitze zu entheben, und in möglichst unversehrter Frische und Schönheit darzubringen!

EINTHEILUNG DES STOFFES.

Zunächst werde das Schöne und das Ernabene in einigen Hauptergebnissen der darüber augestellten Untersuchungen berührt. Aus diesen Sätzen *über die Natur des Schönen* werde dann der Begriff des *Schönheitgefühls* abgeleitet, hernach dieses Gefühls nahe *Verwandtschaft* mit dem *sittlichen* und *religiösen* Gefühle, und dadurch der *Einfluss* jenes auf die beiden letzteren, jedoch umständlicher auf das sittliche Gefühl, gezeigt. Die Richter meiner Arbeit werden es billigen, wenn diese über Bekanntes und allgemein-Angenommenes in flüchtigen Hauptsätzen wegeilt. — In der Ueberzeugung, dass die » Societät " nicht nur *allgemeine Theorien* bezweckt habe, sollen einige Ansichten über bisherige, jetzt noch bestehende *Hemmnisse*, denen der Einfluss des

Schönheitsinnes auf die sittliche Vervollkommnung des Menschen unterworfen ist, so wie räthliche *Förderungsmittel* jenes Einflusses sich anreihen.

I.

DIE NATUR DES SCHÖNEN UND DES SCHÖNHEITSINNES.

Ueber die Natur und über die Realität des Schönen, über sein Woher, Wie und Wozu, ist unsäglich viel und verschieden geurtheilt worden, von Platon, Aristoteles und Longinus an bis auf Kant, Schiller und Keratry. Und doch geleitet einen jeden Menschensohn das Schöne durch's Leben und erfreut ihn, wenn er das Geleit und die angebotenen Freuden nur annehmen will. Dieses an sich noch unerforschte, aus dem zwar überreichen aber doch nur *Einen* Buche der Natur so abweichend gelesene und gedeutete Wesen des Schönen, darf es uns befremden? Es ist ja derselbe alte und neue Meinungstreit auch dem Woher und dem Wie des sittlichen und des religiösen Elements in der Men-

schennatur, als ein sehr abwechselnd gerüsteter Bundesgenosse oder Feind von jeher zur Seite oder entgegen gezogen. Bezweifeln wir darum den wirklichen Bestand dieser Elemente? Gerade diese noch nicht ausgetragene Urfehde der allgemeinen Theilnahme *für* und *gegen* zeuget für jener Elemente Daseyn, für das *Daseyn des Schönen* in Natur und Kunst; so wie für das *Daseyn des Schönheitgefühls*, und des Ideals des Schönen in unserm Ich, die Aussprüche der tiefsten Seelenforscher uns überheben mögen, Mehreres und so oft Gesagtes hier zu wiederholen.

Indem nun hier der Streit: » ob das Schöne und das Gefühl des Schönen wirklich vorhanden seien, oder nur in unserer Einbildungskraft bestehen? « für das Erstere entschieden, und mehr nur als eine der tausend mal tausend, manchmal eiteln, aber noch öfter in ihrem Endergebniss: Bewegung und Befestigung der Geister, heilsamen Fragen und Erörterungen angenommen wird: so verkennt man doch nicht, dass, wenn das Schöne auch nur in der Einbildung bestünde, und das Schönheitgefühl sonach nur ein anerzogenes, angekünsteltes wäre, der Werth der Ausbildung dieses Gefühls und also auch sein wohl möglicher Einfluss auf die sittliche Vervollkommnung darum noch nicht geläugnet würden. Nebst der Wirklichkeit, begründet und bedingt, ja auch

die Einbildung Art und Mass unseres Glücks oder Unglückes. Das Schöne, wenn auch nur eingebildet vorhanden, könnte darum unsern Gang durch's Leben noch immer schmücken und adeln und könnte nur schmücken und adeln, wenn wir den Schönheitsinn bildeten. Bei allem Streite gegen die Realität des Schönen und des Schönheitgefühls würde Niemand das Gefühl der Lust oder Unlust läugnen können, welches durch die schönen oder hässlichen Gegenstände ohne unser Wollen und Zuthun in uns erzeugt wird. Gerade so, wie der Zweifler Pyrrho und seine Schule, wie der Skepticismus überhaupt an den sinnlichen Erscheinungen nicht zweifelt, weil die von den äusseren Gegenständen auf unsere Sinne, unsere Einbildungskraft und unsern Verstand hervorgebrachten Eindrücke keineswegs an dem wirklichen Daseyn der Gegenstände, sondern nur an den Sätzen Zweifel zulassen, welche über die Natur der sinnlichen Erscheinungen aufgestellt werden. Auch hat weder Pyrrho noch irgend ein Skeptiker gelehrt, dass wegen der Ungewissheit unserer Erkenntniss die Weckung und Pflege der Erkenntnisskräfte besser unterblieben; im Gegentheil, diese Männer forschten unablässig, und sehr viele unter ihnen, Pyrrho selbst, lebten würdig und wohlthätig.

Aber nicht bloss als etwas wirklich Vorhandenes, sondern auch als ein ursprüngliches und un-

mittelbares Gefühl, haben die tiefsten Denker das Schönheitgefühl behauptet. Es liegt in der Menschennatur eben so wie das sittliche, wie das religiöse, wie das Gefühl des physischen Wohl- und Unwohlseyns: es ist uns *Allen eingeboren*, nicht bloss von Aussen durch Erziehung und Beispiel in uns eingebracht; es erhebt sich von selbst und offenbart sich, auf welche Weise immer, zu unserm Bewusstseyn. Nur die *Art* seiner Offenbarung und Gestaltung ist unendlich verschieden, nach den unendlichen Einflüssen der Organisation, des Klima, der Erziehung durch Verfassung, Verwaltung, durch Handel und Verkehr, durch Religion u. s. w. Seien die Völker noch so einfältig und roh, sie haben alle, sie empfinden alle, je diese je jene Formen oder Unformen des Schönen, in Tänzen, Gesängen, Bildern, Gruppen, im scheusslichen Fetisch der Neger, im wilden Evoe der Bachanten bei den Voreltern des Phidias und Praxiteles; und die mit Gedärmen als Zierrath umwundenen Arme und Leiber, der mit Unschlitt aufgeführte und zusammengekettete Kopfputz, die mit thierischem Excrement austapezirte Hütte der schwarzen Söhne Afrika's sprechen so wenig für ein *erst durch die Civilisation und Erziehung in die Menschenseele gerufenes*, also *künstlich eingelegtes* Schönheitgefühl, als die bei den verschiedenen Völkern so verschiedenen Begriffe oder

vielmehr Manifestationen des Sittlichen und Religiösen, für anerzogene, künstlich eingelegte Vorstellungen des Rechts, der Billigkeit, der Scham, des Cultus, des Glaubens an die Fortdauer der Seele. Verwahrloset, zurückgedrängt, verfälscht, bis auf den Grund verderbt und fast unkenntlich kann das eine wie das andere dieser Gefühle bei ganzen Völkern, und bei sehr civilisirten Völkern im Tausenden der Einzelnen uns erscheinen. Diese Entstellungen selbst, dieses Unvertilgbare, dieses stäte Wiederauftauchen, dieses Festhalten der noch ungeschlachten oder verwilderten Manifestationen zeugen eben für das Daseyn des Keims, der *nicht ersonnen*, sondern *jenseits* der Sphäre des auf die Sinnenwelt beschränkten Verstandes geboren ist, *ursprünglich* und von der *Natur*, das heisst, ihrem Urheber, *selbst ausgegangen*, eine der Ideen, vom Himmel auf die Erde herabgestiegen, dem Menschen zur weiteren Pflege überlassen.

Bedenkt man, wie *mannigfaltig*, wie *höchst abweichend* das Prädicat » Schön" von jeher und überall gebraucht worden, wie *sonderbar*, wie verschieden die von den uncultivirten und noch auf den untern Sprossen der Menschheit stehenden Völkern, oder von den tausend mal tausend uncultivirten Individuen bei übrigens civilisirten Völkern als *schön* begrüssten und bewill-

kommten Gegenstände sind, je nach der Organisation und Bildung der Einzelnen, der Stämme, Klassen, Zeiten, Erdstriche: so möchte man das Schöne und das Schönheitgefühl vielleicht noch als etwas Reales, Ursprüngliches und unmittelbar Empfindendes und Empfundenes einräumen, aber doch an der Möglichkeit zweifeln, vom Schönen und vom Schönheitgefühl *etwas allgemein Giltiges* aufzustellen. Und gleichwohl muss die Vernunft eine solche Giltigkeit annehmen und aussprechen, so gut wie sie ein Schicklich- und Sittlichkeit-, ein religiöses Gefühl, sammt den Objecten dieser Gefühle normirt, trotz der unendlichen Abschattungen und Verzerrungen dieser Gefühle und ihrer Objecte. Das *Grundwesen* des Schönen und des Gefühls des Schönen wird von der gebildeten Vernunft nicht als Proteus angenommen, sondern nur die äusseren Gestaltungen als Reflexe getrübter oder noch unpolirter Spiegel; unser eigentliches Ich muss auch hinsichtlich des Wesens des Schönen und des Gefühls dafür unser Ich verbleiben trotz aller Wandlungen des Scheins oder der Erscheinungen. Das Wort » *Schön* " kommt ja doch wahrscheinlich selbst von » *Schein.* " Wäre das Schöne und somit auch das Gefühl des Schönen ein solches, durchaus nur subjectives, nicht festzuhaltendes Wechselding, so gäb' es nie und nimmer ein Prinzip des Schönen, eine Kritik

des Schönen oder eine Aesthetik. Haben hierin die Schulen auch variirt, werden auch die, von den bewährtesten Denkern aufgestellten Prinzipien noch nicht allgemein-giltig befunden: so wollen wir, nur an den öftern Wechsel der Philosophie in Ansehung des obersten Moralprincips uns erinnern, und wie darum doch nie am Daseyn einer festen Tugendlehre verzweifelt worden, und heut zu Tage nicht mehr gezweifelt wird. » *Opinionum commenta delet dies, veritatis judicia confirmat.*"

Ehe noch einige andere Punkte hinsichtlich des Schönheitgefühls hier so summarisch, wie der Zweck der Frage den Umfang ihrer Behandlung selbst zu gebieten scheint, betrachtet werden, mag es am rechten Orte seyn, einige Karaktere des Schönen in wenigen Worten zu berühren, und so einige vorläufige Lichtstrahlen über die Natur des Schönheitgefühls zu verbreiten.

Das Schöne gefällt; doch ist darum nicht alles was gefällt, schön. Denn das Schöne hat dieses Gefallen gemein mit dem Angenehmen, mit dem Reizenden und Rührenden. Sind diese drei Quellen des Gefallens hierin einander äehnlich und verwandt, so sind sie wieder darin verschieden, dass das Angenehme die Sinne und also das Materielle des Menschen (auch des Thiers) afficirt, das Reizende und Rührende auf das Gemüth wirken; unsere Urtheile über das Angenehme, Reizende

und Rührende sind, so zu sagen, *mittelbare* oder hergeleitete, über das Schöne sind sie *unmittelbar* ursprünglich. Mit andern Worten: wir nennen oder prädiciren einen Gegestand » angenehm, rührend u. s. w." weil er so und so auf uns wirkte, also infolge seiner Wirkung auf unsere untere Sinnlichkeit, auf unser Gefühlvermögen. Aber das Schöne (so wie auch das Sittlichgute) gefällt uns, (hat, respective, unsere Billigung,) durch sich, so fort, unmittelbar, nicht als Folge; es selbst ist Ursache, nicht Wirkung unseres Wohlgefallens, indessen uns beim Angenehmen weniger der Gegenstand z. B. das Grün der Frühlingsflur, Neapels Luft; sondern die von ihm in uns bewirkte Empfindung wohlgefällt. Ebenso verhält es sich mit dem Rührenden, z. B. mit der Erzählung, dem Wechsel gewisser Schicksale, Begebenheiten von gemässigter, sanfterer Art; als wie das Wiedererkennen Josephs, und seiner Brüder; Alexander der Grosse im Zelte der Sisygambis nach der Schlacht bei Issus, wobei, abgesehen von der Schönheit der Erzählungsweise, also der Form, die Sache selbst uns bewegt. Ja, der angenehme Gegenstand kann an sich selbst uns unbekannt, unentwickelbar, mit unsern niedern Bedürfnissen näher verwandt seyn, wie der Wohlgeruch, der Wohlgeschmack.

Schon hieraus geht die *Ueberlegenheit* des Schönen über die drei andern Quellen hervor, also

ch des Gefühls des Schönen. Ueberlegen zeigt
:h das Schöne auch noch darin, dass es mehr-
itig, nämlich auf die äusseren Sinne, auf die
nbildungskraft und auf den innern Sinn u. s. w.
gleich wirkt. Was vom Schönen, das gilt auch
m Grossen und Erhabenen.

Wohlgefallen erzeugen in uns ferner das *Zweck-
issige* des technisch-Vollkommenen, und das
ahre. Beider wohlgefällige Wirkung auf uns
ruht aber auf unserer Einsicht in die Beschaf-
heit, in die Verbindung, also ist der *Verstand*
r die Quelle unseres (mittelbaren) Gefallens.

Das Schöne dagegen gefällt *durch sich*, ohne
cksicht auf den Stoff, oder auf mechanische
schaffenheit, auf seine belehrende, überzeugende
aft, *nur durch seine Form;* das Schöne wird
nittelbar, geistig-fein empfunden, ohne voraus-
angene, völlig deutliche Erkenntniss des mecha-
:hen oder intellectuellen Baues des Gegenstan-
. Das Wohlgefallen oder das Interesse am Schö-
heisst darum, in mehr als einer Hinsicht, ein
igennütziges. Dieses unmittelbare, geistig-feine
pfinden des Schönen will aber nicht so viel sa-
, als reiche immer *Ein* Blik, *Eine* Anschauung
, um das Schöne zu erfassen. Das höhere
öne namentlich hat sehr oft einen etwas still
orgenen Reiz, der erst dem Suchenden, nicht
oberflächlichen Beschauer, sich aufschliesst.

Nur hat dieses Suchen nichts Mühseliges. — Auch in diesen Zügen hat das Schöne Aehnlichkeit und Verwandtschaft mit dem Sittlichguten, überstrahlt wieder, wo nicht alle, doch die meisten der oben erwähnten Quellen des Wohlgefallens, an Reinheit und Unmittelbarkeit, participirt am Wohlgefallen des Angenehmen und am selbstständigen und uninteressirten Wohlgefallen der sittlichen Vernunft; ohne dass jetzt noch seine Theilnahme am Gefälligen des Zweckmässigen und Wahren hier zu berühren wäre.

Die andern Karaktere des Schönen mögen hier füglich nur genennt werden, als: das Schöne muss erfassbar und fasslich, bestimmt-begränzt und vollständig, in seinen Theilen mannigfaltig, und dabei zur Einheit und Harmonie verbunden seyn.

Hiermit wäre das Schöne in seiner eigentlichen Bedeutung, genügend für den Zweck unserer Frage, bezeichnet. Noch ein Wort über die *Grazie* und das *Erhabene;* beide werden vom Schönen in seiner weitern Sphäre umschlossen.

Nur das Schöne kann Grazie haben, aber nicht alles Schöne ist graziös, indessen das Graziöse immer schön ist. Unser Wohlgefallen an der Grazie hat ganz dieselbe Grundlage, wie am Schönen; nur ist es schmelzender, dringt sanfter, weicher, inniger, vielleicht auch dauernder in Sinn, Geist

Seele des Beschauers, geht von dem *Reize* Form aus, welche so ganz das ist, was an ı gegebenen Gegenstande in der gegebenen La- der innere und äussere Sinn des Beschauers ıschet, und löset sich auf in ein, vielleicht ennbares, Anschmiegen und Ueberfliessen der ıchauung in das Aeussere und Innere, in die m und in den Geist oder Seele der Erschei- ıg, wenn diese den höchsten Gipfel der Gra- , *Holdseligkeit*, erreicht. Eine ungemeine Ru- und Heiterkeit belebt dabei und durchdringet, Wirkung der Grazie, unserer Seele Spiel auf ;ere Zeit: die Seele wirkt da und schafft ohne he, und ruht ohne Trägheit: wie Genien, stei- unseres Geistes Kinder, leicht und selbstan- hig, auf und nieder.

ritt bei dem *Graziösen*, besonders in seiner un- ı Stufe, dem Reize, vielleicht mehr die *Form* zauberisch und fesselnd hervor, so liegt bei ı *Erhabenen* das Uebergewicht in der *Idee*. nmen dem Schönen im Allgemeinen die Merk- e erfassbar und fasslich bestimmt-begränzt und ständig zu (wie kurz vorher angedeutet wor-): so muss das Erhabene wohl jenseits des *Sinn- schönen*, und innerhalb des *Idealschönen* lie- Jenseits des Sinnlichschönen; denn für das sliche Bild, für die erfassliche Vorstellung des nigfaltigen zur Einheit reichen unsere Einbil-

dungskraft und unser Begriffsvermögen nicht mehr zu, wir ahnen mehr, wir erkennen mehr nur dunkel mit der Vernunft, in der Idee, die Einheit, als wir sie mit den äussern Sinnen, mit der Phantasie, mit dem Verstand auf-und erfassen. Unsere materielle Natur, unser Erden-Daseyn verschwindet, erliegt dem Eindringen des Erhabenen in einigen seiner Arten. Aber nicht verschwinden, nicht erliegen der *ganze* denkende Mensch*engeist*, nicht der ankämpfende Menschen*wille*: stärker als die einstürmenden Naturschrecken, ringen sich von dem Unerfassbaren, Ideen, wie Gott und *Seelenfortdauer*, los: ein *Winkelried* steht und handelt unbewegt, und Meuterei der Seinen und Sturm und Wogen und das Gespenst noch nie befahrner Meere weichen dem Geist und Willen des *Vasco de Gama* und *Columbus.*

Was bedarf es hier der Worte, um unser Wohlgefallen am Erhabenen in der Natur, in dem Leben und in der Kunst zu karakterisiren? Solch erhabene Karaktere und Thaten als schaffender Künstler zur Nach- und Ausbildung zu concipiren, mit der Darstellung der Conception den Hörer oder Beschauer zu durchdringen, über Raum und Zeit emporzuflügeln; oder auch nur den Originalien und dem Darsteller nachzuempfinden und das Angedeutete aus der eigenen Geistes- und Seelenfülle zu ergänzen: ist das nicht zum Theil-

hmer des erhabenen Karakters, der erhabenen hat, in Geist und Gemüth sich erheben? eine istige und seelige Wiedergeburt, den beseligenn Akt der Wiedereinsetzung des durch Erdennflüsse verdunkelten Göttlichen in uns in seinen sprünglichen Glanz und Adel feiern, dadurch, ss wir die Achtung für unsere eigene Natur erihen, unserer Ueberlegenheit über alle sinnliche itur uns thatkräftig bewusst werden?

Wie wir das Sinnlichschöne mit dem Sittlichten zuzammengränzen sahen, so eröffnet uns ermals diese flüchtige Zeichnung der Grazie und s Erhabenen den hohen Tempel der sittlichen rnunft auf zwei Seiten: die eine Pforte führt ein r sittlichen Grazie, die andere zur sittlichen össe und Hohheit. — Nicht müssig für den eck der Hauptaufgabe erscheinen sonach diese arisse, diese Reminiscenzen, wenn man will, der Lehre vom Schönen, und angebahnt ist n die Antwort auf die von selbst sich darbiede wichtige Frage: ob das Schöne sinnlicher r geistiger Natur, oder beider Naturen theiltig sei?

Die Sinne, welche unter den äussern Organen vorzüglichsten zur Wahrnehmung des Schö- dienen, sind *Gesicht* und *Gehör*, sie, die wenigsten subjectiven, die vorzugsweise die dlern" heissen, sind die eigentlichen *Schönheit*-

sinne. Verbündet mit der Einbildungskraft und mit dem innern Sinne, welcher uns der in unserm Ich vorgehenden Eindrücke und Veränderungen bewusst werden lässt, führen uns Aug' und Ohr, die objectivesten, geistigsten, deutlichsten, schnellsten, und am weitesten hinwirkenden, körperlichen Vermittler zwischen der innern und der Aussenwelt, das Schöne als Sinnlich-wahrnehmbares zu. Aber schon der Bund dieser Drei, wovon der eine Genosse, die Einbildungskraft, nicht nur empfangend, sondern selbst schöpferisch ist, und die relative Geistigkeit der Schönheitsinne selbst, lassen uns an das geistige Element des Schönen glauben wie an das sinnliche. Und in der That: was uns als schön gelten soll, muss nicht nur eine sinnlich an- und überschauliche, mannigfaltige, und doch harmonisch-einige, wohlgefällige Form haben: eine *Idee* muss auch aus dieser Form uns lächeln, zuflüstern. Ein bloss regelmässig-schönes Gesicht, ohne geistigen oder seelischen Ausdruck; eine Landschaft, von keinem Ideen- und Gefühlsspiele belebt und gehoben, somit untheilhaftig der Mitwirkung unseres geistigen Theils: wären sie wirklich schön? man wäre fast versucht, die Kälte, welche aus dergleichen, an sich vielleicht regelmässigen Schön-Objekten herweht, zu vergleichen mit der Eindrucklosigkeit des wahrhaft Schönen auf die Thiere, weil für diese hinter der

›rm kein geistiges Belebungsprincip, die Idee, ltet. Zu vergleichen wären solche von keiner ee zu belebenden Schön-Objecte mit Gegenden, e, mit Klopstock zu reden, in nächtlicher ille unbewohnt ruhn, von keines Menschen Stim- : je lautend, wo kein Todter je ein Grab er- :kt, wo keiner erstehen wird. Oder, um zu n gewöhnlichen Leben zurückzukehren: wie les wahrhaft Schöne entgeht dem an Geist und fühl Armen, der die Form nicht mit einer Idee eben, vergeistigen, ausfüllen kann?

Wozu nun all dieses? Zu zeigen, dass das Schö- schon bei seinem Durchgang durch die zwei ern Sinne und durch die selbstthätige Einbil- ıgskraft das sinnlich-wahrnehmbare Element mit :m geistigen zersetzet, und somit das Schöne leich sinnlicher und geistiger Natur ist. Der *chmack* nun, oder, das Vermögen das Schöne r Gattung zu erfassen und zu würdigen, ; auf demselben Grunde, einem sinnlichen geistigen, ruhen, auf Wahrnehmung und auf er Geistesthätigkeit.

II.

AEHNLICHKEIT UND VERWANDTSCHAFT DES SCHÖNHEIT- UND DES MORALISCHEN SINNES.

Blicken wir noch einmal flüchtig auf die Hauptwendungen des bisher zurückgelegten Weges. Das Schöne gilt uns als etwas für sich, und nicht bloss in der Einbildung Verhandenes, nicht bloss in der Anerziehung oder Dressur Begründetes. Wäre auch Letzteres, so dürfte dennoch die Weckung und Pflege des Schönheitgefühls wichtig sein. Das Schönheitgefühl ist ursprünglich, unmittelbar, allgemein und das Schöne wie das Schönheitgefühl macht vernunftgemässen Anspruch auf ein allgemeingiltiges Princip. Das Schöne hat Aehnlichkeit mit dem Angenehmen, mit dem Rührenden, mit dem Zweckmässigen, Wahren; es ist verwandt mit dem Sittlichguten. Die Grazie und das Erhabene, Hauptadern des Schönen,

hen ebenfalls, und tiefer noch in das Gebiet · sittlichen Güte hinein. Das Schöne hat eine ppel-Natur, eine sinnliche und geistige.

Setzen wir den Wanderstab voran: der nächste ihen-Punkt, den wir nun erreichen, ist die age: Was ist der Geschmack? diese Erörterung, lche, Angesichts so vieler, allgemein verbreite- : und geschätzter Schriften über diesen Gegen- ind, hier nur kurz seyn soll, führt uns dann imittelbaren Wegs zu dem Verhältnisse, worin is Gefühl des Schönen zu dem moralischen wie ch dem religiösen Sinne steht, und sonach zu ner, hoffentlich, festen Ansicht über den Ein- uss, welchen das Gefühl des Schönen auf die ttliche Vervollkommnung des Menschen ausübt.

Von dem *Schönen* hat der vorige Abschnitt eine Definition aufgestellt, es wurden nur einige einer Merkmale angegeben, und berühmte Aes- hetiker haben, an der Aufstellung einer runden, esten, unangreifbaren Definition des Schönen erzweifelt. Vielleicht gewinnt man nicht mehr ei dem Versuch einer regelfesten Definition des *Geschmacks.* Wie schon angedeutet, gilt er uns ls das Vermögen unserer Seele, das Schöne und rhabene zu empfinden und zu beurtheilen, und us der Betrachtung desselben ein unmittelbares Vohlgefallen zu schöpfen. Andere, von dieser nd jener Seite angefochtene Definitionen giebt es

in Menge, und das Schöne, die Grazie und das Erhabene sind richtig nnd würdig empfunden, beurtheilt und genossen worden von unzähligen Geistern, auch ohne Definition weder des Schönen noch des Geschmacks. Ja, die deutsche Sprache hat kaum seit hundert Jahren das Wort Geschmack in diesem Sinne.

Der Geschmack schöpfet sein freies, feingeistiges Wohlgefallen am Schönen, mittelst der sinnlichen Wahrnehmung durch Aug' oder Ohr, mittelst der Phantasie, des innern Sinnes, und einer ganz eigenthümlichen Geistesthätigkeit. Darum schrieben wir ihm (schon oben) eine sinnliche und geistige Grundlage zu. [Bei dem erblindeten Michel Angelo und dem blinden Thonbildner Gonelli vertrat der Tastsinn die Stelle des Schönheitsinnes Auge.] Ueberhaupt aber, wenn auch der Geschmack eine ganz besondere, selbstständige Kraft unsers Ichs ist, so wollen wir nicht vergessen, dass mehr nur die Schule, zum Behufe ihrer Erörterungen, die Seele in verschiedene Vermögen und Kräfte spaltet, das Leben aber so ziemlich von dieser Scheidung wegsieht. Mit allen diesen verschiedenen Anlagen, mögen sie mehr empfangend, mehr selbstthätig sich äussern, ist die Seele nur *Eine*, und die eine dieser Facetten des geheimnissvollen Spiegels » Seele " schleifen und poliren, heisst an der Politur des Ganzen

bilden. Theilen wir nun auch unsere geistigen efühle in sympathetische, intellectuelle, sittliche, ligiöse und ästhetische, so heben wir darum och nicht die Verflechtung des einen mit den ndern auf, und räumen auch ihnen, einzeln geommen, ihren Antheil an der Heran- und Ausildung des Karakters im Ganzen, der Seele in mpfindung, Denken und Handeln ein. So übt nd stärkt der Fechter zunächst sein Aug' und einen Arm, und stählt und schirmt damit den anzen Körper.

Und wahrhaftig, nicht gering ist hierbei der Antheil, die Bestimmung des Geschmacks. Weit unugänglicher dem Wahren und Guten ist der Mensch ohne Geschmack. Wie der Mensch, desen körperliches Gefühl zu wenig reizbar ist durch ngeborne oder selbstverschuldete Apathie, barchen und rauhen, zu menschlicher Geselligkeit ngeeigneten Karakters ist, sich selbst und Andern ast und Qual: so wird auch der Geschmacklose cht nur in ästhetischen Dingen, sondern in seir ganzen Denk-, Empfindungs- und Handlungsise eine ungesellige, menschenfeindliche Härte zein, und statt den edlern Lebensreizen Altäre zu uen und Opfer zu bringen, noch Anderer Opr stören, die Altäre verachten und gefährden. h stimme ein in Sulzer's Worte. » Der Gehmack ist im Grunde nichts Anders, als das in-

nere Gefühl, wodurch man die Reizung des Wahren und Guten empfindet; also wirkt er natürlicher Weise Liebe für dasselbe. Zugleich erweckt er Gefühl für Ordnung und Uebereinstimmung, Widerwillen und Verachtung gegen das Schlechte, Unordentliche und Hässliche. Der Mensch, in dessen Seele der gute Geschmack seine völlige Bildung erreicht hat, ist in seiner Art zu denken und zu handeln regelmässiger, angenehmer und gefälliger als andere Menschen.... Ihm eckelt... vor allem Platten, Kleinlichen und Gemeinen- in Gedanken und Handlungen." .... » Ein kleiner, bloss subtiler, oder gar ein verkehrter oder verdorbener Geschmack, sind auch für das sittliche zu klein oder gar verderblich." .... » Wahre Bildung des Geschmacks ist eine grosse Nationalangelegenheit. Der Geschmack vollendet, krönt und schmückt erst die Eroberungen der Vernunft und der Sittlichkeit. Die höhern Wissenschaften mildern bei weitem weniger den Karakter und die Sitten, und auf einmal bei Wenigern, als der Geschmack." In diesen, hier absichtlich abgekürzten Stellen wie in so vielen andern bei Sulzer, Schiller, ist doch hoffentlich der Zusammenhang des *Geschmacks* mit der Kultur der Vernunft und des *sittlichen Gefühls* genugsam bezeichnet, also auch der Einfluss des Gefühls des Schönen auf die sittliche Vervollkommnung!

icht nur das Leben Einzelner, auch das Le-
ganzer Völker kann uns diesen Zusammen-
g des Schönheitgefühls und der practischen
nunft bezeugen. Die Athenienser, unter allen
kern des Alterthums das ausgezeichnetste in
pfindung und Hervorbringung des Schönen,
en auch das einzige, welches auf einem öffent-
en Platze seiner Hauptstadt dem Erbarmen oder
leid einen Altar errichtet hat. Dieselben Athe-
haben auch hie und da ihre uneigennützige
freude an dem Wohlergehen und an den Trium-
n anderer Völker bethätiget. Die sympatheti-
en Gefühle hängen nämlich mit der ganzen Or-
isation zusammen, wie auch das Gefühl des
önen; daher die Beweglichkeit, das Hervor-
mende, der Erguss in Worte, Thränen, Hand-
gen, Gebilde; immerhin ein natürliches An-
hen der Herzensgüte. — Ganz anders zwei
ere griechische Völker, die Aetolier und die
rtaner. Beide stehen mit besonderen Brand-
en unter den Völkern des milden griechischen
imels und des freien Bodens vor uns: die
olier nur als roh und wild; von ihnen lächelt
keine Spur von Pflege des Schönheitgefühls.
Spartaner proscribirten verfassungsmässig die
ge des Schönen, sie traten verfassungsmässig
nschenwerth und Menschenwürde in Staub, ihre
end tödtete, mit des öffentlichen Gesetzes Er-

laubniss, die Sklaven zu Tausenden; sie empfanden und thaten wie die Hunnen und Mongolen, und das zur Zeit als Anakreon sang, und Phidias und Perikles den Olymp auf die athenische Erde herabzogen und Gebilde von Menschenhand mit himmlischem Liebreiz und mit Götterhoheit umgaben. Die Spartaner lebten, — wenigstens nach unsern Begriffen, — ohne persönliches, häusliches und staatliches Glück, die Ehe war ihnen eine blosse Zeugungsanstalt, ein, — man schaudert es auszusprechen — ein Menschengestütte zu blos politischem Zwecke! Dort wucherten Tücke, Treulosigkeit, Sittenverderbniss, Isolirung von andern schön blühenden Zweigen des besondern und des allgemeinen Menschenstammes, Tyrannei in jeder Form; sie waren, zur Zeit ihrer rohen Blüthe, gefürchtet, gescheut, ungeliebt, unbedauert gingen sie unter; der Athener fand auch im Verfall, im schwerverschuldeten Versinken noch Theilnahme.

Kehren wir von diesen, auch weltgeschichtlich erwiesenen, Früchten des Schönheitgefühls zurück zu weiterer Erörterung des Gefühls selbst. Bisher wechselte ich den Ausdruck Geschmack und Schönheitgefühl, als wenn beide Gleiches bedeuteten; es ist nicht ganz so, und es verhält sich damit ungefähr wie mit Einbildungskraft und Phantasie. Das *Gefühl des Schönen* oder Schönheitgefühl

ag uns, wenn wir schärfer darauf sehen, nur e natürliche Anlage bezeichnen, das Schöne zu npfinden und zu beurtheilen, der *Geschmack* er glänzt und herrscht als die Ausbildung jener aturanlage. Der Ausgangspunkt ist sonach die atürliche Anlage, das Ziel selbst ist der Gehmack, oder das gesteigerte, aus, wenn auch icht immer *deutlich* erkannten Gründen, zum elbstbewusstseyn erhobene, motivirte Gefühl. Auf eine wahre Höhe gebracht, müsste der Geschmack, usser dem total-und theilweisen Eindruck des Gechmacks-Objektes, das ästhetische und logische, as subjektive und objektive, das praktische (oder echnische, positive) Moment — letzteres nur in Objekten der Kunst, erkennen. Wir aber, bei unserer Hauptfrage, sehen ab von diesem Höhenpunkt, als von dem eigentlichen Kunstsinn, und sogar vom eigentlich-sogenannten Geschmack, und haben beim Verfolg unserer Aufgabe nur das *gebildete*, aber nicht das *ausgebildete Gefühl des Schönen* zum Augenmerk.

Ebenso müssten wir, bei strengerer Ansicht auch ur des letztern, nämlich des *Schönheitgefühls*, nterscheiden zwischen ihm und dem *Schönheitsrieb*. Jenes ist mehr empfangend, findet aus dem on Andern Geschaffenen mehr nur das Schöne eraus; oder legt es hinein, ist sonach passiv und och nicht ohne Selbstthätigkeit. Der Schönheits-

trieb aber ist mehr activ, in so fern er das Schöne selbst, je nach der Weise und den Mitteln der gewählten Kunst, hervorruft. Natürlich war er anfänglich auch passiv, im Belauschen der Natur, der schon geschaffenen Kunstwerke. Sokrates hat sich nur den Schönheitsinn zu-, den Schönheitstrieb abgesprochen. Auch von letzterem, als dem minder allgemeinen, freilich auch dem schönern und köstlicheren Angebinde des Menschen, blicken wir bei unserem Untersuchungsgange ebenfalls weg, und immer nur auf das gebildete Gefühl des Schönen hin: was für unsern Zweck von diesem, gilt ja um so mehr auch von jenem. Ebenso lässt sich auch der mehr passive *Sittlichkeitsinn* von dem mehr aktiven *Sittlichkeitstrieb* unterscheiden. Der Eine empfindet und preist das Gute, das er in der Gesinnung und im Thun Anderer sieht, ohne sich selbst zum Gleichen zu erheben. Des Andern Gesinnung strahlt in Handlungen und in dem ganzen Karakter aus. Auch des Ersteren Passivität ist nicht ohne Selbstthätigkeit schon durch das, was er in die Sinnes- und Handlungsweise hineinlegt, wie er sie commentirt. Gutes und Schönes empfangen ihren mehr oder weniger vollkommenen Commentar von den Geistern, an denen sie vorüberziehen, anstreifen, sich ansetzen; in der Art und in dem Maasse, das Schöne, das Gute zu fühlen und zu deuten,

egelt sich die Art, das Mass der feinen, der lichen Bildung eines Ieden.

Wie mit dem Sinn für Wahrheit und Sittlichkeit, hält es sich auch mit dem *Schönheitsinn:* mit a nämlichen Recht ist dieser, wie jener, eine *neinsame Naturanlage* zu nennen, trotz aller nahmen. Die Naturanlage, das Schöne aufzuen und zu schätzen, ist in den Völkern und ividuen verschieden, mangelhaft oder in gutem, lgreichen Maasse zugetheilt, durch äussere oder ere Organisation. Dazu kommt noch der rela- Mangel oder Vorzug an Uebung und Erzieg des Schönheitsinnes. Anerzogen und angeübt kann er nicht werden, wo ihn die Natur verert hat. Individuen, denen eine sorgfältigere ehung geworden, können, ohne jene Naturan-, wohl vom Schönen zu sprechen, Schönes copiren wissen; ihre Urtheile sind jedoch nur orie, Mechanismus, Dressur. Bei neuen, unereten Erscheinungen stutzen sie, wissen weder noch Bescheid. Wo aber auch die Naturansich findet, kann er durch Theorie und Bei-, durch eignes Meinen und Ueben sich unge- verbilden und verzerren, oder der edle n mag sich zum mächtigen, ganze Nationen Zeitläufe herrlich beschattenden und erquiden Baum entfalten.

ne besonders anziehende und erfreuliche Aehn-

lichkeit des Schönheit-und des sittlichen Gefühls ist ihrer beider *mittheilende Natur:* sie erweitern gern die Sphäre der eignen innern Regsamkeit, schliessen nicht vom Glücke des Besitzes, des Mitgenusses aus, beneiden nicht, zerstören nicht, um allein die Freude, den Ruhm ihrer Errungenschaft, ihrer Liebe zu geniessen. Im Gegentheil, der Theilnehmer, der Mitgeniessenden gemehrte Zahl ist ihr Wunsch, ihr Streben. Die Urheber schöner Gebilde vollends leben, wie die Urheber hoher sittlicher Gebilde, nicht nur in sich selbst allein, sondern in allen verwandten Seelen, die mit ihren Werken in Berührung kommen, sie wirken in denselben durch unabsehbare Reihen, durch ungezählte Weltalter entlang und kräftig. Der physische Genuss ist auf den Geniesser eingeschränkt, durchweg intransitiv.

Die *Sprache*, dieses älteste, feinste und bezeichnendste Gewebe unserer Ahnungen und Erkenntnisse, spiegelt den *Zusammenfluss* des Schönheit- und Sittlichkeitgefühls vielfach ab. » Schön " heisst uns ja so oft eine gute, edle Rede, » schön" eine edle Handlung, » schön" eine möglichst vollkommene, sittlich-graziöse Johannes- oder Fenelons-Seele. Das helle, freundliche, wohlthätige Licht heisst uns schön, das Finstere, Dunkle, Nächtliche ist das sprachliche Gewand für das Böse, bei Natur-und

ivilisirten Völkern, bei den Licht verehrenden ...ersen, bei Hebräern und Christen. Sogar die ...eister, welche zeitenweise dieser irdischen Ordnung der Dinge zu entschweben und auf einer höhern Sprosse der Jakobsleiter sich zu wiegen scheinen, die Somnambulen, bezeichnen manchmal das Gute als hell, das Nichtgute als grau, das Böse als schwarz. Mit dem Ausdrucke für das ästhetisch- Hässliche, » Schmutz," belegen wir das unselige Haften des moralischen Sinnes am niedrigen Erdengute, und Bilder des schönen Mai's umdunkeln uns, wenn wir von den edelsten Worten, Empfindungen und Thaten sprechen als von » *Blüten* " der Humanität.

Genug von der Verwandtschaft des Gefühls des Schönen mit dem sittlichen Gefühle. Noch ein Wort über die Verwandtschaft des ersteren mit dem *religiösen Gefühl.* Ist Religion das Verhältniss der Menschen, als Vernunftwesen, die noch auf der Erde wallen, zum Ewigen, Unendlichen, Göttlichen und zu Gott: so bezeichnen religiöser Sinn und religiöser Trieb die passive und selbstthätige Empfänglichkeit der Menschenseele für die Ahnungen, Gefühle, Offenbarungen des Ewigen, Unendlichen, Göttlichen und der Gottheit, das Sehnen und Streben, dergleichen Ahnungen in uns zu wecken, festzuhalten, auszubilden und zu bethätigen, das Göttliche, den Gang, den Willen

der Gottheit in der Natur und im menschlichen Leben zu erfassen und selbstschöpferisch wieder auszuprägen. — Hat nun nicht jederzeit die, nach Daseyn oder nach Entwickelung, junge Menschheit Alles, was in der Natur mächtig und herrlich-schön erscheint, als wie das Meer, und die Ströme, Erdbeben und Vulkane, Blitz und Donner, namentlich die Herrlichkeiten des gestirnten Himmels, als die Abbilder, die Strahlenschimmer, oder als die Sitze der Gottheiten, ja als die Gottheiten selbst, verehrt, angebetet, nachgebildet, hat der Mensch nicht von jeher diese seine Bilder vom Göttlichen und von der Gottheit mit dem schönsten Gewande, mit der reichsten, vollkommensten Form bekleidet, die der Schönheitsinn dem religiösen Sinn erschliessen mochte? Hat der unverdorbene Mensch je das Schöne vom Göttlichen, das Göttliche vom Schönen getrennt? Wann werden wir Christen des 18ten sogenannten philosophischen, und des 19ten, des politischen und kalkulirenden Jahrhunderts, wann werden wir von den Seligkeiten religiöser Empfindungen und Gedanken leichter, öfter, unwillkührlicher überschattet, als wenn wir dem Schönen und Erhabenen in der Natur und in der Kunst gegenüber stehen? Begrüssen wir in der Morgen- und Abendröthe mehr das physische Moment, die vom Strahle der nahenden oder

bgesunkenen Sonne malerisch gefärbte Luft,
: mehr die Zeugen der göttlichen Urschöne?
ler Sonne mehr den, etwa elektrischen, Feuer-
, oder die Herrlichkeit und Majestät Gottes?
Monde mehr den Trabanten der Erde, oder
Freundlichkeit Gottes? In dem Saale, welcher
mitten unter gediegenen Werken des Pinsels,
Meissels oder der Töne umfängt, staunen wir
Verherrlichung der göttlichen Urschöne im
schen-Genius an, wir verehren im Menschen-
e Gotteswerk; und, » haben auch geistreiche
er über ein Jahrtausend lang vor den Wer-
ihrer eigenen Künstler, vor Bildern von Mar-
und Erz als vor Göttern geknieet," so gel-
etzt, über anderthalb Jahrtausende, die Hul-
gen dem schaffenden Genie des Menschen-
s, und, bei allen Besseren, zugleich in stil-
eier Dem, der das Ohr gepflanzet, der das
gebildet hat. Da, wo Natur- und Kunst-
les höherer Ordnung auf uns eindringet, deh-
n Wonnegefühl unsere Arme aus wie zur Um-
g des Menschengeschlechtes und der Schöp-
erweitert sich unsere Brust und unwillkühr-
ntwindet sich ihr der Name des wahren Ur-
s des ergreifenden Schönen: » o Gott, Gott!"
erst inmitten des Gefühls, welches in solche
ht ausbricht, verklären sich in uns die Na-
ınd Kunstschönheiten zu ihrer höhern, äch-

ten Weihe, zerreissen, wie durch Blitze, die W
ken, die uns den Himmel, das Unendliche, E
ge, Göttliche, verhüllten.

Diese Erregbarkeit des religiösen Sinnes mi
seinen Ahnungen und Hoffnungen beim Anbl
des Naturschönen, diese Weihe des Schönhei
fühls durch das religiöse sprach der denkende M
sias-Sänger in seiner Ode auf den Zürcher-
aus:

> Schön ist, Mutter Natur, deiner Erfindung Pracht
> Auf die Fluren verstreut; schöner ein froh Gesicht
> Das den grossen Gedanken
> Deiner Schöpfung noch einmal denkt."

Gesellet sich, nach dem Vorigen, das Schönh
gefühl leicht und gern zum religiösen und z
es den Himmel über uns, unwillkührlich und
jeher, in den Himmel seiner Gebilde herab;
sucht dagegen die Religion eben so eifrig
Bund und Beistand des Schönen: die Wirks
keit dieser Allianz, der religiösen und ästhetis
Gefühlverschmelzung, ist unermesslich. Der Men
welcher den Abend zuvor im unreinen Sinne
nuss oder in Planen und Thaten des Verbrec
sich entweiht, gehe am Morgen, wann die S
für den neuen Tag, noch eine unbeschrie
Tafel, dem Ernsten und Guten offener da
am hohen Dom vorüber, der ein zweiter Hi
gegen den Himmel emporsteigt; oder der M

auf dem Wege zum Bösen, gewahre am dunkeln Abend die von tausend Lichtflammen im Tempel erleuchteten Fenster des Münsters, sein Ohr vernehme die frommen Choräle, die durch die weiten Hallen wogen und von der tausendstimmigen Orgel gestützt, vergeistigt, emporgeflügelt, den Preisgesang der Chöre des Himmels nachahmen; er trete zu den Bildern der in Entzücken und Anbetung hingesunkenen und aufgelöseten Engel und Heiligen: welche Bewegung, welch Schwanken in seiner Seele! Der Engel des Guten erfasset ihn warnend und strafend, der Dämon des Bösen zieht sich, jedenfalls nur mit halbem Sieg, zurück. Würde der Eindruck profaner Kunstwerke, oder eines zu wissenschaftlichen Zwecken bestimmten, auch grossen und imposanten Baues, einer Bibliothek, welche doch ein altägyptischer König » Seelen-Arzneianstalt " genannt hat, mit dem Eindrucke der mit dem Kunstschönen verbündeten Religion zu vergleichen seyn?

Sammeln wir nun, zu gedrängter Uebersicht, die in Abschnitt I und II zerstreuten Hauptzüge, worin der Sinn für das Schöne und der für das Sittliche zusammengränzen und übereinkommen, und wir finden: beide sind dem Menschen eingeboren, unmittelbar wirksam, ein allgemeines Weihgeschenk; beide sind unendlich abgestuft, sehr oft in ihrer Ab-und Ausartung fast unkenntlich, aber

unvertilglich, immer wieder auftauchend, unendlicher Vervollkommnung empfänglich, idealisch; beide machen, trotz aller Schwierigkeit wegen ihrer und ihrer Objecte Vielgestaltigkeit, dennoch vernunftgemässen Anspruch auf Allgemeingiltigkeit; beide erscheinen theils als mehr empfangender Sinn, theils als mehr selbstschaffender Trieb; beide haben eine mittheilende, transitive, menschenfreundliche Natur; beide verschmelzen gern und leicht mit dem religiösen Sinn, und dieser, gepaart mit dem Schönheitsinne, entfaltet eine unwiderstehliche Macht. Der Sprachgebrauch und die Völkergeschichte beurkunden dasjenige Band, welches die beiden Gefühle umschlingt.

Haben wir hiermit den *allgemeinen Zusammenhang* des Schönheit- und sittlichen Sinnes betrachtet, so wollen wir noch *einigen Wurzeln* nachgraben, welche jenen Zusammenhang begründen, und zu diesem Zweck das gebildete Gefühl des Schönen, gegenüber den Werken der schönen Kunst oder der schönen Natur betrachten. Welch eine vielseitige, welch eine feine, edle Thätigkeit und Empfänglichkeit des Schönheitsinnes eröffnet sich da, wenn man auch nur einen Theil des weiten Schönheitgebietes in's Auge fasst! wie viele Saiten werden da berührt und klingen! und so viele geistige Vermögen, nur einigermassen gepflegt und harmonisch gebildet, sollten ohne mächti-

gen Einfluss auf die sittliche Vervollkommnung seyn?

Hier entzückt das Ohr der sanfte Gang der Melodie, der rasche Fluss, der wogende Strom der Töne, die Angemessenheit, das Leben der Zeitmasse, der Tonfiguren, in den so unendlich bunten Gefühlen, Situationen, Karakteren; das Ohr, der Schönheitsinn durch das Ohr, richtet über das Ergebniss einer eigenen Grammatik, Rhetorik und Poetik der gefühlvollsten aller Künste, von welcher man nicht recht weiss, ob sie der Nachklang einer überirdischen Vergangenheit, oder die Ahnung unserer einstigen Verklärungssprache sei.

Dort urtheilt das Auge, der Schönheitsinn durch das Auge, über Linien und Figuren, über Farben, Lichter und Schatten, in Bildern der organischen und unorganischen Natur, in Gebilden der Phantasie oder aus der Wirklichkeit, nach ungezählten, möglichen, combinirten, idealisirten Körper-, Geistes- und Gemüthszuständen, über den Grund- und Spezialton aller Zeitalter und ihrer hervorstechenden grossen, liebenswürdigen, schreckenden Hauptgestalten und Begebenheiten. Was nur immer in Wahrheit und Dichtung, in Fluch und Segen, in Himmel und Hölle eine sichtbare Form annehmen kann, führt die Zeichnung, der Meissel, der Pinsel, der Grabstichel vor das Au-

ge, damit es über Angemessenheit, Richtigkeit, Ebenmass, Harmonie und Schönheit entscheide.

Und wie soll ich die Umrisse der Sphären zeichnen, worin die redenden Künste sich bewegen können? Von keinen Schranken umschlossen, wie die Künste für das Sicht- und Hörbare, wenden sie sich an alle Vermögen des Menschen, an seine Erkenntniss, sein Gefühl, sein Handeln im Begehren und Verabscheuen. Nicht nur wissen, empfinden und wollen soll der Hörer, soll der Leser, *was*, sondern auch *wie* eben jetzt der Künstler weiss, empfindet und will. Mit Wohlgefallen soll der empfangende Schönheitsinn dem gebenden folgen durch alle Gebiete wirklicher und imaginativer Lust und Unlust, soll aus der eignen Fülle seiner Phantasie, seiner Ideen und Empfindungen selbstschöpferisch seine reichen Schätze zu dem zur Schau ausgelegten Marktschatze des Künstlers fügen, und über dem Reichthum des Gehaltes auc nicht die Form zu beurtheilen vergessen, in d Korrektheit, Lebhaftigkeit, Anmuth, Kraft v Würde der Sprache und Bilder, in Anordn und Proportion, in Zweck und Mitteln.

Welch ein unermesslicher Spielraum des Sc heitsinnes auch nur in diesen paar kaum sk ten Feldern unsers Geistes! einem Geiste, de an solchen Eindrücken und Leistungen er gebildet, geübt hat, muss die *Bahn des Sit*

leichter und fester zu betreten seyn, sein sittliches Können hängt nur von seinem Wollen ab, der Einfluss des Schönheitgefühls auf die moralische Vervollkommnung ist unläugbar, ist allseitig, unbegränzt.

Denn: hat ein, durch solche Wahrnehmungen, Uebungen und Genüsse aufgenährter und erstarkter Sinn nicht meist ein *uninteressirtes Wohlgefallen* kennen und empfinden lernen? vergass er, in das Schöne der darstellenden Töne, Figuren und Farben, des harmonischen Wortes vertieft, nicht fast immer die Frage der materiellen Menschen: » cui bono?"

Muss sein Sinn für *Ebenmaass*, das heisst, für das richtige Grössenverhältniss der Theile zu einander und zum Ganzen, für die proportionirte Ausarbeitung und Vollendung des Kleinsten wie des Grössten; muss sein Sinn für Uebereinstimmung, Symmetrie, Eurhythmie, und wie die Tugenden des schönen Werkes noch mehr heissen, auf das sittliche Element des Schönheitfreundes nicht diejenige Wirkung ausüben, welche die Alten, wenn auch mit einiger Uebertreibung, von der Musik rühmten: Beschwichtigung, Zügelung und Läuterung der Affekte und Triebe; also hier stetes Beziehen des Theiles auf das Ganze und umgekehrt, Empfinden und Abwägen des Richtigen, Schicklichen, Gemässigten, Wohlanständigen

im Sprechen, Gestikuliren, in körperlicher Haltung? etc.

Selbst schon der Begriff » *Wahrheit* " in Beziehung auf das Schöne, welche köstliche Eigenschaften umschliesst er? welche wesentliche Fehler schliesst er aus! alle Uebertreibung, alle Schminke; und Angemessenheit, Eleganz, Grazie, die höhere Harmonie können nur mit der *Wahrheit* bestehen. Darum fehlen diese Tugenden den Werken der späteren Griechen und Römer, darum sind sie uns durch Excessive ihrer Formen widerlich: denn ihre sittliche Kultur war innerlich faul, corrupt, sie war nur hohler Schein und Lüge: mit der Wahrheit der Tugend und Freiheit war auch die ästhetische Wahrheit von ihnen gewichen.

Endlich schliesst sich an die Pflege des äussern und innern Schönheitsinnes, an dieses Gefühl für ästhetisches Ebenmaass und für ästhetische Wahrheit noch die Pflege des Sinnes für das *Feine, Edle und Erhabene.* Das Feine, Edle und Erhabene durchziehen, wie auch ihre Gegensätze, Rohes, Gemeines und Niedriges in so manchen Werken unglücklicher Zeiten oder einzelner bedauernswerther Unglücksgenien, wie feines Geäder die Schöpfungen des ächten Talents, und zwar hinsichtlich ihrer Objekte wie der Behandlung. Wo ein solch feiner, edler und erhabener Sinn immerfort und im-

:unverkennbar, bei Geber und Empfänger des
iönen hervortritt, da muss er angeboren seyn:
iehung, Dressur, Mühe des Studiums können
nicht aneignen. Aber der angeborne Keim
in ausgebildet, der schwache kann gestärkt wer-
i. Hievon gilt des römischen Dichters Wort:...
ngenuas didicisse fideliter artes, emollit mores
sinit esse feros." — Wie wichtig in unserer
it, bei dem Heranwachsen der jüngeren Gene-
ionen unter politischen und socialen Gährun-
ı, bei abnehmender, fast ersterbender Religiosi-
— sie verkeimt unter den stäten Angriffen der
sse und der Kunst selbst! — unter meistens
teriellen Geistes- und Gemüthsrichtungen.

Es ist, leider, nur zu oft der Fall, dass die
isten in der Pflege und Uebung des Schön-
tgefühls (wie der übrigen Seelenvermögen) auf
bem Wege, oder nicht einmal, stehen bleiben,
l nur theilweise ihre Naturanlage, nicht den
sammtadel der geistigen Menschennatur zu cul-
ren bemüht sind: sie gleichen dem geschick-
Erbsenwerfer, der vor Alexander dem Gro-
ı seine Fertigkeit produzirte und von ihm den
dienten Ehrensold erhielt..... Es ist, leider,
zu wahr, dass Kultur des Schönheitgefühls
ı oft feindlich trennet vom sittlichen Gefühl,
Sinn für reine Formen- Schönheit und für
nmaass nicht im mindesten den sittlichen Zu-

III.

HEMMNISSE UND FÖRDERUNGSMITTEL DES EINFLUSSES DES SCHÖNHEITGEFÜHLS AUF DIE SITTLICHE VERVOLLKOMMNUNG DES MENSCHEN.

Das Schöne, das Anmuthige, das Erhabene umgibt uns überall, den Reichen wie den Armen, den Gebildeten wie den Unwissenden und Rohen. Dieser Gottesquell reiner, beseligender Anschauungen, Empfindungen und Neigungen sprudelt Jedem, labt, stärkt, erhebt, vergeistiget Jeden, der nur sehen, hören, empfinden, geniessen will. Abgesehen von den Schöpfungen des *menschlichen* Schönheitsinnes, hat allein schon die gütige *Natur*, sie zuerst, von jeher und überall, in organischen und unorganischen Gebilden, in der Blume des Feldes, im Dome des Himmels, diesen Gottesquell mehr vervielfältigt auf Erden als selbst die Wasserquellen. Wie kommt es denn, dass verhältnissmässig so wenige der Men-

ıensöhne, die doch alle und immerfort der La-
ng, der Aufrichtung bedürfen und darnach
hzen, oder dass so viele, aber unwirksam, den
ıtlichen Born trinken? gefühllos oder nur halb-
reut durch die an geistiger Erquickung so rei-
:, so schöne Natur, so lebenvolle Kunstwelt
ıern? Es muss in den menschlichen Einrichtun-
, in der Erziehung von Jung und Alt ein Feh-
liegen, der die Freudenquelle stopft, das
nmelswasser trübt. Ueberall Töne, Farben:
ıönheit beweglicher und fester Formen, von
ı Urquell der Schönheit uns zur Freude, zur
edlung, zu unsern Füssen, über unsern Häup-
ı ausgestreut, von gottbegeisterten Menschen,
h vermehrt, und dennoch so viele Anzeichen
r Armuth an Genüssen des Schönen, Armuth
moralischen Früchten der dem Schönen ent-
imenden Beseligung! Das scheint eine unläug-
e Thatsache.

Venn » die Moralität nicht nur die Frucht al-
Civilisation, sondern auch ihr Prüfstein ist;"
ın aber ohne Moralität kein wahrer Lebensge-
s denkbar ist, also auch kein wonniges Ge-
l des Schönen, so müssen wir bei der vorer-
ınten Armuth an durchgreifenden Genüssen
Schönen und ihren moralischen Früchten
l eingestehen, dass unsere gepriesene Civilisa-
noch wenig gethan habe, um diesen edlen

Lebensbrodbaum zu allgemeinerem Gedeihen zu bringen.

Dieser Lebensbrodbaum, Genuss des Schönen und sittliches Handeln, wurzelt und wächst nur in wahrer Geistesbildung, deren Anfang der *Unterricht*, deren Fortsetzung die *Lektüre*, und deren Vollendungskrone *Kunst*, *Philosophie* und *Religion* sind. — Einen Blick auf diese drei Stufen!

Was thut noch bis zu dieser Zeit der Unterricht, welchen der grösste Theil der civilisirten Bevölkerungen erhält, das heisst, erhalten sollte, für die Weckung und Pflege des Schönheitsinnes? Abgesehen davon, dass noch kein einziges Land, selbst in den gepriesensten Volkschulländern, eine wahrhaft genügende Zahl von Volkschulen für die Kindermenge und für die Menge der Alters- und Bildungstufen aufweisen kann: was bietet denn die Volksschule dem Schönheitsinne? höchstens eine, noch nicht lang eingeführte Gesanglehre, die aber noch nicht bis zu einem gewissen Grad von allgemein-schönem Volks- und Kirchengesang der respektiven Gemeinde durchgedrungen ist. Noch nirgends eine durch die ganze Schule weg erkennbare schöne Handschrift, kein Element der Lineal-Zeichnung, kein schönes Lesen, keine Bildung zu guten, angenehmlichen Vorlesern. Wie vieles liesse sich von allgemein gewordenen schönen Lesen guter, rührender, erhabener, aber *wahrer* Erzählungen,

vom allgemeinen schönen Gesang *guter* Lieder erwarten! — Wohl aber steht noch da der ärmlich bezahlte, mühebeladene Schulmann, in finsterer, dumpfer, nackter Stube hausend: die Wichtigkeit seines Berufs, die Heiligkeit der Schule stehen auf dem Papier, nicht in der Wirklichkeit (1). Die Schulräume sind mit keinem schönen, sinnvollen Bilde geschmückt: Sonne, Licht, Reinlichkeit — *drei Anfangspunkte der ästhetischen und moralischen Kultur*, — dringen nur ausnahmsweise in dergleichen Gemächer; so wie Würdigung und verbessernder Besuch von Oben. *Von hier soll das Gefühl des Schönen unter die Mehrzahl ausgehen?*

Von der Volkschule fordern wir, wie aus dem Gesagten erhellet, nur Weniges für die Weckung des Schönheitsinnes, dieses Wenige aber ist möglich. Denn nicht die ästhetische, sondern die sittliche Kultur ist das vorzügliche, erste, unerlässliche Bedürfniss der Millionen.

Die sogenannten *Bürger-* und *Realschulen* u. s. w. leisten theils wenig mehr als die bessern Volkschulen, theils ist ihr Ziel hauptsächlich das Realwissen. *Knaben* und *Töchter-Institute* haben mit dem endlos gegliederten Lehrstoff jede Stunde oh-

(1) Es wird hier nicht verkannt, was hiefür da und dort geschehen. Aber noch immer kein Verhältniss zu 220 Millionen Europäer.

nehin angefüllt: für das Schönheitgefühl bleibt so gut wie Nichts; möchte es nur mit der sittlichen und religiösen Erziehung tiefer, wirksamer bestellt sein! Besonders müssten Töchter, als die einstigen Mütter und Erzieherinnen, sie, die den einstigen, unausbleiblichen Verlust der äusseren Schönheit durch Anmuth des Geistes, durch ästhetische und sittliche Grazie und Würde sich und den Ihrigen ersetzen sollen, dem Schönen durch gutes Lesen *guter* Lesestücke, durch eine zweckmässige, kurze, eindringende Lehre und Mustersammlung des Schönen in Schrift, Wort, Bild und Geschichten zugebildet werden. Verweilen wir nicht bei den, noch lange bloss frommen Wünschen!

Die *Gymnasien* oder *Gelehrten-Schulen* waren bisher nebst den eigentlichen *Kunstschulen*, die einzigen Lehranstalten, worin etwas für den Schönheitsinn gethan wurde, doch in Gymnasien mehr nur für das Schöne der redenden Künste. Aber schon lange dauert, in Bezug auf diese Schulen, der Kampf des Realismus mit dem Humanismus: ersterer gewinnt immer mehr Boden, und der Schönheitsinn wird dann immer mehr nur mittelbar, enfernt, nicht methodisch und unmittelbar bearbeitet werden. Wege zum Schönen wären: fleissige, geordnete Uebung des freien und gebundenen Zeichnens, unter besser gewählten, besser bewachten, besser bestellten Lehrern, nach bes-

rn Methoden und Vorbildern; durch Ordnung
nd Zucht der Jünglinge in ihrer Arbeit, Sprache,
leidung, Sitte und öffentlichem Erscheinen; durch
ehr *geistiges* Eindringen in die Werke der Al-
n als durch altfränkisches Phrasen- und Ver-
drechseln; durch Aufnahme der Gymnastik
it Auswahl und guter Leitung, durch Bekannt-
haft mit dem Besten der schönen Nationallite-
tur; durch Hervorhebung der grossen Momente,
r sittlich-ehrwürdigen Karaktere des eigenen Vol-
s, nicht nur der alten Völker; durch Belebung
eser geschichtlichen Sitten-Haltpunkte mittelst
emälde, Kupferstiche u. s. w. in den Lehrsälen;
idlich durch Belebung des Sinnes für die schö-
Natur. — *War es bisher so?*

Die *Hochschulen*, namentlich in kleinern Städ-
ı, haben unstreitig bisher den Schönheit- und
n sittlich-religiösen Sinn nur wenig geweckt
d gepflegt. Wie selten sitzet auf dem Lehrstuhl
r Aesthetik ein Conz, ein Joh. Georg. Ja-
bi, welchen die ästhetische und sittliche Grazie
bst zu ihrem Priester geweiht hatte! In den
rlesungen über die klassischen Alten wird mehr
n Buchstaben, der Textkritik, den Schicksa-
des geschriebenen Klassikers nachgegangen, als
ı Schönen in Geist und Gemüth: den Homer
jeder vor sich, und demnach des muthwil-
n Alcibiades unästhetische Rüge gegen jenen

unästhetischen Knabenlehrer nicht zu fürchten; aber Homer ruht da nicht in dem kostbaren *Königskästchen:* der lebendige, rege Schönheitsinn, die Seele, fehlt der Erklärung. Die in den Universitätskatalogen immer mit-angeführten Lehrer der schönen Künste finden nur den allerspärlichsten Zuspruch, und die Facultätsmänner haben mehr von den Studien des Schönen gleichsam von » Allotrien," abgehalten als dazu ermuntert; ihnen selbst hatte ja die Muse des Schönen nie gelächelt.

An jeder Hochschule sollte dem Aesthetiker eine, wenn auch nicht zahlreiche und kostbare, doch gewählte Sammlung von Kunstwerken zu Gebot stehen um seine Lehren zu veranschaulichen. Preise sollten den akademischen Jüngling zum Schönen spornen, wie, hie und da, zu wissenschaftlichen Abhandlungen; dessgleichen Musikfeste, etc. *War das bisher so?*

Die Zöglinge der eigentlichen *Kunstschulen* haben bisher mehr nur zeichnen, nachbilden, mit Pinsel, Meissel u. s. w. übersetzen lernen, als ihren Geist, ihre *Seele* mit Bildern und Ideen geistiger und sittlicher Grösse und Schönheit bereichert und befruchtet, als mit gediegener Kenntniss des edelsten Menschen- und Bürgerthums, der edelsten Klassicität nud Nationalität sich selbst zu einer freien, selbstständigen Auswahl aus dem unerschöpf-

hen Buche der Natur und der Geschichte be-
iiget und entwickelt. Finden wir nicht mei-
ns die Zöglinge solcher Kunstakademien leer von
iem, lebendigem Volksgeist, leer von ästheti-
er und sittlicher Grazie in ihrem Aeussern und
nern, leer vom Glauben ihrer Väter, von den
geisterungen und Entzückungen der Religion?
hin, dahin müssten sie zurückkehren, wollen
den befruchtenden Himmelsthau zu originaler,
lich- und gemühtlichwirksamer Originalproduk-
ität trinken.

Zu diesem Zwecke erscheint als Hauptbedürfniss
er Kunstschule ein beredter Lehrer, welcher
gutgewählten, *freien* Vorträgen die Kunstzög-
ge in die grossen, erhebenden Weltbegebenhei-
, in die grossen, erschütternden Scenen des
lkerlebens, in die Karaktere und Thaten voll
bstverläugnung und Menschheit- wie Bürger- und
tionalsinn einführte; der in den grossen ent-
eidungsvollen Momenten überall den Finger der
tenden Gottheit zeigte; der, selbst erfüllt von
n » *Sensus Numinis et Nemeseos*," wie ein
iter Herodot, wie ein Walter Raleigh,
jungen Gemüther, mittelst der Geschichtsent-
dung, mit jener wohlthätigen, fruchtbaren Re-
sität erfüllte und durchschauerte. Da zerränne
Eitle, Kleinliche, Verkehrte, Schlechte, Wir-
zuerst in den Subjecten, dann auch in

den Kunstprodukten von selbst. — *War das bisher so?*

Wir sehen, den Unterricht, das erste Stadium der Geistesbildung, hat unsere vorangeschrittene, vielgepriesene Civilisation und Aufklärung bisher noch wenig benützt und angebaut für die Kultur des Schönheitsinnes und der ihr entblühenden Lebensveredlung.

Unter der *Lektüre*, als dem zweiten Stadium, fassen wir hier alles Lesen zusammen; es diene zur Erholung und zum *Zeitvertreib* (ein schnöder Ausdruck für ein schnödes Nichtsthun im kurzen Menschenleben!), oder zur würdigen Beschäftigung, zur amt- und pflichtmässigen Geistes-Orientirung, zur Vermehrung des im Unterrichte bereits gesammelten Kapitals; kurz, die Lektüre als Erzieherin und Fortbildnerin der den Schulen entwachsenen Generationen. Der gewöhnliche Lesestoff unserer lesesüchtigen Neuzeit: Romane, Dramen, Almanache, Tags- und Zeitschriften jeder Art, sind sie nicht meistens Gegensätze der ästhetischen wie der sittlichen Schönheitslinie? seit 80 Jahren eine offene Kriegserklärung gegen die Religiösität, gegen Christianismus, Ehe, Lebenswerth, Selbstbeherrschung, gegen die Sitte, gegen die Gränzen und die Bestimmung der schönen Kunst? *Aber mit den Sitten stehet und fällt das Schöne, mit dem Schönen und dem wahren Ge*

Gefühl für das Schöne stehet und fällt die gute Sitte.

Dabei wollen wir hinsichtlich der Berufslektüre, also der Studien, folgende Momente nicht übersehen:

Ganze Zeitalter waren dem Aufkeimen des Schönheitgefühls entgegen, durch den alleszertretenden Fuss der Barbaren, die Hufe der Kriegsrosse, Faustrecht, Seltenheit und Aermlichkeit der Unterrichtsanstalten, durch die Geistesrichtung der Gelehrten und der, beziehungsweise, Gebildetsten. Man denke nur an die scholastische Philosophie, an die finstere, streitsüchtige Theologie, an die seuchartigen Verirrungen der Alchymie, Astrologie u. s. w.

Noch heute aber ist die Lektüre, die Beschäftigung *ganzer Stände* der Gebildeten der Kultur des Schönheitsinnes fremd und abgewendet; Jurisprudenz, Administration, Heilkunde u. s. w. Auch die fast ausschliessliche *juristische* Besetzung der obersten Aemter in den Staatsdienst-Sphären ist den liberalen Studien (artibus ingenuis), der Kultur des uneigennützigen Schönen und der ästhetischen Sittigung nicht förderlich. Der Ruf der Freunde des Schönen wird hieran nichts ändern; als Gegenmittel vermögen sie nur vorzuschlagen: festes Einhalten guter Gymnasial- und tüchtiger *allgemeiner* Universitätsstudien.

Im Allgemeinen sind Gelehrsamkeit und Kunst, theoretisch und praktisch, von ihrem ästhetischen und sittlichen Höhenpunkte, trotz alles Vorschreitens, in sofern herabgestiegen, als sie ihr Endziel, *Beziehung alles menschlichen Wissens und Könnens auf Gott und Jenseits*, immer mehr aus dem Auge verloren haben. Unsere Lehrer und Denker haben den Schöpfer selbst fast aus seiner ganzen Schöpfung ausgewiesen, durch sonderbare Konstruktionen der Welt und Formationen der belebten Geschöpfe den Menschen seines hohen Ursprungs, seines hohen Ziels entkleidet, die Natur in ihrem Ganzen und in ihren Individuen als ein zufälliges Spiel der organisirenden oder organisirten Materie hingestellt. Ist aber wahr, was der Psalmist singt?

„Bei Dir ist die Quelle des Lebens,
In Deinem Licht, o Herr; sehen wir das Licht,"

so mögen wir unsere Verarmung an warmen thätigem Gefühl des Schönen auch hieraus zu grossem Theil erklären.

Zu dem dritten Stadium der Geistesbildung, zu ihren Kronen, Kunst, Philosophie und Religion, gibt uns die heutige *Kunst* manche warnende Lehre.

Die Kunst, namentlich Malerei (mit Kupfer- und Steindruck u. s. w.) und Poesie, haben in neuerer

leit das Unedle, Gemeine, Eckelhafte, Grässliche u. s. w. nur zu oft zu ihren Darstellungen gewählt, statt durch edle, erhebende Karaktere und Thaten, Naturscenen, bürgerliche und häusliche Tugenden zu interessiren. Durch Aug' und Ohr wird uns Interesse am Laster und Verbrechen eingeflösst, aller Zauber der Musik, der Farben, der Worte, zwingt uns, verderbliche Lehren mitzutrillern, verwerfliche Handlungen durch unsere Bewunderung gewissermassen mitzuspielen. Wir scheiden vielleicht öfter mit umnebelten Begriffen, mit gestachelten, sinnlichen Begierden, mit umgekehrten Empfindungen der Liebe und des Hasses, mit entschiedenerm Siege des bösen (satanischen Oper-) Prinzips, als des ätherischen in uns von den Produkten der Muse, vielleicht öfter, sage ich, als gestärkt zum Kampfe mit dem Leben und mit der Pflicht, als veredelt im Genusse, als reifer für die Aernte Gottes. — So die Massen, so die Gebildeten, so » das grüne, so das dürre Holz."

Merkwürdig ist es, dass aus eben dem grossen Lande, woher dieser ästhetische und sittliche Iammer neuerdings übergefluthet; wo schon einmal auf den Altären des Welterlösers, der seligsten Jungfräulichkeit, und Mütterlichkeit, der himmlischen Demuth und Hoheit, öffentliche Dirnen die öffentliche Vernunft und Wohlfahrt repräsentiren, und Verehrung genossen; dass von eben da-

her die lautesten Klagen über Kunstvandalismus, über Verwüstung der ehrwürdigsten Denkmäler der früheren Kunst und Religiosität herüberschallen. — *Irrt das Schöne, und Sittliche einmal flüchtig umher und verstossen aus einer Sphäre, bald flieht es von selbst aus einer andern, und, was das Schlimmste, es flieht auch aus dem häuslichen und öffentlichen Leben.*

Dieses ist nur eine der vielen schädlichen Verirrungen der Kunst. Ein anderer nicht weniger ihr, wie der edleren Humanität verderblicher Irrthum war und ist noch die *affectirte Selbstständigkeit* der Kunst, in den spätern Griechen- und Römerzeiten, im 18ten und 19ten christlichen Iahrhunderte. » Ich schaffe für mich, aus mir, genüge mir selbst; die Wahrheit, die sittliche Schönheit, die Würde meines gewählten Stoffes, die Idee meines Gebildes, die artistische Behandlung zu den sogenannten höhern Zwecken der Menschengesellschaft, der Humanität, all dieses geht mich nicht an." So sprach die Verwegene, und vereinsamte sich selbst. Der edler gesinnte Theil der Gebildeten, der Philosoph, der Moralist, der weiter blickende Staatsmann und Priester, nahmen nun wenig oder keinen Theil mehr an den Gebilden der Kunst, die sich von allen Beziehungen zur ethischen und religiösen Wirksamkeit emancipirte. Nur Lüstlinge, Parvenüs und die Kunstgeschichte nah-

en noch Notiz von der unstät und flüchtig um-
rschweifenden Tochter Kains. — Die Kunst
akte freilich jedesmal, im eigenen Interesse,
eder ein, erneuerte von selbst wieder den Bund
it der öffentlichen Moral und mit dem Altar,
n Bund, welchen sie, vorsichtiger, edler, nie
itte brechen sollen. Aber das in jenem Selbst-
ändigkeitwahn äusgespritzte Gift trocknete nicht
bald wieder; es hatte einstweilen Tausende
r Unmündigen getödtet, und noch heute siechen
gezählte Phantasieen und Gemüther davon.

Welches ist denn die Stätte, wo der Schön-
itsinn, wo die Kunst in ihrer allgemeinsten,
rer ergreifendsten, ihrer beseligendsten Macht
d Herrlichkeit thronet? Der Tempel Gottes,
s christlichen Gottes! Architektur von Aussen
d Innen voll Erhebung, Bildnerei, Malerei,
rzgiesserei und Ciselur, Dekoration; Gesang,
itenspiel, Posaune, Orgel; die Weihe heiliger
redtsamkeit; Glaube, Liebe und Hoffen in allen
nbildern, Ceremonien und Uebungen; die see-
volle Theilnahme der Tausende und ihre Gleich-
it vor dem Einen Höchsten: welcher Ort, Sa-
, Museum, Theater, vereiniget, so viele Erhe-
ngsmittel, verstärkt so vieler Strahlen Wirkung
Einem mächtigen Brennpunkt? Hier, wenn
nd, zündet der göttliche Strahl des Schönen,
ster und Herzen!

Und nun das Endergebniss der vereinten Bemühungen um die Kultur des Schönheitsinnes, die Summe seines Einflusses auf die sittliche Vervollkommung des Menschen?

Die Phantasie würde befruchtet, geläutert, himmelwärts gehoben und beflügelt. Die veredelte Schönheitsinne, das befruchtete Gedächtniss, die cultivirte Vorstellkraft wären eine gute Bahn zur erfolgreichsten Pflege der ernsten, nützlichen und höheren Studien. Das materiell Nützliche würde nicht mehr allein die Erziehung im Haus, in der Schule und im Leben beherrschen; dasjenige würde mehr Geltung erhalten, was dem Menschenleben zugleich Schmuck und wahren Werth verleiht: das Schöne und das Gute. Das mühselige Aufstapeln von Massen gelehrter Kenntnisse würde nicht einseitig mehr das Leben so Vieler verzehren, aber auch der Sinnenreiz durch bloss materielle Genüsse und durch Formenkitzel würde nicht mehr so viele der Empfänglicheren verderben und entwürdigen. Unsere Seelenvermögen würden in Empfindungen, Neigungen, in Sitten und Handlungen durch eine ruhige und doch immer rege, wohlthuende und beseligende Harmonie mehr im Gleichgewichte schweben. Gute Sitten, würden das natürlich-gefällige und reizende Gewand der Mässigung, des Anstandes, der Anmuth anziehen; die äusserlich-schönen Sitten würden

ine Schminke, keine Lüge seyn wollen: das
hre Gefühl des Schönen dringt, vermöge seines
setzes, » Harmonie " auf Vollendung und Wahr-
it. So würde unser Leben verlängert und er-
iht durch die Zügelung und Läuterung unserer
npfindungen und Triebe in der Iugend, durch
e Fortdauer des nie verwelkenden Wohlgefallens
n Schönen im Alter, unsere Seele würde auf
m Strahle des Schönen öfter, leichter, inniger
ır Ahnung, Empfindung und Anschauung des
llgegenwärtigen, Allliebenden, der Urschöne,
ıfschwingen, wie diese Urschöne öfter, wärmend,
rleuchtend, entzückend in die offenere Seele des
eschöpfes herniederstiege.

Die höchste Wissenschaft ist die *Kunst zu leben;*
ie wichtigste, ja die einzig wichtige Aufgabe,
it, würdig zu leben, uns, so zu sagen, möglichst
ollständig auszuleben, würdig der Hoheit der
lenschenbestimmung, würdig des relativen Hö-
enpunktes der jeweiligen Civilisation. Aus der
laterie des Lebens ein ächtes, hohes Kunstwerk
u schaffen, ist und bleibt das Ziel aller Er-
ehung und Bildung, aller Bestrebungen der
dlen.

*Darum, Ordnung und Kultur unseres äu-
ıern und innern Sinnes; der untern und höhern
'orstell-und Erkenntnisskräfte, der Gefühle*

und Neigungen in ihrer innern und äussern Gestaltung; darum das Schöne zum Guten, das Gute zum Schönen, damit in Allem der Mensch verherrlichet werde!

VERHANDELING

TER BEANTWOORDING

VAN DE VRAAG:

WELKE IS DE INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR HET SCHOONE, OP DE ZEDELIJKE VOLMAKING DES MENSCHEN?

DOOR

P. H. TYDEMAN,

S. TH. MAG. LITT. HUM. DOCTOR, RECTOR DER LATIJNSCHE SCHOLEN TE TIEL, LID VAN DE MAATSCHAPPIJ DER NEDERL. LETTERKUNDE EN VAN HET PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

Aan welk antwoord de zilveren Medaille is toegekend op de Vergadering van den 18 *Junij* 1836.

UITGEGEVEN DOOR HET

PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP

VAN

KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

TE UTRECHT,

BIJ JOH. ALTHEER,

Drukker van het Provinciaal Utrechtsche Genootschap.

MDCCCXXXVII.

Je sens, que la beauté visible me rapproche de la beauté invisible.

Alexis, par Mad. Wyttenbach.

INLEIDING.

Het verhevene en onmiskenbare doel, hetwelk de denkende mensch zich steeds ter bereiking moet voorstellen, is buiten allen twijfel dit, dat hij trachte al de vermogens van zijnen geest tot de hoogstmogelijke volkomenheid op te voeren: niet, dat hij het verstand alleen beschave ten koste van het hart, noch alleen het gevoelvermogen verfijne ten koste der rede. — Het hoogste toppunt waartoe de mensch geraken kan, is het daarstellen van dat evenwigt, die éénheid en volmaaktheid in de krachten zijner ziel, welke vereischt wordt, om één schoon geheel te vormen. Bovenaan echter in de rij der menschelijke geestvermogens staat het zedelijk gevoel: dit te verfijnen, te veredelen, te volmaken, kan aangemerkt worden als het voortdurend doel van al de pogingen en bemoeijingen voor elk redelijk wezen. — Maar welk eene taak! Hoe vele toch zijn de hinderpalen, welke ons hier in den weg staan, hoe onderscheiden de beletselen, welke ons

voorkomen! Binnen in ons en buiten ons hebben wij vijanden te bestrijden: dan is het de zigtbare wereld, welke ons hindert, dan het zwakke verstand. Hoe teeder en gering is dikwerf dit zedelijk gevoel in de jeugdige ziel! Hoe schielijk wordt het verstompt door kwade zamensprekingen of verdraaid door slechte voorbeelden! En schoon het aan al deze vijanden ontkomt of voor dezelve door gelukkige leiding en omstandigheden behoed wordt, evenwel heeft het in rijperen leeftijd tegen sterkere en meerdere aanvallen te kampen; ja, het schijnt als of met de jaren ook de zwarigheden aangroeijen. Dikwijls kan reeds de invloed van het ligchaam op onzen geheelen geest de oorzaak zijn, dat de één meer overhelling heeft tot deze, een ander tot gene ondeugd: maar als hier dan nog eene verkeerde opvoeding en de verleiding van anderen bijkomen, wordt dit gevoel, door de gewoonte van onderdrukt te worden, zoo vereeld, zoo gering, dat het bijna geheel ophoudt, en niet dan door buitengewone omstandigheden is op te wekken. Dan ontstaan die zedelooze monsters, welke wij in de geschiedenis aantreffen en die de moeite niet namen deze hunne schoonste eigenschap te veredelen en te versterken.

En dit zedelijk gevoel kan toch levendig gehouden en verfijnd worden. Hoewel het zich zwak en gering vertoont bij den jongen mensch, zoude hetzelve echter reeds eene aanmerkelijke volkomenheid bereiken, indien het slechts niet bedorven en verstompt werd: hoeveel te meer dan in-

het met zorg en aanhoudendheid gekoesterd
l. Hier moet vooral de kunst van opvoeding
in hare waarde vertoonen, van deze mogen
met regt eischen, dat zij deze teedere kiem
verstikke, maar met de uiterste zorgvuldigheid
weeke, dat zij afwere, wat schadelijk en aan-
ge wat slechts eenigzins bevorderlijk zijn kan
dezen aanleg tot zedelijkheid, in den jeugdigen
ld- en hemelburger, op te wekken en te ver-
en. — Als deze eenmaal hare taak volbragt
t en haren kweekeling, ook zedelijk gevormd,
zich laat gaan, om met eigene kracht en vol-
eigen' wil, zijn verder pad te betreden, dan
t zijne zaak, om door oefening en oplettend-
, dit zijn zedelijk zintuig te verfijnen en te
aken. Hier begint de zoo moeijelijke, maar
gewigtige opvoeding van zich zelven, zoo dik-
door den mensch verwaarloosd, en even dik-
betreurd. Nu kiest hij zich voorbeelden ter
lging, nu ontvlugt hij het gezelschap van ze-
zen, nu hoort hij alleen de stem van zijn ge-
ı. Hij grijpt alles aan, wat hem helpen kan tot
zelfvolmaking: bedient zich van kunsten en
ıschappen tot de bereiking van zijn doel, en,
hij weet, dat de oefening van het gevoel voor
schoone invloed heeft op zijne zedelijke volma-
, tracht hij ook door behulp van deze, die
rnissen uit den weg te ruimen, welke hem in
veg staan, om zijn grootsch doel te bereiken (1).

De Schrijvers, welke over zedelijkheid en zedelijk ge-

Eene belangrijke vraag blijft het echter altijd, welke is die invloed van het gevoel voor het schoone op de zedelijke volmaking des menschen?

Want, waarlijk, indien eenig vraagstuk als gewigtig en nuttig aangemerkt moet worden, het is dit. Deszelfs oplossing leert ons ons zelve verbeteren, de opvoeding volmaken, den mensch beter kennen: zij is belangrijk voor den kunstenaar, zoo wel als voor den wetgever. Hierdoor vinden wij de waarde der kunsten en zien wij het doel van derzelver beoefening: wij beschouwen het gevoel voor het schoone niet als eene zaak van gering belang, maar als een hulpmiddel, dat onze zedelijkheid sterkt en volmaakt. Niet zonder reden vinden de Gratiën onder de hemellingen eene plaats!

Maar zoo dit vraagstuk belangrijk is en de oplossing rijk in gevolgen, het is niet minder moeijelijk langs eenen zekeren en gemakkelijken weg tot de beantwoording te geraken.

Over het algemeen immers zijn alle gevolgen, invloeden, uitwerkselen, krachten, of welke diergelijke woorden men meer nog hierbij voegen kan, zeer moeijelijk na te gaan, te berekenen, te bewijzen? Wie kent naauwkeurig den invloed en de werking der temperamenten of op onze zedelijkheid of op

---

voel handelden zijn te vinden bij G. E. Schulze, *Encyclop. der Philos. Wissensch.*, Gött. 1824. s. 203. etc. — Krug, *Philos. Lex. in v. Tugendlehre.* Zie ook Beattie, *Grondbegins. der Zedel. Wetensch.* — J. D. Heelman, De sensu morali, ejusque in morum doctrina vero pretio. — Hume, *Fransche Vertal.* Londr. 1764. T. V. p. 1 et 169. — F. Hemsterh., *Oeuvres Philoph.* etc.

heele wezen? Hoe werken de natuurdriften e rede? de luchtsgesteldheid op onze ziel of haam? Hoe de eene zielskracht op de andere? moeijelijkheid heeft in het ligchamelijke maar meer nog, indien dit mogelijk is, in igchamelijke of geestelijke. Veel behoort er de krachten van eenig geneesmiddel en des- itwerking naauwkeurig te kennen: om den f nadeeligen invloed van het eene ligchaam andere waar te nemen. Nog moeijelijker lit, indien onderscheidene werkingen op één nenkomen, of verschillende krachten op eenig zamengesteld ligchaam werken. Bijna on- , als bij al deze zwarigheden zich nog die van ongenoegzaamheid van waarnemingen ten, van moeijelijkheid van proefnemingen re diergelijke.

hebben wij met vele van deze zwarigheden en. Twee vermogens van onze ziel, welke auw verwantschapt zijn, het gevoel voor elijke en het gevoel voor het schoone, moe- leed worden en hunne onderlinge betrek- gegaan. Het zijn twee takken uit denzelf- m en wij vragen, welke is de invloed van en op den anderen? De werking van den lven en van andere bijkomende omstan- i, welke dikwijls sterk en hevig, maar veel- ing en zwak zijn, moeten, hoe moeijelijk zij, afgezonderd worden, zij komen hier aanmerking (1)

---

hulze, *Menschk.* enz, bl. 385. Over de dingen

En hadden wij dan slechts eene reeks van gezette waarnemingen, en grondige opmerkingen van wijsgeerig denkende mannen, die, met een geoefend oog, bij zich zelven en anderen den invloed nagegaan hadden, welken het Schoonheidsgevoel op de Zedelijke volmaking uitoefent! Maar hoeveel er ook over onderscheidene invloeden gedacht en geschreven is, deze invloed is, of slechts voorondersteld, maar niet bewezen, of men had een donker gevoel van denzelven, zonder dat men het eigenlijke verband tusschen zedelijk en zinnelijk schoon trachtte aan te toonen. Wel heeft, onder de Grieken, bijzonder Plato getoond bekend te zijn met de denkbeelden van het Schoone en na hem zij, die zijne denkbeelden vatten en uitbreidden, doch nooit vormden zich deze denkbeelden bij hem tot dien trap van volkomenheid, om als grondregelen eener wetenschap te kunnen beschouwd worden (1): en zes eeuwen na hem beweert Clemens van Alexandrie te regt, dat men van de ligchamelijke schoonheid tot den Goddelijken kunstenaar zelven *moet* overgaan, zonder zich echter verder over dit verband uit te laten (2).

---

welke op de vorming van geest en gemoed invloed hebben. — J. F. L. Schröder, *Oratio de nostra cognitione anim* etc. p. 29.

(1) Krug, *Gesch. d. Philos.*, §. 81. Wiewohl sein Ver dienst in Aesthetischer Hinsicht minder ausgezeichnet ist. en de noot aldaar.

(2) Clem. Alex., IV. p. 616. Zie verder Creuzer *ad Plot. de Pulchr*, p. 169. et auct. ibi cit. — Zoo spree Cebes, *in Tab.* cap. 23. zeer oppervlakkig over den i

Vraagt men waarom deze invloed, schoon door de oudere wijsgeeren erkend, echter minder opzettelijk is nagegaan, of waarom hunne vorderingen, in dit opzigt, niet meer blijkbaar zijn; zoo meenen wij dit gedeeltelijk te moeten toeschrijven aan de niet genoeg scherpe afscheiding van het denkbeeld van schoonheid en zedelijkheid: gedeeltelijk ook aan de weinige vorderingen, welke men in de Zielkunde gemaakt had, of aan het verwarren van de kunsten zelve met de kunstenaars, welke die kunsten beoefenden, waarbij zich nog vele redenen van minder belang aansloten. In het midden der vorige eeuw is men eerst begonnen, en vooral in *Duitschland*, het schoonheidsgevoel of deszelfs regelen als wetenschap te beschouwen en voor te dragen: zoo evenwel dat de werking en invloed welke het heeft op ieder der overige vermogens van onzen geest, weinig onderzocht en nagegaan zijn en dit onderzoek bepaaldelijk, als iets nieuws, vooral hier te lande, kan aangemerkt worden (1).

---

vloed der wetenschappen op des menschen deugd; ook Pythagoras, Epicurus, Aristoteles. Zie Pestel, *Fundam. IPtiae Nat.* p. 299.

(1) Velen hebben hierover in het algemeen gesproken: zooals C. A. den Tex, de Vi musices ad excolendum hominem, e sententia Platonis, Traj. ad Rhen. 1816. — P. Nieuwland, Over de gevoeligheid van hart. — R. Feith, Over den Smaak enz. — E. Kist, Over het Gevoelvermogen. — G. v. d. Voort, Menschkunde, 2 D. bl. 50. — J. F. L. Schröder, Over het Verhevene, *Vaderl. Letteroef.* 1810. — F. Hemsterhuis. — H.

Maar geen wonder, dat dit punt nog zoo weinig behandeld is! Wat wordt er toch niet al vereischt in zulk eenen, die dezen invloed zal nagaan en ophelderen! Behalve eene naauwkeurige kennis van de geschiedenis der wijsbegeerte, dat is, van de denkbeelden en onderzoekingen der voornaamste denkers, moet hij bekend zijn met de geschiedenis der kunsten bij de onderscheidene volken: bij deze kennis moet hij voegen een juist oordeel, gepaard aan die scherpzinnigheid, welke het verband tusschen oorzaken en gevolgen kan opmerken. Bovenal echter moet hij begaafd zijn met een fijn gevoelvermogen, hetwelk door oefening gescherpt en zoo veel mogelijk, in onderscheidene opzigten, volmaakt is: zoodat zijn gevoel voor het zedelijke dezelfde hoogte bereikt heeft en dezelfde zuiverheid bezit, als zijn gevoel voor het schoone. Hij moet de meest zedelijke zijn onder de aesthetici en de grootste aestheticus onder de zedelijken.

Roijaards, *Disp. de Decoro: in Opusc. Societ. cui Symb.* T. F. S. A. 1776.pag. 106. — *Alexis, par Mad.* Wyttenbach. — Euryalus, Over het Schoon, door van Beeck Calkoen. — Van Heusde, *de Pulchri Amore.* — H. v. Alphen, Inleid. voor de Theorie v. Riedel, bl. 69 en 81, en de aangeh. Schrijvers. — K. W. F. Solger, Over den Ernst bij de Beoefen. en Beschouw. der Schoone Kunsten, Berl. 1811. Vert. in het Athenaeum, Dec. 1836. bl. 603. — Pfaff. Ueber den Werth der Tonkunst, besonders in Rücksicht ihres Einflusses auf Gemüth u. Sitten. Fulda 1827. — Dr. J. T. Th. Wohlfahrt, Ueber den Einfluss der schönen Künsten auf die Religion u. den Cultus überhaupt u. auf das Christendom u. den Christlichen Cultus insbesondere. Leipz. 1836.

En is hij tot deze hoogte opgeklommen, dan nog verwacht men van hem, dat hij deze zijne verhevene denkbeelden en zijn zuiver gevoel met juistheid en duidelijkheid uitdrukt, ja, met bevalligheid voordraagt. Het zijn geene denkbeelden van het verstand alleen, het zijn de fijne schakeringen van het gevoel, welke hij in zijne lezers moet overbrengen (1).

Doch wat baat hem de overwinning van al deze moeijelijkheden, wat nut heeft hij van zijne inspanning en zorg om verstaanbaar te zijn, en om hetgeen hij denkt en gevoelt, naauwkeurig in woorden uit te drukken, indien hij lezers vindt, koud voor het vuur, dat hem bezielt en ongevoelig voor het schoon, dat hij hun tracht aan te wijzen? Er wordt toch bij een diergelijk onderwerp zooveel vooronderstelde, hetwelk als bewezen aangemerkt moet worden: men rekent op lezers, die van dezelfde beginselen uitgaan en daaruit dezelfde gevolgen getrokken hebben: die de geschiedenis der Staten zoowel als die der Kunsten en der Wijsbegeerte kennen, en voor welke dus niet alles tot in de minste bijzonderheden behoeft te worden ontwikkeld.

De Schrijver moet zich dikwijls op een gevoel beroepen, dat zoo wiskunstig niet kan omschreven worden; hierop moet hij bouwen als op bekende

---

(1) F. Hemsterh., *Alexis*, p. 168. (T. II. p. 90. edit. v. d. Weijer), la philosophie — trouve moins de facilité dans l'expression des idées, puisque les termes nous manquent souvent lorsqu'il s'agit d'accoupler des idées, etc.

grondregelen; en wat zal het dan zijn, als de lezer bij hetzelfde woord zich niet hetzelfde denkbeeld voorstelt, als hij den klank slechts half verstaat of naar een eenmaal opgevat denkbeeld beoordeelt!

Ik rekende het niet ondienstig, ja zelfs noodig, deze zwarigheden kortelijk aan te stippen, opdat men niet zoude meenen, na het lezen dezer Verhandeling, de vraag volkomen te zien opgelost en de zaak beslist: om dus den lezer niet te leur te stellen, moeten wij hem verzoeken niet te veel te verwachten; geen' verkeerden zin aan de woorden te hechten, op geene openbaringen te rekenen, maar op bekende waarheden.

Ik zal, zoo als Cicero in een diergelijk geval zeide (1), niet als een Apollo orakels geven, maar als een mensch, het meest waarschijnlijke trachten voor te dragen.

---

(1) *Tusc. Quaest.* I. c. 9. Ut potero, explicabo, nec tamen quasi Pythius Apollo, certa ut sint et fixa quae dixero: sed ut homunculus unus e multis, probabilia, conjectura sequens. Ultra enim quo progrediar, quam ut veri videam similia, non habeo: certa dicent ii qui et percipi ea posse dicunt et se sapientes esse profitentur. — Zie ook Feith, Brieven, II. D. bl. 176.

OVER HET GEVOEL VOOR HET SCHOONE.

§. 1.

Denkbeelden van eenige Aesthetici over Schoonheid.

Opmerkelijk is het, dat vele van die begrippen, welke, wegens derzelver algemeenheid, den menschelijken geest als ingeschapen schijnen, voor zoo weinig verklaring en bepaling vatbaar zijn en dus ook eene zoo ruime en onbepaalde beteekenis hebben. De eenvoudigste weet wat hij met het woord vrijheid, waarheid, uitdrukt, en de geleerden vragen, na verloop van eeuwen, wat is vrijheid? wat is waarheid? Het kind stamelt het woord *Schoon*, en de wijsgeeren houden het voor één der moeijelijkste vraagstukken, te bepalen wat *Schoonheid* is; even zoo is het met vele andere gelegen: wij zullen ons tot het *Schoone* bepalen. — Om zich te overtuigen, hoe uiteenloopend, hoe tegenstrijdig dikwijls, de beteekenis van dit woord is genomen,

ga men slechts van de eerste wijsgeerige ontwikkeling van dit denkbeeld van schoonheid, hare geschiedenis na, tot op den tegenwoordigen tijd.

Hoe moeijelijk het nu ook zij hiervan de eerste sporen te ontdekken, is het echter niet onwaarschijnlijk, dat de geheele leer van het schoone haar ontstaan te danken heeft aan de geheimenissen van Orpheus, van de Thespiërs en van de bewoners van *Attica* (1); dat hier, in gezangen, de lof van den God der schoonheid werd bezongen en onder den sluijer der Mythen, de afdwalingen en deugden der gelieven werden voorgesteld. Vervolgens ten minsten hebben Pythagoras en zijne navolgers zich van deze geheime leerstellingen bediend ter uitbreiding hunner eigene denkbeelden; terwijl de Sophisten vóór, en ten tijde van Socrates, om strijd zich met dit zelfde onderwerp bezig hielden. Uit de boeken van Xenophon weet men, hoe zeer Socrates dit denkbeeld ontwikkeld heeft (2), hetwelk vervolgens door Plato met zulk een gelukkig gevolg uitgebreid is: zoo echter, dat hij aan volgende wijsgeeren gelegenheid genoeg overliet, zoo wel om nog iets nieuws te vinden, als om het door hem gevondene te vermeerderen en te volmaken. Het is bekend, dat deze Goddelijke wijsgeer het

(1) Creuzer, *Praeparat. ante Edit. Plotini*, p. XXI. et XLII.

(2) *Memorab.* III. 8. 5. σὺ δ' οἴει, ἄλλο μὲν ἀγαθὸν, ἄλλο δὲ καλὸν εἶναι; — Lib. IV. 6. 9. — v. Heusde, *Init. Phil. Plat.* I. p. 163.

ne niet naauwkeurig van het goede of zedelijke scheidde, ja zelfs, dat hij dikwijls, even als de ten van zijnen tijd, het goede van het schoone fgescheiden dacht (1), en dan meer stellig, dan twijfelende, dit gevoelen voorstelde (2). Doch nag mijn plan niet zijn het gevoelen van Plaver dit begrip nader te ontwikkelen, daar het hen, die hier in belang stellen, onder andedoor Ruge, van Heusde, en Creuzer wkeurig ontvouwd en voorgesteld is. Slechts veinige willen wij hier bijvoegen, dat, zoo als nd is, de Stoicijnsche wijsgeeren ook het *Zeke* onder het woord *Schoon* begrepen hebben an dit laatste eene zeer ruime beteekenis ga-, gelijk ook de Nieuwe Platonische School, toe Plotinus en Proclus behoorden, de stappen van haren grooten voorganger druk-3): waarom het niet te verwonderen is, dat de

---

) Zie de plaatsen aangeh. bij Krug, *Gesch. der Philo-*. bl. 222. Eenige gezegden uit het Symposium, welke daar gevonden worden, schijnen der aanhaling waardig, b. v. 01. C. τἀγαθὰ οὐ καὶ καλὰ δοκεῖ σοι εἶναι; — ἔμοι- — alwaar men zie A. Hommel, p. 242. verder Symp. 05. D. 210. B. — v. Heusde, *Socr. Sch.*, bl. 127, Schulze, *Encyclop.* 1824. S. 242 en volg.

2) Zie A. Ruge, *die Platonische Aesthetik*, Halle 1832. euzer, *Annot. in Plot.* p. 293. sq. et 150, alwaar bij Schrijvers de Symmetria niet genoemd wordt J. C. Scaer *de Subtilit.*, p. 854. *Exercit.* ccc.

3) Proclus, *Edit.* Creuz., p. 108 et 116. — W. A. Lengel, *Gesch. der Zedel. en Godsd. Besch. van het endaagsch* Europa, I. D. bl. 34.

kerkvaders, welke zich aan de Grieken aansloten en zich met dit gedeelte der wijsbegeerte, het welk over het schoone handelt, veel hebben bezig gehouden, ook dien zelfden gang van denken gevolgd zijn.

Het zoude ons te ver van het voorgestelde doel afleiden, indien wij de onderscheidene denkbeelden der nieuwere wijsgeeren over dit punt wilden nagaan: men zoude dan van Baumgarten, den stichter der Aesthetica als wetenschap, af, tot Hegel toe, een ruim genoeg veld hebben voor eene afzonderlijke Verhandeling (1). Liever willen wij deze allen tot drie hoofdafdeelingen brengen: vooreerst, die der Bespiegelende, ten tweede, die der Dogmatici en eindelijk, die der Critische. — Tot de eerste soort, die de voorwerpen vooral beschouwden, zonder daarbij de werkingen van onzen geest na te gaan, behooren Baumgarten, Moses Mendelssohn, Sulzer, Portalis en anderen: tot de tweede, welke de wijze nagaan, waarop wij het gevoel van schoonheid verkrijgen, brengen wij Montesquieu, Hume, Bouterweck, Batteux, Herder, Hemsterhuis en anderen: terwijl Kant en zijne navolgers de derde soort uitmaken.

Wij zien hieruit, hoe uiteenloopend de gevoelens

(1) Tot aan F. Hemsterhuis is dit, hoewel oppervlakkig, gedaan door J. H. N. Defooz, Comment. Liter. Definitionem Pulchri ab F. Hemst. datam cum reliquorum Philosoph. definitionibus comparans atque dijudicans. Leodii. 1827.

voornaamste denkers zijn over deze bepa-
mogen dus wel op de gedachte komen of
welligt niet wat te hoog heeft doen vlie-
het Schoone zelfs te bepalen. Mogelijk is
ı ons vermogen. Maar er aan toe te schrij-
: er noodzakelijk toe behoort en er van af
den, wat het nog eigenlijk niet is, dat is
om meer en meer tot kennis en wetenschap
schoone te geraken (1).

ıeenen wij dus het zedelijke van het schoo-
oeten afscheiden, en te mogen stellen; dat
oone niet noodzakelijk met het zedelijke is
n, dat het zedelijke geen vereischte is van
one. — Eene vrolijke, schoone muziek, het
ler zon, zijn niet onzedelijk; maar hebben
er met de zedelijkheid niets gemeen. Even
en wij een gevoel aan voor schoonheid;
verscheiden is van het gevoel voor zede-
even als bij voorbeeld de vorm onder-
is van het wezen eener zaak. Doch zoo
rm dikwijls afhangt van de stof, zoo kan
schoone afhankelijk zijn van het zedelijke;
juist hetzelfde te zijn (2). Het schoone

Heusde, *Socr. Sch.*, I. D. bl. 136 en 302. II:
i.

dergelijks heeft er plaats met het *utile* en *hones-*
rover Cic. *de Off.* L. III. » omne quod utile, non
honestum, honestum semper utile, nil utile quod
estum: inhonestum vel turpe numquam utile. — Over
tische Sittlichkeit, schrijft Eberhard, *Hand-*
esthetik etc. I. Th. 1. 258., 272. — *Zur Aesthetik*

moet namentlijk, door de zedelijkheid van hem, die het waarneemt, zedelijk worden. Het zelfde schoone voorwerp zal door dezen geheel anders dan door genen worden opgenomen: bij den eersten zal het zedelijke, bij den tweeden, onzedelijke gedachten opwekken. Reeds zeide de Apostel Paulus: „den „reinen is alles rein," dat is: een zuiver hart en eene reine verbeelding zal reine denkbeelden en zuivere indrukken ontvangen van de hem omringende voorwerpen.

Het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat men tot die vereeniging van schoonheid en zedelijkheid geraakt is, door dat men bemerkte, na dat men zich eenigen tijd met de leer van het schoone had bezig gehouden, dat de schoone kunsten dikwijls eenen onzedelijken invloed hadden, dat zij eerder medewerkten ter ondermijning, dan tot opbouwing van al wat goed is en wel luidt. De verstandigsten en braafsten wenschten dit te verbeteren en wisten geen zekerder middel uit te denken, om dit te weeg te brengen, dan door het zedelijke, steeds sterk verwant aan het schoone, bij het schoone te voegen, als of het een bestanddeel van hetzelve uitmaken moest. Hierom moest dikwijls het een naar het ander gewrongen worden, en beiden, zoo wel als hunne onderlinge betrekking, moesten hierbij noodzakelijk lijden. Men had nog niet gezien, dat het schoone door eene zedelijk volkomene ziel moest opgeno-

---

Untersuchung u. Berichtigung von A. E. Umbreit. Heidelb. 1834.

ı en gevoeld worden: dat het gebrek niet in de
: zelve, maar bij den waarnemer te zoeken is.
was als of men iets bitters, iets onaangenaams
akte, doch waarvan de oorzaak niet in de spijs
, maar in de kwalijk gestelde tong van hem, die
zelve proefde: of, als of men door een duister glas
en het voorwerp wilde verhelderen, in plaats
het glas te verbeteren. Even zoo had men ook
ligchamelijke of denkbeeldige schoon niet tot
lelijk schoon moeten hervormen of verwringen,
ar men had het gevoel voor het schoone moeten
wekken, vormen, volmaken, en dit alles te za-
n door het zedelijk te doen werken, door het
de zedelijkheid te rigten.

Is dan het zedelijke geen bestanddeel van het
oone, even min moeten wij een te algemeen denk-
eld aan dit woord hechten, zoo als het gewo-
gebruik dit in de meeste talen gewild heeft.
t is toch geheel iets anders dan geestig, fijn,
ttig, doeltreffend, bewonderenswaardig, zuiver,
nkend; zoo spreken wij wel van *Schoone* gezeg-
n, maar denken dikwijls alleen aan geestige: van
n *Schoon* insect, en wij letten alleen op het ver-
nderlijke van deszelfs fijne bewerktuiging, zonder
t het schoonheidsgevoel hierbij in aanmerking
nt: van eene *Schoone* verandering, in plaats
ı eene nuttige. — Het woord *Schoon* bevat ech-
wel, of is somtijds hetzelfde als lief, bevallig,
heven, mooi, maar wordt vooral door het gevoel-
mogen waargenomen, zonder dat het nuttige
het belangrijke met het verstand berekend wordt.

Maar, zal men vragen, hebben dan al deze wijzen, die over de schoonheid nadachten, niet geweten wat schoon was? Geven al hunne verschillende bepalingen van het schoone, ons genoegzame gronden om te stellen, dat niet één met de zaak zelve bekend is geweest? Het ware dwaasheid dit te willen beweren. Veel eer mogen wij vaststellen, dat zij allen een zuiver gevoel voor schoonheid bezaten, en dat dit bij allen genoegzaam hetzelfde was, schoon zij dan ook op onderscheidene wijze, datgene in woorden trachtten uit te drukken, hetwelk bij hen dit gevoel opwekte. Het is ook dit gevoel, meer dan de voorwerpen, waardoor het opgewekt wordt, dat ons bij de behandeling der ons voorgestelde vraag moet bezig houden. Laat ons dan beproeven omtrent het gevoel voor het schoone zooveel te zeggen als noodig is, om deszelfs invloed op de zedelijke volmaking te betoogen.

§. 2.

Eenige algemeene aanmerkingen, omtrent den aard en de eigenschappen van het gevoel voor het schoone.

Nergens, zelfs niet bij de geringste ontwikkeling, en de minste volmaking is de mensch alleen ligchaam: overal is hij tegelijk ziel, en waar hij ziel is, ook gevoel. Alles wat de zinnen treft, werkt dan ook tevens op zijn gevoelvermogen. Zoo

evenwel de buitenwereld zich op velerlei wijzen toont, en zoo als des menschen geest verschei- ı is, naarmate van zijnen ouderdom, zijne sekse, chaving, en uiterlijke omstandigheden, zoo ver- illende zijn ook de aard en werking van het ge- lvermogen. Vandaar die menigvuldige verschei- heid van aangename en onaangename aandoe- gen, welke alle op dit vermogen gegrond zijn, aan hunnen oorsprong te danken hebben. On- de voornaamste rekent men die, welke voort- ıen uit het gevoel voor waarheid en regt, voor gd en zedelijkheid, voor het schoone en ver- ne. Hier kunnen wij alleen spreken over het el voor het schoone of over die algemeene ing of aandoening, welke het schoone of het er voor gehouden wordt op onze ziel uitoe- . Is dit vermogen in den mensch werkzaam, wordt hij gezegd; het schoone te voelen of te ten. *Gevoel voor het schoone* kan dus eene belde beteekenis hebben, en of in het algemeen vermogen te kennen geven, om het schoone te elen, en zoude dan verwisseld kunnen worden het woord *smaak*, of ook drukt men hierdoor *genot* zelve uit, het welk men geniet bij de nblikkelijke aanschouwing van schoone voor- ıen, het zij dit door onze uitwendige zinnen, rbeeldingskracht plaats hebbe. Zoo bezat b. v. dias gevoel voor het schoone, maar niet elk ıblik van zijn aanzijn was hij gevoelig voor het ıne, of was het gevoel bij hem werkzaam.

aandoening zelve, dat kalme, zachte genot,

dien wellust des schoonen genieten wij, bij het zinnelijk gewaarworden van schoone voorwerpen, of ook als onze verbeelding werkzaam is, in het vormen of terugroepen van dezulke. Dan gevoelen wij ons aangedaan met die stille gewaarwordingen, waarvoor alle hevige driften zwijgen: wij genieten die teedere gevoelens, onvatbaar voor elke uitdrukking in woorden, en waarbij elke klank ons te hard voorkomt. Onze denkbeelden worden helderder, onze harten ontvlammen, en wij genieten de gelukkigste oogenblikken van ons aanzijn. Maar niet tevreden met het schoone te aanschouwen en te genieten, neemt de gevoelige zelve teekenpen of penseel en schrijfstift in handen, volgt het schoone in de natuur na, of door zijne verbeelding geholpen, schetst hij een tafereel, hetwelk in de zigtbare natuur niet te vinden is. Met behulp van het zinnelijk schoone, vormt hij zich een ideaal, een denkbeeldig schoon, dat het eerste nog verre overtreft, en waarmede hij alle hem omringende voorwerpen afmeet en vergelijkt. Zelfs zijn eigen ligchaam wordt aan de schoonheden van andere menschelijke wezens getoetst, en vindt hij dan gebreken of onvolmaaktheden; zijn gevoel voor het schoone doet hem dat zelfde onaangename gewaarworden, hetwelk zijn gevoel voor het zedelijke hem zeide, bij eigen zedelijke onvolmaaktheid. Kan hij zijne ligchaamsgebreken niet verbeteren — hij tracht dezelve zoo veel mogelijk te bedekken, om dat hij het onaangename gevoelt, hetwelk door het lelijke en gebrekkige wordt opge-

t en zoo strijdig is met zijnen menschelijken

•

oo zien wij het schoonheidsgevoel werkzaam
de beschouwing van schoone voorwerpen bui-
ons, bij het waarnemen van ons zelve, en bij
voorstelling van het denkbeeldig schoone. —
is er echter verre van daan, dat deze werk-
aheid zich bij elkeen, in dezelfde mate ver-
it, of dat zij even zeer door oefening gevormd
opgekweekt is (1). Bij sommigen schijnt zich
vermogen bijna in het geheel niet te ontwikke-
, of door omstandigheden steeds bedolven te
en. Voor hen is schoone natuur of kamerle-
hetzelfde: het onderscheid tusschen regelmati-
schoone omtrekken of kinderwerk bestaat voor
niet; het schoone der dichtkunst gevoelen zij
! Dezulken staan op den laagsten trap. Hoo-
staat hij, die er naar verlangt, voor wien het
oefte geworden is, het schoone in de natuur,
n de kunsten met gevoel te aanschouwen. Zon-
juist aan eene betere wereld en aan eenen God
enken, zal zijn geest zich tot iets bovenaardsch,
nnelijks verheffen: hij zal in eene stemming
ken, uit welke een voortreffelijk gedicht of an-
schoon kunstwerk kan voortkomen.

: hoogste plaats echter beslaat de kunstgenie:
oe wordt eene aangeborene bekwaamheid, eene
urgave vereischt, welker gemis zich door geene
:regelen noch door vlijt geheel herstellen laat.

W y t t e n b., *Inst. Metaph.* p. 38 et 100.

Het is de begaafdheid om schoone denkbeelden door zinnelijke teekens, taal, klank, teekening, gelukkig voor te stellen, en zij is het eigendom van den waren kunstenaar.

Behalve deze trappen of graden, waarnaar het gevoel voor schoonheid afgemeten kan worden, moeten wij bedenken, dat er ook een verkeerd of misvormd gevoel voor het schoone bestaat, hetwelk eigenlijk dezen naam niet verdient, en in het algemeen *valsche smaak* genoemd wordt. Hiertoe mag men rekenen den smaak voor- of het behagen in het stijve, gemaakte, gekunstelde, overdrevene, of in het algemeen in al die dingen, welke niet schoon zijn; welke verkeerde smaak doorgaans voorkomt uit *gebrek aan fijnheid* van het gevoelvermogen. Hoe zoude zulk een zoogenaamd gevoel voor het schoone eenigen voordeeligen invloed kunnen hebben op zedelijkheid of zedelijke volmaking! Evenmin zeker als het gebrek van die genen, welke in een ander uiterste vervallen, en eene *overdrevene fijnheid* van gevoel voor het schoone bezitten (1); zij hechten aan den uiterlijken vorm alleen, en zoo zij niet altijd eenige aandoening gevoelen, zijn zij op zich zelve te onvreden, en veinzen een gevoel, het welk zij zich verbeelden gewaar te worden, doch, dit even weinig kennen als zij, wier gevoelvermogen niet geoefend is, in hunne jeugd, en die echter zoo gaarne bij anderen voor kenners

(1) Lessing, in zijne *Laocoon*, S. 65. noemt dit, eine falsche delicatesse.

het schoone wilden doorgaan: die dus wachten deze hun gevoelen gezegd hebben, en hen n zonder oordeel naspreken.

Maar al is het schoonheidsgevoel, zoo het heet, gewekt en door oefening verfijnd, is dit dikwijls eenzijdig gedaan, dat er veel aan ontbreekt, men zeggen kan, dat het geheel gevormd is. Men is bezield met liefde voor de toonkunst, ar blind voor schilder- en teekenkunst: men eit op het gezigt van schoone beelden en plaa, en is koud voor het schoon der dichtkunde. ene vóórliefde, een bijzonder gevoel voor één unstvak is niet af te keuren, doch het mag niet paard gaan met koelheid en ongevoeligheid voor der schoon. Dit is doorgaans het geval bij delken, die alleen of voornamelijk met het verstand llen voelen; dezen letten meer op het werktuigeke bij de uitvoering, op het te boven komen van oeijelijkheden, op de vaardigheid van behanling, doch het schoone zelve laten zij op hun moed niet werken. Hieruit schijnt dan ook te oeten verklaard worden, waarom sommige dichrs, schilders, toonkunstenaars, zich aan zulke ove gebreken der lagere zinnelijkheid schuldig aken; zij vatten het schoone niet, met dat oran, zal ik zeggen, of langs dien weg, door weln het in de geheele ziel moet opgenomen worden. j zijn éénzijdig, oppervlakkig, partijdig, gevoe voor *hunne* kunst, maar het schoone dringt niet or, om dat het niet in zijn geheel gevat wordt. — k ontbreken de ware gronden wel eens, waar-

op dit schoonheidsgevoel steunen moet. Wij zien dichters hunne goddelijke kunst misbruiken, om de dierlijke driften en lusten van de minst mogelijk stootende zijde voor te stellen: de heiligste waarheden trachten zij aan het wankelen te brengen of te ontheiligen. De schilders verspillen de krachten van hun genie, om de vuile beelden hunner verdorvene verbeeldingskracht aanlokkelijk voor te stellen, en wedijveren met zedelijk ongevoelige toonkunstenaars, om de onzedelijkste driften op te wekken of aan te blazen. Zoo zijn en dichters en redenaars oorzaak van het misbruik der schoone kunsten en wetenschappen, en terwijl zij voorbeelden moesten zijn, in al wat goed is en schoon, zijn zij dikwerf de oorzaak, dat het schoone en goede, om hunnen wil, gesmaad en miskend wordt.

Hoe weinigen bezitten dan een waarlijk gezuiverd gevoel voor schoonheid! En hoe moeijelijk is dit te onderscheiden! Hoe dikwijls rekenen wij datgene, als tot dit gevoel behoorende, het welk er van moest afgescheiden worden! Het is dikwijls, zoo als alle gevoel, zoo zamengesteld, zoo met andere gewaarwordingen vereenigd, dat het moeijelijk wordt, in dezen zich doorkruisenden doolhof den regten weg te vinden (1).

Dan is het de zelfvoldoening over het welgelukken onzer pogingen bij het voortbrengen van een aesthetisch kunstwerk, welke zich met ons gevoel voor schoonheid vereenigt, en deze in onze

(1) *Es giebt in der Natur keine einzelne reine Empfindung. Less.* Laoc. s. 66.

oogen schijnt te veheffen: dan weder is het eene genoegelijke aandoening van ons ligchaam, welke bij het genieten van eenen koelen zomeravond op onzen geest werkt, terwijl wij meenen alleen het schoone te genieten: of eene poëtische verrukking maakt zich meester van ons gevoel, zoo lang wij met bewondering de dichterlijke genie beschouwen, welker stoute vlugt wij voor ons onbereikbaar achten, en wij verbeelden ons, dat alleen ons schoonheidsgevoel opgewekt is!

Veel nog zoude hierbij gevoegd kunnen worden, hetwelk een oplettend waarnemer van onze eigene gewaarwordingen ons kan aan de hand geven: doch het aangevoerde zij genoegzaam om ons voorzigtig te doen zijn, bij het beoordeelen van ons zelve en het schijnbare gevoel van anderen: en om niet alles voor schoonheidsgevoel te houden, hetwelk dezen edelen naam draagt. Vooral zullen wij op onze hoede zijn, als wij hierbij in aanmerking nemen, van hoe vele omstandigheden een gezuiverd schoonheidsgevoel afhankelijk zij. Wij kunnen immers niet van allen verwachten, dat zij den hoogsten graad van fijnheid, met betrekking tot dit gevoel, bereiken zullen, welke toch alleen aan eenige weinigen gegeven is: hier kan een zwartgallig temperament, of een te weinig gevoelig zenuwgestel, de meer volkomene ontwikkeling in den weg staan: of ligchamelijke gebreken beletten den dooven of blinden zich van het oor of oog, deze noodzakelijke middelen bij het beoefenen der schoone kunsten, behoorlijk te bedienen; over het algemeen houdt

men het gevoel van de vrouw, reeds van den aanleg af, voor fijner en kiescher dan dat van den man; zoo zich hierbij nu nog het onderscheid van opvoeding en verstandsbeschaving voegen, of het verschil van jaren of gewoonten, is het niet moeijelijk te ontdekken dat de aard en eigenschappen van dit gevoel in vele opzigten kunnen, ja, moeten verschillen, en dat het van het grootste belang is, dit gevoel op de regte wijze op te wekken en aan te kweeken.

§. 3.

Over de noodzakelijkheid om het gevoel voor het Schoone op te wekken en aan te kweeken.

Zonder lessen of voorschriften ontstaat in des menschen ziel het begrip van schoon en niet schoon. — Het is ons in onze eerste levensjaren niet voorgezegd, dat wij onderscheid moesten maken, tusschen de ons aangename en onaangename voorwerpen, dat wij moesten trachten ons te verfraaijen, op te sieren: evenmin als men ons zeide, dat er een verschil was, tusschen bitter en zoet, warmte en koude. Zoo als er nu door de Godheid in ons ligchaam een gevoel ingeschapen is voor aangename en onaangename gewaarwordingen, zoo hebben wij in onzen geest een gevoel voor het schoone en afzigtelijke, hetwelk de redelooze dieren niet bezitten, maar den mensch, als een

eldsel der Godheid, is ingedrukt. Het behoort tot die hoedanigheden, welke wij als mensch tten, en die een gedeelte uitmaken van onze treffelijkheid als eeuwig levende wezens, aan :e dit vermogen niet te vergeefs gegeven is, r bij welke het dienen zal, om hun aanstaand k of ongeluk te vermeerderen. Schoon het dan reeds uit al het voorgaande genoegzaam op te en ware, hoe noodzakelijk het zij dit gevoel te wekken, te wijzigen en te volmaken; schoon niet reeds uit de afwijkingen, waaraan het it staat, tot de noodzakelijkheid mogten beslui-, om deze gebreken voor te komen, zoo zoude e laatste gedachte ons reden genoeg aan de d geven, om dit besluit op te maken. Ja, al e het niet als eene zekerheid aan te merken, in onzen toekomenden toestand, het schoon-dsgevoel ons zal bijblijven, en ter vermeerde-g van ons geluk dienen; ook in dit leven heeft zelve, behalve deszelfs invloed op onze zedelij-volmaking, eene zoo groote waarde, als de on-vinding van elk niet ongevoelig wezen kan be-tigen. Ik zoude mij hier kunnen beroepen op toestemming van al die genen, welke het on-rdeerbaar geluk bezitten, dat dit gevoel bij hun-jeugdige ontwikkeling niet verwaarloosd is, die elijks deze bron van onuitputtelijke genoegens oeken, en in dit gevoel een zintuig meer be-en dan zij, wier ongevoeligheid voor het ware oon hun belet zich van die genoegelijke gewaar-dingen een juist denkbeeld te vormen.

Nooit zullen zij zich beklagen over die ledigheid en weinige zelfvoldoening, welke den minder gevoeligen kwellen, en hem meer grovere genietingen doen najagen. Altijd genieten zij nog in de herinnering of in het vooruitzigt van die zuivere, meer geestelijke overeenstemming, welke hunne ziel ondervond, in de vereenigde en gemeenschappelijke beschouwing van schoone voorwerpen, of in het aanhooren van welluidende toonen.

Stellen wij tegen over dezen, voor het schoone gevoeligen, individuelen mensch, dengenen, wiens gevoel niet alleen niet ontwikkeld, maar zelfs verstompt is .... de onderscheidende voortreffelijkheid van den eersten zoude zich van zelve doen gevoelen, al letteden wij niet op hunne zedelijke volmaking.

Nog meer toont zich deze voorrang, indien wij geheele volkeren, wier kunst-zin door de beoefening der schoone kunsten en wetenschappen ontwikkeld is, tegen over die maatschappelijke vereeniging van menschen stellen, bij welke deze sluimerende zin nog de beschavende hand verwacht. — Om dit onderscheid duidelijk te doen in het oog vallen, zal het niet noodig zijn, hier juist die volkeren te kiezen, welke in dit opzigt het verst van elkanderen verwijderd zijn. Genoegzaam is het, onder de beschaafde natiën slechts die te nemen, welke bij de vergelijking van ontwikkeld schoonheidsgevoel niet op denzelfden trap van ontwikkeling staan, en terstond zien wij, al nemen wij hunne zedelijkheid niet in aanmerking,

den voorrang van diegene wier schoonheidsgevoel het meest geoefend is, en bemerken dan te gelijk de noodzakelijkheid om dit gevoel op te wekken en aan te kweeken.

Indien wij daarbij nagaan, hoe zwak in den beginne dit gevoel zich vertoont, hoe ligt het vermindert of verdwijnt, hoevele vijanden het heeft, dan zullen wij niet vragen, of het nog noodig is, hetzelve te ontwikkelen en te verfijnen. Bij velen is het meer aanleg tot- dan een wezentlijk bestaand gevoel voor schoonheid, meer eene flikkering, welke een licht vooronderstelt, dan een licht zelve; ware dit anders, het zoude zoo gemakkelijk niet vernietigd of uitgebluscht worden. Doch al is dit gevoel geoefend bij den jeugdigen mensch, al is hij vele moeijelijkheden, welke met elke oefening gepaard gaan, te boven gekomen, ook dan nog staan den ontwikkelden jongeling zoo vele hinderpalen in den weg, ook dan nog heeft hij zoo veel strijdigs te overwinnen, dat eene aanhoudende zorg en moeite vereischt wordt, om deze alle uit den weg te ruimen, of te boven te komen.

En evenwel de zaak is deze inspanning waardig. Is er toch eenig vermogen van onzen geest, hetwelk voortreffelijk genoemd mag worden, het is dit: naast het godsdienstig of zedelijk gevoel bekleedt het de eerste plaats. — Het is hier de plaats niet beider overeenkomst nader te ontwikkelen, doch hierin stemmen zij zekerlijk te zamen, dat beider doel op zichzelve gerigt is: noch het schoone, noch het zedelijke wordt verlangd als middel: het is zich

zelven doel, is op zich zelve verkieselijk. Geene bijoogmerken komen hier in aanmerking, veeleer schaden zij: wij begeeren geene schoonheid of zedelijkheid voor het nut of voor tijdelijk voordeel, of toekomstig genot voor ons zelve, of voor onze kinderen, kleinkinderen of medeburgers, wij begeeren het schoone en zedelijke, omdat het schoon en zedelijk is.

Hoe onvolmaakt is dan de mensch, bij wien dit gevoel sluimert, die slechts als dier de voorwerpen dezer wereld beschouwt en ze alleen naar het nut afmeet, of daarbij zijn belang in aanmerking neemt! Hoe moet hij, hoe langs zoo meer, zelfzuchtig en verdierlijkt worden, terwijl elke fijnere, meer menschelijke gewaarwording zijne koude ziel verlaat, en allengs geheel verdwijnt.

Of zoude men ontkennen, dat dit het geval ware? Of zoude men willen staande houden, dat dit gevoel voor geene volmaking vatbaar ware, dat men met dit gevoel geboren werd, en het zelve niet verder kunne ontwikkeld en verfijnd worden? Dit zoude dan het eenigste vermogen in den mensch zijn, hetwelk deze verhevene eigenschap miste. Mogt men zich slechts meer, dan wel algemeen het geval is, toeleggen, om ook dezen aanleg bij den jeugdigen mensch te ontwikkelen, en na de ontwikkeling te versterken, er zoude meer smaak en oordeel, meer geest en leven, in de menschelijke maatschappij zigtbaar zijn. — Dat men liever bedenke, hoezeer de overige krachten

an onzen geest, even als die van het ligchaam, loor aanhoudende oefening verhoogd en volmaakt vorden. Dat men zie op hen, welke, mogelijk niet onder aanleg, maar zeker niet zonder hulp van nderen, en zonder eigene vlijt, tot die fijnheid an gevoel voor het schoone en verhevene geraakt ijn, welke den beschaafden zelfs boven den beschaafden doet uitmunten. Bij zich zelven merke ien op, of, en hoe dit gevoel ontwikkeld en verjnd zij, en indien dit het geval niet is, hopen rij, dat velen, ten minste den wensch bij zich oelen opkomen, om niet voor ongevoeligen en makeloozen bij den beschaafden door te gaan. — Laat ons zien, welke middelen moeten gebezigd worden, om dit voor te komen.

§. 4.

Middelen ter opwekking en aankweeking van het gevoel voor het Schoone.

Laat ons dan zien, hoe dit gevoel moet opgeekt en geoefend worden, eer het van eenige uitrking kan zijn, op 's menschen zedelijkheid. Wij gen immers, dat niet alle gevoel voor schoonheid zen edelen naam verdient, en dat weinigen van inne jeugd af, aldus gevormd zijn, dat zij het are schoonheidsgevoel bezitten?

Bovenal zij men dan op zijne hoede, den aang tot dit, den mensch waardig gevoel, niet te erstikken, als het zich vertoont, hetzelve niet te-

gen te werken, of af te keuren. Dit is reeds het eerste gevaar, hetwelk dezen kunstzin bedreigt. Dikwijls hebben ouders, of leermeesters zelve geen of weinig denkbeeld van deze verhevene, doch zoo weinig gekende eigenschap van den jeugdigen mensch: zij beschouwen dezelve somtijds als overbodig, somtijds wel als nadeelig. Dan weder ontbreken ondervinding en kunde, om de verschijnselen, welke haar vergezellen, op te merken of aan te kweeken.

En wat zal er van deze teedere kiem worden, indien zij reeds in hare ontwikkeling gestuit wordt! Voorbeelden bestaan er zeker van geniën, welke tegen vele beletselen bestand waren, en tegen vele verdrukkingen opgroeiden: maar dezelfde kracht kan bij den één' die werkzaamheden onderdrukken, welke bij den anderen nog veerkracht genoeg behouden, om staande te blijven en voort te gaan. Men sta dan toe, dat het meisje zich opschikke en verfraaije; zij bezit doorgaans een fijner gevoel, en kent die beletselen niet, welke op den knaap naderhand dieperen indruk maken, en de zwakkere aandoeningen vernietigen. Dit algemeene, onbepaalde gevoel kan het beginsel zijn van trotschheid en eerzucht, maar met wijsheid geregeld en bestuurd, bevat het de zaden, welke voor de schoonste ontwikkeling vatbaar zijn.

Men geve slechts geen verkeerd denkbeeld van het schoone, en noeme met dezen naam niet alles, wat blinkend is, of met kleuren overladen: men zegge wat niet schoon, wat leelijk is, en zoo-

'atbaarheid van het jeugdige verstand toe-
e men de reden waarom. Geef het kind
:n platen, maar vooral met naauwkeurige
ı, opdat zijn oog en gevoel zich niet ge-
ıan het onbepaalde en gebrekkige: laat het
erzamelen en dikwijls bezien. Geef het eene
in handen: laat zijne kinderlijke hand
ɜ schets maken, en zijn oog dezelve met
e zelfvoldoening aanstaren, of toon hem,
voorbeeld, dat gij nog lust en tijd hebt,
penseel in handen te nemen, of de sna-
:e slaan. Men zorge er voor, zegt Pla-
wat het kind ook te hooren, wat het ook
wat het ook met eenig zintuig waar te
ijge, dit alles schoon, in waarheid schoon
ɩs heeft invloed op het geheele leven des
. Het gemoed des kinds is nog zoo week
; het ontvangt zonder onderscheid, in-
van al wat men het te zien of te hooren
naarmate dat schoon of leelijk, goed of
wordt het hart of tot deugd of tot on-
vormd (1).

beschouwing der natuur en van het men-
igchaam, zoo rijk in bevallige vormen,
chikt is, tot het opwekken van dit slui-
gevoel, zal wel geen betoog behoeven:
nd is het, dat zij de grondslag is van alle
ı dat buiten haar geene schoonheid denk-

Rep. II. 376. B. en v. Heusde, *Socrat. Sch.*
21. Hetzelfde gevoelen van Aristot. hieromtrent
ing, *Laocoon*, S. 24. aangehaald.

baar is. Van deze zijde laat echter de beoefening der natuurkunde veel te wenschen overig: als middel ter opwekking van het schoonheidsgevoel wordt zij weinig gebruikt. En echter, hoevele kunstenaars heeft zij gevormd, hoevele zonde zij er kunnen verwekken! Boven alle schoone vormen derhalve en boven alle welluidende toonen, behoort men den knaap en jongeling de natuur te leeren *zien:* want niet allen, die in de vrije lucht leven, *zien* de natuur (1). Hoe deze, het minst aanzienlijke gedeelte der schepping, met het bevalligste uiterlijke bekleedt, hoe zij onuitputtelijk is, in het voortbrengen van verscheidenheid van schoon, hoe het ware verhevene alleen in haar te vinden is. Maar dan zie hij ook in die natuur meer dan het uitwendige, hij moet dieper doordringen, en eene wijsheid erkennen, waarbij geene menschelijke kennis is te vergelijken, eene liefde, welke zijn hart ontvlamt, en doet branden voor het zedelijk schoone. Zonder dczen gloed kan er geen waar gevoel voor schoonheid bestaan, deze zuivert en veredelt hetzelve; waar deze ontbreekt, wordt het doel der kunsten gemist, en de edelste werktuigen en verhevenste krachten misbruikt, om de laagste driften gaande te maken.

Zoo wordt te gelijk aan één der noodzakelijkste vereischten in den voor schoonheid wezentlijk ge-

(1) *De Lamartine Voyage en Orient.*, I. p. 29. Ce verbe de la nature, cette parole formée d'images et non de sons, dans les montagnes, daus les forets, sur les lacs, au bord des abymes et des torrens. . . .

eligen, naar eisch voldaan: aan de vorming naentlijk van den geheelen inwendigen mensch: rwijl ook deze zelfde gelijkmatige oefening van al krachten van den geest, één der wegen is, elken wij moeten inslaan, om de opwekking en nkweeking van het gevoel voor schoonheid niet üchteloos te doen zijn. Vergeefs toch is ons igen, om bij anderen, bij jongeren, dezen kunstn te ontwikkelen en te versterken, indien de rmogens van het verstand sluimeren, indien de ven van het hart verstompt zijn, en het gevoel or waarheid en regt koud is en levenloos. Wij nnen de laagte waartoe de onbeschaafde vervalt, lien hij uit zijnen vernederden toestand niet gebeurd wordt; wij weten hoe de jeugdige geest, nder oefening, in onwetendheid wegzinkt; en nde het dan mogelijk zijn, in deze verstompte moederen, het fijne gevoel voor het schoone op wekken en gaande te houden? En aan den deren kant zien wij, dat geestbeschaving en ening van geestvermogens, eene vlugheid van vatting aanbrengen, eene vaardigheid in het oprken en juistheid van oordeel, die zoo noodtelijk zijn, in den voor schoonheid wezentlijk oeligen, en tegelijk zoo geschikt, om den jeugen geest, tot een gepast en juist waarnemen van schoone voor te bereiden (1).

De hoofdrol echter, onder de zielsvermogens,

---

(1) A. H. Niemeyer, *Grunds. der Erziehung u. z. w.* h. §. 84—139.

welke bij de gewaarwording des schoonen in werking komen, speelt altijd de verbeelding. Het is evenwel niet genoeg deze kracht, welke in het jeugdige gemoed ongemeen sterk is, in het algemeen te versterken en te oefenen: zij moet dikwijls beteugeld, en in het bijzonder aldus gevormd worden, dat zij zich aangename, reine beelden voorstelle; haar te vervullen met reine, zedelijke voorstellingen is de voornaamste pligt van hem, die het gevoel voor het schoone, in het jeugdige gemoed wil opwekken en versterken. Alle onreine, onzedelijke beelden en gedachten weere men af, als de grootste beletselen voor het zuivere schoonheidsgevoel. Indien deze eenmaal de overhand gekregen hebben, en zich, zelfs tegen wil en dank, aan de verbeelding opdringen, geven zij dat onrustige, pijnlijke gevoel, hetwelk alle genot van schoonheid onderdrukt, vergiftigt, doet vlieden.

Voor de reine verbeelding is alles rein, en zoo ook voor de onreine alles onrein. Hoe zoude in eene bedorvene verbeelding zich het ideaal der zuivere schoonheid kunnen vormen of ontwikkelen? Want, hoewel de zedelijkheid zonder ligchamelijke schoonheid kan bestaan, en schoonheid zonder eigentlijke zedelijkheid, zoo kan echter het zuivere gevoel voor het schoone, niet met onzedelijkheid, onreinheid, gepaard gaan. Het eerste is eene zoo fijne, teedere gewaarwording, dat zij het grovere van het laatste geen' weerstand kan bieden: beide zijn zoo ongelijksoortig, dat zij te za-

n onmogelijk op hetzelfde oogenblik, in den st kunnen plaats vinden, daar het sterker het akkere overrompelt en verstoot (1).

Gelukkig hij, die van zijne vroegste gewaarworgen af, aldus gevormd en voorbereid werd, om schoone der schepping en der kunst te kunnen ieten! Is toch deze kunstzin, dit orgaan, reeds de jeugd verstompt of onderdrukt, en niet gemd door de beschouwing der schoonste voortngselen van de kunst of de natuur, noch in band gebragt met de overige krachten en zinjen van den geest, het is te vergeefs, dat n er eenigen weldadigen invloed van verwach- op de menschelijke maatschappij, veel min op zelfs zedelijke volmaking.

§. 5.

Noodzakelijkheid der versterking en volmaking van het gevoel voor het Schoone.

Hetgene wij lieten voorafgaan is verre van gezaam te zijn, om ons een juist denkbeeld te

(1) Zie dit één en ander uitvoeriger behandeld bij J. F. Schröder, Over de werking der terugroepende Verdingskr. vóór Schulze, *Menschk.* enz., I. D. en C. Th. Krayenhoff, *Diss. Inaug. exhibens Theoriam Imationis*, Harderv. 1780. v. Heusde, *Socr. Sch.*, I. D. 89. — Hetgene in deze Afdeel. gezegd is, kan tevens n ter beantw. van de vraag: hoe moet het Schoone rwezen worden, om invloed te hebben op zedel. volng?

geven van al datgene, wat in het werk gesteld moet worden, om den voor schoonheid gevoeligen te volmaken.

Men beschouwe het slechts als vorming en voorbereiding, maar die noodzakelijk waren, ter meerdere uitbreiding en tot grootere volkomenheid. Men blijve dan niet staan op dezen weg, maar trede voort, tot men het toppunt bereike, waartoe wij met *onzen* aanleg en met *onze* omstandigheden geraken kunnen. Velen zouden zoo ver gekomen zijn, indien zij niet gemeend hadden, deze hoogte reeds bereikt te hebben: zij bedachten niet, dat de school eene voorbereidingsplaats voor het leven is. Zij waren te vreden met hunnen aanleg, en wijzigden het hen omringende niet tot dit moeijelijk te bereiken doel. Zij vergenoegden zich met de eerste beginselen, met het ontluiken van de bloem, en trachtten niet naar iets hoogers, verlangden geene vruchten. En echter was het alleen om dit meerdere, dat zij in het mindere geoefend werden, alleen met dit doel wees men hun den weg.

Zouden zij nu blijven staan, of verflaauwen in hunne pogingen, zoude hun ijver verkoelen? Integendeel, diezelfde redenen, welke er bestonden, om het gevoel voor schoonheid op te wekken, diezelfde blijven bestaan om het te versterken en te volmaken. Als zedelijk wezen is het den mensch een pligt, zoowel de overige vermogens van zijnen geest als ook dit, te versterken, om ook in dit opzigt het volmaakt ideaal te bereiken. Zijne rede overtuigt hem van het wezentlijke belang van een ont

wikkeld gevoel voor schoonheid, en hij erkent deszelfs nut voor zich zelven en anderen. In deszelfs genoegens vond hij eene onuitputtelijke bron van genietingen, genoot hij de zuiverste zelfvoldoening, en deze bron is niet opgedroogd, noch dit genot verstompt. Nu erkent hij in de voortreffelijkheid zelve van dit gevoel eene aansporing te meer om het schoone te zoeken, en zijnen mannelijken geest te versieren niet alleen, maar ook te volmaken, door dit goddelijk vermogen, zoo veel in hem is, in de opwekking en aankweeking, ook te behouden en te versterken. Hij vergelijkt zich zelven met den gebrekkig of eenzijdig gevormden, en ontdekt zijnen voorrang boven dezen: of hij gaat het onderscheid na tusschen den gevoeligen en ongevoeligen, en .... vindt hij den toestand van dezen verre van benijdenswaardig .... hij voelt zich gedreven, om de nu ontwikkelde kiem niet te verstoren, maar zooveel mogelijk, de zachte, zuivere vruchten, in ruimere mate te genieten.

Doch, behalve deze drangmiddelen, welke meestal ook vroeger hem aanzetteden, zijn er gewigtiger redenen, welke voor de noodzakelijkheid pleiten, om te volharden en voort te gaan in zijne eenmaal begonnen oefening. Niet alleen toch moet het ligchaam opgekweekt en gevoed worden, om niet te sterven, maar ook onderhouden en versterkt, om in het leven te blijven. Van de teedere plant moet niet alleen het schadelijke worden geweerd, maar ook voor haren volgenden groei heeft zij den invloed noodig van licht en lucht. — Zoo ook

hebben wij, bij al de krachten of vermogens van ons ligchaam, zoo wel als van onzen geest, gedurige behoefte aan oefening, en niets is meer geschikt om dezelve te doen verkwijnen en eindelijk geheel te doen vergaan, dan rust en ledigheid. Indien wij ons dan te vreden stellen met de hoogte, waartoe wij in onze jeugd geraakten, waarop wij, ten opzigte van dit gevoel, in onze kindsche of jongelingsjaren stonden, het zal niet lang duren, of dit gevoel verstompt, verhardt, en nog een' kleinen tijd en het is verloren! en hoe moeijelijk kan het terug gevonden worden! Van hier die weinigen, die, schoon zij al bij hunne eerste ontwikkeling met wijsheid en verstand gevormd zijn, echter in volgende jaren zoo weinig beantwoorden aan de verwachting of vereischten van eenen man, wiens schoonheidszin tot de hoogste volkomenheid gebragt is.

Maar, zal men vragen, vanwaar dat gebrek aan volharding op het eenmaal ingeslagen pad? Zijn dan de vijanden en beletselen meerder of sterker geworden? Zijn dezen dan zoo moeijelijk ten onder te brengen? Mij schijnt dit buiten twijfel of moeijelijk te kunnen ontkend worden. Want, om niet te spreken van het besmettelijke van kwade voorbeelden, welker nadeelen dikwijls nog voorgekomen of afgeweerd worden, indien de vaste staat der gezonde ziel zich hier tegenkant, en de omstandigheden niet ongunstig zijn, ... maar hoe dikwijls zijn de menschen en zaken, die ons omringen van dien aard, dat zij al het zielverheffende, geestelij-

verhevene in den mensch onderdrukken, ver-
:ren, vernietigen! Huiselijke beslommeringen,
en voor ons levensonderhoud, maatschappelij-
ezigheden, drukten, welke met schoonheid en
el niet te vereenigen zijn, verwekken zij geene
tere en meerdere hinderpalen, dan die, wel-
ns in onze onafhankelijke jaren voorkomen? —
staan bloot voor het gevaar, van een te sterk
wigt van die of die zielskracht, welke de zwakt-
l van deze overmeestert of haren teederen bloei
hindert. In plaats van in de jaren der manne-
zelfstandigheid en vastheid te verbeteren het
e in onze jeugdige oefening gebrekkig was, of
te vullen, wat dan dezelve ontbrak, wordt dit
rekkige en ontbrekende somtijds de oorzaak van
adiging, afkeer, walging, welke ons de re-
en doet zoeken om het schoone zelve te mis-
nen, te smalen en bij anderen af te keuren.
vermindert de vatbaarheid om het schoone
r te nemen, en wij eindigen met te vragen,
en invloed zoude hetzelve kunnen hebben,
de zedelijke volmaking van ons zelven of van
eren.

§. 6.

Middelen ter versterking en volmaking van het gevoel voor het Schoone.

Uit het gezegde, omtrent de noodzakelijkheid
dit gevoel niet alleen op te wekken en te ver-

fijnen, maar ook te veredelen en te volmaken, volgt van zelve, dat er middelen in het werk moeten gesteld worden, om deze volkomenheid daar te stellen: gelijk er uit de opgegeven gebreken en genoemde hinderpalen kan opgemaakt worden, dat er genees- en verdedigingsmiddelen noodig zijn, om dit gebrekkige en tegenstrijdige te verbeteren en te overwinnen. Al deze middelen nu zijn gemakkelijk te vinden en aan te wenden, indien men den aard der kwaal kent en ook de eigenschappen van het gevoel, waarover gesproken wordt; waarbij tevens, het doel, hetwelk men zich voorstelt, dient in aanmerking te worden genomen. In het algemeen echter bedenke men, dat aanleg en omstandigheden bij elk menschelijk wezen, en in elken leeftijd de grootste verscheidenheid opleveren: dat men evenwel kan voortgaan, met af te weren, al wat zoude kunnen strekken, om ons gevoel voor het bevallige, grootsche, verhevene te verstompen. — Hiertoe zij men dus op zijne hoede, dat het geheele gevoelvermogen onzer ziel, van alle zijden verfijnd en volmaakt worde: want begint ons zedelijk gevoel of dat voor waarheid af te nemen en te verflaauwen, het kan niet anders dan ongunstig werken, ook op ons gevoel voor schoonheid. Zoo als wij derhalve eens voorzigtig zijn moesten, dat het niet onderdrukt wierde, zoo zorge men er nu voor, dat het niet verstompe of verzwakke. Zoo als wij de schoone voorwerpen der natuur of der kunst ons ter beschouwing voorstelden, om ons gevoel op te wekken, zoo kan men ze

n dienen, om het verder te veredelen en
verfijnen; want nog ligt de geheele natuur
hare schoonheid voor ons open, en hoe
er wij deze met een geoefend oog beschou-
n, hoe meer ons gevoel gezuiverd en volmaakt
rdt.

Even zoo is het gelegen met de overige te voren
gegevene middelen ter ontwikkeling en aankwee-
ig van dit gevoel: zij verliezen hunne kracht
t, zij worden niet overbodig, maar blijven zelfs
odzakelijk, en bewijzen de gewigtigste diensten.
enwel zijn zij niet genoegzaam om ons boven
zwarigheden te verheffen, of om op alle moeije-
heden te zegepralen. Er dienen nieuwe hulpmid-
en aangewend, niet begane wegen ingeslagen: de
ruk van het schoone moet herhaald, vernieuwd,
blijvend en standvastig te zijn. De vijanden,
zich opdoen, moeten verzwakt, de stroom der
standigheden geleid worden: in den schijnbaar
est ongunstigen toestand moeten wij op onze hoe-
zijn, dat onze geestdrift niet verminderc. Men
e er op of ons gevoel voor het schoone in waar-
d dezen naam verdienen kan. Deze overtuiging
nnen wij niet hebben, indien onze smaak niet door
e gedurige beoefening der schoone kunsten ge-
md is, en niet steunt op de eenige grondsla-
, op welke dezelve rusten moet, op die der
lelijkheid en belangeloosheid. — Of beoogen wij
onze oordeelvellingen omtrent het schoone ande-
toestemming of goedkeuring, of schikken wij
naar het oordeel der menigte, zonder te let-

ten op vaste regelen, of op de wetten der zedelijkheid, zoo loopen wij gevaar, om het schoone niet belangeloos, en alleen om zich zelven te beminnen en te zoeken: maar gebruiken wij al die hulpmiddelen, welke ons ten dienste staan, dan naderen wij tot eene zelfstandigheid van oordeel, en fijnheid van waarnemen, welke zich boven den dikwijls bedorven smaak van den tijdgeest verheft; wij laten ons door geene voorbeelden of vooroordeelen medeslepen, maar blijven staan als grondzuilen, waarop de hoop rust voor volgende geslachten. Niet allen evenwel komen zoo verre, niet allen even verre: aan sommigen zal het zelfs onmogelijk schijnen deze hoogte te bereiken; vooral als zij hierbij bedenken, dat ook nog de voornaamste voortbrengselen der oude en nieuwere schrijvers moeten gebruikt worden, dat de kunstgewrochten van vroeger' en later' tijd moeten beschouwd, dat de denkbeelden der eerste denkers moeten overdacht worden. Maar het is ons niet te wijten, dat één der voortreffelijkste vermogens van onzen geest zoo veel voorbereiding, oefening, inspanning kost; dat al wat schoon is en heerlijk niet met geringe moeite te verkrijgen is, dat velen daarbij een' verkeerden weg inslaan, welke niet tot het doel leidt, dat anderen het gebrek aan ontwikkeling niet door eene volgende zorgvuldigheid kunnen vergoeden. *Zij* mogen zich troosten met de gedachte, dat hetgene het naaste aan het volmaakte is, ook nog lofwaardig blijft, *wij* meenden niets van het gezegde te mogen overslaan, en gelooven er niets van te

mogen terug nemen, te vreden zijnde met de overtuiging van niet het onmogelijke, of bovenmenschelijke gevorderd te hebben.

§. 7.

Ideaal van den gevoeligen voor het Schoone.

Zoo hebben wij dan eenigzins den aard van het gevoel voor het schoone leeren kennen: wij hebben de noodzakelijkheid erkend om het op te wekken en te volmaken: en ons eenige der voornaamste hulpmiddelen hiertoe herinnerd: doch om onze taak geheel af te doen, behooren wij ons ten slotte nog een zeker ideaal van den voor schoonheid gevoeligen voor oogen te stellen. Zulk een ideaal toch leert dit vermogen in zijne eigenschappen en werkzaamheden veel beter kennen, dan de meest bevattelijke en doorwrochte redenering. Men kan dan gemakkelijker vergelijken wat de mensch tot dus verre geweest is, en wat hij zoude kunnen zijn. Het houdt ons een' spiegel voor, waarin wij zien kunnen, hoe ver wij gekomen zijn, en hoe zeer wij nog achterlijk zijn gebleven. Het maakt eindelijk den weg, dien wij te volgen hebben, en de meerdere volmaking, waarheen wij onafgebroken streven moeten, voor een ieder aanschouwelijk.

De vraag is dan, hoe wij ons den man voorstellen, die niet alleen in naam, maar in der daad mag gezegd worden, gevoel voor het schoone te bezit-

ten. Door de natuur moet hij begaafd zijn, met gezonde zintuigen, welke door gedurige oefening versterkt zijn, en geschikt voor de voorwerpen, welke zij tot de ziel moeten overbrengen. Zijn onbepaald gevoel voor het schoone, mag niet verwaarloosd of in deszelfs werking gestoord worden, maar integendeel, het is door gepaste middelen opgewekt en aangekweekt. Schoon geen dichter of kunstenaar, in den hoogen zin, is hij gevoelig voor het verhevene der dichtkunst, spreekt hij met gemakkelijkheid, is het gebruik van het penseel hem niet vreemd, en de beoefening der toonkunst niet moeijelijk: de natuur is zijne lieveling en hare schoonheden verrukken hem: want hij ziet dieper en dringt verder door, dan de oppervlakkige beschouwer gewoonlijk doet. In de werken der kunst veracht hij de onzedelijke, de onedele, en laat zich door zijn zuiver gevoel opleiden tot het bovenzinnelijke, verhevene, goddelijke: want zijne verbeelding is vervuld met de bevalligste, reinste denkbeelden. Van welk eenen aard ook zijne betrekking tot den staat zij, hij acht zich in dit aardsche leven, als in eene leerschool geplaatst, waarin hij voor eene betere wereld wordt opgevoed: en zelfs de werkzaamheden van zijn beroep rigt hij op die wijze in, dat zij deze zijne opvoeding helpen bevorderen. Veroorloven het hem zijne bezigheden, dan begeeft hij zich in de eenzaamheid, en oefent zich, om ook dit vermogen van zijnen geest te volmaken, als redelijk en onsterfelijk wezen. Hij weet, dat de meer sterke aandoeningen, de zwak-

overmeesteren, en is dus tegen de eerste op hoede, als tegen de vijanden van zijne rusti-almte en wezentlijk geluk.
e verkeerde voorbeelden van anderen verliezen em hunne kracht, want hij voorziet hunnen al en berekent hunne gevolgen. Door opvoe-en oefening is het hem eene behoefte gewor-zijn gevoel voor het schoone in zijne geheele - en handelwijze te doen werken: al wat on mag genoemd worden, trekt hem aan, al wie schoone bemint, vindt in hem een' vriend: kunstzin bevordert hij, waar hij kan. Het sche, wanklinkende in taal en woorden stuit : het lompe, onbeschofte in gedrag en wan-indert hem. Zijn uitwendig voorkomen, draagt lijken van de schoone eenvoudigheid en rus-calmte zijner ziel, welke, bij het zoete genot schoonheid, al wat hevig is of opzigtig, laakt ermijdt. Er zijn echter oogenblikken, waarop of gevoeliger voor de indrukken van het schoo-of getroffen, door de verhevene fraaiheid, het ler natuur, het zij der kunst, zich zelven en kalme gemoedsgesteldheid vergeet: waarop hij zijn gevoel weggesleept, al wat om hem is, schijnt waar te nemen, en zijn onrustig slaan-oezem zich gelukkig gevoelt, in de hemelsche ting van een overmeesterend gevoel!
koorlijk beeld der maatschappij, waar elk, als ikkeld, redelijk, zedelijk en gevoelig mensch waarde gevoelt! waar geene gedeeltelijke be-ring de geheele terug houdt, en waar dus al-

ler zielskrachten tot volmaking van het menschdom zamenwerken!

Met opzet hebben wij ons bepaald tot dien trap van ontwikkeling, welke nog beneden den hoogsten is: wij hebben eene schets ontworpen, welke met het gebrekkige bestaan kan, hetwelk den mensch aankleeft, zoo lang hij nog deze gewesten van onvolkomenheid bewoont, opdat men niet zegge, dat aan dit karakter niets ontbreekt, dan dat hij geen wezentlijk origineel heeft. — De schets van zulk eenen, zie men bij Riedel en v. Alphen, II. D. bl. 280. Uitgewerkte denkbeelden over het Gev. voor het Schoone, vindt men bij de Schrijvers over dit onderwerp aangehaald door Krug, *Philos. Lex. in v. Aesthetik u. Geschmack*, — door Schulze, *Encyclop. Dritte aufl.* S. 250. — en door I. J. Eschenburg, *Handboek d. Dichtk. Wetensch.* bl. 21. en volg. — bij F. Hemsterh. *Oeuvres Philos.* — F. Ehrenberg, *der Charakter u. Bestimmung des Mannes.* — J. C. A. Heinroth, *Lehrb. der Seelengesundheitsk.* II. Th. S. 103. — Wyttenb., *Instit. Metaph.* p. 100. — *Zur Aesthetik, von* A. E. Umbreit. Heidelb. 1834. — *Ueber die Transcendentale Aesthetik. Ein Kritischer Versuch, von* J. C. G. Schaumann, Leipz. 1789. — B. Nieuhoff, *Diss. de Sensu Pulchri* L. Bat. 1773. — v. Heusde, *Init. Ph. Plat.* Vol. II. P. I. pag. 38. — Thoden v. Velzen, *Diss. de ὁμοίωσει τῷ θεῷ.* p. 116. Gron. 1835. enz. enz.

II.

OVER DEN INVLOED VAN HET GEVOEL VOOR HET SCHOONE OP DE ZEDELIJKE VOLMAKING DES MENSCHEN.

Wij hebben gezien, welke denkbeelden wij ons vormen hebben, omtrent het gevoel voor het hoone en deszelfs volmaking, terwijl wij in eenie grove omtrekken, zoo veel van hetzelve trachtten uidelijk te maken, als genoegzaam scheen, om de aarheid en juistheid van de volgende redeneringen te doen blijken. Laat ons verder beproeven, hoe verre wij onze denkbeelden, omtrent het oorgestelde vraagstuk, eenigzins aannemelijk kunnen aken, en, al is het dan niet eene voldoende opssing geven, aan anderen evenwel gelegenheid erschaffen, om over dit punt verder na te denken, aldus de waarheid eindelijk aan den dag te brenn. Hiertoe zal het, dunkt ons, niet ongepast zijn, *rst*, dien invloed uit den aard der zaak te verren: of te bewijzen, dat het gevoel voor het hoone invloed kan en moet hebben op de zedee volmaking der menschen. — *Daarna* wensch-

ten wij uit de ervaring en de geschiedenis aan te toonen, dat deze invloed waar te nemen is: *vervolgens* zullen wij de hoedanigheid, den aard, en de verschijnselen van dezen invloed schetsen, of opgeven, hoe deze invloed werkt, en *eindelijk* aanwijzen, wanneer deze zich vertoont, of waar dezelve van afhankelijk is.

§. 1.

De invloed van het gevoel voor het schoone op de zedelijke volmaking kan uit den aard der zaak bewezen worden.

Indien wij den invloed van het schoonheidsgevoel op de zedelijkheid, uit den aard der zaak zelve willen aanwijzen, zonder op eigene ondervinding of getuigenissen van anderen te letten, meenen wij dit het gevoegelijkst te kunnen doen, door de *vier* volgende waarheden te overwegen:

Vooreerst dan, kan deze invloed aangetoond worden, uit het zoo noodzakelijke evenwigt en de overeenstemming van al de zielskrachten, welke plaats moeten hebben, om den zedelijk volmaakten daar te stellen;

Ten tweede, uit den sterkwerkenden indruk van de buitenwereld op den zinnelijken mensch;

Ten derde, uit de werking van het schoone, in het bijzonder op die zielsvermogens, welker aanwezen en volmaking ook in den zedelijk gevormden vereischt worden, en

Eindelijk uit de gelijksoortigheid van den

ard en de eigenschappen van schoonheid en se-
lelijkheid, als ook van het gevoel voor het schoo-
ne en voor het zedelijke.

Laat ons dit eenigzins uitvoeriger nagaan.

1. Het is eene ontegensprekelijke waarheid, door voegere en latere wijsgeeren opgemerkt (1), dat de oortreffelijkheid van den mench niet afhankelijk is van den voorrang en de uitstekendheid van één of meerdere vermogens van zijnen geest: doch, dat deelve bestaat in eene evenredige volmaking en gelijkmatige werking van al de geestkrachten te zamen.

Dit zal ons duidelijker in het oog vallen, indien rij ons een wezen verbeelden, wiens verstandelijke ermogens den hoogsten trap van volkomenheid beeikt hebben, wiens geheugen een groot gedeelte er menschelijke wetenschap bevat, wiens oordeel eoefend is, voor wiens scherpzinnigheid de verorgenste waarheden bloot liggen: maar zijn hart s koud voor medelijden, ongevoelig voor het genoegen van anderen, de nijd en trotschheid hebben zich van hem meester gemaakt.... stellen wij ns zulk eenen voor, en wij zien het beeld van enen duivel. — Hier naast plaatsen wij een' mensch an middelmatige geestvermogens, (in welken toetand zich, gelukkig, het grootste gedeelte van het

(1) Zie over den oorsprong en voortgang van dit gevoelen, reuzer, ad Plotin. p. 146. sq. — F. Hemst. Sion. I. p. 372 *Suiv.* en Tittman, *Ueber die Bestimmung Gelehrten*, S. 227. *Es giebt nur eine Kraft des Geistes, ier muss durch Ausbildung des Schönheitssinnes und des Kunstes der Geist überhaupt wachsen.*

menschdom bevindt!) maar al zijne krachten zijn evenredig geoefend, de eene heeft de overhand niet boven de andere, er bestaat een evenwigt en eene evenredigheid, welke één zamenhangend geheel vormen: zulk een is volmaakt, in zoo verre zijn aanleg en *zijn* aard het medebrengt, *indien* al deze krachten, in die mate geoefend werden, waarvoor zij vatbaar zijn. Stellen wij verder, dat een derde, volmaakt, in zoo verre *hij* volmaakt kan worden, één gebrek had (1): zoo zoude dit eene ontbrekende, noodzakelijk invloed moeten hebben op de onderlinge betrekking en werking der overige meer volkomene krachten, en een meer onvolkomen geheel daarstellen.

Nu is het gevoel voor het schoone een grondtrek, zoo diep den mensch ingeworteld, zoo algemeen allen eigen, zoo zamenhangend en vereenigd met het geheele gevoelvermogen, dat wij dit waarlijk niet onder de minst gewigtige geestvermogens te tellen hebben, hetwelk ons zonder reden zoude gegeven zijn. Zoude de hoogste wijsheid en liefde deze drift den menschelijken geest ingeplant hebben, om ze onbebouwd en ongeoefend te laten versterven? Zoude de natuur zonder reden zoo schoon zijn? De schoone kunsten en wetenschappen, welke een uitvloeisel zijn van dit ons schoonheidsgevoel; van hoeveel invloed kunnen zij zijn op de burgerlijke maatschappij! Tot welke onheilen heeft

(1) Matth. XIX. vs. 20. Marc. X. vs. 21. Luc. XVIII. vs. 22.

rzelver misbruik aanleiding gegeven! Wat is de
nschelijke zamenleving, indien zij weigert dezel-
te gebruiken! En zoo dit waarheid is van ge-
ale maatschappijën, zal het ook gelden voor en-
e deelen van dezelve, voor ieder' mensch.
Waar deze goddelijke eigenschap, dit vermogen om
t schoone te gevoelen, dus ontbreekt of verwaarloosd
(en helaas! men moet bekennen, dat het mensch-
m van deze zijde beschouwd, nog verre van de
making verwijderd is!) daar kan het ook niet an-
rs, of de geheele inwendige mensch moet on-
maakt zijn: het gemis van hetzelve moet zich
or alle gedeelten doen gevoelen, en de onderlin-
verhouding der onderscheidene werkingen ver-
ken. Wel niet altijd is deze belemmering voor
n ieder zigtbaar, en naauwkeurig te berekenen,
ar wij kunnen evenwel met genoegzame zeker-
id stellen, dat een onbeschaafd gevoel voor het
hoone nadeelig werkt op den geheelen geest, zoo
l als op de zedelijkheid; zoo als een geoefende
ak een' voordeeligen invloed moet hebben op
zedelijke volmaking.
2. Even zoo zullen wij, des menschen aard na-
nde, en hem vooral als een zinnelijk wezen be-
ouwende, kunnen opmerken, dat de invloed
n schoone voorwerpen ook op zijn zedelijk ge-
l niet te gering is te achten. Wij zijn immers
n overtuigd, dat de ligchamen in de natuur,
or hunne aandoening op de zenuwen, door de
lden, die zij in onze ziel opwekken, in een
uw verband staan, met onze aangename of on-

aangename gewaarwordingen? De ziel ontvangt zelfs hare eerste of voornaamste indrukken door de zinnen: met behulp van deze begint het kind zijn aanwezen eerst te bemerken: de stem en de zang van zijne moeder werken geheel anders op zijnen inwendigen mensch, dan het gevoel van de behoefte aan spijs en drank. Stilte en duisternis spreiden een onbehagelijk floers over onzen geest, en stemmen denzelven tot vrees en angst. Leven, beweging en licht geven ons des te aangenamer indrukken, hoe menigvuldiger en meer onderscheiden zij zijn. Er schijnen wel voorwerpen te zijn, welke deze indrukken niet te weeg brengen, doch meestal is dit een gevolg van verzadiging of gewoonte: en hetgene voor den eenen zijnen prikkel verloren heeft, zal op den anderen zijn vermogen nog met dezelfde kracht uitoefenen. Dagelijks, ja, elk oogenblik ondervindt de mensch, dat de zigtbare wereld, toonen, die gehoord, en voorwerpen, die gevoeld kunnen worden, op zijne zinnen werken en blijven werken, sommige langer andere korter, doch altijd blijft hij afhankelijk van de voorwerpen, die buiten hem bestaan.

De mensch zoekt zelfs deze indrukken te vermenigvuldigen, hij verlangt ze te herhalen, het is hem eene behoefte de zinnelijke wereld op zich te laten werken: kan hij door omstandigheden van plaats, of ligchaamsgebreken, dit genot niet smaken, hij tracht het, zooveel mogelijk, te vergoeden, of door andere gewaarwordingen zich schadeloos te stellen. Wij zien het in dooven, di

hunne weetgierigheid met het gehoor niet verloren, in blinden, welke betasten, hetgene zij niet zien kunnen, in de nietige werkzaamheden, waarmede gevangenen zich dikwijls bezig hielden. In elken leeftijd doet zich hetzelfde verschijnsel op, en het verdwijnt niet bij het naderen van den ouden dag. Ja, zelfs onmogelijk is het, dit te doen ophouden, nadeelig dit te willen beproeven. Den zedelijk gevormden blijft de zinnelijkheid bij, en zij verlaat den geleerden niet: de verstandelijk ontwikkelde blijft voor haren indruk vatbaar, zoo wel als hij, wiens geestvermogens weinig geoefend zijn. Doch de een laat zich, zonder zijn verstand of zedelijk gevoel raad te plegen, medeslepen en doet onder; de ander biedt wederstand en blijft meester. Hier spreken wij van zulk eenen, wiens gevoel voor schoonheid op de regte wijze gevormd en ontwikkeld is, en welken wij hierboven leerden kennen; wiens verbeelding zuiver is, en niet bezoedeld met onreine beelden, wiens hart onschuldig is, en niet vervuld met onheilige gedachten. Treurige voorwerpen geven hem treurige denkbeelden, vrolijke voorwerpen vrolijke, schoone, welke nog geene zedelijke behoeven te zijn, maar met geene onzedelijkheid kunnen gepaard gaan, geven hem kalme, zachte, ziel verheffende aandoeningen en denkbeelden. Verhevene natuurtooneelen wekken hem op (1), eenvoudige kunststukken brengen hem in eene kal-

(1) Het gevoel voor het verhevene, zegt Kant, is een mengsel van eene vernederende, ja zelfs verpletterende aan-

me stemming, opwekkende muziek geeft hem nieuwe kracht. Hij verstaat de taal der natuur, eene taal, niet met letters, maar met teekens geschreven. — Zoo ontvangt hij dagelijks voedsel voor zijne zedelijkheid: zoo leert hij meer en meer zijne zinnelijkheid, welke hem zoude medeslepen, besturen en beheerschen. Zoo wordt hij allengs opgevoerd tot de hoogte, welke hij bereiken moet.

Aldus kunnen schoone toonen en fraaije voorwerpen, of door de natuur, of door de verbeelding voortgebragt, een' weldadigen invloed uitoefenen, indien men, van jongs af, gewend is, ze op de regte wijze, op onze zinnen en zoo op onzen inwendigen zin te laten werken, en wij ons afgewend hebben van verkeerde, onzuivere denkbeelden, bij het zien of hooren van voorwerpen, welke op zich zelve niets onzedelijks bezitten (1). Daarom stelden wij, dat de zinnelijke, doch zedelijk gevormde mensch, door het juiste beschouwen van de schoone voorwerpen der buitenwereld tot de zedelijke volmaking zoude opwassen en eindelijk dezelve bereiken.

3. Doch er zijn meer redenen, welke ons doen

---

doening, en van zulk eene, die met een' zielverheffenden indruk gepaard gaat: omdat de mensch als zedelijk wezen zich boven het phijsisch groote geplaatst gevoelt en bij het zedelijk verhevene beseft, dat hij van eene natuur is, die hem in staat stelt eene dusdanige hoogte te bereiken.

(1) Die eene vrouw aanziet, om ze te begeeren enz..... men mag dus wel eene schoone vrouw aanzien, om hare schoonheid te bewonderen.

luiten, dat een ontwikkeld gevoel voor schoon-
l invloed zal uitoefenen op des menschen zede-
: volmaking. Wij maken dit op, uit de wer-
g van het schoone op die zielsvermogens, wel-
volmaking ook in den zedelijk gevormden moet
te vinden. Kunnen wij namentlijk nagaan,
ke krachten of eigenschappen boven andere ge-
end worden, of in werking zijn, bij de ont-
keling en verfijning van ons schoonheidsgevoel,
welke rigting onze geest daarbij ontvangt, en
en wij er dan op, hoe juist de versterking van
te, ook bijzonder in den zedelijk gevormden
reischt wordt, zoo kunnen wij hieruit met regt
t besluit opmaken, dat het eerste voordeelig
rkt op het laatste. Bedenken wij verder, hoe de
twikkeling van het eene zielsvermogen, die van
t andere bevordert, en des te meer, naarmate,
meer punten van overeenkomst tusschen beide
staan, zoo als het gevoel voor schoonheid in de
auwste betrekking staat met het gevoel voor zede-
kheid, dan mogen wij teregt besluiten, dat een be-
aafd schoonheidsgevoel weldadig is voor de ze-
lijkheid. Ja het gevoel, hetwelk wij ondervin-
n, terwijl wij ons in staat zien, om te bewon-
ren, hetgene groot en schoon is, verheft onzen
st, en geeft aan onzen aanleg eene meerdere
making. Deze schoonheidszin is een niet dier-
e zin, hij is aan ons verhevener deel eigen:
: meer wij dezen versterken, oefenen, laten wer-
, des te meer zullen wij ons boven het dier
heffen: hoe minder wij dezen in werking bren-

gen of opwekken, des te minder zullen wij ons boven het lage opbeuren.

Het genot van het schoone en verhevene in de natuur en kunst ontwent het gemoed aan het genoegen in de grovere zinnelijkheid, veredelt de denkwijze, en stemt het hart tot menschlievendheid, goedwilligheid en meer andere deugden. Door de beschaving des gevoels voor het schoone ontstaat eene verheffing des menschen boven de behoeften zijner zinnelijke natuur. Die zoo moeijelijke vereeniging van het stoffelijke met het onstoffelijke schijnt, als ware het, door den band van het schoone gelegd te worden. De weg van het zinnelijke tot het bovenzinnelijke, zoude men kunnen zeggen, loopt door het gebied van het schoone. — Hoe arm is onze taal, en hoe dor ons verstand, om uit te drukken en begrijpelijk te maken, hetgene mogelijk een dichter alleen, in zijne verhevenste vlugt, en met de stoutste uitdrukkingen, aan onze verbeelding en aan ons gevoel konde voorstellen en afbeelden! Waarlijk het tegenwoordige onderwerp is meer geschikt voor de hulpmiddelen, die den waren dichter ten dienste staan, dan voor de koele redeneringen van het koude verstand! Men moet door het medegevoel kunnen beseffen, wat de wijsgeeren door hunne redeneringen niet kunnen verstaanbaar maken. Men moet deze soort van aandoening zelve, (sympathie) verfijnd en geoefend hebben: dezelve in al hare genietingen kennen: dan, en ook dan alleen, zal men het zedelijke, hetwelk in haar ligt, kunnen

merken, dan zal men erkennen, dat er geene lelijkheid zonder deze bestaan kan.

En indien nu dit vermogen, door het gemeenmppelijke genieten van de gewaarwording des ioonen wordt opgewekt en aangekweekt, dan zal en mogen stellen, dat het schoone ook op die levermogens werkt, welker aanwezen of volmang in den zedelijk gevormden vereischt worden. f wat is meer geschikt, om met anderen, met ibekenden zelfs, gelijk gestemd, éénstemmig ympathetisch) te worden, dan het gezamentlijke mieten van die verhevene, belangelooze aandoeng, welke wij bij het hooren van de uitgezochte muziek, of de beschouwing van de fraaiste oneelen ondervinden! Wat is het zien van het eerlijkste natuurtooneel, zonder een hart, dat met ns geniet! Hoe menigmaal hinderde ons de koeleid van anderen! Vanhier die zucht tot medeeeling, die behoefte aan medegevoel, welke wij oo dikwijls ondervonden, en door de meest beekenende uitroepen en toejuichingen poogden veraanbaar te maken, of waardoor wij ons gevoel in ideren trachtten over te storten, om met hen, i in hen te genieten.

Maar behalve dit medegevoel behoort tot die elskrachten, welke verder het meeste deel hebben n de gewaarwording van het schoone, vooral de rbeelding. Aan deze hebben wij het voornantlijk dank te weten, dat wij in het algemeen ır deze gewaarwording vatbaar zijn (1), aan

---

1) Bouterwek, *Grondbeg. der leer van het Schoone*, bl. 37.

deze zijn wij dus de aangenaamste oogenblikken van ons aardsch aanzijn verschuldigd: maar aan hare afwijkingen wijten wij tevens de meest buitensporige gevoelens en handelingen, in het rijk der schoonheid zoo wel, als in dat der zedelijkheid. Welke onheilen waren er niet voorgekomen, welke dwaasheden niet verbeterd, welke schande niet bedekt, indien men altijd den geregelden gang der verbeelding door een juist geoefend schoonheidsgevoel had bestuurd. Indien bij het opkomende geslacht, deze belangrijke kracht behoorlijk ontwikkeld en gewijzigd ware, zoo als dit door de oefening van het gevoel voor het schoone konde en behoorde te geschieden, welk een gezuiverd pad zouden de zedelijke waarheden vinden, welke hinderpalen zouden er niet zijn weggeruimd! De zedeleeraar zoude zeker bij zijne leerlingen den invloed ondervinden, welken een geoefende smaak op het zedelijk gevoel uitoefent: hij zoude niet noodig hebben, zich over die koelheid en ongevoeligheid te bedroeven, welke een gevolg zijn, van de weinige verheffing van het betere deel boven het mindere. In de geheele maatschappij zoude minder onverschilligheid, meer warmte, minder eigenliefde, meer zelfopoffering plaats vinden: en een juist medegevoel, en eene zuivere verbeelding zouden de oorzaken worden, dat de mensch in zedelijke volkomenheid toenam, en tot eene nu ongekende hoogte opklom. Vooral, als hier nog bijkwamen, die juistheid en duidelijkheid van denkbeelden, voorstellingen, begrippen, welke door het

nauwkeurig en oplettend beschouwen van het stoffelijke worden opgewekt, en, indien de ziel hier eenmaal aan gewend is, ook op het onstoffelijke worden overgebragt. De mensch immers, eenmaal gewend om juiste denkbeelden van de hem omringende ligchamen te bezitten, wil deze helderheid en klaarheid ook op het onligchaamlijke hebben toegepast: hij kent dan het groote onderscheid tusschen hetgene hem nog duister, en hetgene hem integendeel helder is; al het onbepaalde en onjuiste in zijne denkbeelden hindert hem, en zijn geest zoekt ook over de bovenzinnelijke waarheden bepaald en juist te denken (1).

4. Dat eindelijk gevoel voor het schoone op het gevoel voor het zedelijke invloed zal uitoefenen, en wel een' voordeeligen, kunnen wij zien, zoo wij den aard en de eigenschappen van deze beide met elkanderen vergelijken. Zoo als toch bij de onderscheidene werkingen van het verstand, de kracht van deze in verband staat met, en invloed heeft op de kracht van gene, even zoo is het gelegen met de onderscheidene werkingen van het gevoelvermogen: het gevoel voor waarheid versterkt het gevoel voor het goede, de ouderliefde

---

(1) De Wetgevers schijnen ook voorondersteld te hebben, (of liever door ondervinding geleerd te hebben), dat weinig geoefende zintuigen een' minderen graad van zedelijkheid ten gevolge hebben; vandaar is de toerekening van het kwaad door Doofstommen bedreven minder, dan die van de misdrijven door anderen begaan. Zie Guyot, *Dissert. de Surditis.*

werkt op de broederliefde, op de liefde tot het vaderland, en omgekeerd. Doch de krachten van het verstand zullen ook, volgens zielkundige grondregelen, in betrekking staan tot de vatbaarheden van het gevoel, en deze laatste weder tot de eerste. Deze onderlinge betrekkingen na te gaan, is doorgaans moeijelijk, dikwijls, bij de tegenwoordige hoogte der zielkunde, nog onmogelijk. Het beste, of bijna het eenige middel, waardoor men tot eenige zekerheid geraken kan, bij het onderzoek naar den invloed van het eene verschijnsel op het andere, is de onderlinge vergelijking. Vindt men dan in de voornaamste eigenschappen overeenkomst, gelijkheid van aard, denzelfden oorsprong, hetzelfde doel, zoo mag men met eenige zekerheid stellen, dat hun wederkeerige invloed niet onmerkbaar zijn zal.

Als wij dan het gevoel voor zedelijkheid vergelijken met het gevoel voor het schoone, zien wij overal eene veelvoudige, aanmerkelijke overeenkomst en gelijkheid, waaruit wij een noodzakelijk gevolg trekken, tot den gunstigen invloed, welken zij beiden op elkanderen uitoefenen, en waaruit wij tevens de reden opmaken, waarom de beschaving en volmaking van het laatste op het eerste zoo weldadig werkt.

Wij bevinden dan, dat gevoel voor schoonheid en zedelijkheid beide gedeelten zijn van het gevoelvermogen, of dat zij beide werkingen zijn van dat vermogen van onzen geest, hetwelk wij *gevoel* noemen. Zij ontspruiten uit denzelfden stam en

worden op dezelfde wijze aangekweekt. Dit is het geval niet, b. v. met het geheugen en waarheidsgevoel, met het oordeel en de liefde. De werking van dezen op elkanderen is dan ook moeijelijker na te gaan en te berekenen: even als in het ligchamelijke, de invloed van de maan op de planten minder gemakkelijk waar te nemen is, dan die van den eenen mensch op den anderen: omdat de eerste ongelijksoortige, de andere gelijksoortige ligchamen zijn. Hier zijn het zedelijk gevoel en het gevoel voor schoonheid deelen van een geheel, en deze deelen zijn zoo naauw verwant (1), dat velen hen zelfs moeijelijk van een konden scheiden, en ze als dezelfde aanzagen.

Hetgene door deze beide vermogens te weeg gebragt, veroorzaakt wordt, is ook in vele opzigten gelijk. Zoo als wij weten, heeft de stemming, waarin wij gebragt worden, bij het genieten van het schoone, veel overeenkomst met die stemming, welke een gevolg is van het zedelijk gevoel. Worden wij vatbaar gemaakt, of liever wordt bij ons verhoogd en gemakkelijk gemaakt, de vatbaarheid voor de

---

(1) Zoo zegt F. Hemsterh., *Lett. sur l'Homme*, I. 74. Remarquez qu'il y a quatre sensations qui paroissent avoir beaucoup de rapport ensemble: celles de la vertu, de la beauté, de l'harmonie et de l'agréable; ou bien celles de leurs contraires, du vice, du laid, du dissonant et du désagréable. On pourrait en conclure, ou que l'organe moral a une communication avec les autres organes, ou bien etc. Ook de plaatsen door S. v. d. Weyer bijeengezet, T. I. p. 31. sur l'analogie de l'organe moral avec les autres organes.

genietingen van het schoone, zoo worden wij tevens meer geschikt voor de indrukken van het zedelijke: en omgekeerd, wordt het schoonheidsgevoel vervalscht of verstompt, door deze of gene oorzaken, diezelfde oorzaken werken mede, om ons gevoel voor zedelijkheid te verminderen en eindelijk te vernietigen.

Daar en boven is het doel van beide op zichzelve gerigt. Het schoone is ons, even als het zedelijke, onmiddelijk op zich zelf welgevallig: het verheugt ons als het zedelijke, zonder dat hetzelve het eigenbelang tot grondslag heeft. De genoegens van den smaak behooren onwedersprekelijk tot de edelste genoegens: zij zijn onder alle geslachten van genot het naaste aan de zedelijkheid verwant, en hebben met de zedelijke gevoelens, in vele deelen, eene, in het oog loopende gelijkvormigheid. Beide worden om hun zelfswil door de rede geregtvaardigd, en beide maken aanspraak op de belangstelling van elk wezen, met gevoel begaafd (1).

Als men hier bij voegt, dat deze vermogens zich genoegzaam gelijktijdig vertoonen bij de kinderlijke ontwikkeling, hetgene met alle zielskrachten niet hetzelfde geval is: als men nagaat, dat zij op dezelfde wijze gevormd worden, voor dezelfde gebre-

(1) *Proclus*, *Edit.* Creuz., p. 120. *Παντὶ δὴ οὖν τοῦτο καταφανές, ὅτι τὸ καλὸν ἐράσμιον ἐστι κατὰ τὴν αὐτοῦ φύσιν, κ. τ. λ.* — Over het zedelijke zie ook Cic., *de Leg.*, c. 18. sq.

ı vatbaar zijn, welke door dezelfde middelen ge-
ten worden: en als men bedenkt, dat die bui-
gewone toestand van geestdrift en levendigheid
ı denkbeelden, alleen een gevolg is, van gevoel
r schoonheid, en van dat voor zedelijkheid;
is, plaats heeft bij den kunstenaar en den gods-
nstigen, bij den dichter en den profeet (1), zoo
eten wij wel tot het besluit komen, dat het
ıe vermogen, als hebbende eene groote mate
ı verwantschap en gelijksoortigheid met het an-
re, eenen aanmerkelijken invloed op hetzelve
oefent: of dat de verfijning van de ééne soort
n gevoel (het gevoel voor het schoone) eene ver-
oging zal te weeg brengen bij de andere soort;
et gevoel voor het zedelijke).

Deze zijn de redeneringen uit den aard van de-
beide vermogens afgeleid, welke wij niet we-
ı, of reeds door anderen bijgebragt zijn. Wel
llen de meeste schrijvers, in het opwekken van
n smaak, eene geschiktheid om het zedelijk ge-
el te volmaken, wel spreken zij er zeer in het
emeen over, doch beredeneerde bewijzen blij-
ı achter. Het gaat er mede, als het ging met
denkbeelden over de onsterfelijkheid der ziel:
n had er een duister denkbeeld van, een ver-
rd gevoel of eene onzekere hoop, doch naderhand

---

1) Vanhier drukt het woord *Vates* deze beide denkbeel-
uit, als zijnde innerlijk sterk verbonden.

eerst begon men bewijzen te zoeken, om ook het verstand van deze waarheid te overtuigen (1).

§. 2.

De invloed van het gevoel voor het Schoone op de zedelijke volmaking is uit de ervaring en geschiedenis waar te nemen.

Wij hebben gezien, dat het uit den aard van den mensch, en uit de eigenschappen van het gevoel voor schoonheid reeds kan opgemaakt worden, dat een ontwikkeld schoonheidsgevoel weldadig werken zal op des menschen zedelijke volmaking. Laat ons thans verder nagaan, in hoe verre de dagelijksche ondervinding en de geschiedenis deze waarheid bevestigen. — In de eerste plaats mogen wij ons dan hier beroepen op het gevoel en de ervaring van elk menschelijk wezen, dat meer doet, dan lijdelijk gevoelen, dat namentlijk zich zelf bewust is van zijne gewaarwordingen, en zijne aandacht met oplettendheid over dezelve laat gaan. Het zal voor den gewonen mensch reeds niet veel moeite in hebben, zich te herinneren, dat ook geluiden en figuren, die geene bijzondere gedachte uitdrukten, aangenaam of onaangenaam op zijnen geest werkten: zoodat

(1) Cic., *Tusc. Quaest.*, L. I. c. 13. Tantum sibi persuaserant, quantum natura admonente cognoverant, rationes et causas rerum non tenebant.

ıt hem niet onverschillig was, of hij een' valhen of zuiveren toon hoorde aanslaan, of hij het kken van eene klok, of het kabbelen van een ekje, het slaan van hamers, of het ruischen van omen hoorde, of hij een' volkomen cirkel zag, eene verwarde figuur. Maar wij spreken tot m, wiens gevoel op de ware wijze ontwikkeld en vormd is. — Herinner u dan uit uwe jeugd, of r vorig leven, in die oogenblikken of uren van geeting, toen gij bezig waart, het schoone in de rken der natuur of kunst te beschouwen, uwe getogenheid bij schoone landgezigten: gij waart l nu eens meer dan minder getroffen, maar all echter gevoeldet gij u verre van lage begeerten vuile driften. Hoe dikwijls heeft de beschoung van een goed uitgevoerd tooneelstuk, van ie schoone schilderij of plaat, u verhevener denkelden ingeboezemd, en de minder goede gedach- of gezindheden, welke op dat oogenblik in u ren, doen verdwijnen, terwijl zij u in den weg nden en niet te gelijk konden plaats vinden, st die stille en innige genietingen van het schoo- Gij hoordet de smeltendste toonen en volle oorden van een voor u nieuw muziekstuk of ang, gij gevoeldet u in die bedaarde geestgedheid, welke gepaard gaat met het genieten der onheid, ... maar uw vijand stond naast u.... ht gij nog aan de oude veete? wenschtet gij ie verzoening? En vergaaft gij hem niet gaarne beleediging? — Dit was de invloed van het el voor het schoone op uwe zedelijkheid.

Of welke gevolgtrekking hebt gij gemaakt, als gij een meisje zaagt, dat eene liefhebster was van bloemen en teekenen, van de natuur en de muziek? Wier schoonheidsgevoel fijn en juist was? Hieldt gij haar ook niet voor zedelijk gevoeliger? Vattedet gij geene betere vermoedens van haar op, dan van een ander, zonder eenig gevoel voor het schoone? Welke beschouwdet gij als zedelijker, verhevener? Hare zedelijke geaardheid was u van de eene even onbekend als van de andere: maar uwe gevolgtrekking was allerwaarschijnelijkst overeenkomstig de waarheid, want zij was gegrond op de betrekking tusschen schoonheid en zedelijkheid.

Doch welke keuze moeten wij doen, uit de getuigenissen van hen, die in het algemeen eenen voordeeligen invloed toeschrijven, aan een geoefend gevoel voor het schoone? Wij zullen dezelve in twee soorten verdeelen: vooreerst in zulken, welke bij zichzelve dezen invloed nagegaan hebben, welke er voor uit kwamen, dat het genieten van het schoone gunstig op hunne zedelijkheid gewerkt heeft, en de redenen en den aard van deze werking opgaven: en ten tweede, in dezulken, welke bij anderen dienzelfden invoed hebben erkend.

Tot de eersten zouden dan behooren, die allen, welke hun eigen leven beschreven: doch niet alleen de geschiedenis van hun uiterlijk bestaan, maar vooral van hun inwendig leven, van de vorming en opvoeding van hunnen geest. Maar men leze de meeste zelf-biographiën, en hoewel men be

l wordt met de huiselijke of burgerlijke be-
ringen van den schrijver, zoekt men echter
'ergeefs naar die inwendige, meest belangrijke
iedenis van het zieleleven: en al is dit het
l, van den indruk van het schoone wordt wei-
gesproken (1).

irder zoude men hiertoe mogen brengen, al
uitboezemingen en uitstortingen van gevoelige
ters, welke blijken gaven, dat hun schoon-
gevoel geoefend was, en die hunne gewaar-
ingen uitdrukten van die oogenblikken, waar-
j het schoone genoten (2). Aan dezulken ont-
t het niet; doch zij blijven steeds bij het
ieene, en geven geene bijzondere redenen van
gevoel: evenmin als die vele prozaschrijvers,
: in hetzelve niet alleen eene individuele,
ook eene algemeene werking op anderen er-
en.

ider dezen staat de goddelijke Socrates bo-
n, met zijne, door hem gevormde leerlin-
Plato, Xenophon en Aristoteles; of-
n dezen zulk een naauw verband tusschen
nheid en deugd stelden, dat zij die beide,

Eén van die weinige is H. J. Abbing, die in 1834,
oningen, Weemoedstoonen uit de Geschied. van zijn
uitgaf, bl. 5. van het Voorber.

Onder dezen moeten de ware dichters in de eerste
genoemd worden, van David af tot de Lamartine
. v. in zijne *Meditat. Poet. Medit.* 16. La Prière, —
irs, impress. pendant un Voyage en Orient., T. I.

als ware het, voor dezelfde hielden (1), en dus eigentlijk niet kunnen gezegd worden aan het ééne invloed op het andere te hebben toegekend.

Plotinus, navolger van Plato, en de Grieksche Kerkvaders, onder anderen Clemens van *Alexandrië*, iets verder gaande, trachtten aan te toonen, dat de menschelijke geest, langzamerhand, door de beschouwing van het schoone, tot de oorzaak van hetzelve, tot de Godheid, moest opklimmen (2).

Even bekend is het, dat de Italiaansche school, dat Pythagoras, en zijne leerlingen, zoo als Clinias, dat ook de Stoïcynen, geen gering belang stelden in de opwekking van dit gevoel (3).

Ook bij de Romeinen werd deze waarheid erkend: men leze bij Livius en Plutarchus wat Paulus Aemilius hierover zeide (4): men hoore wat Quintilianus dacht (5), en verwondere zich, dat deze invloed, zoolang reeds gevoeld en opgemerkt, nog zoo weinig onderzocht en nagespoord is.

---

(1) Vanhier vraagt Socr. bij Xenoph., *Mem.* III. 8. 5. συ δ' οἴει ἄλλο μὲν ἀγαθὸν, ἄλλο δὲ καλὸν εἶναι; Zie hiervoor §. 1. Denkbeelden van eenige Aesthetici enz. Aristot. *Polit.*, L. VIII. C. IV. §. 3—7.

(2) Creuzer, *Praep. ante Plot.*, P. CVIII. et adnot. p. 169.

(3) De voornaamste Schrijvers over deze, zie bij Pestel, *Fund. IPtiae Nat.* §. 225. en voege er bij Wower, *Polymath.* p. 237. en Riedel, II. p. 175.

(4) Zie ook v. Alphen, *Christel. Spect.*, bl. 91.

(5) *Instit. Orat.*, L. I. c. 10.

Voortdurend is men blijven stellen, dat deze in-
ad bestond. Ook de groote hervormer Luther
schouwde de menschen, die door de toonkunst
jt geroerd en getroffen worden, als meer vatbaar
ar indrukken van heerlijke deugden, dan ande-
', die doof zijn voor derzelver streelende klan-
n (1).

Zijne beroemde landgenooten Gellert en Schil-
r, dachten dieper, en schreven eenigzins uitvoe-
ger over den invloed der schoone kunsten op het
rt, of over het zedelijk nut van het schoonheids-
voel; doch wij mogen onze teleurstelling niet
rzwijgen, welke men, met ons zal ondervinden,
j het lezen dier schriften, welke ons zoo veel
eden verwachten, en mogelijk daardoor zoo wei-
g voldoening gaven (2).

---

(1) G. de Wal, *de Uitbreiding der Wetensch. heilrijk voor Burgerl. Maats.*, bl. 185—187. Reinhard, *Christ. edek.*, VI. 142. volg.

(2) Gellert, *von dem Einflusse der schönen Wissenschaf-n auf das Herz u. die Sitten;* en Schiller, *Ueber den oralischen Nutzen Aesthetischer Sitten*, *in de Horen*, 1796. a den Recens. voor 1809, N. 2. is eene Redevoer. van B. l. Steringa Kuyper, Over den invloed der Schoone unsten en voornamentlijk der Schilderkunst op onze Zedelijk-eid. — J. P. Sandberger, de Vi quam habet integer ulchri decorique sensus ad rectos mores, Weilburg. 1835. — e Père André in zijn *Essai sur le Beau*, Lyon. 1820. andelt: sur le pouvoir de l'amour du Beau sur le coeur umain; maar spreekt ook van le beau civil et politique, est ainsi que nous pouvons appeler l'amour de la patrie! — e ook de Toespraak vóór de Evangelische Gezangen, en

Onder de overige schrijvers over de aesthetica is er bijna geen, welke niet spreekt over den zedelijken invloed van een ontwikkeld schoonheidsgevoel. Want schoon Kant (1) beweert, dat alles wat treft en roert, met het zoogenaamde zuivere oordeel van den smaak niets te doen heeft, zoo heeft zich eene tegenovergestelde meening echter, door de leerstelsels van Schaftesbury en der aesthetici uit de Schotsche school, tot op een der nieuwste stelsels in Duitschland uitgebreid (2). Want zij, die eene nadeelige werking aan de schoone kunsten en wetenschappen toeschreven, beleden echter juist hierdoor, dat dezelve invloed hadden: zoo als de gevoelige, maar zonderlinge Rousseau geene geringe dienst bewezen heeft aan de waarheid, door de aandacht en belangstelling in het

---

een Berigt van de oprigting van eene School voor de Toonkunst binnen Leiden, Maart 1834. F. W. Tittman belooft in zijn Werk, *Ueber die Bestimmung des Gelehrten*, S. 227. Berlin 1833. over dit onderwerp afzonderlijk te zullen spreken.

(1) J. Kant, *Aesthetik*, 1764.

(2) Bouterwek, I. bl. 19. Mogelijk zoude men zich ook nog, en met meer vrucht, op het gevoel van vrouwen kunnen beroepen, en eene *Diotime* van Plato of van F. Hemsterh., eene *Angelique Kaufman*, eene Mevr. *Wyttenbach* en vele andere ten voorbeelde aanvoeren. — Lessing, *Laok.* S. 26. toont aan, dat de Kunsten bij de Ouden, (b. v. bij de *Thebanen*) ook aan de burgerl. wetten onderworpen waren; waarbij men echter zie Ried. en van Alphen, I. D. bl. 226. ook heeft dit nog plaats, zoo als blijkt uit art. 287. van het *Code Pénal*.

jeender op deze vraag te vestigen, en te doen en, waaraan deze nadeelige werking toe te schrijn is, en dus hoe zij voorgekomen of verbeterd n worden.

Bij ons zelven, en bij vele anderen vinden wij n de erkentenis dezer waarheid, dat er voor en ondeeligen mensch eene naauwe betrekking staat tusschen gevoel voor het schoone en het edelijke, en dat de opwekking van het eerste eenen voordeeligen invloed uitoefent op het tweee. Maar, vraagt men, indien deze beide eene igenaardige overeenkomst bezitten, en eene bekking, welke in hun wezen gegrond is, wordt zelve dan ook bij alle menschen, van alle tijen waargenomen? Al is men zich juist niet duielijk bewust van deze betrekking, zij moet dan ch, indien zij bestaat, zich vertoonen: zij moet, s in den aard van beide liggende, schoon verborn, echter als eene verborgen' kracht werken, n na hare eerste ontdekking na te sporen zijn. — at dit alles plaats heeft, zal ons ook duidelijk orden, indien wij de *talen* der onderscheidene olkeren nagaan, waarin de blijken aanwezig zijn, an vele gevoelde waarheden, en derzelver betrekking, ook eer men zich reden konde geven van ie waarheden, en derzelver onderlinge werking. e taal kan immers beschouwd worden als de geaarwordingen, en opmerkingen bevattende, oment algemeene eigenschappen van het geheele enschdom. Even zoo is het hier, bij de behanling van dit vraagstuk, geen gering bewijs voor

de naauwe betrekking, verwantschap, en invloed van het schoone en zedelijke, dat in alle Europésche, dat is, beschaafde talen, van vroeger en lateren tijd, dezelfde uitdrukking bestaat, om het denkbeeld van zedelijke en ligchamelijke volmaaktheid te kennen te geven. Zedelijke daden en gedachten noemt men *schoone*, onzedelijke *leelijk*.

Daarenboven verbonden alle menschen in de verschillende eeuwen, in hunne denkbeelden, het schoone met het *goede*, (καλοκἀγαθία), het leelijke met het *ondeugende*. Immers, het zij in *wezentlijk bestaande ligchamen* — men hechtte een verheven denkbeeld aan uitmuntende schoonheid, men had en heeft nog een zeker vooroordeel (zoo als men het noemt, maar dat in den aard van ons wezen ligt), om schoone menschen, en vooral hen, wier gelaat regelmatige, vaste trekken bezit, voor goede menschen aan te zien. En aan den anderen kant, heeft bij *denkbeeldige wezens* hetzelfde plaats. Men stelde zich het onzedelijkste wezen als het afzigtelijkste voor, de meest zedelijke, als de schoonste. (Godheden, engelen, duivelen.) Hoe schoon, zegt Plato (1), en na hem Cicero, hoe verheven, hoe liefdewekkend zoude de aanblik der Deugd zelve zijn, indien zij zich ligchamelijk konde vertoonen! Maar met welke afzigtelijke trekken en kleuren schetsen de schilders, in de allegoriën, de menschelijke ondeugden en gebreken! En hoe afschuwelijk stellen de dichters ons dezen voor, onder persoonlijke gedaanten!

(1) Plato, *Phaedr.* p. 250. D.

Wij mogen derhalve veilig aannemen, dat de loed van het gevoel voor het schoone op de delijke volmaking des menschen in den aard der ak gegrond is, en sedert meer dan twintig eeuen door de eerste denkers erkend is geworden.

Maar nu is de vraag of de geschiedenis denzelen ook aanschouwelijk make. Eene vraag van het oogste aanbelang! Want, moest men zulks ontkennen, dan was hetgene wij tot dus verre meenen betoogd te hebben, niet veel meer dan een achtkasteel, hetwelk alleen in de verbeelding betaat. Het kan echter ons plan niet zijn, de redeneringen van allen, die zich tegen deze waarheid met kracht verzetteden, in elk opzigt uit de geschiedenis te wederleggen: evenmin het leven der onderscheidene volken geheel na te gaan, om daaruit naauwkeurig onze stelling te staven (1): voorl, daar, uit de natuur en de bestemming der kunsten, het nadeel, dat zij het menschdom hebben aangebragt, niet te verklaren is: die is hoog n edel; op zichzelve en door zichzelve hebben ij nooit den mensch benadeeld: maar vaak hebben zij, die haar beoefenden, zulks uit een verkeerd beginsel en met een verkeerd doel gedaan; ndaar dat de kunsten, in weerwil harer natuur hooge bestemming, aanleiding tot veel kwaads ebben gegeven (2).

---

(1) Dit konde de stof voor eene afzonderlijke behandeling maken, of is gedeeltelijk reeds te vinden in de *Réfutations Réponses* op het *Discours* van Rousseau.

(2) v. Heusde, *Socrat. Sch.*, I. 129.

Laat ons evenwel een' blik werpen op de voornaamste volkeren der oude en latere geschiedenis, in zoo verre zij eenige sporen van dezen invloed nagelaten hebben.

Zullen wij dan met Egypte een begin maken, die eerste school der menschheid? alwaar het doorgaande karakter van kunsten en wetenschappen het wonderbare was, waarvan, al hetgene ons nog van dezelve overig is, den stempel draagt (1). Doch, hoe weinige bijzonderheden weten wij uit hun zedelijk leven, om uit dezelve eenige uitwerking van dit gevoel, hoe ook genaamd, naar waarheid op te maken!

Even weinig weten wij van de Indianen, of meer oostelijk gelegene volken. Iets meer van de Arabieren en Joden, bij welke de hoogste muziek, de hoogste poëzij, de lyrische, in volle kracht en luister heerschte: met welke hunne eerdienst zoo verwant was, dat zij er schier onafscheidelijk van scheen: waarom deze heilige poëzij te gelijk met hunnen godsdienstzin, ook hun zedelijk gevoel opwekte en veredelde. Uit hunne heilige oorkonden kennen wij de geschiedenis van de kracht der toonen door Davids lier voortgebragt, op de gemoedsgesteldheid van Koning Saul (2), en tref-

(1) F. Hemsterh., II. p. 180.

(2) Samuel, I. Kap. 16. — Willmet, *Orat. de ingenio Hebraeorum, ad poësin inprimis composito*, Harderw. 1796. Ejusdem: *Orat. de sensu Pulchri Arabum*, ibid. 1794. C. A. den Tex, *de vi Musices* etc. — De Lamartine, *Voyage*, p. 76. zegt: les nations poëtes, comme les Egyptiens,

ı dezelve eene menigte voorbeelden aan, van
jk zedelijke en voor het schoone gevoelige
chen.
ınneer wij verder de oudste overleveringen
rieken inzien, vinden wij de dichtkunst en
onkunst vereenigd, en als ééne kunst be-
d. En, ach, dat zij nooit gescheiden waren!
hion, Orpheus, Arion, de Sirenen wa-
zoo vele kunstenaars, gevoelig voor al wat
n is, en wel luidt, en van den meesten in-
, op den wil en de daden van mannen, wier
l voor het schoone, niet minder zuiver was
het hunne. Zij werkten op de beschaving
geheele menschelijke maatschappij, spoorden de
n aan tot werkzaamheid, en versterkten den
l en de deugd der braven, in hunne moeije-
ondernemingen. — Anderen wekten bij zich-
, door het gevoel voor het schoone in werking
rengen, edelere, en den mensch meer waar-
voornemens: zoo als Achilles zich tot zach-
aandoeningen stemde, door zang en spel, bij
hevigen toorn tegen den Koning der man-
(1). Op het tooneel liet Aeschylus zij-
meesterstukken van tragische poëzij uitvoeren:

Juifs, les Indous, les Grecs, qui ont fait predominer
leur vie de peuples le principe divin, l'ame, sur le
ipe humain, l'utile. — Celles-là, je les aime, je les
e, je cherche et j'adore leurs traces, leurs souvenirs,
oeuvres écrites, bâties ou sculptées: je vis de leur

) *Ilias*. IX. vs. 186.

meesterstukken, die op het gemoed der aanschouwers indruk, diepen indruk maakten, hen nu eens met medelijden, dan met vrees en schrik, maar altijd met verhevene gevoelens vervulden. Sophocles en Euripides streefden hem hierin na, en overtreffen hem welligt hierin. Een hooger geest maakt zich van ons meester en bezielt ons, als ware het, wanneer wij een Grieksch treurspel lezen (1).

Wat moeten wij zeggen van de overige schoone kunsten, voor welke de Grieken zich zoo gevoelig toonden, dans-, schilder-, graveer-, bouw- en beeldhouwkunde? Het zoude eene afzonderlijke verhandeling vorderen, het verband na te gaan, waarin bij hen, het gevoel voor het schoone en voor het zedelijke altijd gestaan heeft. Doch wij weten, dat, zoo zij uitmuntten in gevoeligheid voor het schoone, zij evenzeer den voorrang hadden, in alles, wat tot de zedelijkheid betrekking heeft. Het zal dus beter zijn te zwijgen, dan van eene zoo uitgebreide stof, weinig oppervlakkigs te zeggen (2).

Kan men de Grieken met eene genie vergelijken, de Romeinen waren meer navolgers. Hoe geheel anders gestemd, was hun volkskarakter! Minder zacht, minder gevoelig voor de fijne aandoeningen

(1) Van Heusde, *Socrat. Sch.*, I. 104. volg.

(2) Uitvoeriger is dit na te lezen bij Tib. Hemst., *Orat. de linguae graecae praestantia ex ingenio Graecorum et moribus probata*; en bij F. Hemst. Simon, *ou les Facultés de l'ame.*

van het schoone, bezaten zij ook die zedelijke volmaaktheid niet, welke wij bij de Grieken aantreffen. En dit hun verschillend zedelijk karakter was weder eene oorzaak van hunne mindere gevoeligheid voor het schoone. Deze zedelijkheid verbeterde niet, nadat zij bekend waren geworden met de schoone gedenkteekenen uit Griekenlands schoonste eeuw, want zij misbruikten hun gevoel voor het schoone, of misten het ware gevoel; velen begeerden deze kunststukken slechts, om te bezitten het gene kostbaar en prachtig was, sommigen om meer te hebben dan anderen, uit gierigheid en hebzucht, eenigen uit ijdelheid en weelde. Het beschaafde publiek van Athene stiet zich niet aan de voorstelling van Philoctetes, bij welke de dierlijke smart, het tragische gevoel ten gronde ligt. Maar met menschenbloed te zien spelen, als in de worstelstrijden der Romeinsche zwaardvechters, de lievelingsuitspanning van een publiek, waaronder zich toch ook hoogstbeschaafde lieden bevonden, was niet naar den Griekschen smaak (1). Wel was *Italie* de wieg en bakermat der toonkunst, en is nog vruchtbaar in kunstenaars van velerlei soort, doch deszelfs verdiensten zijn meestal aan de Pythagoristen, dus aan de Grieken toe te kennen, en hun tegenwoordig kunstgevoel is zoo weinig op de zedelijkheid gegrond, dat deszelfs invloed niet anders dan van weinig belang zijn kan. Eene uitzondering maakt hier echter hunne kerk-

(1) Bouterwek, *Leer. v. het Schoone*, bl. 40.

muziek, welke als bijzonder geschikt ter opwekking van verhevene en godsdienstige gevoelens, niet genoeg aangeprezen kan worden. Mogt men hetzelfde kunnen zeggen van hunne schilderijen in de kerken, welke echter die uitwerking niet konden hebben, omdat zij in den aanschouwer te veel kundigheden veronderstellen, welker gemis tot velerlei misbruik aanleiding kan geven en ook gegeven heeft.

Wat zullen wij van ons Hollanders zeggen? Eigen lof wordt ongaarne gehoord: de geschiedenis evenwel der schoone kunsten toont ons zoo vele kunstenaars, in alle vakken tot welke het gevoel voor het schoone betrekking heeft, en nog bezitten wij zoo vele kunststukken, in welke een zuiver gevoel voor zedelijkheid doorstraalt, dat wij met zekerheid mogen beweren, dat er weinige volken bestaan, bij welke het naauwe verband tusschen schoonheids- en deugd-gevoel zich zoo duidelijk vertoont. Wij zouden te uitvoerig worden, indien wij dit alles, in het bijzonder, wilden nagaan: indien wij uit onze schilderscholen de bewijzen wilden halen voor het zedelijk karakter van ons volk: indien wij de schoonheden onzer dichters wilden aanvoeren ten blijke hunner zedelijkheid: het zoude moeijelijk zijn, de namen van mannen, die nog onder ons zijn, te noemen; nog moeijelijker hen te verzwijgen. Genoeg zal het zijn, uit de menigte twee mannen te noemen, welke als vertegenwoordigers van onzen volksgeest, in dit opzigt, gerustelijk mogen optreden: zij zijn:

emsterhuis en Van Beeck Calkoen.
m leze beider schriften, verbaze zich over de
derheid van hun gevoel voor schoonheid, en de
ge volkomenheid hunner zedelijkheid, en be-
ke, of het mogelijk ware, dat het eene zonder
ulp van het andere tot die hoogte opsteeg.
Het is ondoenlijk de geschiedenis der schoone
nsten en derzelver invloed op de zedelijke vol-
king bij de Duitschers, in weinige woorden na
gaan. Wij moeten ons vergenoegen hierop op-
tend te maken, en het opzettelijk onderzoek
rvan aan anderen aanbevelen of tot gelegener tijd
: stellen. Echter kunnen wij niet nalaten op
merken, hoe vooral de Duitsche wijsgeeren het
wijs opleveren, dat de vorming van den smaak,
et alleen op de inkleeding en voordragt, maar ook
den inhoud van hunne zedelijk- wijsgeerige na-
rschingen, grooten invloed uitoefent, en dat van
er hunne stelsels van zedekunde, de blijken dra-
n van gevoel voor het ware schoon, maar ook
j anderen van een' ruwen, ongevormden smaak. —
essing, Jacobi, Schiller, zijn zij geene
rekende bewijzen van den weldadigen invloed
n het gevoel voor schoonheid op de zedelijke vol-
king? Zouden zij ooit tot dien hoogen trap op-
klommen zijn, indien zij hun gevoel voor schoon-
id minder geoefend of volmaakt hadden?
Hoe weinigen mannen hebben de Franschen,
lke met dezen en zoo vele anderen kunnen ver-
leken worden? Hoeverre staan zij achter in de
rhevene eigenschappen van het gevoelvermogen,

bij hunne meer noordelijke naburen? Zij zelve erkenen de eeuw van Lodewijk de XIV. als de gouden eeuw voor de schoone kunsten. Maar hoe weinige, wij zeggen niet geene, maar hoe weinige zedelijke karakters vertoonen zich onder hunne kunstenaars en dichters! Het is, of zij de proef wilden nemen, in hoeverre men het schoone kan beoefenen, zonder zedelijk gevoel, of in hoe verre de onzedelijkheid kan verborgen worden onder een schoon uiterlijk (1). Bovendien blijkt het uit de geschriften, welke nog dagelijks verspreid worden, hoe zeer een aantal beroemde mannen, steeds op den weg van de la Mettrie, Helvetius, en Diderot voortgaan, om het materialisme, hetwelk iedere vonk van godsdienstig en zedelijk gevoel uitdooft, heinde en ver te verbreiden (2).

---

(1) *Jugez ce que le vice, s'enveloppant dans l'art, est capable d'effectuer.* F. Hemsterh. Simon, p. 258. — v. Alphen vóór Riedel, bl. LXXXI. noot.

(2) Een andere geest spreekt uit het wetenschappelijke Congres in Oct. 1834. te *Poitiers* gehouden (Zie Nederl. Letterk. Nieuwsbl. 1 Oct. 1834. N°. 39.), hetwelk zich verpligt achtte, opentlijk te doen blijken van den diepen weêrzin, welken de onzedelijkheid, waardoor een groot aantal letterkundige voortbrengselen van ons tijdperk bezoedeld zijn, bij hetzelve opwekt. Het drukt den wensch uit, dat in het vervolg de Schrijvers, tot welke school zij ook mogen behooren, de door den goeden smaak en het gevoel van het welvoegelijke voorgeschrevene regelen, nimmer uit het oog verliezen. Het roept de medewerking tot het spoedig tot stand brengen van deze hervorming in van alle mannen, die van

Als dan nog twijfelzucht de grondslagen der zedelijkheid doet wankelen, als zij deze, waarop de zamenleving en de wezentlijke waarde van den mensch rust, als kleingeestigheid lastert, en dit alles in het dagelijksche leven zoekt in te voeren — waar zal men dan den moed vinden, om de deugd in oefening te brengen, of om het edele, menschverheffende, zedelijke in kunsten of wetenschappen te doen doorblinken (1).

Weinige woorden zijn er nog te zeggen, over de onbeschaafde volkeren, schoon zij een groot gedeelte der bewoonde wereld uitmaken: maar, het gevoel voor het schoone is, in een' bijzonderen graad werkzaam zijnde, het laatste uitspruitsel, het welk de zielskrachten des menschen doet uitbotten, en bij zeer vele menschenstammen, wordt ook niet eens de kiem tot dit uitspruitsel aangekweekt. De kunsten blijven in den staat der barbaarschheid op zekere hoogte stilstaan, en hebben althans niet ten doel, om tot het zedelijke schoon op te leiden (2). Deze zedelijkheid is dan ook, zoo als

---

oordeel zijn, dat de kunsten de verbetering van het menschdom ten doel moeten hebben.

(1) Van Hengel, *Geschied. der Zedel. en Godsdienst. Besch. van het hedend. Europa*, en de daar aangeh. Schrijvers. Eberhard, *Handb. der Aesthetik*, I. S. 255. Zie over de Engelsche, Lulofs, *Aanteeken. op* Blair, *Lessen over de Redek.* I. bl. 177. — Over de kunsten bij de Noormannen, Bolhuis, *De Noormannen in Nederland*, bl. 260.

(2) Schulze, *Menschk.* bl. 264.

blijkt uit de getuigenissen der reizigers, die deze volken met geoefende oogen aanschouwd hebben, tot geen' hoogen trap opgeklommen, ja bij velen zelfs beneden het peil der menschheid gedaald. Of dit gedeelte van het menschdom met de beoefening der kunsten en van het schoone tot hoogere volmaking in zedelijkheid en menschenwaarde zal toenemen, mogen de volgende eeuwen doen blijken.

Met deze redeneringen, hoe weinig uitvoerig dan ook, zullen wij ons moeten te vreden houden. Wij hebben getracht te doen zien, dat de invloed, waarover wij hier spreken, kan plaats hebben, en dat deze werkelijk plaats heeft: dit laatste trachtten wij duidelijk te maken, door ons op het individueel gevoel van elk gevoelig wezen te beroepen, als ook op de getuigenis der talen en der geschiedenis. Wij willen verder nagaan, welke de hoedanigheid van dezen invloed zal zijn.

§. 3.

Hoedanigheid van den invloed van het gevoel voor het schoone op de zedelijke volmaking.

Onderscheiden zijn de invloeden, welke de eene zielskracht op de andere uitoefent: er zijn er, welke wij onder de belemmerende en vernielende kunnen tellen, indien zij te onpas worden aangewend, of niet genoeg in het werk gesteld: andere behooren tot de versterkende en opwekkende;

indien zij ter regter tijd worden gebezigd, of voldoende gebruikt.

Uit al het te voren bijgebragte meenen wij het besluit te mogen opmaken, dat de invloed van het schoonheidsgevoel, op de zedelijke volmaking des menschen eene ontwikkelende, voorbereidende werking uitoefent: dat dezelve vervolgens verlevendigt en veredelt, en tevens een behoedmiddel is tegen onzedelijkheid: vormend en voorbereidend bij de opvoeding, versterkend en volmakend in meer gevorderden leeftijd.

Wij zullen dit meer in de bijzonderheden trachten aan te toonen.

Stellen wij ons dan den geest voor van den jeugdigen mensch, welke ons ter vorming is toevertrouwd. Geene geestkracht heeft nog zulk een overwigt boven de overige, dat zij niet gemakkelijk getemperd of bestuurd kan worden: geen vermogen van zijnen geest is zoo gering of sluimerende, dat eene gepaste behandeling het niet zoude kunnen opwekken en aankweeken. Het is dan de pligt van den vaderlijken opvoeder, vooral opmerkzaam te zijn, op die krachten, welke heerschende zijn, en op die vermogens, welke sluimeren, om daardoor te kunnen weten, hoe zijn kweekeling behoort behandeld te worden, wat zijne leidende hand behoeft, of wat moet worden tegengegaan of besnoeid.

Over het algemeen moet noch het verstand de overhand hebben op het gevoel, noch dit laatste zich verheffen ten koste van de rede. De zedelij-

ke volmaking is, noch alleen op het verstand gegrond, noch een voortbrengsel van het gevoel alleen: het is de vrucht van eene eenparige, gelijktijdige, evenredige ontwikkeling van deze beiden. Indien dit zoo is, kan het niet twijfelachtig zijn, of de vorming van het gevoelvermogen in zijn' geheelen omvang, en dus ook van het schoonheidsgevoel, moet een voorbereidend hulpmiddel zijn tot zedelijkheid. Het vormen van dit gevoel belet dan het verstand, om op hetzelve het overwigt te verkrijgen, zoo als het beschaven van het verstand den boventoon van het gevoel wegneemt. Het geneest dan een grof gebrek in de tegenwoordige opvoeding, en herstelt het evenwigt, hetwelk door eene eenzijdige beschaving verbroken was, en zoo nadeelig op des menschen zedelijkheid werkt. Indien dit evenwigt zich in de maatschappij herstelt, dan eerst mag men overeenstemming wachten, in al wat schoon, goed en waar is: dan eerst zullen de schoone kunsten, zedelijke wijsbegeerte, en strenge wetenschappen, welke nu zoo dikwijls vijandig tegen elkander overstaan, zich in vriendschappelijken band met elkander vereenigen, om niet weder te scheiden.

Wat is ook meer geschikt, om het jeugdig gemoed van alle kanten te beschaven en te vormen, dan juist het ontwikkelen van het gevoel voor het schoone? Of zijn er andere middelen, welke in dit opzigt van meerdere uitwerking zijn? Door geene vreemde of verkeerde invloeden is het gevoel nog bedorven, het bestaat nog in zijne zuiver-

heid. — Zal men terstond van zedelijkheid en godsdienst spreken, en denkbeelden zoeken op te wekken, die nog niet duidelijk en helder kunnen waargenomen worden? Of ligt het niet veeleer in den aard van het zinnelijke kind, dat het schoone voorwerpen zoekt, zinnelijke gewaarwordingen verlangt? Als het kinderlijk gevoelvermogen nog niet rijp is voor de leerstellingen van godsdienst en zedekunde, is het echter open voor het schoone en bevallige. Nu is het de tijd, om dit vermogen, dezen aanleg te vormen en voor te bereiden, op dat dezelve eenmaal de schoonste vruchten drage: niet om dat de smaak de deugd kan geven, maar om dat hij den geest geschikt maakt, tot het ontvangen van zedelijke indrukken (1). Dezelve gewent den jeugdigen mensch aan die zachte, innige genoegens van den geest, welke hij zonder veel moeiten kan genieten; en niet te vergelijken zijn met de alleen zinnelijke en ligchamelijke genoegens, welke hem voor alle, meer zuivere en verhevener genietingen allengs ongevoeliger maken.

Zoo als immers het alleen zinnelijke genot, als ware het, het gevoelvermogen van het bovenzinnelijke, verstompt, bederft, vernietigt, zoo scherpt in 't tegendeel het ontwikkelen en verfijnen van het gevoel voor het schoone te gelijk het zedelijk gevoel, het verhoogt en veredelt hetzelve. Wij kennen de stemming, waarin het genieten van het

(1) Seneca, *Epist.* 88. non quia virtutem dare possit, sed quia animum ad accipiendam virtutem praeparat.

schoone onzen geest brengt, wij vergeleken deze met dien toestand, waarin het zuiver zedelijke ons verplaatste, en kunnen ons dus niet verwonderen, indien de vatbaarheid voor de ééne gewaarwording, ons meer geschikt maakt, om de andere te ondervinden, indien de ééne op de andere werkt, indien het ware gevoel voor het schoone ons stemt, ons voorbereidt tot het gevoel voor het zedelijke. — De schoone kunsten hebben uit haren aard eene strekking, om het hart voor het goede te stemmen, doch zij zijn niet alvermogend, om tot deugd te noodzaken. Zij wekken de behoefte op, aan zuivere, geestelijke genietingen, houden die levendig, en zijn een hulpmiddel te meer, om het zedelijk gevoel staande te houden en te verfijnen. Bovenal oefenen zij deze hunne zachte werking uit op het teedere, vatbare, weeke gemoed van den knaap en het meisje, bij welke nog zoo vele omstandigheden niet zijn zaamgeloopen, om dien indruk te verzwakken, of krachteloos te maken. — Een groot gedeelte van dezen invloed strekt zich echter ook over den mannelijken leeftijd uit. Doch hier verschijnen zoo vele vijanden der zedelijkheid, zoo vele betrekkingen en omstandigheden vermenigvuldigen zich, dat ook hier een nieuw veld zich opent voor den invloed van het gevoel voor het schoone. De driften groeijen met de ligchaamskrachten, de hartstogten worden sterker, en de verleidingen meerder. Wordt dit gevoel niet versterkt, maar blijft het in zijne eerste beginselen onbebouwd, het zal al minder en minder worden,

en kan geen' invloed hebben op verstand of zedelijkheid; maar wordt het, na voorafgaande oefening gesterkt en aangekweekt, zoo zal het wassen, meerder worden, en zich in zijne volle kracht vertoonen. Dan zal het evenwigt, dat in de jongelingsjaren, door eene ervarene hand was daargesteld, tusschen al de tegenstrijdige of zamenwerkende krachten van den geest niet verbroken worden; het verstand, dat niet alleen en bij uitzondering geoefend was, zal geene overmagt verkrijgen boven het gevoel, want het versterken van het gevoel voor het schoone, oefent het geheele gevoelvermogen, en dit laat zijne regten gelden, als mogelijk het verstand gevaar liep van alleen te handelen, zonder het zedelijk gevoel te raad plegen. Bij hoevelen, zijn de schromelijkste gevolgen de vruchten geweest van dit verstandig handelen, zonder zedelijk te handelen: hoevelen daarentegen, indien zij hun ontwikkeld schoonheidsgevoel verhoogd en volmaakt hadden, zouden van deze veredeling de heilrijkste uitwerking ondervonden hebben!

Zoo volgt uit den menschelijken aard, en uit de eigenschappen van het gevoel voor schoonheid, dat dit laatste een' versterkenden invloed zal uitoefenen op zijne zedelijke volkomenheid. Het zal zijne voornemens ten goede doen vermeerderen, want zijne ziel zoekt alleen het zuivere, het volkomene, en walgt van het grove en alleen zinnelijke. Zijne geheele denkwijze zal zich veredelen, want hij houdt zich alleen bezig, met het groote en het verhevene. Zijn hart zal gestemd worden

tot menschlievendheid, goedwilligheid, en alle zachte, menschelijke aandoeningen: hij kent immers het zaligend genot van in een ander te genieten, van het zich aansluitend medegevoel; dit belet hem bij anderen onaangename gewaarwordingen of gedachten op te wekken, hen te beleedigen, te vernederen: in weldoen, integendeel, in het geluk van zijne medemenschen vindt hij zijn genoegen, hij helpt hen, waar hij kan. Zijne verbeelding, die vervuld is, met vrolijke, aangename beelden, belet hem de zaken dezer wereld met zwarte kleuren af te schetsen: ontevredenheid en zwartgalligheid zijn hem vreemd: want zijne levendige, zuivere verbeelding doet hem in alles een vrolijk en helder verschiet aanschouwen.

Maar, zoo als des menschen geest dikwijls in een' toestand van overspanning kan geraken, in welken wij de behoefte gevoelen naar rust en kalmte, zoo is onze ziel ook meermalen slap en krachteloos: en wij hebben noodig opgewekt en opgebeurd te worden, uit onze slaperige neêrslagtigheid, die ons soms onverschillig maakt voor het goede en edele (1). Ook hier weigert het gevoel voor het schoone ons zijne dienst niet. Het wekt ons op uit onze sluimerigheid, verwekt edele, groote, den mensch waardige denkbeelden, en

(1) Het geen Cicero zegt, de Orat. III. 51. nihil est tam cognatum mentibus nostris quam numeri et voces; quibus et excitamur et incendimur et lenimur, et languescimus et ad hilaritatem et ad tristitiam saepe deducimur, — is van toepassing op al wat schoon verdient genoemd te worden.

verheft onzen geest boven zinnelijkheid en stof. Hoe opbeurend, bemoedigend, is de aanblik der natuur, door een zedelijk, een gevoelig oog genoten! Zij is toch steeds het hoogste, wezentlijk kunstige, hetwelk het uitgedrukte beeld der goddelijke grootheid en liefde voorstelt. Hoe overtuigend bewijst zij ons het aanwezen der Godheid, een denkbeeld, zoo hoogst noodig voor de kracht tot zedelijkheid! Hij, wiens verstand en hart behoorlijk gevormd zijn, of wiens schoonheidsgevoel, naar de opgegevene wijze, opgewekt en aangekweekt is, zal in de schoone schepping drijfveren in menigte vinden, welke hem tot de zedelijke volmaking aansporen. Hij ziet zoo veel meer dan de ongevoelige, dan de onverschillige, als de mensch beter dan het kind van het gewrocht tot den Maker kan opklimmen.

Voor den kunstenaar is zij de onuitputtelijke bron van alle kunstschoon, en door eene zuivere verbeelding geholpen, geeft zij de stof, waaruit het ideaal der schoonheid is zamengesteld. Hoe meer de kunstenaar hare werken versiert en verfraait, hoe meer zijn genie hare schoonheid kan bevatten en weet zamen te stellen, des te sterker werkt hij op ons gevoel voor het schoone, des te hooger verheft hij onzen geest tot het bovenzinnelijke. Dat toch alle dichters en schrijvers hiervan overreed waren! Dat zij, een' zuiveren smaak bezittende, geene onzuivere, onzedelijke driften opwekten! Dat zij overtuigd waren, van hoeveel invloed zij zouden kunnen en behooren te zijn, op het waarach-

tig geluk van het menschdom! Zij konden aan al onze zielskrachten een nieuw leven bijzetten, de verdoofde vonken van ons gevoel aanblazen, en sterkte geven, waar de slapheid ons dreigde te overmeesteren: zoo gevoelen wij het vuur onzer kracht herleven, en zijn gesterkt, om onze zedelijke volmaking te willen najagen, terwijl wij leven in de hoop, om deze eenmaal te bereiken.

En hiermede meen ik genoeg gezegd te hebben, om aan te toonen, dat het ware gevoel voor schoonheid, eene ontwikkelende, voorbereidende kracht bezit, of een hulpmiddel is tot zedelijkheid: dat het deze vervolgens versterkt, veredelt, verhoogt, en verlevendigt. Doch te gelijk, zeiden wij, is het een behoedmiddel tegen onzedelijkheid, of wel: niet alleen verhoogt hetzelve het zedelijk gevoel, maar verbreekt ook de kracht, waarmede het onzedelijke op ons werkt. Hij immers, wiens schoonheidszin waarlijk gevormd is, bezit een hulpmiddel te meer, om hem de overwinning te doen behalen, in den strijd tegen de ondeugd. Hij ontwent zich aan het genoegen der grovere zinnelijkheid en lagere lusten, welke wij met de dieren gemeen hebben. Het gevoel zijner voortreffelijkheid en uitmuntendheid, boven zoo vele verstompten en ongevoeligen, belet hem, zich aan zijne lusten en kwade begeerten over te geven. Grijpt toch de mensch niet elk hulpmiddel aan, dat hem kan doen staande blijven en volharden, zoo wordt hij door zijne driften medegesleept, en is voor altijd verloren. — Wat zal hier het gevoel voor het

schoone uitwerken? Zal dit alleen hem redden, en in zijne dreigende vaart stuiten! — Dit ware te veel van hetzelve gevergd: dit ware het eene kracht toekennen, welke het niet bezit. — Doch, als dit gevoel bij hem levendig gehouden is, zal het zijne opbruischende driften stillen, het onvoegzame van dezelve doen inzien, zijn' geest tot de vorige kalmte terugbrengen, het verbrokene evenwigt herstellen, en de verlorene rust wedergeven.

Hoe vele voorbeelden vinden wij in de geschiedenis, en hoe vele zijn er geweest, waarvan wij geene overlevering bezitten, van de zulken, die door de zachtere toonen van luit of harp, met de menschenstem begeleid, in hunne hevige driften zijn gestuit: van dezulken, wier vuur op waardiger voorwerpen is afgeleid, of in deszelfs kracht getemperd. Geheele menschenstammen en vergaderingen zijn ongevoelig geworden voor de hun gewone, alleen zinnelijke genietingen, die bij hen hare kracht verloren, na dat zij met het meer volkomene, meer schoone waren bekend geworden. Van hier, dat de dichtkunst, steeds vereenigd met het gezang, de eerste was, welke de glimmende vonk der menschelijkheid aanblies, welke den mensch de kracht gaf, om wederstand te bieden aan de medeslepende zinnelijkheid, en welke, die neigingen verstikte, welke der deugd in den weg stonden. Het ware schoonheidsgevoel weet, dat de vorm, het uiterlijke, geheel verschillende is van de zaak zelve: meermalen ondervond het, dat onder eene schoone oppervlakte, eene vuile kern ver-

borgen was, het kent de gepleisterde graven. Nu kan de ondeugd, hoe schoon ook voorgesteld, den voor schoonheid gevoeligen niet misleiden, hij ziet door het masker henen, en kan het aanlokkende schoone afscheiden van de bekorende zedeloosheid. Het bedroeft hem, dat men dit wilde vereenigen, hij waarschuwt het opkomend'. geslacht voor deze begoocheling, en tracht, zooveel in hem is, deze onnatuurlijke vereeniging tegen te gaan. Zoo werkt hij mede, ter veredeling van het menschelijk geslacht en ter volmaking van zijn' eigen' zedelijkheid; en het behoorlijk ontwikkeld en verder volmaakt gevoel voor het schoone, was ook eene reden van deze heilrijke uitkomst: het was de invloed van het gevoel voor het schoone, op de zedelijke volmaking!

§. 4.

Afhankelijkheid van den invloed, welken het gevoel voor het schoone uitoefent, op de zedelijke volmaking des menschen.

Indien de rede en de ervaring ons deze vormende en versterkende kracht doen opmerken, is zij dan ten allen tijde, en bij allen van zoo veel invloed geweest? En, indien dit het geval niet was, waaraan is dan deze magteloosheid toe te schrijven? — Het is deze laatste vraag, welker oplossing ons nog ter beantwoording overblijft.

Wij kunnen zekerlijk niet ontkennen, dat het

steeds eene hevige tegenwerping tegen den invloed van het schoonheidsgevoel was, dat zoo velen, die toch niet ontkend konden worden, in de beoefening der schoone kunsten, en in ontwikkelden schoonheidszin uit te munten, zoo weinig van deszelfs invloed schenen te ondervinden; veeleer, integendeel, voor het zedelijke ongevoelig waren, ja, het onzedelijke, op eene aanlokkende wijze, en onder verleidende vormen, voorstelden. Doch, als men deze oppervlakkige aanmerking maakte, dacht men er zeker niet aan, dat dan de invloed van de opvoeding op de zedelijkheid, dat de invloed van de godsdienst, en van het gevoel voor regt; volgens deze redenering, ook van geen belang zouden zijn: daar er zoo vele onzedelijke zedenleeraars, en omkoopbare regters gevonden worden, die toch door wijze en brave ouders opgevoed zijn; en weten wat godsdienst en regt is. Wij moeten dus de redenen van de onmerkbare of geringe werking van den invloed van het gevoel voor het schoone in andere bijomstandigheden zoeken, liever, dan het schoonheidsgevoel zelve beschuldigen. Wij moeten de geheele zielsgesteldheid van zulk eenen nagaan, en daarbij opletten, hoe het schoone hem voorgesteld is; en zullen dan vele andere invloeden kunnen bemerken, welke de kracht van dien des schoonheidsgevoel verlamden of wegnamen. Wij zullen dan vinden, dat de grootheid of geringheid van dezen invloed afhangt van den toestand van den geheelen geest, vooral van de gesteldheid van het gevoelvermogen, en in het bij-

zonder van het zedelijk gevoel; ten tweede van de fijnheid van het gevoel voor het schoone, en eindelijk van de voorwerpen en wijze, waarop deze worden voorgesteld.

Het is eene ware opmerking, die reeds lang tot een spreekwoord geworden is, dat de smaak van allen niet dezelfde kan zijn: dat niet allen, bij hetzelfde voorwerp, hetzelfde gevoelen. Dit is even zeker, als dat niet allen, omtrent dezelfde zaak, het zelfde denken. Zoo als dit bij elken mensch plaats heeft, even zoo vindt men het bij geheele volkeren. De bijzondere gevoeligheid der Grieken, gaf hunner driften en verlangens eene sterkte, welke wij ons niet kunnen voorstellen (1). Bezitten de meer noordelijke volken eene andere mengeling van zielskrachten, het schoonheidsgevoel zal ook anders bij hen gewijzigd zijn. Bezitten wij een overwigt van ééne drift, van ééne ondeugd, een' prikkel, welke sterker zijnde, de mindere verdooft, ... het gevoel voor het schoone zal dan niet bijzonder opgewekt of werkzaam wezen. Hier hangt alles af van de wijze, waarop het schoone gevoeld wordt, van den grond, waarin het zaad valt, van de zuiverheid van het vat, waarin het kostbaar nat opgenomen wordt. Is het zedelijk gevoel reeds bedorven of verstompt: hebben de kwade driften en hevige hartstogten sedert lang reeds de overhand, dan is al, wat bij andersgezinden

---

(1) F. Hemsterh., II. p. 216. Suiv. en de noot van Garve, p. 160.

aangewend wordt ter volmaking, al wat heilzaam is, en genezende kracht bezit, bij den onzedelijken of zedelijk bedorvenen, vergift, of stof tot nieuwe ongeregeldheid, en de geest, welke het opneemt, bederft ook de meest kostelijke en meest heilzame hulpmiddelen.

Evenzeer kan men alleen aan de geringe beschaving van den geest en van het zedelijk gevoel, welke men nog bij zoo velen aantreft, de reden toeschrijven, waarom het algemeen, ook heden nog, zoo veel genoegen vindt in luidruchtige vermaken, of in kinderachtige, geestelooze, zoogenaamde schoonheid, of waarom het zoo spoedig te vreden is, en zoo weinig verlangt (1).

Het schoone is hun onverschillig, het bestaat niet voor hen, dewijl zij slechts dierlijk werken kunnen en genieten willen. Zoo bestaat het niet voor den wilden, wiens gedachten en gewaarwordingen in ruwe zinnelijkheid verzonken zijn; want het aesthetische welgevallen vooronderstelt, dat eene geestelijke behoefte over het dierlijke heersche (2).

Doch is deze heerschappij weder te overmeesterend, zoo dat zij alleen het geestelijke en bovenzinnelijke verlangt, zonder op de menschelijke, zinnelijke natuur te letten, dan vervalt men, door een tegenovergesteld uiterste tot dezelfde gevoelloosheid, en bidt God, dat Hij ons de genade bewij-

(1) Eberhard, I. S. 104.
(2) Bouterwek, bl. 22.

ze, om ons te bewaren, van in schoone voorwerpen genoegen te vinden (1).

Vele andere redenen bestaan er nog, ook in de hoogere zielsvermogens, van welke de werking van het schoone afhankelijk is. Sommigen b. v. zijn er, bij welke eene vlugge verbeeldingskracht, als van zelve, de beelden bij zich voelt opgewekt, en die zich dezelve met kracht en duidelijkheid voorstelt: bij anderen is deze kracht onvruchtbaar en zwak: en zouden wij dan, dit alles overdenkende, bij elkeen' denzelfden indruk verlangen? Denzelfden invloed kunnen vooronderstellen? Of zouden wij niet liever ophouden, ons te verwonderen, waarom het schoone, of niet, of zoo onderscheiden werkt, op het gevoel van zoo verschillende menschen?

Vooral als wij daarbij nagaan, hoe afhankelijk deze invloed niet alleen is, van de geheele geestgesteldheid, maar ook voornamentlijk van de fijnheid van het gevoel voor het schoone.

Het is reeds eene opmerking van Plotinus, dat de ziel het schoone niet kan zien, indien zij zelve niet schoon is (2). En schoon men hier de *schoonheid van ziel* in zijne meening, (als verwant met- of hetzelfde als zedelijkheid), wilde verstaan, zoo kan men echter aan zijne woorden ook dezen zin hechten, dat de ziel in alle opzigten, zoo moet

(1) Hiertegén waarschuwt reeds P. du Moulin, *Paix de l'ame*, L. II. §. VII.

(2) Plot., *περὶ τοῦ καλοῦ*. p. 66. Edit. Creuz., *οὐδὲ τὸ καλὸν ἂν ἴδοι ψυχὴ, μὴ καλὴ γενομένη, κ. τ. λ.*

gesteld zijn, dat zij geschikt is, om het ware begrip of ideaal van schoonheid zich te kunnen voorstellen. Zij moet niet slechts in het algemeen gevormd zijn, de schoonheidszin mag niet alleen maar *geoefend* en *geslepen*, hij moet ook *versterkt* en *volmaakt*. Doorgaans is men te spoedig te vreden met eene geringe ontwikkeling, en noemt iemand gevoelig voor schoonheid, die niet geheel ongevoelig is voor derzelver indrukken. Men kent nog zoo weinig de hoogte, waartoe deze goddelijke gave kan opklimmen; de volmaaktheid, welke zij kan bereiken; men let niet genoeg op de invloeden, waarvan zij zelve afhankelijk is, eer zij weder op andere vermogens of krachten van onzen geest werken kan.

Wij hebben hierboven gezien, hoeveel er toe behoort, om een ontwikkeld en volmaakt gevoel voor het schoone te bezitten, hoevele gevaren hetzelve bedreigen, en voor hoevele afwijkingen het blootstaat. Zal men nu van een eenzijdig of overdreven gevoel al die heilzame uitwerkselen wachten, welke wij aan eene juiste maat van ontwikkeling toekenden? Of zullen wij niet veeleer mogen beweren, dat een schoonheidsgevoel, hetwelk geen' invloed uitoefent op de zedelijke volmaking, geen waar, echt gevoel is? Men kan zich toch niet genoeg overtuigen van de waarheid, dat de krachten van onzen geest niet elk op zichzelve bestaan, dat zij niet, als afgezonderd van elkander te beschouwen zijn, dat er geen gevoel, geen oordeel, geene rede *alleen* bestaat, maar dat zij zoodanig in

elkander vatten, en op elkander' werken, dat zij één zamengesteld wezen, of ééne zamengestelde éénheid uitmaken. Zoodat dus de invloed, waarvan wij hier spreken, niet alleen van de gesteldheid van het zedelijk gevoel en van de fijnheid van het gevoel voor schoonheid afhankelijk is, maar ook van de onderlinge verhouding van deze beide vermogens. Is dan het zedelijke in den mensch tot eene aanmerkelijke hoogte gebragt, doch het schoonheidsgevoel blijven sluimeren, zoo kan dit evenmin eenigen invloed uitoefenen, als, indien de schoonheidszin ontwikkeld is, maar de zedelijke mensch ontaardde en verbasterde.

Indien dit laatste het geval is, dan worden de voorwerpen, welke de kunsten ons voorstellen, uit een verkeerd beginsel gekozen, en met geen zuiver doel bearbeid en verspreid: en indien dit plaats heeft, welken invloed zouden zij kunnen hebben, op de zedelijke volmaking van den kunstenaar of van anderen?

Het zal niet noodig zijn, hier te spreken over de onderscheidene verdeelingen, in welke men de kunsten gesplitst heeft, noch over het misbruik te handelen, hetwelk bij elk derzelver kan plaats hebben. Bekend is het, dat de dichtkunde en toonkunst, het zij afzonderlijk, het zij te zamen vereenigd, altijd, op den beschaafden, zoowel als op den onbeschaafden een' veel beteekenenden invloed uitoefenden. Nog kennen wij de statige kerkmuziek, en de woeste krijgsmuziek, maar de eerste gaat doorgaans met gezang, of godsdienstige

gedichten vergezeld, welke uit haren aard geschikt zijn, ter opwekking en versterking van de zedelijke volmaking; de laatste mist dit geheel, en is meer dienstbaar in het opwekken van onstuimige driften en dierlijke woede. Zij voegde dus bijzonder aan den oorlogzuchtigen aard der Lacedaemoniërs (1), maar konde als zoodanig weinig uitwerken op de zedelijke volmaking.

Veel meer heeft dit gedaan, en zal dit nog uitwerken de lyrische poëzij, die hoogere muziek, die ons van het aardsche ten hemel voert, en tot het Goddelijke brengt. Zij deed zich hooren in de lierzangen van Alcaeus, in die Grieksche en vele hedendaagsche volksliederen, die de natie met eerbied voor het Goddelijke, het heilige, vervulden, en in ieders hart liefde opwekten voor Vaderland, voor deugd, en voor regt.

Maar hoe zullen dit die vele hedendaagsche, vooral Fransche liederen, doen, welke tegelijk met de namen hunner makers, aan de vergetelheid moesten worden overgegeven? Maken zij de Goddelijke dichtkunde niet veeleer dienstbaar aan de vernietiging der zedelijkheid, en aan de aankweeking van onzedelijkheid? Hoe schijnt men alle krachten in te spannen, om den weldadigen invloed van het schoonheidsgevoel weg te nemen,

(1) Zie de Schrijvers hieromtrent aangehaald in Gesner, *Isag. in Erudit. Univers.*, §. 287. en H. Chr. Schwartz, *Darstellungen aus dem Gebiete der Paedagogik*, Leipz. 1833. S. 68. *Musikalische Bildungsart.* G. Moll, *de Musica Sacra* etc., L. B. 1834.

en te onderdrukken! Men zal dan mogen klagen over den hevigen tegenstand, en menigvuldige zwarigheden, met welke deze invloed te kampen heeft, doch naar de oorzaken zullen wij niet meer behoeven te vragen (1). Beoordeel dan den dichter, uit den indruk, die zijne poëzij op uw hart en dat duurzaam heeft: verheft hij u, maakt hij u grooter, beter, vertrouwelijker met u zelven, dekt hij u, om het dus uit te drukken, uw eigen hart op, hij is Dichter. Is hij duister, vervult hij uw hoofd, uwe verbeelding, met donkere schimmen en schaduwen, het is de tegenvoeteling der poëzij (2).

Kunstenaars zijn dan, dikwijls zonder het te willen of te weten, als ware het, kanalen en beken, die vruchtbaar maken: maar ook dikwijls een vuur en vlam, dat verteert, wat gebouwd is, of dat de geheele voltooijing verhindert of belet. Dat dus de toonkunstenaar niet slechts ijdele toonen doe rollen, en ons hart ledig late, maar hij tooie ons een gevoelig hart, dat zich mededeelt, en wekke al de krachten van onzen geest op. Dat de schilder en beeldhouwer ons zulke kunststukken

---

(1) Zie ook Plut., πῶς δεῖ τὸν νέον ποιημάτων ἀκούειν. *M. Defauconpret. Ballades, Bandits et Brigands.* I. p. 27. Dans toute l'Italie ces ballades et ces histoires (des Bandits) sont presque aussi nombreuses que les relations et les legendes des saints. — Fasse les lois d'un pays qui voudra, qu'on me laisse faire les ballades et je formerai le peuple.

(2) Mengel. en Fragment. nagel. door W. Bilderd., bl. 76.

voorstellen, welke niet alleen overeenkomen, met de regelen van eenen gezonden smaak, maar ook vooral niet strijden tegen de welvoegelijkheid, of zelfs van verre het zedelijk gevoel kwetsen. Wij willen hun niet de geheele schuld toerekenen, van al die onzedelijke en onredelijke gedachten en daden, waartoe zij aanleiding gegeven hebben, maar wij beweren, dat ook van hunne voorstellingen de invloed afhangt, welke het schoonheidsgevoel uitoefent op de zedelijke volmaking.

Bovenal heeft dit plaats bij die kunstmatige voorstellingen, welke een zamenstel uitmaken van de dichtkunde, schilderkunst en muziek, bij de Tooneelvertooningen. — Van veel gewigt zijn zij altijd in dit opzigt geweest, zelfs even belangrijk voor de staatkunde, als voor de verstandsbeschaving van geheele volkeren. Zij zullen dit steeds zijn, het zij zij ons verhevene karakters en meer buitengewone gebeurtenissen voorstellen, het zij zij ons in het dagelijksche leven verplaatsen, of het belagchelijke der menschelijke dwalingen doen beschouwen. Dezen invloed schijnt het tooneel vooral te danken te hebben, aan den levendigen indruk, van zoovele te gelijk werkende krachten, welke nog door het gezamentlijk genieten verhoogd worden. Hoeveel nut, wezentlijk nut, kan dan de treur- en blijspeldichter voor tijdgenooten en nakomelingschap te weeg brengen! Hij kan en moet de bron zijn, waaruit het gevoel, zoo wel als het verstand van zijne medeburgers gevoed en verkwikt wordt. Velen hebben dan ook deze hun-

ne heilige en moeijelijke taak gevoeld; en erkend, dat de tooneeldichter eene bijna even verhevene rol vervulde als de godsdienstleeraar (1). Doch anderen, in plaats van gehoor te geven aan de vaste wetten van schoonheid en van zedelijkheid, voegen zich naar dien ontaarden hoop van ligtzinnigen, die in het schouwspel zoeken de verspilling van een deel van hun al te kort, maar hen nutteloos drukkend leven, geene oefening en ontwikkeling van de onschatbare zielsvermogens, geene zuivering van het hart, geene verheffing in eene hoogere wereld.

Het is hier de plaats niet, om de oorzaken te onderzoeken van den toenemenden wansmaak, voor zulke vertooningen, welke alleen de zinnen treffen, en de verbeelding aandoen, zonder eenig verband met de zucht voor het ware, schoone en goede: noch ook, wat er van dien wansmaak voor het Nederlandsch volkskarakter te vreezen zij.

Maar vraagt men, welke de beste middelen zijn, om dien wansmaak tegen te gaan, en den schouwburg te doen strekken, tot eene plaats van uitspanning niet alleen, maar ook van weldadigen invloed op de zedelijke volmaking (2), en om tot

(1) Victor Hugo, *Literat. et Philosophie mêlées*, T. II. praef. 46. Il ne faut pas que la multitude sorte du Théâtre sans emporter avec elle quelque moralité austère et profonde. — La fonction du poète dramatique sera plus qu'une magistrature et presque un sacerdoce.

(2) Deze vraag is opgegeven door Teyler's Genootsch.

dit verheven doel de geheele reeks van schoone kunsten te doen medewerken, zoo mogen wij ons vleijen tot de beantwoording van dit gewigtige vraagstuk, in het geheel van deze Verhandeling, die bouwstoffen te hebben bijeengebragt, welke ook tot grondslag behooren gelegd te worden, bij het zoeken naar middelen, ter wering van allen valschen smaak, en ter opwekking van zulk een gevoel voor schoonheid, hetwelk invloed kan hebben, op de zedelijke volmaking.

Hier eindigen wij deze Proeve van beantwoording, en geven ze met gerustheid aan de regtvaardige uitspraak van een wel overdacht vonnis over. Wij hebben willen voorkomen, dat er volstrekt geene proeve ter beantwoording genomen werd, van een vraagstuk, zoo gewigtig voor de zielkunde, als rijk in heilzame gevolgen. Mogten wij anderen den weg gewezen hebben, of eenige bekende waarheden, in een nieuw licht gesteld, wij zouden van onzen tijd en onze vlijt eene dubbele vrucht plukken: want voor ons zelve zijn wij te vreden, met de bevestiging in onze volle overtui-

om beantwoord te worden, vóór 1. Apr. 1836. Zie ook P. Burman, *Orat. pro Comoedia:* en uitvoerige raadgeving omtrent den Schouwburg: 1) uit een Godsdienstig oogpunt en 2) in het licht der rede beschouwd, bl. 1—20. II. D. van *Godsvrucht en Ongeloof:* naar het Fransch van Gerard, Leeuw. 1834.

ging, omtrent den heilzamen invloed van het schoone, indien het op de ware wijze geleerd en opgenomen wordt: daar wij deze als eene vrucht beschouwen, welke ons niet te ontnemen is. Zoo maar het rijk van het schoone, het goede, en het ware, door ons toedoen, eenige uitbreiding mogt ontvangen, wij willen gaarne de eer der vinding en uitbreiding aan anderen overlaten.

I N H O U D.

EERSTE HOOFDSTUK.

OVER HET GEVOEL VOOR HET SCHOONE.

TWEEDE HOOFDSTUK.

VERHANDELING

TER BEANTWOORDING DER

VRAGE:

WELKE DOELMATIGE VERANDERINGEN ZOUDEN KUNNEN GEMAAKT EN IN WERKING GEBRAGT WORDEN, ZOOWEL TEN OPZIGTE DER BOMVRIJE EN NIET BOMVRIJE MAGAZIJNEN, ALS TEN OPZIGTE VAN HET VAATWERK OF DE KISTEN, WAARIN HET BUSKRUID TOT NU TOE VERVOERD EN BEWAARD WORDT, TER VOORKOMING VAN HET VOCHTIG WORDEN, KLONTEREN EN BEDERVEN VAN HET PULVER, EN DE DAARUIT VOORTVLOEIJENDE NOODZAKELIJKHEID, OM HETZELVE, VAN TIJD TOT TIJD, TE ONDERZOEKEN, TE VERWERKEN EN VERVOEREN, BIJ WELKE GELEGENHEDEN MEEST ALLE ONGELUKKEN VAN VERWOESTENDE ONTPLOFFINGEN PLAATS HEBBEN?

MET EENE UITSLAANDE PLAAT.

DOOR

J. W. G. MERKES,

EERSTE KAPITEIN INGENIEUR, BIJ DE BRIGADE DER GENIE TE VELDE, LID VAN VERSCHEIDENE GENOOTSCHAPPEN.

Aan welk antwoord de gouden Medaille is toegekend op de Vergadering van 22 Junij 1838.

Uitgegeven door het
PROVINCIAAL UTRECHTSCHE GENOOTSCHAP
VAN KUNSTEN EN WETENSCHAPPEN.

TE UTRECHT,
BIJ JOH. ALTHEER,
Drukker van het Provinciaal Genootschap.
1838.

» Bei der unbedingten Wichtigkeit des *Pulvers*, darf man » nichts unterlassen, um den in der Festung befindlichen Vor- » rath gegen *jeden Zufall* zu sichern."

(von Hoyer.)

De Opgever van deze, in 1828 voor de eerste maal uitgeschreven, prijsvraag, is geweest de Heer W. Offerhaus, Kolonel der Genie, verdienstelijk Medelid des Genootschaps, overleden in 1831.

INHOUD.

Bladz.

INLEIDING EN ALGEMEEN OVERZIGT.

Bij het opgeven dezer vraag veronderstelt het Genootschap, dat de inrigting onzer buskruid-magazijnen en bergplaatsen, mitsgaders de middelen van opbewaring in dezelve, nog niet die algeheele volmaaktheid hebben, als welke het groote belang schijnt te vorderen; en, in der daad, is deze meening overéénstemmende met hetgene men, dit onderwerp eenigzins nabij kennende, waarneemt. Van daar ook, dat men bij hen, welke met het doen onderzoeken, verwerken en vervoeren belast worden, de wenschen hoort uiten om, dienaangaande, zoo ook geene algeheele middelen van herstel mogelijk zijn, dan evenwel op eenige meer doelmatige verordeningen en wijzigingen indachtig te zijn. Het menigvuldige vervoer en de behandeling zijn, wel is waar oorzaak, dat de aanhoudende goede bewaring in de magazijnen tot hiertoe, zeer groote bezwaren oplevert; maar door meer doelmatige middelen van opbewaring kan men het bederf door vocht en verweêring aanmerkelijk beteugelen, en de veelvuldige onderzoekingen en bewerkingen matigen,

Welgemeld Genootschap steeds in het voordragen der te behandelen onderwerpen, het belang van den Staat met de vordering der kunsten en wetenschappen in het oog houdende, verlangt alzoo, over deze belangrijke zaak, de gevoelens van anderen te weten; en daar de Schrijver dezer Verhandeling daarover menigwerf heeft nagedacht, met deskundigen geraadpleegd, de meest geachte geschriften, het onderwerp betreffende, gelezen, en daarenboven in de gelegenheid is geweest het onderwerp van nabij te zien; zoo heeft hij, hoewel de moeijelijkheid eener voldoende of volledige beantwoording levendig gevoelende, zijne overdenkingen niet willen terughouden, en biedt dus volgaarne dit opstel aan, niet als een, in allen opzigte, volmaakt uitgewerkt stuk (hetwelk wij aan eene meer kundige hand overlaten) maar als eene niet onbelangrijke bijdrage, en dus slechts als eene poging, om in het onderhavige geval eenig nut te stichten. De buskruid-behandeling en opbewaring zijn, trouwens, altijd van zoo groot gewigt beschouwd, dat geene voorslagen, die eenigen schijn van verbetering hebben, van waar ze ook komen mogen, wel niet onoverwogen zullen blijven.

Hoewel het onderzoek, toezigt en onderhoud bij den meest volmaakten bouwaard der buskruid-magazijnen, en met de beste vaat- of kistwerken voor de opbewaring, evenwel steeds noodzakelijk zullen blijven, al ware het ook slechts om dienaangaande altijd gerust en zeker te zijn; zoo kan, onzes inziens, daarin door aan te brengen verbeteringen

of doelmatige veranderingen, in zoo verre worden te gemoet gekomen dat, in plaats van daartoe gedurig aan veel arbeid, kosten en gevaren onderworpen te zijn, men slechts, van tijd tot tijd, dat is minder dikwerf, het buskruid behoeft te verwerken, als een gevolg des meer geruststellenden en beteren staats waarin hetzelve, onzes inziens, kan opgelegd en bewaard worden; terwijl men thans nog 's jaarlijks of ten minste om de twee jaren, in de voornaamste vestingen, tot de kruidkeeringen en kostbare onderzoekingen moet overgaan.

Voorzeker zijn er weinige landen waar het meer noodzakelijk is op doeltreffende middelen uit te zien, om het buskruid tegen de vochtigheid te behoeden, dan in het onze: niet alleen dat haar meerendeels nederige bodem, veelal, het optrekken der vochten uit den natten benedengrond langs de binnenwanden van de regtstandsmuren en gewelven der magazijnen ten gevolge heeft; maar de snelle afwisseling der weêrsgesteldheid maken die voorzieningen, voor de vestingen en sterkten nabij de zee, nog meer tot eene noodwendigheid.

Het is bekend hoezeer het buskruid eene der vochten sterk aantrekkende zelfstandigheid is; en wederkeerig zullen uitwendig der vochten inpompende middelen, als: ongebluschte kalk, chlorin-calcium, onder-koolzure potasch, zamengedrongen zwavel, geroosterd havermeel, haren kleeden, enz. de overtollige vochtdeelen, en zelfs wanneer men sommige dezer middelen te zeer vermenigvuldigt, het benoodigde vocht of water (2 à 4 pCt.), welke

het buskruid, na de vervaardiging, in zich behoudt, uit hetzelve trekken. Aangezien het inzuigen van vocht uit de dampkringslucht alzoo hoofdzakelijk de deterioratie van het buskruid ten gevolge heeft, zoo wordt het dan ook te regt als een eerste vereischte beschouwd, drooge magazijnen te hebben, die in de vestingen tevens ruim bomvrij moeten zijn.

De *salpeter*, het voornaamste of krachtgevende bestanddeel van het buskruid, makende doorgaans het $\frac{3}{4}$ uit, trekt de vochtigheid het sterkst tot zich, hoewel de kool daarvan ook niet uitgesloten is; de *houtskool*, of het aanleidende ontvonkings-middel is, wel is waar, weinig geleider van warmtestof, doch zal het buskruid niet te ligt tot stof vervallen, noch te spongieus worden, zoo mag deze de verhouding van $\frac{1}{8}$ niet te boven gaan; de *zwavel*, tot de vastheid der korrels en tot onderhouding der ontbranding dienende, moet ook omtrent het $\frac{1}{8}$ uitmaken, doch meer zijnde zal het buskruid aan snelle ontvonking en dienvolgens aan kracht verliezen; ook schijnt het oorlogskruid deze hoeveelheid tot deszelfs vastheid noodig te hebben, daar het meer aan bederf is blootgesteld, ten gevolge van het vervoeren en der vochtigheid. De *zwavel* trekt het minst de vochtigheid aan; en van daar ook, dat men voor de bijzondere bergplaatsen der *drie* bestanddeelen, hetzelve in de *minst* drooge kan opleggen. Kruid, waarin veel zwavel is, trekt de vochtigheid dan ook niet zoo sterk aan, het verweêrt niet zoo ligt, en heeft eene grootere eigendommelijke zwaarte, waarom sommigen vermeenen,

dat eene kleine vermeerdering van zwavel op de oorlogschepen nut zoude kunnen hebben.

Wel is waar heeft men reeds hier en daar in de keuze der plaatsen, den aanleg, opbouw en de inrigting der buskruid-magazijnen, waaruit toch ontegensprekelijk almede de voorname oorzaak van het vochtig worden en bederven des buskruids voortvloeit, min of meer doeltreffende middelen te baat genomen; doch men schijnt nog eenigermate onverschillig in het beproeven en aanwenden van reeds toegewonkene heilzame verbeteringen, zoo wel bij den bouw van nieuwe buskruid-magazijnen als doelmatige veranderingen, opzigtens reeds bestaande, al of niet bomvrije, bergplaatsen, welke tegen de vochtigheid zouden kunnen worden aangewend.

Men kan toch niet ontkennen, dat een groot gedeelte der bestaande buskruid-magazijnen hier te Lande, naar eenen gebrekkigen bouwaard zijn uitgevoerd; iets, wat niet alleen bevestigd wordt, door de groote wijzigingen, in Junij 1838 en dus even vóór het afdrukken dezer reeds voor drie jaren geschrevene Verhandeling, daartoe van hooger hand voorgeschreven; maar, onder vele andere wenschelijke zaken en wezenlijke nuttigheden, hebben de meeste magazijnen geene in tras gemetselde aardbogen onder den vloer tegen het optrekken der vochten uit den natten bodem; zelden zijn de gewelven en regtstanden binnenwerks in tras gemetseld; de vloer is meesttijds te weinig boven den beganen grond verheven, en veelal geene tochtgaten onder den vloer; eindelijk zijn de magazijnen

meestal ongeschikt voor eene makkelijke, snelle en min kostbare blindering, welk laatste steeds onvermijdelijk is, zoo lang men niet, naar ons vroeger voorstel, de gewelven (van meer dan 5 el spanning) eene dikte van 6 steenen geeft, als ook het metselwerk boven den sleutel eene gelijke dikte van ten minste 1,32 el, maar ook vooral, door het bezigen van verhoogde wulven, het zij men voor de binnenste welflijn, eene ellips, parabool, kettinglijn of andere kromme lijn kieze.

Aangezien de groote hoeveelheid op te bewaren buskruid, en de wensch om in de bewoonde vestingen niet, zonder hooge noodzakelijkheid, de magazijnen geheel te vullen, heeft men reserve-depôts, kruidtorens, kelders van oude kasteelen, enz.; en deze afgelegene, geïsoleerde bergplaatsen vereischen nog meer zorg en kosten tot de goede opbewaring, uit hoofde dezelve daartoe minder geschiktheid hebben dan de gewone bepaaldelijk daarvoor gebouwde buskruid-magazijnen.

In elke vesting wil de Generaal von Hoyer (1) den buskruid-voorraad in 4 à 5 gedeelten afzonderen, om niet op eens, bij eene ontploffing, alles te verliezen. Wij kunnen daarbij voegen, dat deze aanbevolene maatregel te meer grond vindt, wijl men, op deze wijze, de vreesselijke uitwerkselen en geduchte gevolgen, bij eene steeds mogelijke ramp, matigt; terwijl men almede het voordeel heeft, van overal buskruid bij de hand te hebben, en

(1) *Wörterb. der Kriegsb. S.* 311.

niet vaak met overhaasting, gedurig buskruid uit het eenige, of uit de weinige, groote magazijnen naar de aangevallene fronten te moeten vervoeren. Is ook het buskruid eener vesting in slechts weinige magazijnen geborgen, zoo zoude eene ramp, aan zulk een magazijn overkomen, de overgave bespoedigen en de stad zelve geheel verwoesten.

De voorbeelden, welke wij straks zullen bijbrengen, bevestigen hoe schrikbarend de gevolgen kunnen zijn, wanneer ontploffingen bij aanzienlijke hoeveelheden opgesloten buskruid plaats hebben en staven alsdan ten volle het vers van Vondel:

Verbouw een eeuw en Krezus schat,
een vonk, een blik verwoest een stad.

Alzoo is het een zeer billijke wensch om van dit gevaar ontheven te zijn; althans hetzelve, zoo veel doenlijk, te verminderen of onschaadbaar te maken. Men zal, al verder, niets verzuimen, om voor de afgescheidene hoeveelheden buskruid welgeplaatste, drooge en bomvrije magazijnen in gereedheid te brengen.

In vroegere tijden, als wanneer men slechts weinig geschut bezat, en dus ook met een' geringer' voorraad buskruid volstaan kon, had men de gewoonte hetzelve ergens in daartoe ingerigte, en onder den wal verborgene kazematten, of wel in de torens van de ringmuren onder te brengen, en de burgers woonden rustig digt nevens den vulkaan, nog weinig beducht, dat deze gevaarlijke naburen, op één punt vereenigd, hun zoo veel rampen konden veroorzaken.

Volgens het verhaal bij de **Lange van Wijngaarden** (1) gebruikte men hier te Lande, in het jaar 1361, tot het bewaren en opleggen van het buskruid in gezegde lokalen, *lederen zakken*, eigenlijk *oude lederen wapenhuven*, dat is, de lederen overtreksels, waarin men gewoon was de schilden en helmen te doen. Weldra echter, vindt men reeds vermelding van buskruid-vaatjes of tonnen, en welligt werd het buskruid toenmaals, wegens de grootere zeldzaamheid en kostbaarheid, tot het behoeden tegen vocht en bederf met deze lederen zakken in het vaatwerk en ook in vierkante kisten gesloten. Ongeveer het midden der 14e eeuw werd reeds te *Augsburg* een op zich zelf staand of afgezonderd buskruid-magazijn gebouwd.

Zoodra echter het vuurgeschut vermeerderde, de legers en bezettingen sterker werden, werd een veel grootere buskruid-voorraad benoodigd; en deze stoffe werd eene eerste behoefte in den krijgshandel, waarvan, wegens de moeijelijke en langwijlige fabricatie altijd groote hoeveelheden dienen voorhanden te zijn; te meer, wijl ook het, voor de legers benoodigde buskruid, veelal, binnen de vestingen bewaard wordt; zoodat, bij eenig onheil, de gevolgen zoowel voor de steden en vestingwerken als voor de inwoners en de bezetting des te meer geducht werden. Men ziet nogtans, dat men al spoedig voor deze buskruid-bergplaatsen, in vroe-

---

(1) Zie de *Rekening* in de *Geschiedenis der Heeren* **van der Goude**, bladz. 339.

gere tijden, de droogste en meest afgezonderde pleinen nam, en bij voorkeur in zoodanig gedeelte der vesting als waar het, naar alle waarschijnlijkheid, zoo weinig mogelijk aan het vijandelijke vuur blootgesteld was. Het schijnt ook toen reeds een eerste vereischte geweest te zijn, deze gebouwen in geene aanraking met aarde of andere gebouwen te brengen, en op het hoogste der pleinen te bouwen, in zoo verre, namelijk, dat deze kruid-magazijnen door den hoofdwal, wat het gewelf betreft, nog voldoende tegen de directe vijandelijke vuren gedekt bleven.

De buskruid-magazijnen hebben, des niet te min, ten allen tijde, eene min of meer billijke vreeze aan de bewoners der steden verwekt, voornamelijk aan de naaste buren; en, bij het minste voorval of onheil, door eenig buskruid veroorzaakt, wilden én burgers én stedelijke autoriteiten dezelve uit de sterke plaatsen verbannen hebben; deze eisch was des te ongerijmder, daar eene vesting of sterkte geene buskruid-magazijnen ontberen kan: intusschen vorderen billijkheid en pligt om, zoo veel doenlijk, de kansen der onheilen te verminderen.

Het is alzoo van het uiterste gewigt dit onderwerp, in allen deele, rijpelijk te overwegen; daar hetzelve, behalve andere onheilen, in de gevolgen ook den grootsten invloed op den duur van de verdediging eener vesting kan hebben, en waartegen de grootere, benoodigde kosten, namelijk tot welgebouwde, met alle mogelijke, der droogte bevorderende voorzorgen voorziene, behoorlijk afge-

slotene, van de burgerwoningen verwijderde, en geheel bomvrije buskruid-magazijnen in geene vergelijking komen.

Zich van allerlei middelen, als: gebrekkige kelders, torens en kruidhuizen, als noodhulp, te bedienen, kan toch geenszins de bedoeling der regering zijn; en hier tot halve maatregelen de toevlugt te nemen, zoude niet alleen alles bederven, maar zelfs gevaarlijk zijn; vooral wat het buskruid, een zoo gewigtig element des krijgswezens in het algemeen, aangaat.

De magazijnen gehooren, wel is waar, onder het beheer der Artillerie, in zoo verre de oplegging en bewaring van het buskruid betreft; zijnde de behandeling van het buskruid, even als in alle andere Staten, door min of meer volledige, reglementaire voorschriften bepaald; doch de bouw en daartoe behoorende onderdeelen gaan voornamelijk den militairen Ingenieur aan. De verschillende inzigten dezer beide wapenen, zoo wel wat de plaats der magazijnen, der gemeenschap, deuren, vensters, tochtgaten, wijze van bevloering en vele andere onderdeelen betreft, zijn vaak uitéénloopende, en deze schok van denkbeelden, hoe nuttig dezelve tot de éénige keuze van het beste en ware in andere opzigten wezen moge, heeft welligt ook soms ten gevolge, dat vele nuttige verbeteringen *of* tragelijk *of* in het geheel niet worden ingevoerd. Het schijnt mij toe, dat ook de Artillerie, omtrent den bouw en de inwendige verdeeling steeds diende geraadpleegd te worden, als zijnde het wapen voor

hetwelk de buskruid-magazijnen bestemd zijn, en dat zich meer bijzonder eene studie maakt van de kracht en werking tegen deze gebouwen aanwendbare vijandelijke projectiles, van de kennis des buskruids en deszelfs opbewaring, waarin het zoo veel belang stelt.

Ten einde de beoordeeling der voorgestelde middelen, tot eene meer doelmatige oplegging en bewaring van het buskruid, gemakkelijker te maken, en keuze omtrent het beste te doen; zoo zullen wij bevorens de gewone of gebruikelijk praktijken nagaan; overwegende wat het nut, en wat de daaruit voortvloeijende schade bij deze gebruiken, naar onze inzigten, is; daarbij opsommen en bepalen de wederkeerige verhouding van dat nut en die schade; en de aanwendig der verkregene uitkomsten, althans de gewigtigste, zullen wij in de 2ᵉ Afdeeling tot een kort zamenhangend geheel, zoo wel voor nieuw te bouwen als reeds bestaande, *al* of *niet* bomvrije, magazijnen trachten te vereenigen.

Opdat men het onderwerp in deszelfs geheelen omvang, uit een behoorlijk standpunt zoude kunnen overzien en beoordeelen, achten wij het noodig al wat dienaangaande eenig licht kan verspreiden, alsmede bij andere natiën gevolgd wordende praktijken of nog hangende voorstellen, als *voorloopige gegevens*, vooraf te doen gaan, en dezelve daartoe beknopt in de navolgende, eerste *Afdeeling* zamen trekken. In eene zaak van zoo veel gewigt, als de onderhavige, is het, onzes inziens, steeds van veel

belang, en het kan zelfs als de oplossing van een voornaam punt der vraag beschouwd worden, alles duidelijk voor de oogen te brengen, wat elders aangewend, beproefd of voorgesteld is, wijl men de waarde van elk nieuw voorstel, of keuze uit het reeds bestaande, dan met te meer billijkheid en grond kan beoordeelen.

AFDEELING I.

EERSTE HOOFDSTUK.

Eenige voorbeelden van het ontploffen of springen van aanzienlijke hoeveelheden buskruid, daardoor veroorzaakte onheilen; mitsgaders gevolgtrekkingen en opmerkingen dienaangaande.

De aan te halen voorbeelden van ontploffingen van groote hoeveelheden buskruid, en waarvan wij slechts de ons bekende mededeelen (1), doen zien, dat het getal dezer onheilen nog al aanmerkelijk is. De aanleidende oorzaken zijn meestal, wegens het gelijktijdig omkomen der *in* en *nabij* de onbran-

(1) Niet zonder veel moeite en nasporingen hebben wij deze belangrijke, geschiedkundige gebeurtenissen, en althans de daartoe aanleidende oorzaken en bijzonderheden, uit manuscripten, door middel van correspondentie, aanteekeningen van geachte Schrijvers, dagbladen en uit zeldzame werken verzameld, zoo dat wij zelfs den meest belezenen krijgsman daarmede zijne eruditie nog meenen te verrijken; althans zijne memorie te hulp te komen. — De vaak bij deze rampen plaats gehad hebbende verschijnselen, bevatten eenige bouwstoffen of gegevens in zich, voor middelen om voortaan het buskruid met meer zorg op te bewaren.

dingen aanwezige personen, moeijelijk te bepalen; hoewel het te vermoeden is, dat bij de, in vredestijd plaats gehad hebbende, voorvallen, de oorzaak ook veelal aan het veelvuldige bewerken, onderzoeken en vervoeren van het buskruid moet worden toegeschreven; waarbij dan deze rampen, hetzij door schokken, schuring of wrijving, en in enkele gevallen door vertwijfelende menschen, en dus met eene dolzinnige voorbedachtzaamheid, (waarvan men wil dat *Avesnes*, *Oostende* en *Munchen* ten voorbeelde kunnen strekken) hebben plaats gehad.

Niet alleen om het kostbare van dit gedurig onderhouden en toezigt, maar ook uit hoofde des belangs, van steeds verzekerd te kunnen zijn om, ingeval van oorlog, een welbewaard en krachtig buskruid te bezitten, en tevens den geest der bevolkingen van vele steden, tegen verwoestende ontploffingen, meer gerust te stellen, maken het van belang zich met de oorzaken, waaruit deze schaden en onheilen kunnen ontstaan, meer bekend te maken, en dienvolgens ook met de middelen om dezelve ligter, of met meer zekerheid, af te weren, en de gevolgen minder geducht te doen zijn.

Wanneer buskruid-magazijnen niet diep gekelderd, dat is, het buskruid niet beneden den beganen grond, (maar, integendeel, op pleinen, iets hooger dan de horizont, waarop de stad gebouwd is); noch in onderaardsche holen, diep onder den hoofdwal; noch ook het magazijn niet te nabij, namelijk niet minder dan 200 passen, van voorwerpen hooger dan de vloer des magazijns omringd wordt,

heeft de ondervinding reeds aangetoond, dat deze ontploffing, zelfs in overwelfde magazijnen, en niettegenstaande vrij aanzienlijke hoeveelheden buskruid, niet steeds zoo verwoestende is, als men zich veelal voorstelt; onder anderen bevestigt dit, het nog versch in het geheugen liggende onheil te *Oostende* (1827); ware echter het $\frac{1}{5}$ dezer massa buskruids, in eenige diepte beneden den beganen grond, in eene stads gracht, of wel op eenige andere wijze, in een allerzijds omvattend medium opgesloten geweest, en daardoor bij wijze eener overladene mijn werkende, zoo zoude dezelve oneindig grootere verwoestingen hebben aangerigt, wijl bij, in den grond werkende, groote kruidmassa's of overladene mijnovens, de trechter zich dermate kan verwijden, dat deszelfs zijwanden met den horizont eenen hoek van slechts ongeveer 18 graden maken, of, wat hetzelfde zegt, dat de middellijn van den mond des trechters (de horizontale cirkel) zesmaal de kortste wederstandslijn bedraagt, en dienvolgens de zijdelings nabij gelegene voorwerpen, als: muren, huizen, boomen, enz., in deze rigting of uitwerkingspheer vallende, door de persing der lucht, ten gevolge der voorgebragte, groote hoeveelheid uitermate veêrkrachtige, vloeistof, (welke bij de ontbranding, dat is, door middel der warmtestof, eene uitzetting van 480 à 500 maal het onontbrande aanneemt, en alzoo in inhoudsmaat uit elken kub. duim buskruid 480 à 500 kub. duimen luchtvormige vloeistof geboren worden) voorzeker neêrgeveld of weggeworpen zouden worden.

Van daar ook, waarschijnlijk, dat de gelijk of zelfs iets boven gronds te *Oostende* ontploffende kruidmassa van 40,000 Ned. p. aan eenige, niet ver verwijderde, personen geene andere schade deed dan een bloot omverwerpen, door den plotselijk zaâmgeperssten luchtstroom te weeg gebragt. De schudding des bodems, door de reactie of onderaardsche werking van het buskruid veroorzaakt, kan echter zoo aanmerkelijk zijn, dat ver verwijderde grondmuren van huizen en kerken er in verscheidene rigtingen door gescheurd en ontzet worden. Zeer groote gewelf- en muurstukken, althans bij eenen bouwaard van gebakken steenen, (wegens de geringere digtheid of mindere specifieke zwaarte, in vergelijking van hardere of meer zamenhang hebbende bouwmaterialen) zullen er waarschijnlijk ook niet weggeworpen worden, wijl de veêrkracht van het kruidgaz dezelve veeleer, meerendeels tot kleine stukken zal van een rukken, en als 't ware in een' regen van puinstukken doen overgaan, waarvan, onder anderen, het springen der buskruid-magazijnen te *Breslau* (1758), *Oostende* (1827) en te *Munchen* (1835) voorbeelden schijnen op te leveren.

Het denkbeeld, dat, hoe zwaarder de verwulven genomen worden, om zich des te meer van de bomvrijheid te verzekeren, de onheilen bij zoodanige magazijnen daarom ook te grooter moeten zijn, is dus slechts betrekkelijk bewezen, namelijk wanneer deze zwaarder gewelfde magazijnen in diepten, beneden den horizont gebouwd zijn, of wel, wanneer slechts kleine hoeveelheden buskruid in de

magazijnen springen, en zij dus van éénslaan, of de werking eener bom evenaren, gelijk zich dit bij het demolieren van kruidtorens en magazijnen in *Spanje* 1809-1810 bevestigde, alsmede bij het springen van het kasteel of *Casbah* te *Bona*, waarin slechts 6998 Ned. ponden buskruid waren.

Wat daarentegen kleinere hoeveelheden buskruid, digt opgesloten, in plaatsen, beneden den gewonen, beganen grond, of van nabij door hooge, en den veêrkrachtigen gazstroom in den weg staande, voorwerpen omgeven, kan te weeg brengen, getuige, onder vele andere voorbeelden, de ramp van *Leiden* (den 12den Januarij 1807), waar de ontploffing in eene diepliggende stads gracht plaats had; zijnde het schip met 20,000 Ned. p. geladen.

Zoo leest men ook bij Bélidor: »En 1727, »dix-sept charriots chargés de poudre à canon »touchaient au moment d'entrer à *Perpignan* »par la porte *Canette*, couverte, comme l'on sait, »d'une demi-lune sur laquelle il y a une contre»garde l'une et l'autre bien revêtues de maçonne»rie, leur parapet élevé d'environ seize pieds au »dessus du terre-plein. Ce convoi avait déjà passé »la barrière, et traversait de file ces deux pièces, »lorsque la poudre, qui avait tamisé sur le par»vé, prit feu par des étincelles que causèrent les »fers des chevaux: aussitôt il se communiqua à »tous les charriots, et produisit un si grand effet, »que le rempart de la demi-lune et celui de sa »contre-garde furent rasés, et le fossé comblé

» comme si ces deux pièces n'avaient jamais ex-
» isté (1)."

De verbazende uitwerking der *watermijn* in den grootsten der branders, dat is, in de zoogenaamde *machine infernale* van Gianibelli, bij *Antwerpen*, in 1585 gebezigd, ofschoon slechts 7 à 8000 oude ponden buskruid bevattende, kan hoofdzakelijk aan de, diep onder het oppervlak van het water plaats hebbende ontploffing, alsmede aan de zorgvuldige opsluiting en belasting met zwaarwigtige steenen en ijzerstukken worden toegeschreven; waardoor de ontbranding eene zoo groote ruimte of wegstuwing van het water veroorzaakte, dat de diepe bedding der Schelde zich over eene aanzienlijke breedte, een oogenblik als naakt vertoonde en de branding het water over de dijken stuwende, de velden der aangrenzende polders en de binnenruimte der alhier langs den Schelde-dijk gelegene forten en batterijen kortstondig alom onder water zettede (2).

Bij de belegering van *Ofen*, in 1686, wierpen de aanvallers op den 16[en] Julij, eenen brandkogel

---

(1) *Guerre Souterraine de* Belidor, page 309, *manuscript au dépôt des fortifications.*

(2) Zie H. Hondius, Alghemeene reghelen der Fortificatij, fol., *Hage*, 1625; Willem Clacz van Utrecht, de Bosschieterije, in 4°. *Rotterdam*, 1641, bladz. 123; de *Nederl. Milit. Spect.* III. D. n°. 5, bladz. 108–109; Schiller, Abfal der Niederl.; Strada, enz. Uitgaande: dat gelijke oorzaken tot gelijke gevolgen leiden, had, welligt in 1832, tijdens de laatste periode der belegering, eene herinnering aan deze geschiedkundige daadzaak, tot iets zeer beproevenswaardig en makkelijk toe te passen, kunnen aansporen.

door een niet behoorlijk geblindeerd vensterraam of deur van een kruid-magazijn, waarin 1500 tonnen lagen, en waardoor eene ontzettende verwoesting aan de omliggende huizen der stad en wallen plaats had, en vele slagtoffers medesleepte.

In het jaar 1660, toen *Gross-Wardein* werd belegerd, kwam door onvoorzigtigheid het vuur in een buskruid-magazijn, waardoor eene groote verwoesting binnen de stad en ook aan de vestingwerken ontstond (1).

Gedurende de belegering van *Grave*, 1674, stortte een kruid-toren in, omtrent het einde der Oliestraat en ook in een der bastions had eene groote ontploffing plaats.

Bij de veldslag van *Vandavachi*, geleverd door den Graaf de Lalli tegen den Generaal Cootes, had de Fransche Generaal eene terrein-diepte, bij wijze eener redoute ingerigt, en leunde op dezelve den linkervleugel van zijn leger. Deze redoute had eene gezonkene batterij van 7 stukken, waarvan het vuur zoo wel gerigt was, dat zij een gedeelte van het front des Franschen legers voor elken aanval beveiligde. Eene kaisson, in het diepste der verschansing geplaatst, vatte vuur: door het springen werd de Artillerie gedemonteerd, de Ridder de Poëte, die het bevel over dezen post had, werd gedood en bij de 300 man, die bij hem waren, of gedood of gedeeltelijk zwaar verminkt...... Deze ramp had het verlies van den veldslag ten gevolge. De Ge-

(1) Moritz Meijer, Technologie des ar.. s à feu.

neraal de Bélair (voormaals Kapitein bij de Hollandsche Artillerie) haalt dit voorbeeld aan, bij gelegenheid dat hij de nadeelen en het gevaarlijke tracht te betoogen, om groote buskruid-magazijnen in de diepte of holte van enge, ledige bastions te plaatsen; en te meer zijn deze bemerkingen gegrond, wanneer een zoodanig bastion een gedeelte van het front van aanval uitmaakt, of wel daaraan belendende is. Hij wil de voor elke vesting benoodigde hoeveelheid buskruid op verscheidene afgezonderde, namelijk op vier à vijf plaatsen geborgen hebben (1).

Verdere voorbeelden van verwoestende ontploffingen treft men aan bij *Rheinberg* of *Rijnberk*, in 1598, door de Spanjaarden belegerd, toen deze eenen gloeijenden kogel schoten, welke door eenen dikken muur, van gebakken steen, in eenen buskruid-toren drong: de toren sprong, en een gedeelte van den walmuur stortte ter neder, waardoor de verdedigers genoodzaakt werden deze stad over te geven (2).

De in 1654 te *Delft* gesprongen diepe kruidtoren bevatte 40,000 oude ponden, waardoor meer dan de halve stad verwoest werd.

Te *Athene* viel in 1687 eene bom (door de Venetiërs geworpen) op een gewelfd kruid-magazijn, waardoor hetzelve instortte, in de lucht vloog en eene vreesselijke verwoesting aanrigtte (3).

(1) Zie zijne *élémens de fortification*, *Paris*, 1792, p. 312.

(2) Siminowicz, Grand art d'Artillerie, p. 317.

(3) Moritz Meijer, Techn.

In 1690 sprong het kruid-magazijn in het Voorhout bij de Kloosterkerk te *'s Gravenhage*, waarvan de verwoestende uitwerking in de Stedelijke Kronijk geboekt is.

In het jaar 1703 deed Coehoorn de citadel van *Luik* uit 40 stukken kanon en 12 mortieren zoodanig beschieten, dat er in de eerste drie dagen een tuighuis, waarin meer dan 7000 bommen bewaard werden, en een magazijn, bevattende eenen grooten voorraad buskruid, sprongen; hetwelk ten gevolge had, dat bijna al het geschut der belegerden vernield, en de wallen op verscheidene plaatsen overhoop geworpen werden; waarop dan ook weldra de overgave volgde.

In het jaar 1709 deed den Ridder d'Asfeld het kasteel van *Alicante* met 150,000 oude ponden buskruid in de lucht vliegen (1).

Te *Semlin* vloog in 1717 een buskruid-magazijn in de lucht, ten gevolge eener op hetzelve neêrgevallene zware bom (2).

In 1744, bij het belegeren van *Friburg* sprong een kruid-magazijn in deze vesting, veroorzakende eene groote verwoesting.

Volgens het verhaal van Bélair (3) werden de verdedigers van *Breslau* (1757), kort na den veldslag bij *Lissa*, verpligt zich, reeds op den tweeden of derden dag des bombardements, en dus niet ten gevolge eener regelmatige belegering, over te geven;

(1) Zie *Militaire Spectator*, 4e D. bladz. 111-159.

(2) Moritz Meijer, Techn.

(3) *Élémens* de fortification, p. 516.

uit hoofde het buskruid-magazijn, waarin schier hun eenige voorraad was, door den val en de werking eener bom in de lucht sprong. Deze plaats had eene bezetting van 18 à 20,000 man, welke krijgsgevangen gemaakt werd. Dit magazijn zoude in de diepe, ledige binnenruimte van een bastion gestaan, en de wallen, door omverstorting, geopend hebben.

Het, in 1762, te *Maastricht* in den nacht gesprongene, buskruid-magazijn bestond uit een onderaardsch hol, diep onder den hoofdwal der vesting; de verwoesting der stad, in de nabijheid van hetzelve, was derhalve ontzettend, en vele menschen verloren daarbij het leven. De stukken van een wachthuis, dat op den wal, boven het magazijn, gestaan had, en de misvormde ledematen der wachthebbende manschappen werden op eenen aanmerkelijken afstand buiten de vesting gevonden. De oorzaak dezer ramp werd aan de ontrouw van eenen knecht of konstabel toegeschreven, die, des nachts buskruid-tonnen vervoerde, waarbij ondigte tonnen schijnen geweest te zijn, aangezien men, na het springen, van af het huis, waar eenige ontvreemde tonnen lagen, eenen zwarten straal tot aan het magazijn bespeurde (1).

Bij de belegering van *Schweidnitz*, in het jaar 1762 vloog een buskruid-magazijn in de lucht, ten gevolge eener zware, op hetzelve neêrstortende bom (2).

(1) *Militaire Spectator* over *Januarij*, 1835, 3 d. n°. 7, bladz. 149.

(2) Moritz Meijer, Techn.

In het jaar 1763 wierpen de Russen, eene bom op het groote buskruid-magazijn van *Azow*, hetwelk daardoor in de lucht vloog en met hetzelve vele menschen en meer dan 100 huizen werden gedood en vernield, terwijl zulks ook eene spoedige overgave bewerkte (1).

In het jaar 1769 sprong te *Brescia* een buskruid-magazijn, waarbij men verhaalt, dat wel 3000 menschen omkwamen. Gassendi geeft de navolgende bescheiden: Het magazijn was eigenlijk slechts een vierkante toren, bij de poort *Saint-Nazaro*, naar de halve bolwerks-keel, doch buiten het eigenlijke bastion; hij had 22,74 ellen hoogte; 5,80 inwendige zijde; de muren hadden 1,54 el dikte; er waren twee verdiepingen, door een gewelf afgescheiden, en bevatte alstoen in den diepen benedenkelder 160,000 Fransche oude ponden (78,320 Nederl. p.) buskruid.

In een' kring van 200 ellen straal waren 190 der omgevende huizen en gestichten geheel te neêrgeworpen, en in eenen van 300 ellen 500 huizen almede sterk gehavend. Een hardsteen van 150 livres (73,43 Nederl. p.) werd op eenen afstand van eene Italiaansche mijl (1852 ellen) geslingerd.

In de karaktertrekken van Keizer Jozef den tweeden, Amsterdamsche éditie, 1783, blz. 113, leest men: »Bij het ongeluk, hetwelk in 1778 (waar?), door het in de lucht springen van een kruid-magazijn, ontstond, zag men Jozef den

(1) Moritz Meijer, Techn.

tweeden tranen van mededogen storten over de treurige noodzakelijkheid, dat de aanstalten tot veiligheid van den staat voor de menschen, die denzelven uitmaken, zoo verderfelijk kunnen worden."

In zeker werk van den Pruissischen Majoor de Humbert, getiteld *L'art du Génie*, etc. in 8°. 1755, leest men bladz. 302, woordelijk het navolgende: »Il ne faut jamais mettre la poudre dans un seul endroit d'une forteresse, car, si par malheur le feu s'y met, on n'a plus de quoi se défendre. C'est ainsi que par un grand malheur le fort *della Campana à Corfu* sauta, et enterra le Capitaine-Général André Pizani ovec 15 ou 1600 hommes; la forteresse de *Neuheusel* attaquée par les Turcs se serait infailliblement soutenue jusqu'à ce qu'elle eut été sécourue, si le Magasin n'avait sauté, et emporté la moitié de la ville et de la garnison, ce-qui obligea à rendre le reste de la place au plus vite à l'ennemi, de crainte qu'il ne fut emporté dans un assaut, n'ayant plus de quoi se défendre. Le magasin *Cataro* a sauté depuis, et a renversé la moitié de la place. On a une infinité de tristes exemples de cette nature; c'est pourquoi on doit dans une place de guerre avoir plusieurs magasins situés en divers endroits des ouvrages détachés. Si, par malheur, il venait à en sauter quelqu'un, on n'y perdrait point de monde, et la perte de la poudre n'en serait pas si considérable," etc.

In 1780 sprong het buskruid-magazijn van *Charlestown*, ten gevolge van onvoorzigtigheid bij de kruidkering.

In 1781 vloog een buskruid-magazijn te *Gibraltar* in de lucht, doordien eene rollende bom of granaat door eene deur of venster daar binnen drong (1).

Omtrent de, in 1783 te *Malaga*, en in 1785 te *Tanger*, gesprongen buskruid-magazijnen en derzelver verschrikkelijke uitwerkselen, hebben wij geene voldoende aanteekeningen kunnen bekomen om daarvan verslag te geven. Alleen teekent Moritz Meijer aan, dat beide door den bliksem getroffen werden.

Den 28 Junij 1793 passeerde door *Lublin* een transport munitie van *Warschouw* naar de *Ukraine* bestemd, hetwelk door een te hard rijden over straat vuur vatte en waardoor niet alleen een aanzienlijk gedeele der stad verwoest maar vele personen het leven verloren.

Het, in 1807 te *Luxemburg*, gesprongen magazijn was eigenlijk slechts een toren, waaruit de Artillerie het buskruid had willen ruimen, doch de snel opkomende tijdsomstandigheden hadden dezen vervoer belet; ook dit was door den bliksem getroffen.

Bij het bestormen van het verschanste legerkamp *Meester Cornelis*, stak zeker Majoor der Artillerie, Mulder genaamd, het vuur aan het buskruid-magazijn in de regter redoute n°. 2, waardoor eene menigte officieren en manschappen der stormende Engelschen, als ook der verdedigers, omkwamen,

(1) Moritz Meijer, Techn.

en bij het daarop volgende innemen des versterkten kraton's van den Sultan van *Djocjo Carta*, sprong het buskruid-magazijn in het noord-oostelijke bastion van gezegden kraton; doch, ongelukkiger wijze, stelde eene zelfde ramp, in het binnenste van het Hollandsche fort, onderscheidene officieren en soldaten buiten gevecht (1).

In de citadel van *Spandau* sprong, in 1813, een buskruid-magazijn bevattende slechts 4000 oude ponden, hetwelk, bij wijze eener enge en lange kazemat, diep gekelderd onder den hoofdwal was gebouwd namelijk onder den linkerflank van het bastion *La Reine;* wordende nagenoeg een geheel bastion met een gedeelte der courtine zoodanig omgeworpen, dat de paalwerken, gedeeltelijk uitgerukt en weggeduwd, uit de omringende watergracht te voorschijn kwamen, terwijl de grachten te dezer plaatse door de omstortende, bemuurde borstweringen geheel doorkoombaar gedempt waren. De Generaal von Hoyer (2) maakt daarbij de niet onge-

(1) Beknopte beschrijving van den veldtogt op *Java*, in 1811, *Dordrecht*, 1835, bladz. 95 en 171.

(2) *Wörterb. der Kriegsb.* p. 310; en *Lehrb. der Kriegsb.* p. 377. Als eene opmerkelijkheid welke wij van een Nederlandsch Hoofd-Officier, die deze verdediging als Kapitein-Ingenieur bijwoonde, en die na deze ontploffing, welke aan eene brand wordt toegeschreven, met het verschansen der keel van het in puin liggende bastion belast werd, vernemen wij, dat bij een wegruimen der zijdelings weggestuwde aardmassa nevens den afzigtelijken kolk, nog verscheidene gevulde buskruid-tonnen onder den als lava verhitten lossen grond gevonden werden: een bewijs, dat even als bij het overladen

gronde aanmerking, dat het even nadeelig is om groote hoeveelheden buskruid onder de wallen, of onder bolwerken van aan te vallene fronten in kazamatten te bergen, dan wel in nabijzijnde diepten, wijl de hoofdwal bij eene ramp ontwijfelbaar zal geopend, en den belegeraar eene meer dan gewenschte ruime bres-opening aangeboden worden, gelijk hier het geval was.

- In den winter van 1813-1814 sprong te *Gorinchem* in het Molen-bolwerk eene aanzienlijke hoeveelheid buskruid, door eene granaat des belegeraars aangevuurd.

- In 1830 vloog een buskruid-magazijn van het Keizersfort te *Algiers* in de lucht (1).

In 1831 sprong het, tot laboratorium ingerigte, magazijntje *Stoelemat* te *Bergen-op-Zoom*, waarvan wij hier echter geen verder gewag maken uit hoofde, behalve de bewuste ongelukken, het springen dezer geringe hoeveelheid buskruid geene wetenswaardige bijzonderheden oplevert.

- In de *Staatscourant* van den 23en Mei 1835 leest men: »Den 16 dezer is het groote, een half uur »(de afstand is slechts $\frac{1}{4}$ uur gaans in de voorstad) »van *Munchen* gelegene, kruid-magazijn, waarin, »behalve een groot aantal gevulde granaten, bommen »en congrevische vuurpeilen, ruim 300 vaten (som»migen zeggen 600 centenaars) buskruid lagen, in

---

van geschut, het *ver* van het ontstekingspunt verwijderde buskruid niet altijd verbrandt.

(1) Zie over de uitwerking: *Milit. Spect.* I. D. p. 301.

» de lucht gesprongen. Zes menschen, welke in
» het gebouw werkten, zijn daarbij omgekomen,
» maar een groot aantal zijn gekwetst geworden, zoo
» in den omtrek van het magazijn, als in de stad
» zelve, alwaar, door den hevigen schok, vele ven-
» sters vernield, deuren uitgeligt, daken bescha-
» digd, en verscheidene personen op de straat ter
» aarde geworpen zijn. Van het magazijn is, vol-
» gens de berigten, letterlijk geen steen op den an-
» deren gebleven, en in de onmiddelijke nabijheid
» van hetzelve is alles verwoest geworden. Zoo het
» schijnt, moet het ongeluk aan onvoorzigtigheid
» of aan een toeval worden toegeschreven; aange-
» zien, volgens de verklaring van een' werkman,
» die eenige oogenblikken te voren het kruidmaga-
» zijn verlaten had, geen spoor van brandgevaar
» had bestaan."

Daar men weet, hoe gevaarlijk het is buskruidtonnen te slepen, of op eenige andere wijze wrijving, schuring of schokken te bevorderen, en men dus, behalve de kruidtonnen alle noodelooze, ongelijksoortige stoffen, werktuigen, gereedschappen, enz. uit de buskruid-magazijnen weert, zoo is het te bevreemden hoe men hier een buskruid-magazijn tevens heeft doen dienen tot eene munitie- of projectilenbergplaats, en wel tot een gelijktijdig opleggen, nevens zoo vele buskruid-tonnen, eener menigte bommen, granaten en vuurpijlen. Naderhand schijnt het echter gebleken te zijn, althans men houdt het er voor, dat het buskruid voorbedachtelijk door een vertwijfelend mensch is aangestoken. Dit neemt

echter geenszins de gegrondheid der laatst voorgaande bemerking weg (1).

Den 31en October 1835, des namiddags ten 2 ure, is te *Cheribon* op *Java* het buskruid-magazijn in dit fort gesprongen, waardoor alle huizen en belende gebouwen vernield, het oostelijke bastion geheel uitééngeslagen, en vele slagtoffers zijn ontstaan. (Zie de Nederl. *Staats-courant* van den 16en Maart 1836, n°. 65).

Den 30en Januarij 1837, des morgens ten 6¾ ure, sprong het buskruid-magazijn in het kasteel of *Casbah* te *Bona*. Al de gebouwen en een groot gedeelte der vestingwerken waren letterlijk geraseerd. Van de 500 manschappen, die er gekazerneerd lagen, zijn er 108 van alle graden omgekomen en 192 zwaar gewond. Het magazijn zoude slechts 6998 (?) kilogrammen buskruid en een millioen geweer-patronen, enz. bevat hebben; wordende de schade op meer dan een millioen francs geschat. Men beweert dat eenige agenten van Abd-el-Kader hetzelve hebben doen springen; intusschen weet men, dat zekere bombardier Bergeret en den kanonnier Sigre des morgens met de dienstlantaren

(1) Na deze ramp heeft te *Munchen* eene commissie van Artillerie- en Genie-Officieren, over betere emplacementen en eenen doelmatiger' bouwaard der buskruid-magazijnen, een verslag gedaan, waarin hoofdzakelijk het nut van meer magazijnen, en dus van mindere kapaciteit en van eene meer aan het doel beantwoordende, inrigting is betoogd. — (Men zie dienaangaande ook den *Nederl. Milit. Spect.* 4 d. n°. 1, bladz. 22.)

in het magazijn zijn gegaan, en er niet meer zijn uitgekomen. (Zie het *Amsterdamsche Handelsblad* van den 21en en 22en Februarij 1837, n°. 1634 en 1635).

Meerdere voorbeelden zouden hier nog kunnen worden aangehaald, maar dezelve schijnen zich, meerendeels, slechts tot kleine hoeveelheden buskruid te bepalen, en ook zijn ons, noch den aard der magazijnen van *Dresden* (1754), *Schweidnitz* (1757), *Eisenach* (1810), *Aire*, *Avesnes* (1815) (1), *Landau*, *Thorn*, *Dantzig*, *Turin*, *Almeida* (1810) en *Santander*, noch de uitwerkingen dezer vreesselijke ontploffingen op eene wijze medegedeeld, dat wij dienaangaande iets wetenswaardig zouden kunnen mededeelen.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Over eenige voorstellen om het springen van buskruid-magazijnen minder schadelijk te doen zijn, en het buskruid beter op te bewaren.

Vele denkbeelden om de buskruid-magazijnen zoodanig te bouwen, of het buskruid op eene wijze te

(1) Letterlijk alle huizen in de stad waren vernield of beschadigd, en koste verscheidene honderden menschenlevens.

bewaren, dat de ontbrandingen minder, althans slechts geringe onheilen zouden veroorzaken, en beter tegen deterioratie beveiligd, zijn reeds voorgedragen, en sommigen werkelijk ten uitvoer gebragt. De navolgende voorstellen, zijnde de voornaamste en, onzes inziens, de meest meldenswaardige, van die, welke ter onzer kennis zijn gekomen.

1.) De Generaal Julienne de Bélair, zegt, bladz. 616 van zijne *Dictionnaire Militaire*, gevoegd achter de *élémens de fortification:* »Je crois »qu'on pourrait construire de magasins à poudre en »*pisé;* et la chose mériterait la peine qu'on fit »quelques épreuves pour s'assurer de l'effet que »ferait ce genre de construction, en cas d'une »explosion. J'ai tout lieu de croire que le magasin »serait réduit en poudre presque impalpable, si le »pizé était exécuté avec les précautions que je »conçois, et que son explosion ne serait que com»me celle d'un grand fourneau très peu enfoncé »sous le sol."

Het komt ons echter niet onwaarschijnlijk voor, dat deze moeijelijke en kostbare zamenstelling niet geheel aan de verwachting zoude beantwoorden.

»Intusschen vervaardigt men thans in *Engeland* eene soort van kunststeenen, die tot de dokwerken, sluizen en kaden te *Chattam* en *Woolwich* gebezigd worden: de voortreffelijkheid dier massa, welke uit grindzand en Hydraulische kalk zamengesteld wordt, heeft de Militaire Ingenieurs daar te lande bewogen, een cirkelvormig gewelf, gelijk een stuk van een verwulfd buskruid-magazijn van 12 voet spanning

... dikte er uit te doen vervaardigen, over ...weel uit één stuk gegoten: en daarop heeft ... den zomer van 1534 met zware bommen, ... de élévatie van 60 graden, geworpen: het ...dekte gewelf toonde vrij goed bestand te zijn ...gen den schok dier zware projectielen, die er ...echts $1\frac{1}{2}$ voet diep indrongen en door de veerkrachtigheid der stoffe uit de gaten terugsprongen: deze eerste proef was dus niet ongunstig, en het is te vermoeden, dat daarvan, bij vollediger kennis, eenige partij kan worden getrokken." (1)

II.) In de *Nederlandsche Militaire Spectator*, 3ᵉ deel, nº. 7. bladz. 149, komt een voorstel voor: »om het buskruid in grootere, in den grond ge-

---

(1) In 1535 hebben er te *Woolwich*, onder de leiding van de Heeren Oversten der Artillerie en Ingenieurs Dikson en Harding, proeven plaats gehad, tegen een kruid-magazijn, geheel met de Rangersche *Patent-Beton* gegoten. Het *gewelf* had nagenoeg 5,30 el spanning, dik 1.15 en lang 6.50 el: de *regtstanden* hoog 1,20, dik 2,30 el; de grondmuren diep 1,05 en breed 2,75 el: zware bommen onder 45° en 75° op hetzelve geworpen drongen ongeveer 0,16 el diep in de aanrasering en gewelf, en 24 p. kogels op 300 passen tegen de regtstanden geschoten drongen ruim eene el daarin. Ofschoon deze proeven tamelijk in het voordeel dezer gegoten gewelven uitvielen, was nogtans de Commissie van gevoelen dat deze gegotene walven en muren alleen voor kleine magazijntjes, kazematten en bekleedingsmuren, minder of weinig aan Artillerie-vuur blootgesteld dienden toegepast te worden, terwijl voor grootere magazijnen, van meer spanning, en voor belangrijke konstructiën, bevorens nog veelvuldige proeven dienden genomen te worden. (Zie *Archiv* fur *Art.* und *Ingen.* 6ᵉ B. 3ᵉ Heft, S. 191-195.)

gravene, kanonnen, of in gemetselde, diepe putten, van onderen veel zwaarder dan aan de monding, en alzoo uitwendig eene kegelvormige gedaante hebbende, te bergen; de buskruid-tonnen overeind, met de kimmen naar onder en boven, op elkander stapelende; terwijl een ligt roosterwerk tusschen een zeker getal lagen zou kunnen gesteld worden, opdat niet meer lagen kruid-tonnen op elkander zouden rusten dan de onderste, zonder benadeeld te worden, kunnen dragen."

»In diepe putten," vermeent de ontwerper, »dat de kruid-tonnen zonder gevaar, hooger op elkander kunnen gestapeld worden, dan in ondiepe. De middellijn dier putten zou geëvenredigd moeten zijn, zoowel aan derzelver diepte, als aan de hoeveelheid kruids, die men daarin zou verlangen te kunnen bergen. Almede wordt daarbij opgegeven, dat, om die putten niet slechts droog te houden, maar ook bomvrij te doen zijn, dezelve met een toestel kunnen bedekt worden, bij wijze van eenen waaijers-kap, bestaande uit een hollen kegel, zamengesteld uit een zeker getal stukken houts, een tetrahædrum gelijkende; hunne bazis zou met buitengemeen zware hengsels of scharnieren aan de monding van den put gehecht wezen, doch overigens zouden zij los tegen elkander liggen, terwijl de voegen zoodanig kunstmatig moeten bewerkt zijn, dat met geene mogelijkheid regenwater daardoor zou kunnen druipen. Ontvlamde het buskruid, dan opende zich de waaijer-kap, en de stukken houts, waaruit hij zamengesteld zou zijn, vielen in de ge-

daante eener zon rondom de monding van den put neder, en gaven eenen vrijen doortogt aan al wat de put kon uitbraken. Door regtstreeksche schoten kan de waaijer-kap niet getroffen worden, dewijl zij niet boven de vestingwerken zal uitsteken, en boogschoten zullen haar niet benadeelen; eene zware bom, die er op mogt vallen, zal althans niet in den put dalen."

Zonder onze gedachten bepaaldelijk over de denkbeelden van den geëerden steller kenbaar te maken, zoo lang de beloofde onderdeelen der gevormde ontwerpen niet gezien zijn, voert de medegedeelde schets van het algemeene ontwerp tot de voorloopige bemerking, dat, indien deze putten uit ijzeren kanonnen of cylinders van genoegzame dikte zullen moeten bestaan, om de ontploffing, even als uit eenen vuurmond, en dus zonder onheilen te doen plaats hebben, dezelve dan eene ongemeen groote dikte dienen te bekomen, waardoor dezelve welligt oneindig kostbaarder dan gewone magazijnen zouden uitvallen, en dat, althans bij gemetselde putten, al ware ook het benedenste gedeelte met zware, of in elkander passende ijzeren banden omkleed, dezelve hoogstwaarschijnlijk altijd nog geheel zullen van een springen.

Bovendien zouden zoodanige, putvormige, buskruid-magazijnen alleen wegens de diepte en daarin stilstaande luchtkolom reeds spoedig vochtig zijn; daarenboven, in ons land, bij eenen meerendeels nederigen horizont, zeer kostbaar en moeijelijk uit te voeren; het ijzerwerk aan roest of verzuring onderworpen; of, gemetseld wordende, na verloop

van eenige jaren, aan niet te digten inwateringen blootgesteld zijn.

III.) Het denkbeeld van denzelfden ontwerper om, in plaats van onderaardsche putten, kleinere magazijntjes, bij wijze van afgeknotte kegels of pyramiden, boven den horizont, met eene cylindrische uitholling of ziel te kiezen, schijnt veel aannemelijker; doch de weinige binnenruimte in evenredigheid der vereischte hoeveelheid metselwerk, wil men dezelve behoorlijk bomvrij hebben, zoude met andere vormen van magazijnen bevorens in overweging dienen genomen te worden; te meer, daar men bij bomvrije overwelvingen zelden wulven van meer dan 8 ellen middellijn, maar liefst, zekerheidshalve, en gelijk dezer dagen in *Duitschland* en *Engeland* meerendeels geschiedt, van minder spanning kiest, zoo zou men, bij den hier bedoelden vorm, de meerdere ruimte in verdiepingen moeten zoeken, en waardoor deze cylindervormige gebouwen met kegelvormige spitsen of aanraseringen zich, in vele gevallen, wederom, te hoog boven het gewone wal-profil zouden verheffen.

Velen verwerpen, dan ook te regt, hoofdzakelijk om gezegde reden, en tevens om aan het buskruid eene grootere, luchtige binnenruimte te geven, de verdiepingen in de buskruid-bergplaatsen.

IV.) Om de werkingen eener uitbarsting te verzwakken is door een' Fransch Ingenieur, Sennermont genaamd, voorgeslagen »de eene gevel- of schildmuur (pignon) van het buskruid-magazijn slechts van geringe sterkte te maken, en dezelve

naar het vrije veld, of wel naar eene zoodanige zijde te keeren, werwaarts de uitbarsting slechts geringe schade zoude kunnen uitrigten. Geeft men den anderen sluit- of schildmuur eene dikte gelijk die der regtstanden, zoo zal de zwakste sluitmuur de kortste wederstandslijn uitmaken, en de *gansche* (de ontwerper bedoelt waarschijnlijk de *krachtigste*) werking der ontbranding deze rigting nemen."

Bij de ontploffing van groote buskruid-massa's is het nogtans te verwachten, ja hoogst waarschijnlijk, dat zelfs de wederstand der regtstandsmuren als zeer klein kan aangemerkt worden, en dat dus de hier bedoelde inrigting der magazijnen, in geenen deele, aan het verwachte nut zal beantwoorden.

De Generaal von Hoyer is evenwel van gevoelen, dat gezegd voorstel der overweging waardig zoude zijn; vermeenende, dat er gevallen kunnen bestaan, waarbij het nuttig is een buskruid-magazijn, op de beschrevene wijze, als eene mijn te behandelen. Bij magazijnen, althans die voor groote hoeveelheden buskruid bestemd, (indien men dezelve in vestingen nog volstrekt voor zoo ophoopende, ongemeene kapaciteiten zoude willen bouwen) stellen wij, des niet te min, bovengenoemd voorstel bijna gelijk met het denkbeeld, van zeker bouwkundige, die de gewelven van buskruid-kelders wilde verzwaard hebben, om de werking eener ontploffing meer.... te beteugelen!

V.) Ten gevolge van het verouderen, verstikken en daaruit volgend, gedurig herstellen van het vaatwerk was het buskruid, althans in vroegere dagen toen men nog minder van geschikte bergplaatsen

voorzien was, zoodanig aan vochtig worden en bederven onderworpen, dat men, in plaats der kostbare, gedurige overkuipingen, vernieuwen van duigen, bodemstukken, hoepen of banden, enz., de voorstellen gedaan heeft, om slechts weinig bereid of ingekuipt buskruid voorhanden te hebben; maar daarentegen eenen ruimen voorraad der *drie* bestanddeelen *salpeter*, *houtskool* en *zwavel*, zoodanig voorbereid, op te bewaren, dat men, des noods, spoedig met dezelve het benoodigde buskruid kan vervaardigen.

Dit denkbeeld, hoe aanlokkelijk hetzelve, bij den eersten aanblik, ook schijnen moge, en wel uit hoofde dat daardoor de zorg over de magazijnen zoude verminderen en de ongelukken, het onderhoud, de overkuipingen, enz., vermeden worden, is evenwel, en te regt, verworpen, omdat de aanvang van groote buskruid-bereidingen, hetwelk toch nimmer een geheim zoude kunnen blijven, gewigtige staatsontwerpen zoude aanduiden; ook, bovendien, zoude eene snelle vijandelijke aantogt niet den benoodigden tijd laten om eene voldoende hoeveelheid buskruid te vervaardigen.

Het is bekend, dat, in vroegere dagen de Kozakken, de Chinezen, als ook de Tartaren de vermenging der drie zelfstandigheden, door middel van eene koking, vrij spoedig tot stand bragten; doch algemeen heeft men dit buskruid wel $\frac{1}{4}$ minder sterk bevonden, en wel, uit hoofde de salpeter, niet de zwavel en kool oplosbaar zijn in het water; zijn deze stoffen dus in den aanvang niet fijn genoeg, dan worden zij het ook niet door het koken.

Te regt merkt onze verdienstelijke Scheikundige van Meerten dienaangaande dan ook aan, dát de manier om de bestanddeelen, *ieder afzonderlijk*, tot de hoogst mogelijke fijnheid te brengen, ongetwijfeld de beste is, zoo als zulks ook door de ondervinding is bevestigd; trouwens de kracht van deugdzaam buskruid moet, na verloop van 30 à 40 jaren, niet eens op eene merkbare wijze verminderen, en *daarin* doen de, door koking, of op eenige andere meer snelle dan de gewone wijze, bereide buskruid-soorten veel achter (1).

Het behoorlijk vast en gelijk gekorrelde, hetzij ronde of hoekige, met zorg geheel naar de regels vervaardigde, gewone buskruid heeft eene, voor deszelfs bestemming, vereischte kracht, en is bij ondervinding het geschikste bevonden, voor eene langdurige bewaring; hetzelve is ook het minst kostbare in bereiding en onderhoud; almede heeft de ervaring het tevens, op den duur, voor het krachtigste leeren kennen.

Het komt er dus voornamelijk maar op aan om voor hetzelve geschikte, welgeplaatste, drooge en bomvrije magazijnen te bezitten, en vooral bekwame middelen om dit buskruid in dergelijke magazijnen op te leggen en te bewaren.

Buskruid, hetwelk ten tijde van Karel den II. (1660) in *Engeland* gemaakt, en steeds met zorg bewaard was gebleven, werd in 1788, en dus na verloop van 128 jaren, beproefd, als wanneer men

(1) Onder de beste, veel spoed vereischende, buskruid-bereidingen door stampen en koken, rekent men die van Cossignij, *récherches chimiques sur la poudre à canon*, 1807.

bevond, dat hetzelve aan zijne deugd nog slechts zeer weinig verloren had (1). Buskruid uit de tijden van Koningin Christina in *Zweden*, dat 100 en meer jaren in de magazijnen had gelegen, had niets aan kracht verloren (2).

VI.) Men heeft reeds voor vele jaren, zoo hier te Lande als elders, voorstellen gedaan, om het buskruid in bussen of vaten van koper, lood, zink, of wel in kisten van, een met tin gemengd, metaal te doen, en door dubbele deksels lucht- en waterdigt vast te schroeven, als wanneer men zich meende overtuigd te hebben, dat werden dezelve, hetzij in groote waterbakken gelegd, hetzij in de opene lucht, of in eenen kelder, het buskruid hierin even goed zoude bewaard, en daarenboven het ontploffen konde voorgekomen worden. Dit middel zoude ook reeds te baat genomen zijn, ten einde, zonder gevaar, buskruid naar ver afgelegene landen te vervoeren. De zwarigheid, dat de buskruid-berging, in koperen vaten, of wel van andere metalen, van binnen vertind, alleen voor los buskruid zoude geschikt zijn en niet voor ernst-vuurwerken, ofschoon deze laatste dan ook brand- en bomvrij moeten bewaard worden, is, onzes inziens, van weinig belang, wijl men voor deze bereide ernst-vuurwerken zeer goed de gewone tonnen kan bijbehouden.

In de *Vorträge* van Dr. Moritz Meijer leest men, dat de Engelsche zeemagt, voor de be-

---

(1) *The Transactions of the Royal, Irisch Academy* for 1788, in 4°, 1790, *London*, bij Elmsley in de 9e verhandeling der natuurkundige klasse.

(2) De Bruijn, Voorlezingen over de Artillerij, bl. 222.

waring van het buskruid op de schepen, gebruik maakt van koperen, vertinde kisten (1), die zoodanig gesloten kunnen worden, dat men deze kisten, zonder gevaar van het buskruid te bederven, in water kan dompelen. Deze wijze van opbewaring is van een' zekeren Pichat afkomstig, die ze in het jaar 1810 aan de Engelsche Admiraliteit aanbeval, doch welke eerst in 1816 werd aangenomen. »Zoodanig eene kist met buskruid gevuld, en één jaar lang onder water gehouden, had het opgesloten buskruid onbeschadigd bewaard. Ook zouden dergelijke proeven in *Frankrijk* nagenoeg dezelfde uitkomsten hebben opgeleverd. Het bewaren van het buskruid in kasten, bussen of vaten van koper is echter niet onbepaald aan te bevelen, dewijl het buskruid op den duur, door de *chemische* werking van het koper, schijnt ontbonden te zullen worden. In het werk van Dr. Meijer, zoo wel als in het Fransche *Journal de l'industrie*, wordt dan ook gewag gemaakt van proeven, welke de laatstbedoelde bezwaren eenigermate zouden staven; trouwens de zijwanden van zulke koperen kasten, waarin men eenen geruimen tijd buskruid had opbewaard, waren inwendig reeds met dunne korsten zwavel-metaal bedekt. De kisten of bussen moeten alzoo steeds vertind, verglaast of wel van een gemengd metaal vervaardigd worden."

Bij eenige in 1826 te *Antwerpen* aangestelde proeven, werd het buskruid in looden en zinken bakken gedaan, van boven open, en zoo gedurende

(1) Lang 0,55, breed en diep 0,44; voor 60 Nederl. p.

eenige maanden in een' vochtigen kelder geplaatst, ten einde te zien, welke van deze twee metalen het meest door de oxidatie zoude lijden. Deze bakken uitgenomen zijnde, bleek bij het onderzoek, dat het buskruid geheel gedecomposeerd was, dat den looden bak, inwendig sterk, doch gelijk met oxide bezet, doch dat bij het afschrapen van hetzelve het metaal overal gaaf was; de zinken bak was ook sterk en op de eene plaats meer dan op de andere verzuurd, en bij het afkrabben van hetzelve ontwaarde men op verscheidene plaatsen meer of minder diepe invretingen, waarvan sommige meer dan de helft van de dikte der plaat diep waren: waaruit men dan besloot, dat het lood langer bestand was tot het opbewaren van buskruid dan de zink; daar echter deze beide metalen onder de ongunstigste omstandigheden beproefd zijn, is het jammer, dat men niet gelijktijdig heeft waargenomen, om het buskruid binnen de buskruid-magazijnen zelve daarin te bewaren, en wel in eikenhouten met lood en zink gevoerde kisten, welke men hermetisch konde sluiten, daar mogelijk alsdan het zink lang genoeg zoude weêrstaan, om wegens zijnen minderen prijs de voorkeur te verdienen.

VII.) Nog leest men in de *Verhandeling over het buskruid door den Heer Generaal-Majoor* van Hoeij Schilthouwer van Oostée, bladz. 53: »om eene proef van het verweeren van het kruid te nemen, en zulks voor te komen, liet de Hanoversche Overste von Trew, te *Haarburg*, in het jaar 1780, de kruidtonnen, gevuld zijnde, van buiten met sterk gelijmd en gealuind papier

beplakken, dompelde ze toen geheel in gesmolten pek, ze vervolgens in eenen linnen zak doende, liet hij alles wederom in gesmolten pek dompelen, en eindelijk onder water in de stads grachten hangen. Na verloop van 29 dagen bevond men dit kruid niet alleen niet bedorven, maar zelfs sterker dan datgene, hetwelk gedurende denzelfden tijd, in een magazijn was bewaard geworden."

Alzoo zoude het minder onder het water dan in een magazijn aan kracht verliezen (1).

Het laatste is, voor een lang tijdvak, zeer te betwijfelen; overigens is het genoegzaam bewezen, dat wél bereid buskruid in digte, drooge tonnen, en in niet vochtige magazijnen opgelegd, gedurende vele jaren niet op eene merkbare wijze aan kracht verliest en dus, behoorlijk bewaard wordende, aan geene verweering is blootgesteld. Maar hoe dit dan ook wezen moge, om soortgelijke middelen in het groot te bezigen, zal zulks tot ongemeen groote kosten leiden, en althans bij een vervoer te lande zoude men wederom andere middelen moeten bezigen, ten minste de waterdigt gemaakte, linnen zakken telkens moeten afdoen; ook is het de vraag of, na verloop van een jaar, in plaats van slechts 29 dagen, het gesmolten pek, mitsgaders het gelijmde en gealuinde papier, niet reeds het water of vocht zoude doorlaten.

De metalen of houten kisten lucht- en waterdigt

---

(1) Zie mede Hoyer, *Algem. Wörterb. der Artill.* 4. Th. p. 53. Volgens Moritz Meijer zoude zekeren Coronelli reeds in 1699, waterdigte en onbrandbare kruidzakken vervaardigd hebben.

voorzien, zouden almede tamelijk groot moeten zijn, om derzelver getal niet te zeer te vermenigvuldigen; derzelver handteering zoude alsdan moeijelijk, voor vervoer te lande minder geschikt dan gewone tonnen, maar boven alles kostbaar worden, althans wilde men dezelve duurzaam doen zijn.

VIII.) De Pruissen en Oostenrijkers bergen het buskruid in vredestijd, ter meerdere beveiliging tegen vochtigheid en tot ontwijking der geduchte gevolgen bij ontploffingen binnen volkrijke steden, in verscheidene ligt gebouwde kruidhuizen, door hen *Luft-magazine* genaamd, van ½ à hoogtens éénsteensmuren, ook wel geheel van houten wanden, met twee verdiepingen en een ligt dak, *ver vóór het glacis*, op drooge plaatsen, namelijk op 800 à 1200 passen van den kruin des bedekten wegs verwijderd, waarin 30,000 tot 50,000 ponden kunnen geborgen worden. Dezelve zijn, ter verzekering, meestal en liefst met natte grachten omgeven, of door palissaderingen afgesloten, en worden, behalve alle andere benoodigde voorzorgen, tegen elke toenadering, door eene, in de nabijheid zich bevindende, wacht gewaarborgd; ook zijn deze kruidhuizen meestal met afleiders gewapend (1).

Heeft eene vesting vóórwerken, dan worden deze daartoe bij voorkeur gekozen, voornamelijk die, welke door natte grachten omgeven zijn.

De groote en geheel bomvrij overwelfde magazijnen in de vesting, die echter thans zelden voor meer dan 40 à 50,000 Nederl. ponden kapaciteit bij

(1) V. Decker, *Traité élémentaire d'Artillerie*, 1825, p. 18.

hen gebouwd worden, dienen in vredestijd tot andere nuttige einden, en worden dus alleen voor hunne eigenlijke bestemming gebruikt, tegen dat men door eene belegering bedreigd wordt, als wanneer het buskruid, als reeds gekuipt (en dus tot eene spoedig vervoerbare wijze opgelegd) in zeer korten tijd onder de bomvrije gewelven kan worden overgebragt (1).

In geval van onheil kan de ontploffing dezer kleine magazijntjes, van eene ligte konstructie, op dezen afstand, geene nadeelige verspreiding van steen en houtstukken te weeg brengen, waarvoor men toch altijd zoo bevreesd schijnt, en bij eenig ongeluk zullen de inwoners met den kortstondigen schrik, en welligt eenige gebroken glasruiten bevrijd zijn (2).

Ten gevolge van dit dubbel aantal magazijnen worden daartoe ook eenige meerdere kosten voor den Staat gevorderd, en dit is dan wel waarschijnlijk het voorname beletsel waarom het niet meer algemeen, ook bij andere natiën uitgevoerd wordt; ook in *Rusland* en *Polen* vindt men dezelve nog maar in klein getal.

Te *Calais* heeft men de steenen kaponieren in de keelen der ravelijnen, en in de inspringende wapenplaatsen des bedekten wegs, van de niet aan te vallen fronten, voor buskruid-magazijnen toebe-

---

(1) Hoyer, *Wörterb. der Kriegsb.* p. 314; Idem, *Lehrb. der Kriegsb.* p. 379; Idem, *Wörterb. der Artill.* 3e d. p. 183.

(2) Volgens Moritz Meijer, waren in 1689 te *Berlijn*, reeds *tien* buskruid-magazijnen voorhanden. Eene vreesselijke ramp, van vroeger op één punt opgehoopt buskruid, schijnt hiertoe aanleiding te hebben gegeven.

reid, benuttigd; terwijl men bij vestingen met citadellen, in *Frankrijk*, de permanente, namelijk de bomvrij overwelfde, magazijnen, meestal op de esplanaden, of op de vleugels derzelve, aantreft, gelijk te *Rijssel*, *Amiens*, *Arras*, enz. Men heeft in *Frankrijk* aan de steden, die zich over de gevulde buskruid-magazijnen bezwaren, overgelaten, zulke *luftmagazine*, buiten hunne plaatsen te bouwen; en de Directie der buskruid-fabricatie heeft te regt aangemerkt, dat het uit den toenemenden aanbouw van woningen gekomen is, dat sommige vestingsmagazijnen nu door huizen als geheel belend zijn (1).

Bovengenoemde wijze van buskruid-berging, bij eenige vestingen en volkrijke steden van *Pruissen* en *Frankrijk* gebruikelijk, is dan ook in vele gevallen navolgenswaardig; want door middel dezer kleine, ligte magazijnen zal men, behalve de makkelijkere vuurvatting nabij de bewoners, almede tegen buskruid-ontvreemdingen beter gewaarborgd zijn, en tevens om bij eenig onheil niet op eens zijnen geheelen voorraad buskruid te verliezen, noch geduchte gevolgen te vreezen hebben. Intusschen kan men zich op de volksmeening, omtrent de plaatsing der buskruid-magazijnen niet altijd verlaten; trouwens, drie à vier jaren vóór de Belgische onlusten, schreef men in die provinciën hevig tegen het onmenschelijke, om buskruid-magazijnen binnen de vestingen, in tijd van volkomene rust te gebruiken. Toen wilde men, dat het buskruid buiten de steden

(1) Bij eene ordonnantie van den 24sten April 1724, is het in *Frankrijk* verboden, om in den omvang van buskruid-magazijnen, tuinen of vruchtboomen te hebben.

zoude opbewaard worden; maar toen vond men het ook onverantwoordelijk, dat men de militairen wapens liet dragen, en wilde men, juist op dien oogenblik, de noodzakelijkheid bewijzen, om de Zwitsersche regimenten af te danken.

DERDE HOOFDSTUK.

Over de bijzondere bouwinrigtingen der buskruid-magazijnen in Frankrijk; mitsgaders de wijze hoe er het buskruid in opgelegd en bewaard wordt.

I.

Bouwaard der buskruid-magazijnen en beveiliging derzelve door bliksem-afleiders.

Ofschoon de bomvrije *buskruid-magazijnen* in *Frankrijk*, naar de ontwerpen van Vauban, Bélidor, Meunier, of naar de opgaven van Gassendi, meest altijd nog met eenige bijzondere, der sterkte bevorderende, wijzigingen zijn uitgevoerd, willen wij hier kortelijk de voornaamste der door hen bepaalde *afmetingen*, *bouwinrigtingen*, *ter bevordering der droogte*, *enz.*, aangeven, waarbij tonronde gewelven verondersteld worden.

Het buskruid-magazijn, onder n°. 5. voorkomende, is wegens deszelfs geringe afmetingen door de Franschen gekritiseerd geworden, daar men vermeent dat hetzelve, in oorlogstijd geblindeerd moetende worden, den last eener bovenbedekking van 1 à 1,50 el dikte benevens de reactie der bommen,

niet zoude kunnen verdragen; althans, een aldus, in 1750, nog met meer voorzorgen gebouwd buskruid-magazijn bezweek.

De regtstanden beginnen, bij het te *Cherbourg* uitgevoerde magazijn, op 0,97 el beneden de geboorte van het gewelf, buitenwerks onder een talud 1,13 el bazis te verzwaren, waardoor de benedendikte der regtstanden 3,72 el wordt en de fondering heeft buitenwerks 3 versnijdingen, en dus in aanleg 4,67 el. Dienaangaande wel onderrigt zijnde, moet hetzelve naderhand versterkt zijn. Wat echter bij het magazijn n°. 5. nog eene bijzondere opmerking wekt, en ter bevordering der droogte en konservatie van het buskruid allezins navolging verdient, is, dat de uit deelen gekonstrueerde vloer $2\frac{1}{2}$ voet, of 0,82 el, boven den beganen grond verheven is, en door luchtgaten, naar verkiezen, een levendige en frissche luchtstroom onder dezelve kan gebragt worden.

De, door de Franschen te *Napels* gebouwde, buskruid-magazijnen, zijn slechts van tweederlei breedten, alleen de lengte is onbepaald en wordt bestemd naar de benoodigde kapaciteit. De regtstandsmuren zijn er minder hoog, namelijk slechts ongeveer 1,30 à 1,50 el, van binnen nisvormig uitgehold, in den geest van fig. 1-6, en dus *uitwendig zonder contreforten*, omdat de afdaken, ten gevolge van derzelver geringe breedte, zelden, hetzij met leijen of met hardsteenen dekstukken, zoo wel kunnen voorzien worden, of deze spoedig verouderende, zal de vochtigheid zich aan het buitenste der regtstanden mededeelen; maar ook, bo-

vendien, brengen Gassendi (voorzeker eene bevoegde autoriteit) en de hedendaagsche Fransche en Italiaansche Ingenieurs tegen deze oude bouw in, dat dezelve, ten gevolge der steeds door deze contreforten beschaduwd wordende gedeelten van de regtstandsmuren, en het beletten van eenen regtstreekschen luchtstroom langs den buitensten omtrek van het magazijn, de muren vaak vochtig maken, of men belet er door om dezelve, na den opbouw, behoorlijk te doen uitdroogen.

Voordeeliger is het dus, om, even gelijk zulks reeds vroeger is voorgedragen, en ook bij de Spanjaarden en Franschen geschiedt, de iets zwaarder te nemen regtstanden, tot besparing van metselwerk en tevens tot het bekomen van meer kapaciteit, van binnen nisvormig met *arceaux* uit te hollen, of, wat op hetzelfde nederkomt, de contreforten binnenwaarts te brengen, waardoor het buskruid-magazijn in sterkte, droogte en ruimte aanmerkelijk wint, terwijl een veelhoekige omvang, namelijk op de gewone wijze met contreforten, niet alleen meer kostbaar en wanstaltig is, maar ook aan de werking der vijandelijke projectilen meer zijn blootgesteld, als dezelve opvangende, en eene spoedige, deugdzame blindering, in tijd van oorlog, hinderlijk maakt.

In 1819 bestonden er in *Frankrijk* 510 buskruid-magazijnen, waarvan toen reeds de voornaamste en hoogste, ten getale van 49, met bliksemafleiders voorzien waren en Gassendi zeide *alstoen*, dat al de andere met dezelve nog zouden dienen gewapend te worden. Ook haalt hij 5 voor-

beelden van ongelukken aan, welke, volgens zijn weten, sedert 40 à 50 jaren, aan buskruid-magazijnen en kruidhuizen zijn voorgevallen, waarvan echter slechts één van de magazijnen in *Frankrijk*, en zulks wel in den loop van 150 jaren, namelijk het voorval te *Luxemburg*, in Junij 1807, hetwelk eigenlijk niet eens een gewoon, bomvrij buskruid-magazijn, maar een hooge toren was (1).

Hij haalt zelfs 2 voorbeelden aan, namelijk die van het kasteel *de Knonau* te *Zurich*, den 4[en] Julij 1808, en den domtoren te *Keulen* den 3[en] Februarij 1815, welke met afleiders voorzien waren, en evenwel door den bliksem beschadigd zijn geworden; maar, wat Gassendi over het hoofd ziet, is, dat dezelve niet behoorlijk onderhouden waren, en hun geleidend vermogen, door verkalking, roest en afscheiding der geleiders verloren hadden. De beweegredenen en voorbeelden van derzelver nuttigheid in de rapporten der leden van het Fransche Instituut in 1784, 1800 en 1807, alsmede die in het verslag door het Comité der Genie, en in de werken van Z. Exc. den Heere Luitenant-Generaal

(1) Behalve deze voorbeelden vinden wij in de *Techn.* van M. Meijer nog opgeteekend: dat in 1521 binnen *Milaan* een buskruid-magazijn, bevattende 250,000 ponden, door den bliksem getroffen werd en dit tot eene vreesselijke verwoesting leide; dat volgens het verhaal van Uffano, tijdens 1613, in *Italië* verscheidene buskruid-magazijnen door den bliksem vernield zijn; dat het buskruid-magazijn te *Savona* in 1648 door den bliksem werd aangestoken, waardoor meer dan 100 huizen verpletterd werden; dat in 1749 te *Breslau* een buskruid-magazijn door den bliksem vernield werd; enz.

Baron Kraaijenhoff, zijn daarentegen zoo overtuigend, dat men wel zal doen dezelve in de meeste gevallen aan te wenden, vooral wanneer de nok der magazijnen meer dan 8 à 9 ellen boven den gewonen, beganen grond verheven is; mits ook alle mogelijke voorzorgen, in genoemde rapporten en instructiën voorgeschreven, in acht nemende en daarbij voor een goed onderhoud en toezigt zorg te dragen.

De natuurkundigen verlangen, meerendeels, dat de punt der naald van *goud* of ook van *platina* vervaardigd zij, om dezelve te zekerder tegen roest of verzuring en botwording te beveiligen; terwijl het rapport van het Instituut een *geel koperen* spits, van 0,55 el, als voldoende acht, waarvan alleen de punt ter lengte van 0,05 el wordt verguld.

De geleider zelve van dikke ijzer- of koperdraden met olieverwe overdekt te maken, naar het voorstel van Regnier, is door de leden van het Instituut, wegens de mindere duurzaamheid, minder goed geacht dan de looden of koperen repen, behoorlijk in de Menie-verwe en in een' onafgebroken staat onderhouden (1).

In *Frankrijk* wordt veelal, in de daarstelling en het onderhoud der bliksem-afleiders, gevolgd de *Instruction sur les Paratonnerres adopté par l'Académie royale des sciences de France, du 23 Juin 1823*, waarvan ook een herdruk in

(1) De afleiders van dikke ijzer- of koperdraden worden dikwerf bij onweder afgerukt, gelijk nog voor eenige jaren op het slot *Rozendaal* plaats had.

1826, te *Brussel* bij Jobard, is verschenen, zijnde de meeste onderdeelen der konstructie naar zekeren Mérot, die in de daarstelling als zeer bedreven en gelukkig bekend is.

Omtrent de plaatsing der bliksem-afleiders op buskruid-magazijnen en kruidfabrieken (poudrières), en hetwelk wij hier der herinnering overwaardig achten, leest men in meergenoemde instructie, blz. 39: » La construction des parratonnerres, pour les » magasins à poudre et les poudrières ne diffère » pas essentiellement de celle qui a été décrite » comme type pour toute espèce de bâtiment; on » doit seulement redoubler d'attention pour éviter » la plus legère solution de continuité, et ne rien » épargner pour établir entre la tige du paraton- » nerre et le sol la communication la plus intime. » Toute solûtion de continuité donnant, en effet, » lieu à une étincelle, le pulvérin qui voltige et » se dépose partout dans l'intérieur et même à » l'extérieur de ces bâtimens, serait enflammé, et » pourrait propager son inflammation jusqu'à la pou- » dre. C'est par ce motif qu'il serait très-prudent » de ne point placer les tiges sur les bâtimens mê- » mes, mais bien sur des mats qui en seraient éloignés » de 2 à 3 mètres. Il sera suffisant de donner aux » tiges 2 mètres de longueur, mais on donnera » aux mats une hauteur telle, qu'avec leur tige ils » dominent les bâtimens au moins de 4 à 5 mètres. » On fera aussi très bien de multiplier les para- » tonnerres plus qu'on ne le ferait ailleurs; car ici » les accidens sont des plus funestes. Si le magasin

» était très élevé comme, par exemple, une tour,
» les mats seraient d'une construction difficile et
» dispendieuse pour leur donner de la solidité: on
» se contenterait, dans ce cas, d'armer le bâtiment
» d'un double conducteur, sans tige de paraton-
» nerre, qu'on pourrait faire en cuivre. Ce con-
» ducteur, n'étendant pas son influence au delà
» du bâtiment, ne pourrait attirer la foudre de loin,
» et il aurait cependant l'avantage de garantir le
» bâtiment de ses atteintes s'il en était frappé; de
» sorte que ceux-là mêmes, qui rejettent les para-
» tonnerres par ce qu'ils croient qu'ils déterminent
» la foudre à tomber sur un bâtiment qu'elle eut
» épargné sans eux, ne pourraient faire aucune ob-
» jection fondée contre la disposition qui vient
» d'être indiquée. On pourrait armer d'une ma-
» nière semblable un magasin ordinaire ou tout autre
» bâtiment."

» A défaut de paratonnerres, des arbres élevés,
» disposés autour des bâtimens à 5 ou 6 mètres de
» leurs faces, les défendent efficacement de la chûte
» de la foudre." (1)

II.

Gewone of thans nog meest overal gevolgd wordende wijzen van opbewaring des buskruids in de Fransche magazijnen, met derzelver voor- en nadeelen.

De Franschen hebben veel geschreven en gere-

(1) Nog verdient geraadpleegd te worden, het in 1836 te *Parijs* verschenen *Aide-Mémoire d'artillerie*, p. 109-112.

detwist over de geschikste wijze om het buskruid in hunne magazijnen op te leggen en te bewaren. Inderdaad, wanneer men de zolderingen in de magazijnen wil vermijden, de tonnen slechts 2 diep en niet hooger dan 3 à 4, met tusschenruimten of gangen tusschen elke dubbele rij van 0,90 à 1,30 el, zal men ongeveer de halve oppervlakte van den vloer en meer dan de $\frac{1}{2}$ der kubieke, voorhandene ruimte in de magazijnen ongevuld moeten houden.

Ofschoon dus, van den anderen kant, de hiermede te deelen voorstellen, om meer buskruid in de magazijnen te bewaren, hun nut hebben, schijnt het steeds tot eene goede konservatie van het buskruid voordeelig, ruime magazijnen te hebben, zoodanig dat ten minste altijd het $\frac{1}{3}$ à $\frac{1}{2}$ der binnenruimte ledig of ongevuld blijve; trouwens, men heeft steeds opgemerkt, dat op plaatsen, waar het buskruid een geruime tijd blijft opgesloten, bijna het geheele magazijn vullende en slechts geringe lucht of binnenruimte overlatende, het vaatwerk alsdan spoediger verstikte, en het buskruid zich in de vaten weldra tot klonters vormde.

Gassendi beschrijft, volgenderwijze, de oplegging in het magazijn n°. 1: » Men stapelt de tonnen
» op 3 hoog, en in rijen, opdat men de ver-
» schillende soorten van buskruid, naar gelang het-
» zelve nieuw of oud is, zoude kunnen nemen
» zonder de overige te verstapelen; men laat eenen
» gang van 0,49 à 0,63 el tegen de zijmuren of
» regtstanden van het magazijn, op dat één man
» hier zoude kunnen voorbij gaan, tot het naderen

» der vensters en tochtgaten; insgelijks eene ledige
» ruimte bij de schildmuren van gemiddeld 1,50 el
» breedte."

Men heeft dan eenen gang van 0,49 el langs
eene lange zijde . . . . 0,492 el.
Eene rij tonnen van 0,76 el (1) . . 0,758 »
Een gang van 0,86 el . . . . . . 0,86 »
Eene rij van twee tonnen diepte 1,52 el 1,52 »
Een gang van 0,86 el . . . . . . 0,86 »

Transp. . 4,49 el.

(1) Deze lengte is niet die der eigenlijke buskruid-ton, maar der, sedert 1704, op voorstel van zekeren Ferrand ingevoerde omslag-ton of hulze (*chape*), waar men eene ton met buskruid indoet. De gewoonlijk bij de Franschen gebruikt wordende tonnen zijn in de hiernavolgende *tabelle* vervat:

Afmetingen, getal en gewigt.	Buskruid-tonnen van 204 livres, 9 oncen en 4 grijnen = 10 mijriagram. = 100 Nederl. ponden.		Buskruid-tonnen van 10[illegible] en 4 grijnen = 5 mijri[illegible] Nederl. ponde[illegible]	
	buskruid-ton (baril.)	voorraad- of overslagton (chape.)	buskruid-ton (baril.)	vo[illegible] sl[illegible]
Inwendige lengte .	0,53 el.	0,64 el.	0,53 el.	[illegible]
Uitwendige » .	0,63 »	0,758 »	0,63 »	[illegible]
Uitwend. middell. bij den buik of het midden.	0,58 »	0,63 »	0,43 »	[illegible]
Uitwend. middell. bij de kimmen of einden.	0,50 »	0,58 »	0,37 »	[illegible]
Breedte der duigen (*douelles* ou *douves*) .	0,13 »	0,13 »	0,10 »	[illegible]
Dikte » »	0,013 »	0,013 »	0,013 »	[illegible]
Br. des bod. (*fond*)	0,13 »	0,16 »	0,11 »	[illegible]
Dikte »	0,013 »	0,013 »	0,013 »	[illegible]
8 Banden of hoepen (*cercles*) aan ieder eind.	»	»	»	
Duigen: 18 voor de gr. en 15 voor de kl. ton.	»	»	»	
De bodem voor beide tonnen uit 4 stukken.	»	»	»	
Gewigt	14,68 N. p.	22,03 N. p.	10,28 N. p.	
Inhoud des omvangs.	0,1071 k. el.	»	0,054 k. el.	

	Transp. .	4,49	el.
Eene rij van twee tonnen diepte 1,52 el		1,52	»
Een gang van 0,86 el		0,86	»
Eene rij tonnen van 0,76 el . . .		0,758	»
Een gang van 0,49 el langs eene lange zijde		0,492	»
	Totaal .	8,12	el.

De zes rijen tonnen, gelijk vloers, ieder van 25 stuks en alzoo 432 tonnen van 100 Ned. ponden (204 livres) maken 43,200 Ned. ponden.

Indien met 4 tonnen hoogte gestapeld wordt, zoude men 564 tonnen, of 56,400 Ned. ponden kunnen aanbrengen.

Dit magazijn heeft dus eene kapaciteit voor ongeveer 50,000 Ned. ponden.

AANMERKINGEN.

nen van 100 Ned. ponden zijn voor de land-Artillerie en Vestingen die van 50 Ned. ponden voor den berg-oorloog en het Zeewezen.
gen en bodems van eikenhout, ook wel van kastanje, genaamd *Merrain* . Volgens het Reglement van 1769 hebben deze *merrains* 0,0135 el
chapes voor de groote tonnen hebben duigen, die, volgens gezegd :, ½ lijn of 0,0005 el meer dikte moesten hebben, gelijk ook de ton- 50 Ned. ponden, indien deze geene omslagton bekomen en dus 0,014 or alle andere tonnen ½ lijn minder, dat is 0,013 el.
nen voor 100 kilogrammen hebben 16 banden of hoepen.
le Marine wordt het buskruid, ter hoeveelheid van 50 Ned. ponden in *linnen zakken* gedaan. (Zie Cottij *Dictionn. de l'artillerie* p. 25) alechts in enkele tonnen. Vóór 1704 werd het buskruid door de algemeen in zakken binnen gewone of enkele tonnen gedaan. Deze ig in tonnen dagteekent, volgens M. Meijer, reeds van het jaar 1372.
pen zijn *geschild* van *eikenhout* (duurzamer maar minder sierlijk dan of waardenhout). Men gebruikt ze ook van *witachtig kastanjehout* en mits 4 à 5 jarige schoten of gaarden. Aan de binnenzijde der kim- ordt aan alle tonnen een hoep gebragt, die door *drie pinnetjes* (chevil- den buiten-bovenhoep verbonden wordt.

Indien men eene zoldering (entresol) aanbrengt, kan men nog ongeveer het $\frac{7}{8}$ van het gelijk vloers liggende onder brengen, en dus 93,750 Ned. ponden.

Het gebruik maken van dubbele tonnen, hoewel bij de Franschen niet algemeen ingevoerd, namelijk, om de gewone buskruid-ton nog in eene tweede omslagton of hulze te doen, ten einde de eerste te beter tegen vocht, en bij een vervoer tegen het doorstuiven van meelpulver te behoeden, wordt door den Generaal von Hoyer in zijn *Algem. Wörterb. der Artillerie*, 4 *th.* p. 53, ondoelreikend, en zelfs nadeelig geacht, zeggende dienaangaande: » Deze overtreksels of houten hulzen vermeerderen den last aanmerkelijk, zonder een wezenlijk nut aan te brengen."

Men dient echter in aanmerking te nemen, dat de Franschen hunne buskruid-tonnen op verre na niet met die voorzorgen, noch van gelijke digtheid en sterkte vervaardigen als in de *Nederlanden* en in *Engeland;* in welke beide, laatste landen daarenboven het transport van buskruid grootendeels te water plaats heeft, terwijl dit in *Frankrijk*, dikwerf op groote afstanden, meerendeels per as geschiedt, en dus de meerdere voorzorgen dienaangaande, daardoor, bij hun gebillijkt zijn.

Het buskruid-magazijn n°. 2, de buskruid-tonnen in 3 dubbele rijen, en 4 hoog stapelende (de bovenste laag slechts 1 ton), met 2 gangen, ieder van 1,29 el, en eenen gang langs de zijmuren van 0,64 el, zoude kunnen bevatten: gelijkvloers, 516 tonnen van 100 Ned. ponden = 51,600 Nederl. pon-

den, en met tonnen van slechts 50 Nederl. ponden 780 stuks of 39,000 Nederl. pond. Waaruit volgt: dat de bewaring van het op te leggen kruid in tonnen van 100, in plaats van 50 Nederl. ponden, ongeveer $\frac{1}{5}$ in de voorhandene ruimte doet uitwinnen; daarentegen is de behandeling der tonnen van 100 Nederl. ponden moeijelijker, vooral bij een snel vervoer.

De buskruid-magazijnen, door de Franschen te *Napels* gebouwd, bevatten 5 tot 8 rijen tonnen, trapsgewijze tusschen houten raamwerken (*par étagères*) opgelegd; de dwarsribben voor de vakken van dit roosterwerk zijn van 0,135 el in het vierkant, en die der stijlen 0,108 el; tusschen elke twee stijlen komen 4 of 3 buskruid-tonnen in elke laag.

In de magazijnen n°. 3. en 4. kunnen ruim dezelfde hoeveelheden buskruid als in n°. 2. geborgen worden.

In het magazijn n°. 5., naar het ontwerp des Generaals Meunier uitgevoerd, zijn drie rijen gebinten met roosterwerk, in vakken afgedeeld, namelijk voor elke ton een bijzonder vak. Die in het midden bevat 9 tonnen hoogte; de beide zijdelingsche 7 en eene 8ste ton boven in de 2^{e} rij. Ieder gebint of kastwerk (masse) heeft 2 tonnen breedte; de tonnen raken zich dus in elke kast met de kimmen aan; iedere laag tonnen, over de breedte genomen, bevat alzoo 48 tonnen, en daar er 39 vakken over de lengte zijn, heeft men 48 x 39 = 1872 tonnen van 100 Nederl. ponden ieder, of 18,7200 Nederl. ponden buskruid in het magazijn

opgestapeld. Deze 3 rijen kasten zijn, door gangen van ongeveer 0,90 el, van elkander afgescheiden; kunnende de vloerplanken op twee verschillende hoogten gebragt worden, ten einde, daar over gaande, 4 tonnen in de bovenste lagen te bereiken. De plankenvloer des magazijns is boven den gewonen beganen grond verheven; wordende de ledige ruimte tusschen den grond en gezegden vloer, door zijdelingsche tochtgaten, gelijks den beganen grond, gelucht en droog gehouden, door middel van eenen steeds levendigen luchtstroom onder gezegden vloer. Dit laatste is, gelijk wij reeds aanmerkten, zoo hier als bij alle andere magazijnen, van het hoogste belang voor de droogte geacht; ook is daardoor de vloer in gezegd magazijn steeds volkomen droog, en hetwelk geenszins te *Cherbourg* het geval met andere magazijnen zoude geweest zijn, waarvan de plankenvloer schier aan den grond raakte en geene steeds bewegende of versche lucht onder denzelven konde aangevoerd worden.

Het magazijn n°. 5. heeft nogtans zoo min de goedkeuring en navolging, met betrekking tot deze binnen-inrigting, als opzigtens de geringe afmetingen en het supprimeren der contreforten, zoo binnen als buiten, weggedragen. De bewegingen bij een opstapelen en vervoer met deze vakken van 9 tonnen hoogte, zijn moeijelijk, vooral ook het inleggen en uitnemen der tonnen in elk der hun aangemetene hokjes; kortom, een zoodanig magazijn, zegt Gassendi, gelijkt een bosch van hout, zijnde in hetzelve niet minder dan 120 kub. el-

len (1) verbruikt, en alzoo zeer kostbaar; en met eene zoldering zoude men nagenoeg hetzelfde aantal tonnen, naar de gewone wijze gestapeld, in hetzelve hebben kunnen opleggen.

III.

Over de voorstellen door Le Gendre, Morlet en anderen in de jaren 1802 en 1804 gedaan, om het buskruid in plaats van in tonnen, in groote, vierkante, gemetselde of houten, van binnen met lood bekleede, bakken of kisten in de magazijnen te bewaren; met overweging der voor- en nadeelen.

Men wil gaarne met Gassendi toestemmen, dat de bouw van buskruid-magazijnen, vooral zullen dezelve zeker bomvrij uitgevoerd worden, den Staat tot zeer groote uitgaven noodzaakt; en dat dit, het jaarlijksche onderhoud van het vaatwerk daarbij gerekend, en het buskruid in dezelve op de gewone wijze (bij de magazijnen n°. 1-4. reeds beschreven) opgelegd wordende, voor het minst wel 1000 franken (476 gulden) per duizend kilogrammes (Nederl. p.) kost.

Het is dan ook natuurlijk dat men, om de buskruid-berging zoo beknopt mogelijk te hebben, en de kosten wegens het bouwen van groote magazijnen te verminderen, op middelen nagedacht heeft,

(1) *Aide-Mémoire*, éd. 1819, pag. XCI. *Table des Matières.*

om meer buskruid in de magazijnen te bewaren dan op de gewone wijze in tonnen; doch wij zullen hier aantoonen, dat de voorstellen om daartoe bakken te gebruiken, hoe voordeelig ook, wat de meerdere berging, in gelijke ruimte, dan met gewone buskruid-tonnen betreft, daarentegen ook niet van andere bezwaren geheel vrij te pleiten zijn, die bij sommigen gewigtig genoeg zijn, om hetzelve niet onvoorwaardelijk voor toepassing aan te raden; ook gelooven wij niet, dat deze wijze van oplegging dezer dagen in *Frankrijk*, hoewel dezelve dan ook op ettelijke, weinige plaatsen beproefd is, nog eenen algemeenen bijval heeft gevonden.

Aangezien het groote belang, te meer, wijl het voorstel niet alleen ten doel heeft om meer buskruid in een zelfde bestek op te leggen, maar tevens om er hetzelve ook beter tegen de vochtigheid te bewaren en minder tot de bewerking, zorg en het onderhoud te besteden, zullen wij hier die voorstellen, met de meest mogelijke naauwkeurigheid, mededeelen; terwijl de Artillerie dan zelve, als de bevoegdste regter, over de min of meerdere waarde en aanbelang kan uitspraak doen.

Voor ruim 30 jaren hebben Le Gendre en Morlet (1) voorgesteld, om op 0,96 el van de zij- of regtstandsmuren, en op 3,93 el van de schildmuren, een kist of bak te metselen (of ook in hout wanneer de ondervinding dit minder kostbaar en even dienstig of beter mogt leeren kennen), van

(1) *Reflexions critiques sur l'art de fortifier*, Paris, 1804, p. 153. en *Aide-Mémoire*, p. 945.

1,95 à 2,60 el hoogte; de bodem zal op kleine gewelfjes, bij wijze van aardbogen, in de strekking der breedte gemetseld, rusten, zoodanig dat dezelve op ongeveer 0,64 el boven den grond verheven zij; wordende aan dezen bodem ook eene helling over de lengte naar eenen der schildmuren gegeven; de muurtjes of wanden van dezen bak ter dikte van 0,64 el; schijnende het allezins voldoende, wanneer dezelve 2 steenen of 0,45 el dikte bekomen, hoewel Le Gendre dezelve op 2 voet of 0,64 el voorschrijft.

» Het bovendek dezer kist wordt met in elkander sluitende platen, spondingsgewijs bewerkt, en wel passende afgesloten; de binnenwanden en bodem worden met eene laag van de sterkste en best bewerkte tras zorgvuldig overdekt en, behoorlijk droog zijnde, daarover eene bekleeding van looden bladen (1) hebbende 0,0023 el dikte."

» Hierna wordt aan den bak, en wel waar de bodem het laagste is, eene koperen kraan, van 0,16 el middellijn, bevestigd; ook wel, een hellende koker of goot met schuif, waarvan de monding in koper. De platen of dekstukken worden op elkander gelegd, wanneer het buskruid in den bak gedaan wordt; kunnende deze ook met een looden blad overtrokken worden; eindelijk, zal men over de geheele bekisting een overdek van wasdoek (*toile*

(1) Volgens de *Handl. voor de onder-offic. der Artillerie* van den Heer Beuscher, 2e Stukje, bladz. 224, zoude de bak te *Dendermonde* met zink bekleed zijn.

cirée) (1) aanbrengen, waardoor dezelve geïsoleerd is."

De Generaal Gassendi, die deze wijze van opbewaring des buskruids toegedaan is, vermeent nu ook de gewone bliksem-afleiders op of nevens de magazijnen te kunnen ontberen.

» De 2 x 3, 93 = 7,86 ellen, welke bij de schildmuren vrij zijn gebleven, wil Gassendi benuttigen om aldaar de ledige tonnen voor benoodigde transporten op te leggen; de wederzijdsche gangen zouden voor de inwendige gemeenschap dienen."

» Heeft het magazijn eene zoldering (entresol), zegt het *Aide-Mémoire*, p. 726, zoude men laatstgenoemde tonnen daarop kunnen leggen, en de reeds beschrevene, gemetselde bak kon dan nog meer lengte bekomen."

» Indien een nieuw magazijn gebouwd wordt, zoude men de hoogte met eenige voeten kunnen verminderen, en men kon in het bovenste gedeelte des gewelfs eene zoldering aanbrengen, voldoende om de tonnen en hare omslagen of hulzen op te leggen, waarin slechts hoogstens $\frac{1}{8}$ van de, in den bak van het magazijn te bewarene, hoeveelheid

(1) Een zijden of wollen kleed zoude welligt eene nog veiliger ïsolerende stoffe zijn; men zie daarover Fisscher, *Physique Mécanique*, 1826, p. 217; Quetelet, *positions de Physique*, tom. I. p. 89; en *Instruction sur les Paratonnerres*, 1826, p. 23. In het *Aide-Mémoire*, p. 947 wordt omtrent het *wasdoek* gezegd: » Prenez garde de les enfermer, en les empilant, sans être bien sèches, sans quoi elles s'échaufferont, se brûleront, et pourront même s'enflammer."

buskruid behoeft gekuipt te worden; terwijl in den bak zelven het overige $\frac{7}{8}$ der onder te brengene hoeveelheid buskruid uitgestort wordt."

Eene berekening toepassende (1), ziet men, dat een magazijn als n°. 1. van 19,29 el inwendige lengte en 8,12 el dito breedte, in gewone buskruid-tonnen slechts 43,200 Nederl. ponden kunnende opnemen, nu, door middel des beschrevenen baks van 11,04 el lengte, 5,52 el breedte, en 1,95 el diepte (al deze afmetingen inwendig), nagenoeg 114,444 Nederl. ponden buskruid zoude kunnen bevatten.

Woordelijk zegt Gassendi al verder: »Op deze »niet kostbare wijze is het buskruid deugdelijk be»waard; men kan niet makkelijk het approvision»nement voor eene vesting ontvreemden; door een »koperen slot met 3 dito verschillende sleutels, »gelijk die van de deur des magazijns, zal men de »ontrouwheid van werklieden voorkomen, die dik»werf het buskruid uit de tonnen ontvreemd, en »door zand vervangen hebben; men kan met meer »gemak den staat, waarin zich het buskruid be-

---

(1) De 920 Ned. ponden buskruid, niet gedrukt noch sterk geschokt maar los uitgeschud wordende, beslaan juist eene kub. el, en voor 20 Ned. ponden heeft men een' teerling van 0,28 el zijde noodig. Zij dus G een zeker gegeven getal Ned. ponden buskruid en x de inwendige zijde eener teerlingsvormige kast of bak om deze hoeveelheid te bevatten, zoo heeft men $20 : (28)^3 = G : x^3$ en $x = (10,31) \sqrt[3]{G}$, of ook $G = \frac{20\,x^3}{(28)^3}$. De gemiddelde specifieke zwaarte van het Nederl. Artillerie-kruid is 0,8833 en van het Infanterie-kruid 0,8405.

» vindt, nagaan; men bespaart 2280 omslag-tonnen » of chapes, welke tegen 6 franken de eene, kosten » 13,680 franken, en 6 à 700 franken aan jaarlijksch » onderhoud van kuipen en banden; eindelijk, men » ontgaat de kosten aan bliksem-afleiders te beste- » den, en komt dus mede voor de gedurige zorg » wegens het herstellen der daaraan ontdekte ge- » breken, door welke laatste de grootste onheilen » kunnen ontstaan."

Met dat al ontkent hij niet, dat deze manier van het buskruid te bewaren eenige zwarigheden en ongemakken met zich voert; zeggende onder anderen:

» 1°.) Zal men, van tijd tot tijd, met de roer- » houten of krabbers (rables) naar de opening of » kraan, bij het uitnemen of aftappen van bus- » kruid, moeten halen, en hetzelve daardoor een » weinig (?) tot stof of meelpulver doen overgaan; » men ziet geen middel tot ontwijking dezes na- » deels, hetwelk eigenlijk toch van weinig beteekenis » is, daar het rollen der tonnen ook aanleiding tot » het vormen van meelpulver geeft."

» 2°.) De nameting of verificatie der hoeveelheid » buskruid zal moeijelijk zijn; dan, deze zwarigheid » verdwijnt grootendeels: men behoeft slechts de » oppervlakte, door middel der scheppers of roer- » houten, gelijk te maken, en daar men, den ge- » heelen inhoud van het inwendige des baks naauw- » keurig weet, zal men slechts de diepte van het » ledig geblevene moeten meten, deszelfs inhoud » berekenen en dan van den geheelen inhoud af- » trekken."

» 3°.) Het buskruid van verschillende hoedanig-» heid en kracht zal onder elkander gemengd zijn; » doch ook deze zwarigheid is te overkomen, want » alle buskruid-soorten moeten van deugdzame kwa-» liteit zijn, zoodra dezelve worden aangenomen en » opbewaard; buitendien kan men onder het ⅛, het-» welk in tonnen bewaard wordt, eene ton van » elke kwaliteit afzonderen."

Het comité der Genie in *Frankrijk*, aan hetwelk de Minister van Oorlog deze nieuwe wijze van het buskruid te bewaren, ter nadere overweging, in 1802 toezond, antwoordde niet. In 1806 liet de Minister hetzelve door eene commissie van Genie- en Artillerie-Officieren onderzoeken, hetwelk ten gevolge had, dat eene proefneming werd voorgesteld, die echter niet tot stand kwam, hoewel slechts met geringe kosten gepaard, en volgens Gassendi al de onheilen en bezwaren der hiernavolgende ontwerpen van Champij en anderen vermijdende; en wel, uit hoofde dat de Officier der Genie naar zijnen smaak wilde handelen, waaraan de Officier der Artillerie niet wilde toegeven.

Tot hiertoe is deze zaak in *Frankrijk* dan ook niet volkomen beslist geworden. Als een voordeel dezer bakken of kisten schijnt men evenwel te mogen aannemen, dat het buskruid minder door vocht zal hebben te lijden. Trouwens, is hetzelve in de tonnen een weinig geklonterd, dan is men gewoon de tonnen sterk te schudden, om de klonters te breken; en om te weten of zich klonters gevormd hebben, dient men alle tonnen te schudden, en

dus ook die, waarvan het buskruid niet geklonterd is. Dan, de kans van eenig ongeval, tot ontbranding aanleiding gevende, schijnt met dat alles niet minder te bestaan dan bij de gewone opbewaringswijze, terwijl de ontploffing zelve, ook als nu, wegens de vereeniging der groote kruidmassa, gewis niet minder geducht in uitwerking zoude zijn. Deze zwarigheden echter onbeslist latende, schijnen sommingen de navolgende van meer belang toe, dan de drie reeds aangehaalde, welke Gassendi zich zelven heeft tegengeworpen en beantwoord, namelijk:

1°.) Schijnen de tot nog toe genomene proeven, hoe wel slechts in het klein, het vermoeden te bevestigen, dat het buskruid, even min als andere, der vochten, sterk geneigde, stoffen, op meer dan 1 el hoogte uitgeschud, niettegenstaande het gedurig gevorderd omzetten of keeren, door middel der roerhouten, ten einde de klontering en verdrukking der korrels in de benedenste lagen te voorkomen, niet voor eene even langdurige bewaring, zonder hetzelve aan verweêring, verschraling, klontering en vervorming prijs te geven, dan op de gewone wijze, bij kleine hoeveelheden, in wél gemaakte, digte en drooge tonnen bewaard, vatbaar is. (1).

(1) De Generaal von Hoyer zegt in zijn *Wörterb. der Kriegsb.* 2e th. p. 312, omtrent de hier bedoelde buskruidberging in bakken of kisten: » *Auch wird dadurch das zusammenhangen des Pulvers befordert, wén das Magazin nur einigermaaszen feucht is, ohne dass es ein Mittel gäbe, diesem Uebel zu entgehen.*"

Dat dienvolgens eene uitschudding in den bak tot nagenoeg 6 voeten of 1,95 el diepte of hoogte onraadzaam schijnt; te meer, daar de bereiking der benedenste laag met de roerhouten bezwaarlijk wordt, ten zij men met zoo veel kracht en duwen deze omzetting wil bewerken, dat daardoor spoedig een aanzienlijk gedeelte van het buskruid in meelpulver overgaat.

Laat men daarentegen het buskruid op de beter bewerkbare hoogte van 1 el in den bak uitschudden, dan zal men wederom slechts ongeveer dezelfde hoeveelheid als in de gewone tonnen in het buskruid-magazijn kunnen bergen.

In beide gevallen zal ook de koperen kraan, al had dezelve dan ook 0,16 el middellijn, dikwerf aan verstoppingen onderhevig zijn, en het aanbevolen gedurig gebruiken van het roerhout, doet hierbij almede het buskruid in stof overgaan.

2°.) Zal men, in geval spoedige verzendingen van buskruid naar het leger of naar de buiten-landen gevorderd worden (te meer wijl de buskruid-magazijnen in de Vestingen niet steeds alleen als voorraadplaatsen voor de Vestingen zelve te beschouwen zijn) veel werk, moeite en tijd vereischen om het buskruid behoorlijk in te kuipen; waartoe veelal met veel spoed in het magazijn eene menigte en dikwerf versch gemaakte kuipen en banden zouden moeten aangevoerd worden, en waarbij evenwel alle overhaasting dient vermeden te worden. Elke buskruid-bewaring dient een snel en makkelijk vervoer bevorderlijk te zijn, en daarin schijnt de bakge-

wijze berging, onzes inziens, niet van eenige gegronde bezwaren vrijgepleit te kunnen worden.

3°.) Indien men, bij het wedervaren van klontering, van ontbluschte kalk, op de door Champij voorgestelde en nader te omschrijvene wijze, wilde gebruik maken om het magazijn en ook het reeds vochtige buskruid uit te droogen, dan zoude dit middel bij deze wijze van buskruid-berging misschien gevaarlijker zijn dan bij tonnen (tenzij men chlorure van calcium gebruikt) en de vocht inslorpende hoedanigheid dezer aan te wendene stoffen zoude waarschijnlijk ook niet op de benedenste lagen buskruid werken, indien eene losse uitstorting, van meer dan 1 el hoogte, in den bak plaats heeft.

IV.

Middelen door den Baron Champij, den zoon, in 1811 en 1812 voorgesteld en beproefd om vochtige magazijnen uit te droogen en het buskruid in het algemeen, beter tegen overtollig vocht te beveiligen; met de opmerkingen van Oudrij, Dussaussoy, enz., benevens de voor- en nadeelen van deze middelen en proeven.

De Baron Champij, een voornaam Scheikundige, werd door het Fransche Gouvernement naar *Vlissingen* en *Cadzand* gezonden, waar men het vaatwerk ieder jaar moest herstellen, en om de drie jaren geheel vernieuwen. Zijn eerste voorstel was, om voortaan de tochtgaten (évents) in de buskruid-

magazijnen weg te laten en deze magazijnen inwendig, namelijk de zijwanden en het gewelf, geheel met bladen lood of zink te bekleeden, en langs den geheelen omvang, in het binnenste, eene kisting of bak van eenige voeten breedte te laten, gietende door eenen tremel of trechter (tremie), in eenen koker van eenige duimen breedte en hoogte, het buskruid in den bak, in plaats van hetzelve in tonnen op te leggen; eindelijk, om hetzelve tegen de gedurige vochtigheid des dampkrings te beveiligen, schrijft hij voor, de deuren op de best mogelijke wijze hermetisch af te sluiten, en aan het binnenste des ingangs een raam of kast van 0,16 el diepte te stellen, met een vlechterwerk (treillage) van koperdraad, ter wederzijden, en de aldus afgeslotene ruimte met ongebluschte of zoutzure kalk te vullen.

Hij gelooft dat door dit middel de vochtdeelen, welke uit de dampkring, door de lucht binnen het magazijn, konden aangetrokken zijn, geheel zouden worden uitgepompt, en dat de bekleeding met lood of zink, zoo van de regtstanden als het gewelf, de vochtigheid, welke uit het metselwerk voortkomt, zal tegenhouden.

De Generaal Gassendi is van gevoelen, dat het beter ware deze bekleeding uitwendig tegen de muren en het gewelf aan te brengen, ten einde voor te komen dat het metselwerk door jagtregens en eene gedurige vochtigheid doormijnd worde, welke muren op deze wijze niet zouden kunnen doorzijgen, noch uitwasemen.

Intusschen schijnt het mij toe, dat, als het magazijn van binnen met lood of zink bekleed wordt, er dan minder vocht zal kunnen binnendringen: bekleedt men het van buiten, dan is het vocht, dat de muren optrekt niet afgesloten; het is dit vocht, dat het meest nadeelig werkt; hoewel zich dit aanmerkelijk laat verhelpen door middelen, later door ons op te geven; en, wat de kasten met ongebluschte kalk, digt of zelfs aan den ingang aansluitende, betreft, dit middel schijnt, althans op deze wijze, niet op het voordeeligst voorgeschreven te zijn.

Overigens heeft men naderhand door proeven bevestigd, en die wij, uit hoofde van het groote aanbelang, hier almede zullen mededeelen, dat men met eene zekere hoeveelheid ongebluschte kalk, in eene trogge of grooten bak, in het midden van het magazijn aan het gewelf hangende, en eene andere gelijks of even beneden den vloer, deze magazijnen èn het buskruid in eenen droogen staat houdt, èn de reeds ingedrongene, of de door vensters en deuren inzuigende vochtdeelen er uit kan verdrijven; zelfs, dat reeds vochtig geworden of geklonterd buskruid, daardoor tot deszelfs vorigen staat van droogte teruggekeerd is.

Hoewel een gematigd gebruik van dit middel in bakken, op eene meer verzekerde, afgescheidene plaats, ontegenzeggelijk de vochtdeelen uit het magazijn tot zich zal trekken, valt hierbij echter aan te merken, dat, behalve de gevaren voor brand, groote hoeveelheden ongebluschte kalk, vooral wan-

neer dezelve gedurig door versche vervangen worden, niet alleen uit de lucht, maar ook uit het kruid de benoodigde vochtigheid zouden inzuigen, en hetzelve daardoor, naar het gevoelen van Gassendi, den zamenhang gedeeltelijk kan verliezen; weshalve een overmatig gebruik maken daarvan voor het buskruid ook nadeelig kan geacht worden.

Het is, om gelijke redenen verworpen, het buskruid, zoo als men in vroegere dagen wilde doen, met kalk te vermengen, en dus met deze vocht uitpompende werking in aanraking te brengen, waarvan almede herhaalde proeven het nadeelige hebben aangetoond. In het buskruid zelve kalk te doen om het droog te houden, is bovendien, even als de bijmenging van bruinsteen, tot bevordering der zuurstof, voor de vuurwapenen, schadelijk bevonden, want behalve andere nadeelen wordt het metaal er door bedorven en maakt de wapenen door het smerige, hetwelk daardoor wordt achtergelaten, al dadelijk onbruikbaar.

In het jaar 1811 bragt de Baron Champij eenige wijzigingen in zijn voorstel, en maakte er de navolgende toepassing van:

Het magazijn in het fort *de la Chrèche*, bij *Boulogne*, heeft inwendig 12 ellen lengte, 5,40 el breedte en 2,66 (?) el hoogte; hetzelve is zeer vochtig; wijzende de haar-vochtmeter (hygromètre) er gewoonlijk 99°.

Men scheidde dit magazijn, door middel van eenen éénsteens midden-muur, loodregt op de as,

in twee gelijke deelen: de waarnemingen in een dezer vertrekken werd aan de zorg van den Heer C... opgedragen, en men deed in beide afdeelingen des magazijns gelijktijdige proeven over de vochten, welke dezelfde buskruid-soorten tot zich trokken of verloren.

Het gedeelte waarop de nieuwe inrigting van Champij was toegepast, werd met alle mogelijke voorzorgen door lood, ter dikte van 0,0025 el, bekleed.

De deur, toeslaande, kwam op eenen vleugel (battant) met een schapenvacht bedekt, en door middel van moeren op de duimen der hengsels, alsmede op de knippen en grendels van het sluitwerk geplaatst, kon dezelve hermetisch gesloten worden. Vóór deze ingang-deur was een klein portaaltje, onder welks bodem eene langwerpige groeve aangebragt werd, met lood bekleed, gaande onder den dorpel der ingang-deur, en alzoo met het magazijn gemeenschap hebbende, waarin de lucht alleen door deze greppel konde doordringen. Ter diepte van 1,30 el werd eene 2e groef of keldertje in den bodem aangebragt, waarop men eene tralie of rooster plaatste, beladen met 200 Nederl. ponden ongebluschte of levendige kalk, welke opvulling door middel van een valluikje (trappe) plaats had.

Door dit middel kon de buitenlucht niet anders in het magazijn dringen dan tusschen deze kalkstukken, die bij den doorgang de vochtdeelen inpompten. De kalksteenen, door deze inslorpende

vochten gebluscht, zich ontbindende, vielen als meel onder den rooster, van waar men dezelve terugtrok, en telkens nieuwen, ongebluschten kalk door het valluikje aanbragt.

Eindelijk werd eene kist met 185 Ned. pond. levendige kalk aan het verwulf des magazijns afgehangen, om de inwendige vochtigheid te verzwelgen.

Het, wederzijds in beide lokalen beproefd wordende, buskruid was vervaardigd uit gelijke bestanddeelen, namelijk 76 salpeter, 14 houtskool en 10 zwavel; zij werden bij staaltjes van 200 grammes (wigtjes) ieder beproefd. Den 19en Maart teekende de hijgrometer in het oude, of niet met lood bekleede, halve magazijn, (hetwelk wij kortheidshalve *o m*, zullen noemen) 97°; en in het nieuwe, of met lood bekleede, halve magazijn (hetwelk wij *n m*, noemen) 96°.

Den 28en Maart teekende de hijgrometer in het *n m* 58°. De deur bleef $\frac{5}{4}$ uurs open, en de hijgrometer rees op 70°. Den 8en April was de hijgrometer in het *n m* wederom op 55°. Vijf personen, die in een' regen waren geweest, traden met hunne vochtige kleederen het magazijn binnen, en de hijgrometer rees op 78°; en zulks in den tijd van 20 minuten, dien zij in het magazijn doorbragten: zoo snel zuigt de lucht de vochtdeelen tot zich, waaruit ook weldra die des buskruids volgt.

Den 16en April wees de hijgrometer in het *o m* op 99°; terwijl dezelve in het *n m* reeds op $52\frac{1}{2}$° was gedaald.

Men deed dezelfde proeven met buskruid uit de fabriek van Esquerdes, hetwelk gedurende 12 uren in het drooghuis (sècherie) dezer fabriek gedroogd was, en wel bij een, aanvankelijk gematigd, doch steeds aangroeijend kagchelvuur: hetzelve was warm gebuild en tegen alle vocht beveiligd, aangebragt, (wij zullen dit buskruid *S* noemen); de worps-verheid met den proefmortier was 259 ellen (1). In eenen kelder werden eenige planken 0,30 el boven den steenen vloer op klossen aangebragt, en daarover gewoon, wit papier, waarop men 29 staaltjes buskruid, elk van 200 wigtjes (grammes), legde, en een dito staaltje in de open lucht. Na 24 uren in den kelder te zijn geweest hadden dezelve 6 pCt. vocht tot zich getrokken, want de staaltjes wogen 211 wigtjes, 94 korrels (grains) welke wij mede kortheidshalve *H* zullen noemen; derzelver dragt uit den proefmortier was 206 ellen.

Den 19^{en} Maart legde men 20 staaltjes van beide soorten van buskraid in de 2 afgescheidene magazijnen.

Den 28^{en} Maart wogen de staaltjes, die wij 1, 2, 3 en 4 noemen als volgt:

---

(1) Hier wordt bedoeld den Franschen proefmortier, van dezelfde afmetingen en lading als de hier te Lande gebruikelijke; werpende ook, met dezelfde lading van 92 wigtjes, den globe op 225 ellen, namelijk wanneer het nieuw buskruid is, en met vermalen buskruid 210 ellen.

Bij ons worden in dezelfde omstandigheden afstanden van 226 en 211 ellen vereischt. De gevorderde worps-verheden van vermalen en nieuw buskruid staan tot elkander als 105: 113; ook in *Frankrijk* en *Engeland* wordt dit vereischt.

1.) In het *b m* van het buskruid *S* wogen de staaltjes 228 wigtjes, en had dus 14 pCt. vocht tot zich getrokken.

2.) In het *n m* wogen de staaltjes van het buskruid *S* 200 wigtjes, en hadden alzoo hetzelfde gewigt behouden.

3.) In het *n m* wogen de staaltjes van het buskruid *H*, 198 wigtjes en 3 korrels, en hadden dus van hunne eigenlijke, toebehoorende vochtigheid verloren.

(Bij de proefnemingen te *Parijs* is het gebleken, dat dit verlies aan gewigt moest worden toegeschreven aan de oplossing of ontbinding van het salpeter, ten gevolge der voohtigheid.)

4.) Den 28en Maart legde men nog 2 staaltjes van van n°. 1. in het *n m:* den 3en April dezelve er uitnemende, wogen zij slechts 196 wigtjes en 2 korrels.

Deze staaltjes gaven met de gewone lading, uit den proefmortier, de navolgende middelbare afstanden:

1	dragt	20	ellen
2	——	259	——
3	——	263	——
4	——	264	——

Uit welke laatste proeve de Heer Champij geneigd is te besluiten, dat het meer uitgedroogde buskruid, poreuser, en alzoo minder digt wordende, meer kracht zoude bezitten; te meer, wijl deze proeven verscheidene malen herhaald zijnde, nagenoeg gelijke uitkomsten hebben opgeleverd.

Laatstgenoemde gevolgtrekking mag men echter

betwijfelen: De poreusheid kan wel oorzaak zijn, dat het buskruid meer oogenblikkelijk zich ontbindt en daardoor in den proefmortier (kleine hoeveelheden) beter voldoet; maar het is geheel onzeker, dat men diezelfde uitkomst zal verkrijgen als men het in een kanon (lange vuurmond) doet.

De 200 Nederl. ponden steenkalk hadden alzoo 10 dito ponden in gewigt gewonnen, en de 185 dito ponden in den bak wogen 14 Nederl. ponden zwaarder: in het geheel had de kalk dus in 33 dagen aan gewigt gewonnen, dat is aan vocht tot zich getrokken, 24 Nederl. ponden, makende alzoo 21 Nederl. ponden en 8 lood in 30 dagen. Deze kalk (1) ongeveer $\frac{1}{3}$ van deszelfs gewigt kunnende tot zich trekken, zoude men voor dit magazijn, hetwelk 20,000 Nederl. ponden buskruid kan bevatten, 65 Nederl. ponden en 4 looden kalk per maand, of 785 Nederl. ponden per jaar, benoodigd hebben. Het vat (hectolitre), wegende 77 Nederl. ponden, kostte aldaar 3 franken (*f* 1-42), zoodat de jaarlijksche kosten aan kalk zouden bedragen 30 franken 0,6 (*f* 14,31), of nagenoeg 70 cents per 100 Nederl. ponden buskruid.

Uit deze proeven maakt de Heer Champij deze gevolgtrekkingen:

1°.) Dat het buskruid eene der vochtigheid zeer onderworpene zelfstandigheid is, hetwelk in natte

(1) De *grijs-geelkleurige*, ongebluschte steenkalk kan 33 pCt. vocht- of waterdeelen in zich trekken; de *witte* daarentegen 42 pCt. Men moet om deze reden tot het hier boven beschrevene doel aan de laatste de voorkeur geven.

magazijnen, naar mate van den graad der in dezelve heerschende vochtigheid, min of meer spoedig aan bederf onderworpen is.

Niet altijd wordt de vochtigheid door het hout der tonnen aangetrokken, maar voornamelijk door het buskruid zelve, wanneer de tonnen niet zeer goed sluiten. Veelal geeft het hout der tonnen de vochtigheid wederom af aan het buskruid; waarom dit dan ook in blikken, tinnen, of zinken bussen en kisten veel drooger blijft.

2°.) Dat de opslorping van 14 tot 18 pCt. vocht niet alleen aan de houtskool kan toegeschreven worden, als komende slechts voor het 0,13 in de vermenging der bestanddeelen, en daarbij niet meer dan $\frac{1}{4}$ van derzelver gewigt vocht aannemende; maar ook aan het salpeter, naarmate hetzelve min of meer bij oplossing en uitdamping, aan verlies onderworpen is, ofschoon de Scheikundigen hetzelve als onvatbaar voor de lucht beschouwen, zijnde het de lucht welke de vergaderplaats der vochten is, die het buskruid tot zich trekt.

3°.) Dat het buskruid geene kracht meer bezit wanneer hetzelve 14 pCt. vocht heeft ingezogen. Voegen wij hierbij eenige door ons herhaalde waarnemingen, namelijk: dat het gewone buskruid 1-3 ten honderd vocht bevat; dat het bij 6 ten honderd donkerder van kleur wordt; bij 8 ten honderd pakken de korrels te zamen en beginnen af te geven; bij 13 ten honderd vertoonen zich kleine salpeter-kristallen, de korrels worden kleverig en pakken vrij vast te zamen; bij 15 ten honderd

kneuzen de korrels en vormen een klont. Bij veel kool, onzuivere salpeter en kleine korrels neemt het buskruid de meeste vochtigheid op.

4°.) Dat hetzelve slechts, tot eenen ligten graad bevochtigd zijnde, nog van zeer goeden dienst kan zijn; maar dat deze vochtigheid, naarmate dezelve toeneemt, de verbranding vertraagt; dat het drooge kruid het sterkste is, en het herdroogde (?) het krachtigste.

5°.) Dat de wijze, waarop de ongebluschte kalk in de magazijnen van *la Crèche* gebezigd is, niet alleen aan het buskruid die vochten onttrekt, welke hetzelve uit eene vochtige lucht had tot zich genomen, maar ook die welke het, na de bewerking, in zich had behouden.

6°.) Dat deze wijze, om het buskruid uit te droogen, op alle magazijnen aanwendbaar is, en tot geene overgroote kosten voert.

Omtrent dit laatste merken wij evenwel aan, dat het voorgestelde middel, ingeval de buskruid-magazijnen erg nat, of steeds door vochten gevoed worden, het dan niet te ontkennen valt, dat de kalk al vrij spoedig zal verzadigd zijn, of tot poeder vervallen, en alzoo nog veel kostbaarder wordt dan bij de hierboven vermelde proeven.

Als een gevolg van deze proefnemingen stelde de Heer Champij ten slotte voor, om het buskruid alleen in zakken, in plaats van tonnen en chapes in de magazijnen te bewaren; en wel, omdat hetzelve, op deze wijze, meer aan den invloed der omgevende lucht, waaruit nu de vochtdeelen, wor-

den uitgepompt, zoude onderworpen zijn, en alzoo door de vocht inzuigende kalk ook te spoediger hare vochtdeelen zouden loslaten; al verder, om tevens de kosten te voorkomen, en den geringen duurtijd van het vaatwerk, hetwelk ten gevolge dezer drooge lucht meer zoude moeten hersteld worden; eindelijk, om minder ruimte in te nemen: immers, door dit middel zouden de gewone buskruid-magazijnen ongeveer tweemaal meer buskruid kunnen bevatten, en dus ook omtrent de helft minder kosten, voor gelijke kapaciteit, in den bouw zouden vereischen.

Uit eene vergelijking der kosten van deze beide wijzen van opbewaring des buskruids in de magazijnen leidt de Heer Champij af, dat ongeveer $\frac{2}{7}$ der uitgave voor de gewone wijze van opbewaring zoude uitgespaard worden.

Deze wijze om het buskruid in de magazijnen op te leggen is, volgens Gassendi, onaannemelijk, uit hoofde de lucht weldra met eene stof van het doorzijgende buskruidmeel vermengd zoude worden, waaruit groote onheilen kunnen ontstaan, en waarvan straks gewag zal worden gemaakt: het gewigt der zakken zoude het buskruid in de benedenste laag weldra grootendeels in meelpurver doen overgaan. Daarenboven zouden de zakken gedurig ontnaden of losscheuren, en mogelijk met opzet door de manschappen, die voor den dienst het magazijn in- en uitgaan, en welke toch de schildwacht noch opzigter niet genoegzaam kunnen bewaken: of wel, de zakken zouden ook door veroudering, ja reeds

na verloop van weinige jaren, openrijten, en tot ontvreemding van buskruid aanleiding kunnen geven, enz.

Wij kunnen ons ook niet geheel met al de bezwaren vereenigen, welke door den Heer Champij tegen het droogmaken, worden aangegeven, namelijk de kosten en den geringen duurtijd van het vaatwerk, hetwelk ten gevolge dezer drooge lucht gedurig zoude moeten hersteld worden. Immers, in geval het hout der tonnen geheel uitgedroogd was, zoude men, alvorens het buskruid te vervoeren, slechts de hoepen dienen aan te drijven, en de tonnen zouden zich bij het transport goed houden. Is daarentegen het hout nog eenigermate vochtig, dan zoude door warmte en zonneschijn het hout, gedurende den vervoer, kunnen droogen, de hoepen losraken, en het buskruid uitstorten. Intusschen valt het niet te betwijfelen, dat in steeds vochtige bergplaatsen, gedurig veel hoepen moeten vernieuwd worden.

Nogtans werden er ook in het jaar 1812 proeven met deze zakken te *Parijs* herhaald, en wel, in twee zijdelings nevens elkander gelegene kelders, gelijkerwijze als de beide, reeds beschrevene magazijnen van *la Crèche*. De uitkomsten waren geheel overéénstemmende met de eerste proeven, en bevestigden de deugdelijkheid van de uitdrooging der magazijnen, door middel van ongebluschten kalk. Dezelve vingen aan den 30[en] December, en eindigden den 1[en] Mei daaraanvolgende.

De hijgrometer, in den droogen kelder, teekende

den 30^{en} December op 75°; den 1^{en} Januarij op 60°; den 12^{en} Januarij op 52°; daalde echter met golvingen tot op 46° den 19^{en} April, en hield dezen graad tot op den 1^{en} Mei. In den natten kelder, daarentegen, teekende de vochtmeter den 30^{en} December op 93° en klom, bij afwisseling, tot op 96°, waarop hij bleef staan tot den 1^{en} Mei. Men goot dagelijks op elken kelder 4 emmers water.

Ook had men buskruid in een ander lokaal bewaard, waar men door een scheikundig middel, gedurende 2 maanden, den hijgrometer onveranderlijk op (0) hield, en hetzelve verloor slechts 1 pCt. Alzoo volgt hieruit, dat een door kalk uitgedroogd magazijn, slechts het $\frac{3}{4}$ of wel het $\frac{4}{5}$ dezer uitdrooging doende, het voorgestelde doel reeds geheel zoude bereiken.

Betreffende de dragten, welke bij de proeven met het bevochtigde en wederom gedroogde buskruid uit deze twee kelders plaats hadden, deze worden niet vermeld, en wel uit hoofde men het water bij de staaltjes door eene gelijke hoeveelheid buskruid vervangen hebbende, deze op het aldus veranderde of gewijzigde buskruid tot geene stellige gevolgtrekkingen konden leiden.

Het buskruid met 14 pCt. bevochtigd, dreef den globe slechts op 2 à 3 ellen uit den proefmortier; terwijl het buskruid met 18 pCt. bevochtigd, na eene wederuitdrooging, 4 pCt. salpeter verloren had, en evenwel nagenoeg dezelfde dragt van 252 ellen als het, bij deze gelegenheid, nieuw beproefde buskruid bereikte.

Verder wordt daarbij ook niet vermeld hoe veel tijd er toe benoodigd was, om aan het buskruid eenen zekeren graad van vochtigheid mede te deelen, aangezien men de dikten dezer staaltjes verschillend had gemaakt, en dezelve ook zeer ongelijkmatig bevochtigd werden.

Volgens Dr. Moritz Meijer kan zich het buskruid in eene sterk vochtige plaats binnen de 10 dagen met vocht verzadigen, en de ontbranding geeft alsdan geen slag meer, uit hoofde het buskruid geene beduidende kracht meer heeft.

Door laatstgenoemde proeven te hebben uitgebreid en genoegzaam herhaald, had men kunnen leeren, in hoeverre het buskruid, bij zekeren graad des hijgrometers, in tonnen en chapes zoo veel vocht kan aannemen dat hetzelve er door bederft. Naar de aangehaalde proeve mag men dit laatste betwijfelen, aangezien het buskruid in eene ton niet meer dan 1 pCt. vocht heeft ingeslorpt; hetwelk bovendien grootendeels in de ton zelve kan zijn getrokken; dat, wanneer er eene omslag- of voorraadston om de eerste ware gedaan geweest, waarschijnlijk de vocht niet eens, of althans nog in veel minderen graad, tot het buskruid ware doorgedrongen; eindelijk uit hoofde deze kelder zoo nat was, dat de vochtmeter 97° teekende, welke vochtigheid men zeldzaam bij buskruid-magazijnen zal aantreffen, ten zij dezelve zeer diep gekelderd of op eenen zeer natten ondergrond gebouwd, en dus op eene gebrekkige wijze daargesteld waren. Wat zoude ook beletten, merkt Gassendi te regt

aan, om in de magazijnen de 2e of omslagton te bepikken, en met een wel opsluitend bodemstuk te voorzien, waarin de buskruid-tonnen, tijdens dat dezelve in de magazijnen moeten verblijven, zouden worden opbewaard, terwijl men bij een vervoer de *gewone chapes* konde gebruiken. De genomene proeven zijn dus nog geenszins beslissende, om er uit af te leiden dat de gewone opbewaring van het buskruid in tonnen, mits deze met alle en dus met meer dan gewone zorg, hecht, sterk, volkomen naar kuiperkunst, van droog eikenhout vervaardigd worden; daarenboven is het nog niet bewezen, dat het buskruid door, gedurende eenen langen tijd, eenen geringen graad van vochtigheid te bezitten, even als de kool zoude bederven; trouwens, buskruid dat meer dan 100 jaren in de magazijnen gelegen had, is bij de proeven in *Frankrijk* en *Duitschland* gebleken nog niets, of althans zeer weinig, aan kracht verloren te hebben.

Men meent in *Frankrijk* opgemerkt te hebben, dat de doelmatigste toestand des dampkrings overeenkomt met 50°-60° van den hijgrometer van Saussure, terwijl men aanneemt, dat een mindere graad van vochtigheid het buskruid slechts te meer neiging geeft om water op te nemen, als hetzelve buiten de magazijnen gebragt wordt. Ook heeft men aldaar waargenomen, dat bij eene volkomene droogte in de magazijnen, de buskruid-tonnen spoedig in duigen vallen (1).

---

(1) De Bruijn, Voorlezingen over de Artillerij, bl. 235.

Het bezwaar hetwelke bij dit alles nog over het hoofd gezien is, en door den Majoor der Artillerie Oudrij wordt aangewezen, bestaat daarin, dat het gebruik maken van ongebluschte of levendige kalk tot het opdroogen van natte magazijnen, *op de door* Champij *voorgeschrevene wijze*, soms gevaarlijk zoude kunnen worden, en het stofkruid doen ontbranden: trouwens, door het schielijke opslorpen van vele vochtdeelen, zal er zich eene aanzienlijke warmtestof ontwikkelen, en deze in dezelve vast liggende hitte is dikwerf zoo groot, dat zij brand zoude kunnen veroorzaken, als daar brandbare stoffen bij tegenwoordig waren.

Waaruit dan ook volgt dat, wanneer eene ton, bij het vallen uit elkander gerakende, of wel bij het bersten van eenen zak, vooral in de bovenlagen, het buskruid in het magazijn in stof rondvliegende, welligt zoude kunnen ontvlammen. Men moet alzoo, zegt Gassendi, zich bevorens door proeven overtuigen, of wezenlijk dit stoffige buskruid voor ontvlamming, door middel van gebluscht wordende kalk, vatbaar is, aleer men een middel aanneemt, hetwelk in de buskruid-magazijnen de reeds bestaande gelegenheden tot groote rampen nog vermeerdert (1).

Deze bezwaren worden alzoo door Gassendi, als eenigen grond te hebben, beschouwd, doch

(1) Het is door proeven bewezen dat de ontbranding plaats heeft, wanneer men hoeveelheden van niet minder dan 3 Ned. ponden levendigen kalk met niet meer water begiet dan noodig is, om denzelven tot stof te doen vervallen.

dezelve komen ons niet van zoo groot belang voor; daarenboven is de verwantschap van de kalk en het koolzuurgaz tot het buskruidgaz ook niet van dat gewigt, en vooral niet op zekere verwijdering tusschen het buskruid en de kalk, dat deswegens veel gegronde vrees zoude bestaan; en, wat de vlam of brandverwekking der ontbluscht wordende kalk aangaat, daarin zijn, bij eene trage vochtinslorping, minder gevaren te voorzien, mits de kalk in de natte magazijnen niet in bakken aan het gewelf, noch in de nabijheid van het buskruid worde gebezigd; maar, aangezien de kalk onbetwistbaar de eigenschap bezit om natte magazijnen uit te droogen, zoo zullen wij hierna voorstellen op welke, meer zekere en tevens eenvoudigere wijze men van dit middel, tot verbetering en opdrooging van oude, natte magazijnen, zoude kunnen gebruik maken, zonder zich in geen geval aan eenig gegrond vermoeden van gevaar bloot te stellen. Er zijn, wel is waar, vele andere, sterk met water verwantschapte zelfstandigheden, als daar zijn de potasch, geroost havermeel, tabak, enz. welke met minder gevaar tot het ledigen van vochtdeelen in eenen besloten dampkring zouden kunnen worden aangewend, maar wij gaan dezelve, wegens de geringe werking of de al te kostbare aanwending, met stilzwijgen voorbij. Wij meenen evenwel met een woord gewag te moeten maken van de chlor-calcium, waarvan zich ook den Baron Champij later met goed gevolg bediend heeft, en almede voor eenige jaren te *Ath*, en later te *Bergen-op-Zoom* is aangewend geworden. Men

plaatste hetzelve op ongelijmd papier in vlakke, verglaasde, aarden pannen met gaatjes, boven eenig vaatwerk, moetende telkens na het vervloeijen op nieuw uitgedampt worden, waartoe eene vrij groote hitte vereischt wordt. Dan, het gedurige vernieuwen, voor eene volkomene vervloeijing, en andere zwarigheden maken hetzelve ook van moeijelijke en zelfs kostbare toepassing, bij een bestendig gebruik.

De Heeren Dussaussoy en Oudrij nemen, ten gevolge van gedane waarnemingen, het volgende aan:

a.) Dat de beste buskruid-magazijnen de zoodanige zijn, welkers inwendige luchtsgesteldheid het minste veranderlijk is. Tot dat einde verlangen zij dezelve dieper in den grond gekelderd te hebben, mits ze slechts gelijktijdig tegen vochtigheid beveiligende. Dit laatste is echter bij elken diepen bouw, en vooral bij eenen zoo natten ondergrond, als die in de *Nederlanden*, onmogelijk, en kan alleen van nut zijn bij eenen verhevenen groef- of kalkachtigen bodem, gelijk in vele oorden van *Frankrijk* en *Engeland*, waar de gewone wel, steeds ten minste nog 3 à 4 ellen onder den aanleg der grondmuren gedoken blijft.

Behalve deze bezwaren hebben wij reeds aangetoond, dat hierbij de waarschijnlijkheid blijft bestaan, van steeds natte magazijnen te hebben, en het daarenboven zeer gevaarlijk is in Vestingen of nabij groote Steden aanzienlijke hoeveelheden buskruid in *beneden* den gewonen beganen grond, dat is in gekelderde magazijnen, op te bewaren.

b.) De buskruid-magazijnen niet bij eene over-

matige hitte te doen luchten: deze hitte zoude de vochtigheid der lucht uitdampen, en de magazijnen weder ontsluitende werpen zich deze zamengetrokkene, vochtige deelen op de koud geblevene ligchamen.

c.) Om gelijke redenen de magazijnen niet bij eene overmatige koude te doen luchten: ook deze doet de vochtdeelen des dampkrings verdikken of zamentrekken, en die zich aldan op de omringende ligchamen werpen.

d.) Dienvolgens verlangt de Heer Dussaussoy, dat men de buskruid-magazijnen zelden opene; en zulks doende, dan alleen bij eene gematigde luchtsgesteldheid, bestendig droog weêr, en bij eenen tamelijk sterken luchtstroom. Ook verwerpt hij de tochtgaten, (*ouvreaux* ou *évents*) in de buskruid-magazijnen, waardoor het indringen der vochtigheid eenen weg gebaand wordt, en welke ook weldra door het buskruid en de tonnen wordt aangetrokken.

e.) De schildmuren of de as van het magazijn naar het Oosten en Westen te keeren, en bovenal voor eene goede, hermetische sluiting der dubbele deuren en vensters te zorgen.

Hoewel men volgaarne instemt, dat het luchten der buskruid-magazijnen nimmer bij groote hitte of koude, regen, enz., maar bij droog weêr en eenen sterken luchtstroom moet plaats hebben; zoo is het, in dit laatste geval, dan ook wel degelijk gebleken, dat een dikwerf luchten, bij eene daartoe geschikte, drooge weêrsgesteldheid, de uitdrooging der magazijnen en eene duurzame, gezonde opbe-

waring van het buskruid veel meer bevorderlijk is, dan wanneer de buskruid-magazijnen zeldzaam geopend worden. En te regt, want aangezien de lucht steeds min of meer met vochtdeelen bezwangerd is, zoo zullen deze vochtdeelen, bij eene lang stilstaande luchtkolom, zich condenseren en op de zijdelings omringende ligchamen, dat is op de binnenwanden des gebouws en tonnen, werpen; waarom men binnen zoodanige magazijnen komende, ook meestal eene bedorvene, muffe lucht aantreft, de muren en houtwerken met zweetdroppelen als overdekt bevindt, en de haren en linnen kleeden zijn als in eenen daauw gedompeld; terwijl en hout en buskruid er door aan verstikking, verweêring en bederf onderworpen zijn.

De noodzakelijkheid is dus veeleer, althans in de *Nederlanden*, bewezen, om de buskruid-magazijnen dikwerf te luchten, en door eenen verschen, droogen luchtstroom gezond en rein te houden, mits daartoe steeds het tijdstip eener drooge, winderige luchtsgesteldheid te baat nemende.

De tochtgaten zijn daartoe almede zeer bevorderlijk, mits dezelve met veel voorzorg in de dikte der muren op 1 à 2 plaatsen met muisdigte, koperen platen afsluitende, en van binnen met schuifdeurtjes of blindjes, zoo veel mogelijk, hermetisch afgesloten, zoodat men van dezelve nimmer gebruik maakt dan bij eene algemeene luchting van het magazijn, namelijk tijdens eene matige en aanhoudend drooge lucht en eenen sterken luchtstroom.

VIERDE HOOFDSTUK.

Buskruid-magazijnen in Engeland, en wijze van opbewaring.

De Engelschen bouwen hunne buskruid-magazijnen met minder spanning dan de Franschen; heeft men meer ruimte benoodigd, dan koppelt of verlengt men eenige gewelven, welke door middel van deuren in de tusschenmuren eene onderlinge gemeenschap hebben.

Het magazijn te *Upnor* bij *Chattam* bestaat uit vier gewelven, ieder van 25,98 el lengte en 5,52 el breedte in den dag, binnenwerks; de tusschen- of middenmuren hebben 1,137 el dikte en de regtstandsmuren (culées) 2,923 el. De oorsprong of geboorte der gewelven is op 2,84 el boven den beganen grond; dezelve verbeelden kettinglijnen, hebbende ruim de halve binnenwijdte tot hoogte, en 0,94 el dikte; bij den nok of rug boven den sluitsteen is het gewelf en de aanrasering 1,95 el dik. In ieder tusschenmuur zijn drie deur-openingen, wijd 1,46 en hoog 2,03 el. Ook bevindt zich in elke afdeeling van het magazijn aan de beide uiteinden eene deur en een venster, en bovendien in elk der beide zijmuren eene deur-opening. Twintig tochtgaten komen in het magazijn bovenvloers, en zestien andere voeren eenen luchtstroom onder den plankenvloer door.

Het gewelf is van de beste soort van harde, gebakken steenen in gewonen kalkmortel gemetseld, en alleen de goten zijn met lood bekleed.

Dit magazijn kan ruim 10,000 buskruid-tonnen (1) in 9 rijen over elkander bevatten. Aldus is de beschrijving, welke de Heer Dupin van dit magazijn geeft (2); dan, hij bedoelt bij dit laatste waarschijnlijk niet eene regtstreeksche opéénstapeling der tonnen, hoewel deze daartoe meer dan elders, ten gevolge der meerdere sterkte en der koperen banden, geschikt zijn, maar eene kastvormige berging (par étagères) in den geest van het reeds beschrevene, in 1788 te *Cherbourg* gebouwde buskruid-magazijn.

De Generaal von Hoyer merkt dan ook omtrent dit laatste punt aan (3), dat eene zoodanige opéénstapeling van tonnen even zoo onbekwaam als gevaarlijk is, en dat zij dus niet in meer dan hoogstens 5 lagen op elkander dienen te komen, om dezelve, zonder bijzondere, omslagtige toebereidingen, af te kunnen nemen.

---

(1) In *Engeland* heeft men eikenhouten vaten met dubbelden bodem en koperen banden, van 46,23 en 18 Ned. ponden in lederen zakken. Henrij Smith heeft in het jaar 1803, koperen buskruid-tonnen met handvatsels voorgesteld, om het rollen te vermijden. De bewaring van het buskruid in blikken of vertinde koperen bussen is, hoe aanbevelingswaardig ook, voor groote hoeveelheden eenigermate kostbaar bevonden. De buskruid-tonnen in *Hanover* houden 40,83 Ned. ponden.

(2) *Voyages dans la Grande-Bretagne*, etc. 1816–1819, tom. II. p. 239.

(3) *Neues Magazin fur Befestigungsk. und Artill.* 3e h. p. 75.

Men treft er ook buskruid-magazijnen aan, in den vorm van een Andreas-kruis gebouwd, ten einde ruimte en bouwmaterialen te sparen. De sterkte en duurzaamheid worden nogtans door dezen bouwaard geenszins bevorderd. Het regenwater vloeit daarbij van vier zijden over iederen pijlaster te zamen, en moet loodregt door denzelven afgevoerd worden.

Het buskruid-magazijn van *Tipner-point*, bij *Portsmouth*, is een kruis-gewelf van 25 ellen lengte in den dag, tusschen de hoofdmuren. Drie groote, parabolische gewelven, ingevolge de breedte van het gebouw, hebben elk 5,19 el wijdte, en ruim de helft dezer breedte tot gewelf-hoogte; beginnende de geboorte op 2,60 el boven den beganen grond.

Ingevolge de breedte, staan 2 rijen pijlasters of contreforten, 1,30 el dik in het vierkant, welke de kruisbogen, van gelijke hoogte als de voorgaande, dragen. Het middelste gewelf is echter slechts 1,46 el, en elk der andere 2,06 el wijd. De beide uitersten dezer kruisgewelven rusten op wandpijlasters van 1,30 el lengte en 1,95 el breedte.

De gevelmuren, waartegen deze laatste staan, zijn 1,46 el dik; de zijmuren daarentegen 1,78 el. Onder den beganen grond worden de muur- en pijlaster-sterkten door trappen of versnijdingen aanmerkelijk vermeerderd.

Op de gewelven bestaan geene aanraseringen; daarentegen heeft het gebouw een houten dak met koper belegd.

Twee bijna gelijktijdig, en met eenerlei materialen

gebouwde buskruid-magazijnen te *Plijmouth* hebben houten daken met patentsteenen overdekt. Het eerste was eenigermate sterker, en met meer voorzorgen dan het tweede gemaakt, zijnde bestendig droog gebleven, terwijl het tweede ook eenigzins vlakker gelegd, steeds vochtig was tot dat men, ten gevolge van het verstikte hout, een zwaarder en steiler dak op hetzelve had aangebragt.

Bij den bouw hunner buskruid-magazijnen wordt, even als elders, het gebruik van ijzer en staal zorgvuldig vermeden, ten einde de ontvonking, door schokken, schuren of wrijving voor te komen.

Van bliksem-afleiders maakt de Heer Dupin geen gewag, hetwelk te meer opvallende is, daar de Engelschen zich veelal het eerste gebruik derzelve toekennen. Daar echter de buskruid-magazijnen in *Engeland* van geringe binnenruimte zijn en zich met den nok ook zelden meer dan 7 à 8 ellen boven den beganen grond verheffen, achtten zij welligt geene afleiders op dezelve benoodigd, en beschouwen de looden nok- en hoekrepen reeds voldoende tot dat einde.

De vloer is van sterke deelen gekonstrueerd. De eiken balken of vloerribben rusten op kleine, gemetselde muurtjes, en men zorgt vooral daarvoor, dat onder dezen vloer steeds eene frissche, levendige luchtstroom heengaat. Volgens hetgeen men in het *Algem. Wörterb. der Artill.* von Hoyer, 3^e^ *d. bladz.* 183, leest, zouden deze vloeren in de Engelsche buskruid-magazijnen uit eene soort van ruit- of roosterwerk bestaan, om de lucht beneden-

vloers met die van het magazijn nog beter in gemeenschap te stellen, en deze eikenhouten vloeren zouden 1½ voet of 0,49 el boven den gewonen, beganen grond verheven worden, terwijl de buskruid-tonnen op bijzondere stellingen van drooge en harde deelen komen te liggen.

Gewoonlijk hebben de buskruid-magazijnen dubbelde deuren en vensterluiken van sterk houtwerk met koper overtrokken; de tweede deur en het venster in de binnensponding zijn van gevlochten koperdraad.

De luchtgaten zijn eveneens, zoo in- als uitwendig, met muisdigt doorzeefde, koperen bladen afgesloten.

Op eene verwijdering der buiten-muren van ongeveer 3,57 el, hebben de voornaamste magazijnen eenen ringmuur van 0,44 à 0,67 el dikte, en 2,92 à 3,25 el hoogte.

Een voordeel van hunnen bouwaard is, dat zij, door het geven van geringer spanningen of middellijnen aan hunne gewelven, die zelden 7 el overschrijden, en het eèn weinig hooger nemen des vertikalen radius dan de halve middellijn, alsmede het kiezen der parabool, en, in enkele gevallen, eener kettinglijn tot binnen-welflijn, meer kracht door deze verhoogde gewelven (*voûtes surhaussées*) aan het geheele ligchaam bijzetten.

In de Engelsche magazijnen wordt het buskruid, na 12 jaren gelegen te hebben, gedroogd als of het nieuw vervaardigd ware, zelfs wanneer hetzelve geene de minste vochtigheid aantoont. Het wordt

daarbij op nieuw beproefd, en zoude meestal verder werpen dan toen het nieuw was.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Buskruid-magazijnen in Pruissen, en opbewaring.

In het Tweede Hoofdstuk hebben wij reeds medegedeeld hoe de Duitschers, in vredestijd, in enkele Steden, hunnen buskruid-voorraad tot vermijding van ongelukken, in kruidhuizen van ligte konstructie buiten de Steden opbewaren, om zoo doende de rampen, welke de ontploffingen vergezellen, en de deswegens bestaande vrees, den meesten tijd, namelijk zoo lang geene oorlogen noch belegeringen plaats hebben, weg te nemen. Er blijft ons dus hier alleen over, om over de eigenlijke of blijvende, bomvrije buskruid-magazijnen in de Vestingen te spreken.

De permanente of bomvrije buskruid-magazijnen in de meeste Duitsche Vestingen, hoewel kleiner, gelijken die der Franschen; ook heeft men derzelver getal meer vermenigvuldigd, om niet het buskruid in enkele plaatsen op te hoopen, en zoo doende, behalve de geduchte gevolgen, op eens alles te verliezen; maar ook om allerzijds buskruid bij de hand te hebben, en dus bij een beleg niet

van een enkel of slechts weinige plaatsen, eenen aanhoudenden en steeds gevaarlijken aanvoer van buskruid te behoeven te doen.

De afmetingen van eenige, in *Duitschland* uitgevoerde, buskruid-magazijnen, voor zoo verre deze ons bekend zijn, verschillen te weinig met die der Fransche modellen, reeds door ons opgegeven, dan dat het noodig zoude zijn dezelve hier mede te deelen. Zij maken, even als de Engelschen, veel gebruik van de verhoogde gewelven en, geven zelden grootere spanning of middellijn aan dezelve dan van 6,50 à 7,50 el. Wordt er eene grootere binnenruimte gevorderd dan verlengt men het profil, of wel, men bezigt de geaccolleerde gewelven.

In het *Wörterb. der Artill.* von Hoyer, 3e d. p. 183, wordt tegen het aanslaan der vochtigheid uit den dampkring op de koude muren en tonnen, een door Capo Bianco (1607) aangeprezen, en dikwerf in oude, natte magazijnen met goed gevolg aangewend middel aangegeven, namelijk: om deze wanden inwendig met dikke planken of deelen te bekleeden, latende tusschen de muren en deze bekleeding eene tusschenruimte van 0,10 à 0,16 el, die men met koolassche en houtskool vult en vast aanstampt; ook Bélidor wilde nevens de regtstanden der gewelven eene soort van drooge muren tegen het opstijgen en het indringen der vochtigheid, bij natte bodems of tegen jagtregens, gebezigd hebben (zie *Sc. de l'Ingén. l.* 3.)

Om de optrekkende vochten nog beter af te houden, raadt Hoyer almede aan, ofschoon dit

vroeger zelden in de buskruid-magazijnen werd nagekomen, om den plankenvloer ten minste $2\frac{1}{2}$ voet boven den beganen grond te verheffen en vele sluitbare tochtgaten onder den vloer daar te stellen; alsmede de tonnen op drooge uitgeholde onderliggers van 16 à 20 duims dikke, eiken ribben te doen rusten.

Van alle kazematten of overwelfde gebouwen, welke onmiddelijk of tijdens een beleg onder den grond, tegen den val der bommen, verborgen worden, wil hij dat de gewelven en de binnenwanden der regtstands- en gevelmuren, ten minste ter diepte van twee steenen, met eene waterdigte cement- of trasmortel gemetseld worden. (1); gelijk zulks ook thans bij den bouw van nieuwe magazijnen wordt in acht genomen; overigens verlangt hij voor elk magazijn slechts 1 deur, 1 venster, maar vele tochtgaten. Op 12 voeten of 3,89 el, van het magazijn is een 3,25 els hooge muur of ook wel eene stevige palissadering en heg, met eene ingangs-deur; liefst vlak tegen over die des magazijns. Het gewelf *ten minste* 3 voeten dik, en ter blindering in Oorlogstijd nog voor minimum met 3 voet aarde of mest overdekt (2). De deur en het venster van het magazijn, tijdens een beleg, met aanéénsluitende, behakte boomen van 0,32 el in het vierkant, onder 50°, geblindeerd, en deze met mest of eene laag facinen en aarde bedekt.

In *Pruissen* heeft men veelal eiken tonnen van

(1) Hoyer, *Lehrb. der Kriegsb.* 1e th. p. 374.

(2) De gewelven der laatst gebouwde buskruid-magazijnen hebben, voor het minst, 6 rollagen, of 1,32 el, dikte.

51,53 Nederl. pond. (110 p. Berl.); bij gebruik, te rekenen op 46,85 Nederl. pond. (100 p. Berl.) Men gebruikt er ook wel buskruid-tonnen van 200 Berl. ponden, en de Generaal von Hoyer wil deze voor de onderste lagen, bij de opstapeling der tonnen in rijen, bezigen (1). De buskruid-tonnen voor 1 tot 2 centenaars Berl. ponden zouden er van dennenhout (?) vervaardigd en de eerste slechts met 8 banden (?) voorzien worden (2); gevende voor een 100 ponds pulvervat de navolgende afmetingen:

inwendig hoog . . .	19 duim	6 lijnen	of 0,509	el.
uitwendig —— . . .	23 ——	3 ——	» 0,608	»
middellijn bij den buik	15 ——	9 ——	» 0,412	»
——— aan de einden	13 ——	9 ——	» 0,359	»
de duigen zijn breed .	4 ——	» ——	» 0,105	»
— —— — dik . .	» ——	6 ——	» 0,013	»
de bodem is dik . .	» ——	6 ——	» 0,013	»

In plaats van de gewone buskruid-tonnen, even als in *Frankrijk*, met eene omslag-ton of hulze (chape) tegen de vochtigheid te beschutten, heeft men in *Duitschland* de vaten ook wel inwendig met gewoon grijs papier gevoerd; nogtans heeft men bevonden, dat dit eveneens de vochtigheid uit de lucht tot zich trekt, en schijnt nadeeliger dan het eerste. Goed uitgedroogd hout en wél aan één gedreven duigen is, naar het gevoelen van Hoyer (3), tegen de vochtigheid het zekerste

(1) *Wörterb. der Artill.* 3e th. p. 183.

(2) *Wörterb. der Artill.* 4e th. p. 52. De Pruissische Artillerie acht de banden van hazelaar minder deugdzaam, en meer vatbaar voor den worm dan de wilgen.

(3) *Wörterb. der Artill.* 4e th. p. 52.

middel, en ofschoon daardoor, na verloop van eenige jaren, hetzij bij bewerkingen of bij vervoer, wel is waar, het doorstuiven van meelpulver niet geheel kan vóórgekomen worden, zoo raadt hij aan, om bij een vervoer en bewerken, de tonnen in zakken van digt linnen te doen en de wagens goed tegen wrijving en schokken in te rigten.

In de Verhandeling over het buskruid van den Hoogleeraar Meinecke, door den Heer Generaal-Majoor van Hoeij Schilthouwer van Oostée, in 1818 vertaald, leest men, dat de buskruid-tonnen in *Duitschland* niet alleen van binnen met papier, maar ook dikwerf met linnen zouden bekleed zijn geworden, zeggende aldaar, bij de beschrijving van *het uitstoffen en inpakken:* »Eindelijk wordt het kruid (na door eene fijne zeef »of door een builtrom van al het stof en meelpulver gezuiverd te zijn) afgewogen, en op dat »het geene vochtigheid uit de lucht zoude inzuigen, in vaten gekuipt, *die van binnen met linnen* »*bekleed zijn*, zoo dat het niet tegen de houten »wanden kan wrijven, en van deze gevaarlijke en »kostbare zelfstandigheid niets zoude kunnen uitstorten, wanneer bij geval de kruidton scheuren »mogt bekomen.''

Te regt wordt daarop dan ook in eene noot aangemerkt: »Bij ons (in de *Nederlanden*) wordt zulks »onnoodig geacht; maar over Zee, of op lange »landreizen wordt het in linnen zakken gedaan en »ingekuipt, om bij het breken van eene ton het »uitstorten te voorkomen. Het buskruid in zakken

» op te leggen zoude, volgens anderen, een middel » te meer zijn om de vochtigheid in het linnen te » laten aantrekken."

De geneigdheid van het linnen tot vochtinslorping is te over bekend om dezelve te betwisten, maar welligt verdwijnt deze zwarigheid wanneer linnen of wel papier met het in 1805 door Doctor Granen uitgevonden middel, of wel door middel van het, daartoe in de fabriek van J. van Geuns te *Haarlem* gebezigde, preparaat tegen doorlating en aantrekking van vocht beveiligd is.

In *Pruissen* is het voorgeschreven, dat het buskruid ten minste alle drie jaren uit de magazijnen gehaald en nagezien zal worden. In het Oostenrijksche Reglement van den 5en Maart 1757 leest men: » Die Pulvermagazine werden zweimal täglich revidirt, an guten Tagen gelüftet, alle Jahre das Pulver in den Fässern gestürzt, das feuchte gesonnt."

De meeste buskruid-magazijnen in *Duitschland* zijn met bliksem-afleiders gewapend; ook anderen met hoog opgaande boomen omgeven. In 1799 werd een buskruid-magazijn te *Breslau* met een' bliksem-afleider gewapend; reeds den 4en December van hetzelfde jaar trof het den bliksem, die door dezen afleider verbroken werd en geen het minste nadeel aan het magazijn te weeg bragt. Het buskruid-magazijn bevatte ongeveer 100,000 Nederl. ponden (1).

(1) Moritz Meijer, *Techn.*

AFDEELING II.

EERSTE HOOFDSTUK.

Buskruid-magazijnen hier te Lande; derzelver vorm, vereischten, afmetingen, reglementaire voorschriften omtrent de afmetingen van tonnen, tonstellingen, oplegging, vervoer; mitsgaders de voor- en nadeelen van eenige, niet algemeen gevolgd wordende opstapelingswijzen der tonnen, enz.

Wat den vorm en de afmetingen der buskruid-magazijnen hier te Lande aangaat, deze verschillen mede niet veel met de oude in *Frankrijk* gebouwde magazijnen, althans men ziet meestal het *Vaubansche* of *Belidorsche* model gevolgd; hoewel de vroeger gebouwde veelal met meer binnenruimte, dat is voor nog grootere hoeveelheden buskruid, en vaak met geringere afmetingen, vooral ook wat de dikte van het gewelf en de regtstanden betreft.

Ofschoon nu eenige Fransche auteurs de gewelf-dikte van 3 voeten met 1 à 1,30 el bedekking van aarde of mest (bij eene spanning of wijdte in den dag des tonronden gewelfs van niet meer dan 24 voeten) voor de *minimums-dikte* der bomvrijheid houden, schijnt men echter in *Frankrijk* gedurende

de laatste halve eeuw weinige voorbeelden te vinden, dat men minder dan 5 rollagen of 1,10 à 1,15 el dikte aan de gewelven van deze spanning gegeven heeft en ook zelden eene middellijn van 8 ellen te boven gaande; zijnde die van 8,40 el bij het in 1788 te *Cherbourg* gebouwde magazijn door sommigen als te groot beschouwd om tegen de perkussie der bommen, althans tijdens dat het gewelf nog bovendien met eene blindering belast is, genoegzaam verzekerd te zijn.

Men is er dan ook, zoo hier als elders, van teruggekomen om gewelven van slechts 4 rollagen of van 4 steenen dikte uit te voeren met spanningen van ongeveer 8 ellen, sedert men zich door theoretische nasporingen overtuigd heeft, dat zoodanige gewelven met eenige belasting, vooral wanneer dezelve met gebakken steenen moeten gemetseld worden, geenszins eene ruime of geruststellende overmaat van kracht tegen de bomvrijheid bezitten. Bélidor schrijft in de laatste éditie van zijn *nouveau cours de mathematiques* voor, om de gewelven bij de lendenen 3 voet 3 duim dikte te geven, en berekent daarbij de dikte der regtstanden voor verschillende middellijnen en hoogten dezer regtstanden, maar beveelt ten sterkste aan om ruim $\frac{1}{4}$ meer te nemen.

De regtstands-muren moeten niet alleen de vereischte dikte hebben om de drukking van het wulf en de aanrasering, maar ook om den schok der bommen en het gewigt des op het magazijn aan te brengen blinderings-grond te wederstaan.

Het is ook te hopen, dat men eenmaal eenen vorm van buskruid-magazijnen tot eene minder gevaarlijke, minder kostbare, en ook minder omslagtige en tijdverslindende blindering op prijs zal stellen, en daartoe de loodregte gevelmuren en het buitenwaarts aanbrengen van contreforten achterwege laten, welk laatste inwatering veroorzaakt en aan de doorstraling rondom het magazijn hinderlijk is; kunnende volgens Gassendi met meer voordeel inwendig, bij wijze van kapellen of nissen overwelfd, aangebragt worden. (1)

Gassendi en ook Noizet-Saint-Paul (2) vorderen dat eene blindering, wanneer dezelve bij een bedreigd beleg benoodigd is, met spoed, zonder veel omslag noch groote kosten, moet kunnen worden uitgevoerd; en daar men bij de tot nog toe hier te Lande gebouwde buskruid-magazijnen naar Vauban of Bélidor, alvorens het gewelf of dak met aard- of mestlagen te bezwaren, moet beginnen de regtstanden door schoring te versterken, en overigens al die omslagtige middelen aan te wenden, als welke in het blinderen van deze gebouwen door Gassendi (3) worden voorgeschreven, zoo zal men moeten toestemmen dat dezelve, behalve ongehoor-

(1) Gelijk ook het gevoelen van v. Hoyer is, zie *Militair-Litteratur-Zeitung*, 1831, 2e Heft. *Marz*, *April*, S. 162-182, waar het in 1830 te *'s Hage* bij A. Kloots uitgekomene nieuwe ontwerp verre den voorkeur boven de gewone *Vaubansche* en nog ook veelal in de *Nederlanden* gevolgde bouwaard wordt gegeven.

(2) Zie *Aide-Mémoire*, 5e ed. p. 1060.

(3) Zie *Aide-Mémoire*, 5 ed. p. 1059-1061.

de kosten, nog tot eene kostbare tijdsverspilling aanleiding geven, en wil men dezelve, gelijk wel eens geschiedt, geheel onder eenen aardheuvel verbergen, dan zijn vooreerst de regtstanden, door deze tegengebragte, losse aarde nog weinig gesteund om den meerderen bovenlast tegenstand te bieden; vooral zoude men dit, en misschien op eene noodlottige wijze ontwaren, wanneer achtervolgens eenige zware bommen, onder ongeveer 60° à 75° élévatie geworpen, op het gewelf neêrkwamen; maar, daarenboven, moet de ingang dan nog steeds geheel afzonderlijk geblindeerd worden, alsmede eenen luchtkoker door de aardmassa heengevoerd tegen over het venster in den achter-gevelmuur; eindelijk, en wat de zaak nog verzwaart, is, dat men de leijen daken en hun houtwerk tot op de traslaag der aanrasering, bij eene zoodanige blindering, om dezelve niet te bederven, bevorens zal dienen af te nemen; mitsgaders de regtstanden, de schildmuren en het gewelf geheel met dubbele lagen fascinen overdekken, ten einde het metselwerk niet aan vochtig worden en inrotting bloot te stellen (1).

(1) Een zoodanig omslagtig blinderen, door middel eens ongemeene grooten aardheuvels van zeker buskruid-magazijn in de vesting *G....* voor ongeveer 50,000 Ned. ponden zal op deze wijze met het aanvoeren en naderhand vervoeren der gronden, waaraan verscheidene weken besteed is, het Rijk, onzes schattens, wel niet minder dan *f* 2000. gekost hebben; terwijl bij een, in den geest van het hierna aan te geven ontwerp-magazijn, fig. 1-5, deze blindering, hoezeer hier niet eens volstrekt noodig, met minder dan het $\frac{1}{10}$ dezer kosten en voorzeker in eenen dag kan plaats hebben.

Behalve dit alles blijft nog altijd de zwarigheid, met opzigt tot eene behoorlijke, geruststellende blindering der loodregte, hooge, met vensters doorboorde gevelmuren, die dikwerf van niet meer dan 1 à 1,40 el dikte, bestaan.

Alle welke nadeelen en groote kosten verdwijnen bij eenen bouw zoo als hierna in het *Vijfde Hoofdstuk* zal worden voorgedragen, en welke zoo wel bij Artillerie als bij verdienstelijke en ervarene Officieren der Genie, als oneindig voordeeliger is beschouwd.

Een voornaam gebrek aan de meeste oude buskruid-magazijnen is almede, dat de vloer niet genoeg boven den gewonen, beganen grond verheven is, of wel, dat de blijvende, ledige ruimte tusschen den veelal natten ondergrond en dezen vloer niet door tochtgaten met eenen verschen luchtstroom, bij droog weêr kan gespuid worden; als ook dat deze vloeren niet altijd van eiken en droog hout zijn gekonstrueerd geworden, maar van andere, minder kostbare, alzoo minder duurzame en der vochten meer onderworpene houtsoorten, die dan ook veel spoediger moeten vernieuwd of hersteld worden. Dit gevoegd bij een in vele opzigten nog onvolmaakt vaatwerk is eene der voorname medeoorzaken, dat men tot zoo gedurige kruidkeeringen, verwerken en kostbaren onderhoud, om het vochtig worden van het buskruid te weren, gedwongen is.

De nevensgaande *Tabelle* bevat eenige der voornaamste afmetingen van werkelijk uitgevoerde of ontworpene buskruid-magazijnen.

Het meerendeel der buskruid-magazijnen, vooral

jerpen voor een buskrui
in de vesting *H*..........

voor 100,000 N. pond., met een portaal en Parabolisch gewelf.
6.
35,80 el.
7,90 »
1,32 »
1,40 »
0,45 »
»
»
2,42 »
4,00 » met de fondering.
aardheid
2,92 »
1.50 »
1,23 el (6 stuks op ieder zijde)
1,23 el.
1,23 »
4,36 »
0,45 »

In
dil
Bl
t
Di
H

NMERKINGEN.

jn N°. 1. heeft eene zoldering of en-
10 el boven den vloer. Achter elken
'eforten, aanvangende bij de schildmu-

zonder étage geteekend, heeft achter
contreforten, aanvangende bij de schild-
nen.

. 3. kan wegens de geringe versnijding
van het regtstand beschouwd worden,
ad eigenlijk 4,40 el hoogte hebben.
had, achter elken regtstand, slechts
t te zamen; nogtans eerst aanvan-
in de schildmuren. Nadat het gewelf
spruitmuren ongeveer eene maand af-
niet versteend waren, is volgens bestek
bestendige blindering, van gemiddeld
in een nat saizoen, tusschen de spruit-
ing aangebragt, waardoor het gebouw
millioen Ned. ponden bezwaard werd,
tstanden uitweken, afscheurden en het

ijn N°. 4. naar de theorie, met nieuwe
rd en uitgevoerd, heeft achter ieder
n, aanvangende bij de schildmuren, en
vijf rollagen van het gewelf (hebbende
of 0,22 el meer dikte dan het gespalte
van N°. 3.); ook hebben de 8 con-
ieder 4 à 5 el hoogte, terwijl die van
n 2 ellen waren voorgeschreven.
voor de vloeren heeft men naderhand,
en van meer dan 6,50 el middellijn,
zwaarte bepaald; de vloer in eenige
n eikenhout, dik 0,08 el en den vloer
van het portaal naar het magazijn, van
05 el dik.
3. en 9. is tonrond met 2 duim verhoogd.
er het gewelf. Beide deze magazijnen
rdbogen en ieder vier tochtgaten die mede
en. Het moment is bij de magazijnen
jkelijk over de lengten der regtstanden,
ng der contreforten, verdeeld; moetende
olgens alle theoriën, bij *a* of *b* fig. 9*bis*
de regtstanden, wegens hunne geringe
contreforten, reeds eene toereikende
ebben, zijn deze laatste op eene zeer
bragt.
gazijn te *T*....... is in den geest van
d.

bij diegene, welke op hooge pleinen staan óf boven andere gebouwen uitsteken, zijn met bliksem-afleiders gewapend (1), welke men liefst naar eenen van de hoeken des gebouws tracht af te leiden, en naar de noordzijde.

In de vesting *Dendermonde* heeft men in 1826 aan een magazijn voor 100,000 Nederl. ponden de vroeger beschrevene, bakvormige inrigting in uitoefening gebragt, alleen met dat onderscheid, dat de bak 1,50 el van de regtstands- en 4 ellen van de schildmuren staat; dat het gansche magazijn op aardwulven boven den grond rust; dat het geene tochtgaten heeft; dat de deuren en vensters ingerigt zijn om met dubbele schotbalken, in spondingen, geblindeerd te kunnen worden, en dat de koperen kraan is weggelaten, dewijl daardoor de bak, zonder behulp van krabbers of scheppers, toch niet geheel kan ledig loopen; enz.

Door deze groote ruimte, tusschen den bak en de binnenwanden gelaten, zal de berging, onzes inziens, daardoor in dit magazijn al niet veel meer zijn dan op de gewone wijze, in dadelijk vervoerbare tonnen.

In 1828 heeft men de steenen bakken door verbeterde houten vervangen, waarvan de aanvankelijke uitslag niet ongunstig was; hebbende de tijdsomstandigheden alleen belet daaromtrent vollediger te kunnen worden ingelicht.

---

(1) In welker daarstelling en onderhoud men de uitmuntende voorschriften van Zijne Excellentie den Heere Luitenant-Generaal Baron Kraaijenhoff volgt.

Daar men in de *Nederlanden* tweederlei soort van buskruid heeft, namelijk voor de Artillerie en Infanterie, (gelijk nader zal aangegeven worden) hetwelk, hoewel van een zelfde mengsel zijnde, evenwel verschillende korrel heeft, zoo zoude dit buskruid, door eene afscheiding in den grooten bak, afzonderlijk dienen gehouden te worden; zelfs heeft men in een belangrijk vertoog, getiteld: *Aanmerkingen over de al of niet noodzakelijkheid van meer dan eene buskruidsoort voor het krijgsgebruik te bezitten*, zie *Milit. Spect.* 3ᵉ d. nº. 9, bladz. 201-204, de nuttigheid bewezen, om, even als bij eenige Mogendheden, voor het algemeene gebruik in den oorlog en tot conservatie der vuurwapens, *drie* soorten van buskruid, met opzigte tot de *korrelgrootte*, te bezitten, en het meerdere, daarvan aangewezene nut, nu of in het vervolg, erkend wordende, zoude men zelfs drie afscheidingen in den bak benoodigd hebben. Het is, daarenboven, aangenomen om het nieuwe of oude en vermalen buskruid, hetzij voor Artillerie of Infanterie bestemd, in bijzonder gemerkte tonnen afgescheiden te houden, waarop de deugd, met aangifte der proefworpen, aangegeven wordt; ook het meelpulver wordt afzonderlijk in gewone buskruidvaten gekuipt, en bij eene onderéénmenging, (zoo als Gassendi dit voorstelt) zouden deze nuttige, en tot eene goede orde en beheer zoo noodzakelijke, voorschriften geheel vervallen. Door middel der gewone opstapeling met tonnen, en der tusschen deze tonnen uitgespaarde gangen is men in

staat, en hetwelk, onzes inziens, geen gering voordeel uitmaakt, de verscheidene hoopen, ingevolge den ouderdom van het buskruid, van elkander af te zonderen, en kan daarbij in acht worden genomen het oudste buskruid het eerst te verbruiken.

Wij gaan thans over met de wijze mede te deelen, hoedanig het buskruid in de magazijnen, meer algemeen, bewaard en opgelegd wordt.

Het buskruid wordt opgelegd, bij een gewigt van 50 Ned. ponden, in daartoe bijzonderlijk bestemde vaten of tonnen, die alzoo 68 tot 73 kub. palmen inhoud hebben, als wordende slechts ongeveer $\frac{9}{10}$ gevuld, ten einde door het omrollen en bewegen het zamenpakken der korrels te verhoeden. Het 6e. *Art.* van het *Reglement* en *Instruktie*, van den 27en Mei 1815, *betrekkelijk het beproeven van buskruid*, luidt: » Het nieuw vervaardigde buskruid, hetwelk » door de fabrikanten, ten behoeve van 's Lands » dienst te lande, zal worden afgeleverd, moet zich » bevinden in goede, nieuwe, hechte, sterke ton- » nen, van droog eiken hout zonder spint, (ook » zonder doode kwasten of andere gebreken), welke » ieder honderd (oude) ponden kruid bevatten.

» Deze tonnen zullen voorzien zijn van niet minder » dan 12 *banden* of *hoepels* zonder schors. De lengte » of hoogte dezer tonnen, buitenwerks, zal zijn van » 23 duimen (0,601 el), derzelver *middellijn* in het » *midden*, buitenwerks, 17 duimen (0,445 el) en » *die bij de kimmen*, mede buitenwerks, 14½ duim » (0,379 el); de *duigen* derzelve, *bij de kimmen*, » zullen de *dikte* van ½ duim (0,0131 el), en *in*

» *het midden* ⅜ duim (0,0098 el) hebben. De *dikte* » *des bodems* zal zijn ½ duim (0,0131 el), en de » *lengte der kimmen* 1 duim (0,0262 el), alles » Rijnlandsche maat; zullende echter, zoo veel » doenlijk, de tonnen van Landswege worden ge- » leverd."

» Op een der bodems van elke ton moet staan » het merk der fabriek, bij verkorting de soort van » buskruid, het jaar en de maand wanneer hetzelve » is vervaardigd. Nadat het buskruid is beproefd, » moet ook nog de gemiddelde worps-verheid van » de, op eenen dag gedane, worpen er bij ge- » voegd worden."

In eene resolutie van den *Raad van State* der Vereenigde Nederlanden, van den 16[en] Januarij 1767, zijn de kruid-tonnen, voor de eerste maal, bepaald geworden, en gelijk aan de hiervoren in Art. 6. vermelde, uitgezonderd, dat volgens laatstgenoemde bepaling van 1767 de duigen, zoo wel in het midden als aan de kimmen, de dikte van ½ Rijnlandschen duim (0,0131 el) moeten hebben.

Ook wordt in meergenoemd 6[e] Art. der Instructie niet van het getal duigen gewag gemaakt, noch van andere onderdeelen, die wij hier dus zullen aanvullen. In het *Handboek ter vervaardiging van kunst-vuurwerken*, door den Heer Sesseler, *Delft*, 1823, §. 374, leest men: » dat de kruid-tonnen uit *niet meer* dan 14 duigen, en de bodems uit *niet meer* dan 3 stukken worden te zamen gesteld. Deze bodemstukken worden 2 aan 2, met twee drevels of houten pennen aan elkander verbonden."

»De *duigen* zonder bersten, van gezond, gekloofd eikenhout, (nimmer gezaagd) moeten met gezegde dikten naar het ronde beloop der ton gezet, en niet bij de zamenvoeging afgesneden worden, maar dusdanig, dat zij op elke plaats de volle dikte behouden. Men zorge mede, dat de tonnen niet scheef vervaardigd worden, en vooral ook, dat de kuiper, bij het openslaan of ontbodemen van geklonterd buskruid in dezelve, niet ruw te werk ga, wijl het eigenbelang de nog goede, even als de bedorvene hoepen, wel eens heeft doen overstuur gaan, en bovendien is hier elke ruwe behandeling hoogst gevaarlijk."

»De *kimmen* bij de bodems, van de bodemsponding afgerekend, zullen 0,026 el lang genomen en de inwendige, scherpe kant der kim, ter diepte van circa 0,003 el schuin weggesneden moeten worden."

»De lengte der duigen, en dus ook de uitwendige hoogte der ton, met de kimmen is 0,654 el. Eindelijk, zal elke ton met twaalf, (drie aan drie), geschilde hoepen (1) gebonden zijn, die elk aan

(1) De hoepen worden hier te Lande veelal van best, vier- à vijfjarig wilgen- of waardenhout, op zijnen tijd gesneden en geschild, gemaakt. Zij zijn, na verloop van eenigen tijd, en vooral in slechts eenigzins vochtige magazijnen, spoediger aan verstikking en worm onderworpen dan die van eiken-, esschen- of wit kastanjehout. Dit verstikken, waarvan een spoedig losgaan of springen der banden het gevolg is, ontdekt men aan de zwarte plekken of den uitslag. Indien vaten lang in kelders moeten liggen, blijven de hoepen wel eens ongeschild. Ook de Russen gebruiken ongeschilde banden van eiken- en kastanjehout.

hunne inwendige of platte zijde niet breeder mogen wezen dan 0,026 el en niet smaller dan 0,02 el; komende drie derzelve nevens elkander, en zulks aan de einden en op gelijke afstanden van het midden. Eene alzoo vervaardigde ton weegt ledig 7,90 à 8,10 Nederl. ponden.

In de bepalingen voor de oplevering van materieel der Artillerie, in de maand Februarij 1824, door het Departement van den Grootmeester der Artillerie vastgesteld, leest men omtrent het onderwerp *buskruid-tonnen :*

» De buskruid-tonnen zullen naar den eisch moeten gemaakt zijn, de duigen en bodems te nemen van best, droog eikenhout, zonder spint of gebreken, en de banden van best, taai wilgenhout, op zijnen tijd gesneden en geschild. De duigen zullen naar het beloop der ton van buiten bol en van binnen hol moeten zijn bewerkt, zoodat zich geene platte duigen aan de ton bevinden, en geene derzelve aan de buitenzijde op de zamenvoegingen afgestoken of afgesneden is. Iedere ton zal van niet meer den 14 duigen moeten zijn zamengesteld, en elk der bodems van niet meer dan 3 stukken, in het geheel gebonden met 12 geschilde banden, aan iedere einde drie, en tweemaal drie op gelijke afstanden van die aan de einden, drie en drie wel digt aan elkander gekuipt, voorts van de volgende afmetingen :

uitwendig	hoog		0,60	el.
	in middellijn	aan wederseinde		
		onder de banden	0,38	»
		in het midden	0,45	»

de duigen dik	aan de einden	0,013 el.	
	in het midden	0,010 »	
de bodem dik	. . . . . .	0,013 »	
de kimmen	uit den bodem lang .	0,026 »	
	aan den binnenk. lager	0,003 »	
de banden op het platte	de breedste	0,026 »	(en niet breeder).
	de smalste	0,020 »	(en niet smaller).

In dezelfde bepalingen zijn voor keuring de toe te laten spelingen aangegeven. Fig. 14 stelt eene buskruid-ton voor naar de bedoelde reglementaire afmetingen.

In de reglementen wordt vóór de buskruid-verwerking de strengste tucht aanbevolen, en zal iedere nalatigheid op de plaats bestraft worden.

Zand, stof, enz. moeten verwijderd, en, in het algemeen, de grootst mogelijke zindelijkheid in het oog gehouden worden, en alle wrijvingen, botsingen, hoe onbeduidend die ook schijnen mogen, en vooral die van ijzer op zand zullen zorgvuldig vermeden worden (1).

De vaten, welke nieuw buskruid inhouden, worden aan beide zijden, of op bodem en deksel gemerkt, met het jaartal waarin het vervaardigd is, alsmede

(1) Te regt wordt ook het dragen en niet rollen aanbevolen. Bij de verdediging van *Huij* (1703) sprong een magazijn, door dien den straal, welke eene naar buiten gerolde ton had achtergelaten, aangevuurd werd (Moritz Meijer). Ook te *Saint-Venant* sprong in 1710, om gelijke oorzaak, een buskruid-magazijn; eindelijk zoude ook, volgens Fransche berigten, door eene soortgelijke onvoorzigtigheid, den 1[en] Augustus 1838, het groote buskruid-magazijn van *Ahadli* te *Constantinopel* in de lucht gevlogen zijn, en daardoor groote rampspoeden te weeg gebragt.

het nummer des molens; met eene A. N. of I. N. zoo het grof of fijn kruid is, en zulks nieuw zijnde wordt de N. weggelaten; met 50 P. als het aantal ponden; en eindelijk met het aantal ellen, welke het, bij de keuring, de globe der buskruidmortier geworpen heeft.

Elke andere soort van buskruid, herkomstig uit onledige patronen als anderzins, wordt met een briefje, houdende wanneer en waaruit het gebroken is, voorzien.

Het *meelpulver*, waarvan men zelden eenen grooten voorraad heeft, wordt gekuipt in gewone buskruid-vaten, waarvan men de naden met strooken papier, om het doorstuiven voor te komen, beplakt (zie meergenoemde *Handl.* p. 376). Waaruit men dus mag opmaken, dat ons gewoon vaatwerk niet als met die digtheid vervaardigd verondersteld wordt, om niet het doorstuiven van meelpulver toe te laten; te meer is laatstgenoemd gebrek in overweging te nemen, daar, na verloop van verscheidene jaren, alle gewone buskruid-soorten eenig meel of stof loslaten, en dus ook door deze voegen of bersten zoude kunnen heendringen.

Het is van het hoogste aanbelang immer, zoo veel mogelijk, het verstrooijen en verstuiven van buskruid voor te komen, en bij een voorkomend geval neme men het verstrooide buskruid dadelijk weg.

Tot eene goede bewaring van gebroken kruid of meelpulver schijnt het doelmatig hetzelve in lederen zakken, in de tonnen of ten minste in linnen

zakken, en deze in gebreeuwde of gekalefateerde tonnen op te leggen. De lederen zakken beschutten beter tegen de vochtigheid, maar zijn ook kostbaarder.

In de magazijnen werden de vaten met buskruid, in vroegere dagen, op uitgespreide haren-kleeden, en liggende opgestapeld; men plaatste de uiterste der onderliggende vaten tusschen standvinken, of voorzag dezelve op de mogelijk zekerste wijze, door het onderleggen van houten wiggen of stophouten, tegen het afrollen, hetgene nog noodzakelijk is, indien de tonnen op stellingen, zonder groefliggers, (gelijk dezelve thans nog op de meeste plaatsen bestaan) gelegd worden.

Buiten de hoogste noodzakelijkheid zal men het voorts niet hooger dan tot 5 vaten opstapelen (1), zelfs *beter* 4, ten einde de onderste niet te veel te beladen, althans zoo lang men het vaatwerk niet versterkt, en nog van den ouden vorm van vrij dunne tonnen blijft gebruik maken; daarbij de rijen stapels zoodanig leggende, dat men langs de muren van het vertrek eenen gang behoudt, ten einde toegang tot de vensters en tochtgaten voor het luchten te hebben. Deze gang is, zoo hier te Lande als in *Frankrijk* op 0,65 à 0,75 el breedte bepaald. Voor geen gebrek aan ruimte zich behoevende in te krimpen, is het voordeelig breeder gangen te nemen.

(1) Wanneer *n* het getal tonnen in de benedenste laag beteekent: zal eene rij van 2 tonnen hoog = 2 n-1, een rij van 3 tonnen = 3 n-3, eene van 4 hoog = 4 n-6 en eene van 5 = 4. n-10 tonnen bevatten.

Even zoo wil men, dat de einden der rijen niet nader aan de portaal- of schildmuren dan 1,20 à 1,40 el mogen komen. Sommigen willen ook, dat de dubbele rijen ten minste 0,94 el van elkander meeten staan; doch de tonnen, bij een uitdragen, wederzijds bij de kimmen aangevat moetende kunnen worden, zal men beter doen, althans wanneer daartoe de voorhandene binnenruimte de gelegenheid aanbiedt, deze gangen of tusschenruimten 1,20 à 1,30 el te nemen; zijnde de ruime gangen het verkieslijkst, gelijk wij dan ook de gangen in fig. 1. en 5. hebben aangegeven; al wat dienaangaande in de oude bekrompene magazijnen overtollig is dient vermeden te worden, althans zoo lang men zich aan het voorschrift moet houden, dat de tonnen streks en niet eindelings, slechts 2 diep, en niet hooger dan 4 mogen gestapeld worden, wijl alsdan het kiezen der meest breede gangen, van 1,30 el, eene opoffering der binnenruimte ten gevolge heeft, welke door gangen van 3 voet breedte, gelijk vroeger plaats had, al reeds aanmerkelijk besnoeid wordt.

Ofschoon men, bij genoegzaam voorhandene ruimte, en regelmatige magazijnen, het als verkieslijk acht de tonnen slechts 2 diep, dat is in dubbele rijen, volgens de lengte der magazijnen te stapelen, met de merken buitenwaarts; zoo gevoelt men echter ook, dat dit bij de meeste, althans bij vele, oude magazijnen, torens, kelders en kruidhuizen al te veel binnenruimte zoude verslinden, en daarenboven staat eene zoo ondiepe rij van meer dan

4 tonnen hoogte niet zeer vast, waarom men dan ook, in vele buskruid-magazijnen, deze diepten, in plaats van 2, zelfs van 4 tot 6 tonnen, aantreft, dat is in rijen van 2,60 à 3,90 el breedte, en soms 5 tonnen hoog.

Steeds zorge men, bij het ordenen der tonnen, om dezelfde soort van buskruid zoodanig te vereenigen, dat vergissingen onmogelijk worden.

Van den onderkant der tonnen is een stapel, (liggende, of op den buik gemeten) van 1 ton, ongeveer hoog 0,46 à 0,47 el; van 2 tonnen 0,87 el; van 3 tonnen 1,28 el; van 4 tonnen 1,69 el; van 5 tonnen 2,10 el, en van 6 tonnen 2,51 el (1).

Ter vermindering van het gevaar en verkorting der werkzaamheden bij geklonterd buskruid, hebben eenige Schrijvers aanbevolen, om in eenen der bodems van de ton eene opening of schuif aan te brengen, zoo als zulks in *Engeland* en *Rusland* gebruikelijk is, waarbij men zich wel zoude bevinden, en op welke wijze, de opening der ton zonder het afslaan der banden kan geschieden. Eenige Artilleristen willen echter nog betwijfelen of deze inrigting, in het algemeen, tegen eenige, daarmede

(1) Zie *Milit. Zakb.* van den Kapitein der Artillerij, A. W. de Bruijn, bladz. 29. Omtrent algemeene voorzigtigheids-maatregelen bij het verwerken, luchten, keeren, vervoer en bijzondere verordeningen, leze men almede: p. 30-31 van laatstgenoemd *Zakb.*; ook zijne Voorlezingen over de Artillerij, bladz. 221-252; het *handb.* van Sesseler, p. 414, *enz.*; het *reglement* dd. 27[en] Mei 1815; de meergenoemde *Handleiding voor onder-officieren der Artillerij*, door den Heer Beuscher, *enz.* 2[e] Stukje, bl. 217-235.

gepaard gaande nadeelen zoude opwegen (1). Intusschen gelooven wij, dat deze nadeelen makkelijk te verhelpen zijn, en dat men bij een vierkant gat, van ten minste 9 duim wijdte, waardoor de arm kan worden gestoken, zeer makkelijk het geklonterde buskruid kan losmaken of uitstorten, en wat de vrees voor ontvreemding betreft, daartegen zullen wij hierna een middel opgeven; trouwens, hiertegen zijn de gewone tonnen niet beter gewaarborgd, behoevende daartoe slechts eenvoudig gaten in den bodem of duigen geboord te worden.

De *buskruid-tonstellingen* bestonden vroeger, meerendeels, uit vierkant bezaagde, eiken ribben, zwaar 0,16 en 0,16 el, buitenwerks wijd uit elkander 0,55 el, aan elkander gehecht door vlak op den plankenvloer rustende *klossen*, mede van eikenhout en eene el midden op midden, zwaar 0,16 en 0,18 el en ieder lang 0,65 à 0,75 el; deze komen op hunnen kant te liggen en worden de ribben 8 duim diep daarin gelaten, fig. 11, zoo dat de bovenkant der tonstelling 0,24 el boven den vloer verheven is. De eerst op de stellingen liggende tonnen komen alzoo ongeveer 0,70 el boven den houten vloer van het magazijn, in eene rij van 4 hoog 0,24 × 1,69 = 1,93 el.

Bij deze wijze van opstapeling, schijnt het voordeelig toe, om, ter bevordering van het vastliggen der stapels, de tonnen van iedere laag, ter breedte van eenen hoep, naar binnen te laten oversprin-

(1) De Bruijn, Voorlezingen over de Artillerij, bl. 228.

gen; terwijl alsdan, bij een oneven getal rijen, de tonnen der middelste rij regtstandig boven elkander zouden dienen geplaatst te worden.

De *buskruid-tonstellingen* te *Maastricht* zijn met eenige wijzigingen uitgevoerd. De onderkant der tonnen komt er 0,28 el boven den vloer (zie de Bruijn, Voorlezingen, enz. bladz. 230.) Indien er eene zoldering in een magazijn bestaat, dan zoude men het hout voor de bovenste stellingen iets ligter, en daartoe greinen kunnen nemen.

Daar, bij het aanwezen eener *zoldering*, hoezeer bij nieuwe bouw, om aangehaalde reden, nimmer aan te prijzen, minder voor het optrekken der vochten en mededeelen aan den vloer te vreezen is, zoude men alsdan de *buskruid-tonstellingen* geheel kunnen weglaten, en de tonnen alleen, naar de vroeger gebruikelijke wijze, op de uitgespreide haren-kleeden opstapelen.

Sommigen hebben gemeend, als daartoe proefondervindelijk ingelicht, dat men de buskruid-tonnen staande of eindelings, en alzoo hooger zoude kunnen opstapelen; dan, in de gewone magazijnen wint men daarbij niet altijd aanmerkelijk, terwijl eene rij van 4 tonnen hoogte, op de stelling reeds ongeveer 2,84 el boven den vloer komt, en alzoo 0,93 el hooger dan op de gewone wijze liggende opgestapeld, waardoor men de bovenste laag tonnen ook moeijelijker kan bereiken; almede is daarbij, opzigtens plaatsgewin, geen noemenswaardig voordeel; in tegendeel, bij eene lengte van 7 tonnen, houdt reeds de liggende stapel van 5 tonnen ruim 1 ton

meer in dan de staande. Dit alles in de veronderstelling, dat men zich gestreng aan de reglementaire opstapeling van *slechts 2 tonnen diepte* moet houden, wijl men natuurlijk, bij een opstapelen van 3 en meer tonnen diepte, minder gangen benoodigd heeft, en dus oneindig meer kan bergen dan gewoonlijk met de liggende tonnen.

Wij mogen hier niet voorbijgaan, met op te merken, dat wij van de, bij het eerste opstel dezer Verhandeling, tegen deze eindelingsche opstapeling der buskruid-tonnen met meer dan 2 diep en hooger dan 5, vermeende bezwaren (daarin het voetspoor van eenige ervarene Schrijvers over de Artillerie volgende) aanmerkelijk zijn teruggekomen; voornamelijk sedert ons de, op het einde dezes Hoofdstuks voorkomende, proeven in het Arsenaal te *Delft*, wegens de sterkte der tonnen, zijn medegedeeld.

Om echter dit gewigtige geschilpunt, met hetgene daar voor en tegen reeds is ingebragt, behoorlijk toe te lichten, en de Artillerie geheel de beslissing over te laten, zoo meenen wij nog het navolgende dienaangaande te moeten mededeelen: In den *Nederlandsche Militaire Spectator* 4^e^ d. n°. 2, bladz. 44, leest men, ten voordeele der eindelingsche opstapeling, het navolgende:

»Dat in de kruid-torens aan de Schie, even buiten *Delft*, gebouwd omstreeks het jaar 1662, sedert het gebruik derzelve, de buskruid-tonnen steeds eindelings of op de kimmen opgestapeld zijn geweest, en nog steeds opgestapeld worden."

»Deze torens zijn binnenwerks lang en breed ruim 7,60 en hoog onder den sluitsteen van het gewelf ruim 7,70 ellen."

»In dezelve staan soms zestien tonnen in het lange, en zestien in het breede tegen elkander, en 10 jà 11 tonnen hoog."

»De eerste rij tonnen in het vierkant geplaatst zijnde, dat is 16 x 16, zoo wordt daarop de tweede en daarop de volgende rij geplaatst, en wel aan de twee zijden *a* en *b* fig. 8 van het vierkant, de tonnen te lood op elkander, achter *c* tegen den muur en voor *d* steeds eene halve ton verspringende, waardoor aan de voorzijde *d* alleen eene trapswijze opstapeling bestaat."

»De onderste rij bevat dus 256 tonnen, de tweede 240, de derde 240, de vierde 224, de vijfde 224, de zesde 208, enz., enz., naar gelang de kromming van het gewelf zulks toelaat."

»Men geeft te *Delft* aan deze opstapeling van de buskruid-tonnen verre weg de voorkeur boven de gewone wijze van opberging."

»De stabiliteit laat niets te wenschen overig, hetgeen door de ondervinding is gebleken en nog dagelijks blijkt, en de beweegbaarheid is zeer voordeelig. Men behoeft slechts eene verzetting of verplaatsing van tonnen bijgewoond te hebben, om zich daarvan te overtuigen."

»De voordeelen, welke wij in deze wijze van opbewaring zien, zijn:

1°. Dat de tonnen minder lijden.

2°. Dat het maximum van buskruid-tonnen kan

geplaatst worden, daar de opstapeling deszelfs grenzen wordt aangewezen, door de hoogte der gewone vertrekken.

3°. Dat men geene tonstellingen behoeft.

4°. Dat de buskruid-magazijnen geene zolder- of balklaag behoeven."

Zonder deze wijze van eindelingsche en diepe opstapeling als, in alle voorkomende omstandigheheden, ongunstig te beschouwen wordt daarop, de aandacht der Artillerie (zie het 4e d. n°. 4, bladz. 87-88, van gezegd Militair Tijdschrift) aldus ingeroepen:

» Werden deze voordeelen ook elders, even als te *Delft*, in de gewone buskruid-magazijnen bevestigd, dan zoude men $\frac{1}{8}$ (ja wel dubbel) meer buskruid kunnen bergen, en daarenboven zal de nog hangende onzekerheid, over de min of meerdere voordeelen, om, tot besparing van ruimte en kosten, het buskruid in gemetselde bakken, of wel de tonnen in zoogenaamde étagères te bergen, van zelve vervallen; terwijl men almede, bij den bouw van nieuwe buskruid-magazijnen, aanzienlijke sommen zoude kunnen besparen, door dezelve minder ruimte te geven."

» Opmerkelijk moet het intusschen voorkomen, dat in de *Aide-Mémoire* van deze wijze van eindelingsche opstapeling, in geene der 510 buskruid-magazijnen, in *Frankrijk* aanwezig, gewag wordt gemaakt; evenmin schijnt dezelve in *Engeland* gebruikelijk te zijn, waar nogtans eene zoodanige opstapeling, wegens de meerdere sterkte der tonnen,

ten gevolge der koperen banden, minder zwarigheid aanbiedt. Dat ook de gewone wijze van opstapelen met liggende tonnen, in rijen van 2 of meer diep, 3 à 5 tonnen hoog, met de merken buitenwaarts, en met gangen van 1 à 1,30 el breedte wederzijds elken zoodanigen stapel, in kruid-magazijnen van *genoegzaam voorhanden binnenruimte*, de voorkeur verdient, schijnt ons als weinig betoog noodig te hebben; want, niet alleen dat het van belang is, om de buskruid-tonnen luchtig en niet te digt gepakt op elkander te leggen, ten einde verstikking van het hout der tonnen en klontering van het buskruid te voorkomen, maar ook is het van veel belang bij kruidkeeringen of onderzoek, zoo veel mogelijk *alle* tonnen te kunnen overzien, dezelve gemakkelijk te naderen, de merken van ouderdom en soort te erkennen, en, zonder klimming of verheffing, de tonnen bij de beide kimmen dadelijk (en dus zonder kantelen) aan te vatten en weg te dragen."

»Het buskruid, op zich zelf genomen, is voor het krijgswezen van zoo groot belang, dat, om het op den duur droog, gezond en steeds dadelijk vervoerbaar te bewaren, den kruid-magazijnen voortaan eene eerder overtollige binnenruimte diende gegeven te worden, namelijk zoodanige, dat er voor zekere verlangde kapaciteit, op de gewone wijze gestapeld, nog steeds de halve kubieke binnenruimte onaangevuld overbleef. De ondervinding doet ons, trouwens, bijna overal ontwaren, dat, in alle, zeer kleine bergplaatsen, vertrekken en houten depôt-

magazijntjes, welke gedurende armeringen schier geheel met buskruid-tonnen opgevuld werden, dat is, door hooge en diepe opstapelingen, zonder gangen of tusschen-ruimten, de banden en het vaatwerk spoedig verstikten, en het buskruid in dezelve zich dikwijls tot klonters zamenvoegde. De kruid-magazijnen in de Vestingen dienen dus voortaan eene allezins voldoende binnenruimte voor de te bergen hoeveelheid buskruid te bekomen, ten einde niet tot onregelmatige opstapelingen, welke alleen de nood, in torens, kelders en andere ongeschikte magazijnen, kan billijken, over te gaan. In het kort, de magazijnen moeten zich naar de hoeveelheid en eene bekwame bergwijze van het buskruid schikken, en niet het omgekeerde."

»Daar de buskruid-tonstellingen, hoofdzakelijk ten doel hebben om tegen het optrekken der vochten van eenen kouden of natten vloer te dienen, en alzoo de buskruid-tonnen niet onmiddellijk in aanraking met dezen vloer te brengen, zoo zien wij niet in, dat, bij een eindelings opstapelen der tonnen, de tonstellingen geheel overbodig zouden worden."

»Wanneer wij vroeger de zwarigheid opperden, dat de stapeling der tonnen op de kimmen, opzigtelijk de *stabiliteit*, onvoordeelig schijnt, dan werd daarbij *geenszins* eene opstapeling als die in de kruidtorens bij *Delft* bedoeld. Immers deze zondigt daarin niet; maar wij bedoelden het geval, waarin men den vorm der *voorgeschrevene* stapels, *van slechts 2 tonnen diep*, volgt, terwijl die in

genoemde torens in eene vierkante aanvulling des vertreks bestaat, waarbij ons alleen de beweegbaarheid niet geheel voordeelig toeschijnt. Immers, om de benedenste laag te naderen, moet men bevorens meer dan de helft van al de opgestapelde tonnen afnemen en uitdragen, en, daarmede willende beginnen, zal men, om de bovenste rij te genaken, trapsgewijze over de bodems der onderste loopen, ten zij er doorgaande planken over de kimmen gelegd werden; en in plaats van — even als bij de gewone, liggende rijen in de stapels — de tonnen dadelijk bij de beide kimmen te kunnen aanvatten, moet nu elke staande ton bevorens gekanteld worden. Gassendi, Hoyer en anderen keuren niet alleen de hooge opstapelingen (meer dan 5) af, wegens de daartoe vereischte trappen, maar ook uit hoofde van het gevaar van omvallen van buskruid-tonnen, het stooten of schokken en daardoor verspreiden van het meelpulver."

» Indien men, bij onze *gewone stapels* met tusschenruimten of gangen, de buskruid-tonnen met staande, in plaats van liggende, rijen stapelt, zoude men in de gewone kruid-magazijnen weinig winnen; terwijl in dit eerste geval, eene rij van 4 tonnen hoogte, op de stelling reeds omtrent 2,84 el boven den vloer komt, en alzoo 0,93 el hooger dan op de gewone wijze liggende opgestapeld. — Hierdoor kan men de bovenste laag tonnen moeijelijk bereiken; ook wordt daarbij, opzigtens plaatsgewin geen noemenswaardig voordeel verkregen; integendeel, bij eene lengte van 7 tonnen, houdt

reeds de liggende stapel van 5 tonnen ruim 1 ton meer in dan de staande. Daarenboven voorziet men, bij één verwerken, niet alleen meer moeijelijkheid, maar het gevaar van afstorten zal ook met de hoogte toenemen. Verder schijnt men, bij het verwerken van eenen zoodanigen stapel, aan het intrappen der bodems blootgesteld te zijn, namelijk, wanneer door vochtigheid of droogte vele hoepen zijn afgesprongen. Eindelijk is men genoodzaakt, om bij buskruid-keeringen, eene groote hoeveelheid tonnen te moeten uithalen, alvorens het opstapelen te kunnen hervatten (1)."

» Dat de tonnen, op de kimmen rustende, en alzoo staande gedrukt of geschokt wordende, minder zouden lijden dan op den buik liggende, schijnt mede nog niet bewezen te zijn, want de niet sterk gebuikte en bijna cylindrieke tonnen (gelijk die waarin het buskruid gedaan wordt) kunnen vaak, in de strekking der as op de duigen, met eenen niet zeer sterken hamerslag of schok ondigt gemaakt worden, terwijl zulks op den buik of op het gewelfde gedeelte, wegens het convergeren der duigvoegen, minder gevaarlijk schijnt. Ook bestaat er welligt eene reden, waarom men in de magazijnen en pakhuizen van brouwers, wijnkoopers en distillateurs meerendeels de tonnen liggende vindt opgestapeld. Eindelijk schijnt het ook van belang, te weten: hoe lang de staande opstapeling in de kruid-

(1) Men raadplege dienaangaande ook, het meergenoemde werk van den Kapitein De Bruijn, *Voorlezingen over de Artillerie*, bladz. 231.

torens nabij *Delft* heeft plaats gehad; ten einde daaruit te kunnen afleiden, of bij deze wijze van opbewaring, na elke 10 à 20 jaren, het buskruid, mitsgaders de hoepels en het vaatwerk, even goed of beter dan de gewone, liggende opstapeling, in een zelfde tijdvak, zijn bewaard bevonden."

» Wij geven deze overwegingen en bedenkingen slechts als de onze, gaarne voor meer gegronde tegenwerpingen en rijpere ondervinding plaats ruimende, en hopen dus dat dit niet onbelangrijke onderwerp, door meer bevestigende waarnemingen en opmerkingen moge toegelicht worden."

Naderhand heeft men de navolgende, en voor de eindelingsche opstapeling zeer gunstige, proeven in het Arsenaal te *Delft* genomen, hierop nederkomende:

» 1°. Heeft men vier ribben op den grond gelegd, daarop vier ledige buskruid-tonnen in een vierkant staande geplaatst, en eene vijfde ton op het midden der eerstgenoemde, mede overeind, gezet: een ijzeren kanon van 36 ℔, wegende 3450 Nederl. ponden, nu op de laatste ton doen rusten, zonder dat deze daarvan eenig gebrek bekwam."

» Daarna heeft men van iedere rij hoepen een doen afnemen, zoodat de ton slechts 8 hoepen, in plaats van 12, behield, en hetzelfde kanon er weder opgelegd: de ton bleef bij deze proef even onbeschadigd."

» Vervolgens werden nog op dezelfde wijze vier hoepen afgenomen, zoodat de ton er nu slechts vier behield, en de ton bleef even onbeschadigd,

ofschoon men het kanon er een' geruimen tijd oplieт; slechts boven aan de kimmen waren geringe indruksels te bespeuren."

»De proef werd met eene oude ton herhaald, en de uitkomst was dezelfde."

»2°. Op gelijk liggende stelling-ribben heeft men twee ledige buskruid-tonnen plat neergelegd, en met wiggen onderstopt, daarop eene derde ton, en op deze een uitgehold stuk hout, gelijk bij de gewone stapeling, op de beide middelste rijen hoepen rustende, geplaatst, en daarop weder het genoemde kanon van 36 ℔ gelegd, waaronder de tonnen, inzonderheid de bovenste, onder eenig gekraak zich in eenen eliptischen vorm uitzetteden, terwijl er twee hoepen sprongen en een barstte; de tonnen bleven weder onbeschadigd."

»Daarna heeft men van de bovenste ton vier hoepen afgenomen en het kanon er weder opgelegd: wanneer eene duig brak, en eene andere barstte."

»3°. Van eene nieuwe buskruid-ton, staande geplaatst, heeft men den bodem met 1590 Nederl. ponden bezwaard, zonder dat de ton eenig gebrek bekwam. Eene oude, gebruikte ton droeg 1400 ℔, alvorens de bodem inviel."

»Men herinnert hierbij, in het voorbijgaande, dat eene gevulde buskruidton 58 Nederl. ponden weegt, dus slechts het $\frac{1}{60}$ gedeelte van het gewigt des ijzeren kanons."

TWEEDE HOOFDSTUK.

Verbeteringen aan de tonstellingen, het vaatwerk, enz.

Uit al hetgene, wat in de voorgaande Afdeeling is bijeengebragt, over de nog in praktijk zijnde wijzen, of gedane voorstellen, zoo elders als hier te Lande, om het buskruid in de magazijnen op te bewaren, en waarbij wordt overwogen wat men van wederzijde, tegen de verschillende meeningen en derzelver gronden, in dit zoo gewigtige onderwerp, vindt en hoort aangevoerd, is het nog niet gebleken, dat het opleggen van het buskruid in bakken, in linnen zakken, in étagères, enz., boven de gewone wijze in tonnen, te verkiezen is; bij welke laatste zich niet alleen eene mindere waarschijnlijkheid van vochtig worden, maar tevens het voordeel vereenigt, van altijd de middelen in handen te hebben, om snel buskruid te vervoeren, en de verschillende soorten, naar hunnen aard en deugd, afgezonderd te houden.

Om de reeds beschrevene *tonstellingen* minder met derzelver beneden-vlakken in aanraking met den houten vloer des magazijns te brengen, zal men de stelling-balken steeds zoodanig op de *klossen* of *dwarsregels* verbinden, dat deze *laatste* alleen, en nog maar gedeeltelijk, den vloer aanraken; terwijl men deze in het midden, daartoe

eenigermate *toogsgewijze*, fig. 11, kan uithollen. De ribben zijn met groeven of legers voor de tonnen voorzien en worden, even als de verbind-klossen in vochtige magazijnen, eenmaal geolied of geteerd, ten einde de van den benedengrond optrekkende vochten zich minder aan dezelven, dus ook niet aan de buskruid-tonnen, zouden kunnen mededeelen. De aanrakings-vlakken met den vloer zoude men ook nog met dunne platen van lood, zink of met wasdoek kunnen voorzien.

Indien de stelling-balken, fig. 12, in plaats van 16 duim, daartegen 20 en 20 duim breedte bekwamen, buitenwerks 0,56 el wijd uit elkander, zoude de ton met 10 banden op de stelling, in de kegelvormige uithollingen, rusten, en daardoor vaster en beter liggen; ook schijnt het ons voordeeliger toe de klossen of dwarsregels, 0,20 en 0,20 el en slechts 0,65 el lengte, in plaats van 0,16 en 0,18 el zwaarte en 0,70 el lengte te geven; de ruimte tusschen twee rijen tonnen zal alsdan iets meer zijn, en in de gangen zullen de klossen slechts 0,050 el voor de kimmen der tonnen uitsteken.

Daar de tusschenruimte der 6 middelste banden, zie fig. 14, 0,15 el, en de eindelingsche zes 0,105 el is, zoude men ook tonstellingen, uit 3 stellingbalken bestaande, kunnen gebruiken, ieder van 0,09 el breedte, zoodanig dat deze tusschenruimten, dat is alleen de duigen en niet de banden der ton op dezelve kwamen te rusten, waardoor welligt, deze tonnen nog steviger in de groeven zouden liggen, en de banden, nu minder

gedrukt wordende, ook langer goed blijven. Zie deze tonstelling onder fig. 13.

De tonstellingen in de fig. 11-13 uitgedrukt en de wijzigingen daarbij voorgedragen, waren in Februarij 1836 bij het indienen dezer Verhandeling reeds door mij aangeboden en dus vóór het dienaangaande bij aanschrijving van den 18en Mei 1836, n°. 5, gegeven model in fig. 10, hierbij gevoegd; kunnende men des te beter uit de wederzijdsche beschouwing beoordeelen of nog somts in de fig. 12 en 13 eenige navolgenswaardige wijzigingen voorkomen.

Men kan het er voor houden, dat, in het min of meer met zorg bewerken der tonnen, de goede conservatie van het buskruid ook grootendeels gelegen is (1); en ofschoon onze buskruid-tonnen en

(1) De vochtigste bergplaatsen voor buskruid, hier te Lande, zijn waarschijnlijk de kelders onder het slot *L*........, welke niet alleen zeer gedrukt en eng zijn, maar derzelver vloer is zoo nederig, dat men 's jaarlijks, door uitpompen, het gewone kwelwater van het magazijn moet verwijderd houden, om den vloer niet onder water te zien loopen, en welligt wijst er de hijgrometer een groot gedeelte van het jaar 80° à 90°. In deze bergplaats ontdekte men, naar mij verzekerd is, de klonteringen, schier bij uitsluiting, in de oude, dikwerf van banden herstelde tonnen, terwijl de met veel zorg vervaardigde tonnen, zelfs in dit zeer natte magazijn, het in dezelve opgeslotene buskruid, jaren lang in den besten staat bewaard hield. Men heeft hier te Lande gelukkig nog niet veel voorbeelden, dat het buskruid in welgemaakte tonnen van gezond hout en deugdzame banden aan veel bederf is onderworpen geweest, mits men slechts zorg drage, dat het niet te hoog en digt op elkander gestapeld worde, de magazijnen niet te vol te stoppen, en voor eenen goeden luchtstroom in het gebouw, bij droog weder te zorgen.

stellingen, in vergelijking van die in *Frankrijk* en in *Duitschland*, reeds met meer zorg vervaardigd worden, schijnen dezelve toch, in vergelijking van die welke de Engelschen gebruiken, nog voor eenige verbeteringen vatbaar te zijn.

De eerste verbetering, aan de tonnen toe te brengen, is het kiezen van 3 à 4 koperen banden naar gelang van de breedte dezer banden fig. 15, in plaats der 12 hoepels van geschild hout. Dat dezelve op den duur genoegzaam vast blijven zitten, schijnt men uit het voordeelige gebruik daarvan in *Engeland*, sedert vele jaren, te mogen afleiden. Men zal hier welligt de groote kosten tegenwerpen, doch ik vermeen, ingevolge dienaangaande gedane berekeningen, en ingewonnen bescheiden, dat zelfs reeds, na verloop van 25 jaren, deze, bij het gebruik maken van koperen banden, in het voordeel van het Rijk zijn. Trouwens, iedere nieuwe band of hoepel van geschilde gaarden, welke bij de gedurige herstellingen moeten gelegd worden, is met den arbeid tot het verzetten der andere banden op ongeveer 3 centen te rekenen; neemt men nu door elkander aan, dat de 12 banden telkens om de 5 jaren vernieuwd zullen moeten worden, dan kost elke ton, alleen aan hoepels gedurende 20 jaren, nagenoeg *f* 1,50; en men zal voor dezen prijs waarschijnlijk, in massa genomen, de koperen banden kunnen bestrijden.

Door dit, de duurzaamheid en sterkte bevorderend, middel zal men de tonnen, des benoodigd, gerustelijk in de rijen op 5 à 6 tonnen hoogte kunnen

leggen, terwijl men zulks, dezer dagen, om, bij eenigzins vochtige magazijnen, de hoepels niet te verstikken, de tonnen slechts op 3 à 4 hoog durft stapelen. Met de koperen banden wint men ook aan bestek op een zelfde aantal tonnen, als ook aan stabiliteit en het minder verdrukken der banden.

Wel is waar zal een kapitaal, na verloop van 25 jaren, door interest ruim tweemaal zoo groot geworden zijn, maar hiertegen behoudt het koper ook altijd zijne waarde, hetgeen billijkerwijze in rekening dient te komen, en er bestaat bovendien een groot verschil of de kosten in eens, of gedurende dat tijdsverloop betaald worden.

Men kan ons voorstel omtrent de koperen banden ook wijzigen, zoodat de kosten minder zouden bedragen, namelijk, door slechts de eindelingsche 3 banden door éénen van koper te vervangen, en de 6 middelste te laten, waardoor men slechts twee koperen en 6 gewone, houten banden per ton zoude benoodigd hebben. Het is, immers, gebleken dat de eindelingsche 3 banden het meest moeten vernieuwd worden, ten gevolge van het gedurige losmaken derzelve bij kruidkeeringen en klontering, ten einde de bovenstukken uit de kroos te kunnen ligten, en meerendeels zijn dezelve bij een afnemen ook verloren. Wij geven zoo deze als andere voorstellen slechts in overweging en onderwerpen dezelve aan het verlichte oordeel van het wapen der Artillerie. Deze beide koperen banden zoude men ieder op 3 plaatsen, met koperen houtschroefjes, gaande ter diepte der halve duigen, kunnen vastschroeven,

namelijk, na dezelve bevorens behoorlijk aangedreven te hebben, zie fig. 16.

Indien men in deze, kostenshalve, het reeds gegeven voorbeeld der Engelschen niet zoude wenschen te volgen, dan nog schijnt het verkieslijker, ter bevordering van duurzaamheid en kracht, de hoepels van eiken- of esschenhout te kiezen, aangezien de ondervinding leert, dat de wilgen hoepels spoedig geheel of gedeeltelijk losgaan, barsten of van wormen doorboord worden. De *gaarden* voor de hoepen moeten dan gehakt worden, wanneer het hout het sappigste is, en steeds dadelijk van de schil ontdaan.

De *duigen* zoude men ten getale van 15 kunnen voorschrijven, even gelijk zulks in *Frankrijk* voor de ton van 50 Ned. ponden plaats heeft. Doordien er, bij het gebruiken van 14 duigen, met de overigens volmaakt bewerkte tonnen, nog meerendeels door het aandrijven, eenige duigen zoo buiten als binnen in de ton, bij de voegen, over elkander liggen, of voorbij elkander heen steken, of vaak gebarsten zijn, en het is ontegenzeggelijk dat eene onzer gewone buskruid-tonnen van gemelde afmetingen met 15 duigen, in plaats van slechts 14 stuks vervaardigd, fraaijer bewerkt zal zijn, èn wegens het beter convergeren der voegen èn hechter aanéénsluiten derzelve, veel vaster, en ook beter water- en luchtdigt dan deze laatste (waarbij de duigen of koorden des cirkels grooter vallen) zal kunnen bewerkt worden.

Het is overigens als geene verbetering aan te

merken, dat de duigen in het midden slechts 0,010 el, en aan de kimmen 0,013 el dikte hebben, schijnende het beter, namelijk bij een gelijktijdig bepalen dat derzelver getal per ton 15, of 15 à 16 stuks moet zijn, dezelve, even als in de resolutie van den jare 1767, de algemeene dikte van 0,012 à 0,013 el te geven; of wel, dezelve in het midden volstrekt iets dunner dan aan de kimmen verkiezende, deze dikte in het midden te bepalen op 0,012 el en bij de kimmen op 0,015 el, fig. 16; daarbij zorgende, de duigen naar het beloop der ton, van buiten bol en van binnen hol bewerkt zijn, opdat zich geene platte duigen in de ton bevinden, en geene derzelver aan de buitenzijde op de zamenvoegingen afgestoken zijn.

De *bodemdikte* zoude men ook voor minimum op 0,015 el, of wel van 0,014 à 0,016 el dienen te bepalen, en misschien is het voordeeliger, tegen het inkrimpen en krommen, of te sterk uitzetten der breede bodemstukken, bij te veel droogte of koude, even als in *Frankrijk*, den bodem uit 4, in plaats van 3, stukken te doen bestaan (1).

---

(1) De Provincie Noord-Braband levert in de omstreken van *Berlicum*, *Heeswijk*, *Schijndel*, *Oirschot*, enz., een eikenhout op, hetwelk in duurzaamheid en sterkte het hout dat men daartoe in Holland wel eens uit de omstreken van *Kleef* en *Kranenburg* doet komen, schijnt te overtreffen. Zekere C. van M....., Kuiper, zoude in 1816, te *'s B*...., 240 buskruid-tonnen gemaakt hebben, waarvan dezer dagen het duig- bodem- en hoepelwerk nog in tamelijk goeden staat is. Het komt er bij buskruid-tonnen ook veel op aan,

Een *bodem* slechts uit 3 stukken bestaande zal eene, door droogte veroorzaakte kromming der gezegde stukken, de voegen meer openen dan bij 4 stukken; zijnde het steeds van belang, dat deze bodemstukken door houten pinnen goed vast aan elkander verbonden worden; zelfs schijnt het voordeelig om de tonnen met dubbelde bodems te vervaardigen, gelijk dit in *Engeland* geschiedt, waarbij alsdan de voegen door den tweeden bodem bedekt worden, of wel een dekstuk over dwars aan te brengen.

Welligt zoude het almede zeer doelmatig zijn, om in eenen van de bodems der ton een vierkant gat te laten, dat inwendig door eenen schuif gesloten werd, om het buskruid, zonder den bodem uit te nemen, (waardoor de tonnen veel lijden) te

---

dat de krozing in de duigen, ter behoorlijke opsluiting der bodemstukken, met zorg, diep en zuiver gemaakt worde; daar gewoonlijk, bij gebrekkige tonnen, het buskruid tusschen de duigen en den deksel heendringt. Een bekwaam kuiper zal met dezelfde materialen, en daaraan den noodigen tijd bestedende, eene veel sterkere en digtere ton vervaardigen dan een ruw werker, zonder dat men zulks dadelijk aan het uiterlijke der tonnen bespeurt. Ook zijn de verbeterde werktuigen van den Heer J. W. Themmen tot het vervaardigen van allerlei soort van houten vaatwerk, en tot het kantregten en ploegen van planken met voordeel aan te wenden in het vervaardigen van propere en hechte buskruid-tonnen; zijnde aan genoemden Heer voor de uitvinding der verbeteringen welke bij aan dat zamenstel van werktuigen heeft aangebragt, bij Besluit van Z. M. dd. 23 Januarij 1834, een *Octrooi* van 10 jaren verleend; domicilium gekozen hebbende bij den Kapitein ter Zee H. W. de Quartel, te *'s Gravenhage.*

kunnen onderzoeken, uit en in te storten. Ten einde het vervreemden van het buskruid en het losgaan dier schuiven bij de behandeling en het vervoer der tonnen te beletten, zoude men over deze schuif, nadat dezelve met een klein koperen pennetje is vastgezet, en de boven de schuif bestaande uitholling of het gat met een juist passend eiken plankje opgesloten is, dezen naad en het gat, met een stuk linnen, kunnen digt lijmen, of wel met een sterk gelijmd en gealuind papier overplakken. De fig. 15 en 16 geven deze verbeteringen der kruid-tonnen aan.

Van de bestaande buskruid-tonnen vooreerst, nog gebruik makende, zoude men tot meerdere voorzorg tegen het aannemen van vochten, in slechts eenigzins natte magazijnen, almede van het, in den jare 1805, door onzen landgenoot Cranen uitgevonden middel kunnen gebruik maken, en de buskruid-tonnen van binnen op de naden of geheel met een niet kostbaar, voor vocht ondoordringbaar linnen, of wel slechts met dito papier bekleeden. Men leze wat onze groote Scheikundige L. A. van Meerten daarvan, tot aanbeveling in zijne aanmerkingen, bladz. 6, zegt, gevoegd achter de *Verhand. over het buskruid*, uit het Hoogduitsch vertaald, door den Generaal-Majoor van Hoeij Schilthouwer van Oostée, 1818.

Anderen rekenen het doelmatig de tonnen inwendig met heete olie-verwe (zonder loodwit daarin te vermengen) te dekken; of wel, wanneer dezelve vervoerd moeten worden, de voegen te belijmen

met linnen of papier, in een vernis van olie en hars gedoopt, welk laatste echter niet inwendig kan geschieden (1).

Aangezien, eindelijk, in de groote buskruid-magazijnen, steeds meer dan de helft van het aanwezige buskruid niet voor een gedurig vervoer bestemd is, en het zeker is, dat in grootere tonnen, wegens de zwaardere duigen en bodemstukken, en wegens de hechtere en meer digte bewerking, waarvoor zij vatbaar zijn, het buskruid drooger en dus zekerder tegen vochten en bederf opgelegd is, zoude het welligt verkieslijk zijn, de halve hoeveelheid buskruid voortaan in tonnen van 100 Ned. ponden op te leggen, en deze de benedenlagen doen uitmaken. Reeds hebben wij in de *Eerste Afdeeling*, *Derde Hoofdstuk*, onder Art. II. gezien dat, door middel der tonnen van 100 Ned. ponden, in *Frankrijk* gebezigd, ongeveer $\frac{1}{3}$ in de voorhandene ruimte wordt uitgewonnen. Alzoo gewin aan binnenruimte en eene meer verzekerde, drooge opbewaring. Ook in *Duitschland* schijnt men tonnen voor 200 Berl. ponden buskruid te hebben, die aldaar in de onderlagen gelegd worden (2).

(1) Volgens Moritz Meijer werden de buskruid-tonnen in 1684, vrij algemeen met kokende lijn-olie overstreken; zijnde deze voorzorg in *Frankrijk*, in 1713, op nieuw aanbevolen.

(2) Hoyer, *Wörterb. der Artill.* 3e th. p. 183.

DERDE HOOFDSTUK.

Op welke wijze men het buskruid in vierkante, houten kisten zoude kunnen opleggen, niet die gebreken hebbende, welke men daaraan gewoonlijk toegekend heeft; benevens twee andere voorstellen om het buskruid in cijlindervormige bussen van zink, of ook in groote, verglaasde potten op te bewaren.

Tegen het gebruik maken van vierkante, houten kisten, in plaats van tonnen voor de opbewaring van het buskruid binnen de magazijnen en depôtbergplaatsen, hebben eenige Artilleristen de navolgende bezwaren ingebragt. In de eerste plaats, beweert men, dat de aanrakings-vlakken van het hout, bij dezen vorm, te zeer vermenigvuldigd zouden worden, waardoor bij ondervinding gebleken is, dat hetzelve spoediger broeit en verstikt, en laat men het met groote tusschenruimten, dan zoude men wederom te veel aan het voorhandene bestek opofferen; in de tweede plaats, dat vierkante kisten moeijelijk te hanteeren en te vervoeren zouden zijn, ook meer aan schokken en wrijving onderworpen dan de gewone buskruid-tonnen, slechts 50 Ned. ponden inhoudende; eindelijk, dat deze kisten, naar evenredigheid, veel zwaarder van hout, dus ook kostbaarder dan tonnen zouden zijn, en

bij een onderzoek na vermoede klonteringen, ongeschikter.

Andere Artilleristen hebben genoemde zwarigheden als overdreven of opruimbaar beschouwd, en deze wijze van buskruid-berging der rijpe overweging allezins waardig geoordeeld. Bezien wij dus, in de eerste plaats, hoedanig deze gebreken geheel, of althans grootendeels, uit den weg te ruimen zijn; waarna wij een model van kisten zullen opgeven, en daarbij de vermeende voordeelen boven de gewone bergings-wijze in tonnen, als ook die in groote, gemetselde of houten bakken, aanstippen.

Het vermenigvuldigen der horizontale aanrakingsvlakken kan eenvoudig verholpen worden door tusschen de kisten dunne latten of zoogenaamde zolderveeren te plaatsen, waardoor voldoende en althans geene groote tusschenruimten ontstaan, terwijl, wat de staande vlakken betreft, de kisten eenvoudig met tusschenruimten van 1 à 2 duimen gesteld worden; zoodat daardoor niet aanmerkelijk van het voorhandene bestek opgeofferd wordt, en ofschoon voor het broeijen van behoorlijk droog, gezond hout geene gegronde vrees in wel geluchte magazijnen bestaat, verdwijnt dit nu geheel en al door de tusschen geschovene latten, gelijk dit bij de houtkoopers, in het opstapelen van planken, eveneens geschiedt; het moeijelijker hanteeren en vervoer is alleenlijk betrekkelijk op ongemeen groote en zware kisten, doch wanneer dezelve eene kapaciteit en afmetingen bekomen, dat dezelve door 2 man nog goed te hanteeren zijn, en bovendien op alle vlakken

kunnen opgesteld of verplaatst worden, is deze zwarigheid, onzes erachtens, van minder belang, terwijl zij, op een glad en stevig vlak rustende, althans niet meer aan schokken en wrijven dan de gewone tonnen schijnen onderhevig te zijn; de meerdere kostbaarheid, aangezien de zwaardere afmetingen, is ook ongegrond, wanneer men in aanmerking neemt, dat nu in eene zoodanige kist veel meer dan in eene gewone kruidton kan opgelegd worden; te meer, wanneer men het gedurig herstellen der tonnen en vernieuwen van banden, de arbeidskosten aan het ontbodemen bij kruidkeeringen, enz., in aanmerking neemt.

De vierkante kisten, die wij daartoe dienstig zouden oordeelen, geven wij uitwendig 0,85 à 1 el lengte, 0,50 el breedte en gelijke hoogte, zie fig. 17. Men kan daartoe greenen, doch beter eiken planken nemen van 5 duimen dikte. Dezelfde afmetingen alzoo binnenwerks elk 0,10 el minder zijnde, zoude de kist, volgens de in noot (1) bladz. 63 gegevene formule 110 à 134 Ned. ponden buskruid bevatten; daar het echter voordeelig is om $\frac{1}{10}$ der binnenruimte ledig te houden, zoo zouden zoodanige kisten 100 à 120 Ned. ponden buskruid bevatten, en alzoo ongeveer met 2 à $2\frac{2}{5}$ gewone buskruid-tonnen gelijk staan.

Het gewigt dezer kisten laat eene geschikte behandeling toe voor 2 man, mits in het midden der zijwanden handvaten *a*, *a* van koper zoodanig aangebragt worden, dat dezelve, vrij hangende, tot gelijkswands geinkrustreerd zijn. De acht hoeken

kan men met belegstukken van koper of zink versterken, en, in plaats van den bovendeksel geheel te openen, wordt in het midden van dit bovenvlak slechts een luikje of klep uitgespaard, lang 0,50 en breed 0,25 el, in spondingen vallende, en ook de koperen hengsels en het knipje tot sluiting, gelijks-hout ingewerkt. Deze opening is allezins voldoende voor het onderzoek bij kruidkeeringen, het in- en uitscheppen, het luchten, enz. Tegen de ontvreemding van het buskruid en beveiliging van vocht, kan men de randen van het luikje met linnen toelijmen, of wel, met sterk gelijmd en gealuind papier beplakken en met gesmolten pek overdekken (1).

Aangezien, door den sterk gebombeerden vorm der tonnen en de ondiepe lagen, veel van het binnenbestek der buskruid-magazijnen verloren gaat, zoo zal men op bovengezegde wijze veel meer bus-

---

(1) Men zoude deze kisten ook van binnen kunnen verwen of met dun bladlood bekleeden. In de *Hist. de l'académie des Sc. de Paris*, over 1727, en ook bij Moritz Meijer, *Techn.* leest men: » De la poudre en sacs mise dans un coffre » doublé de plomb, à bord d'un vaisseau, est mieux con- » servée que dans un coffre doublé de planches, dans le » rapport de 3 à 1."

Capo Bianco zegt in zijne *Corona e palma militare*, 1597, bl. 97, dat men in de meeste Vestingen van vierkante houten kruidkisten, waarvan de bovenste de onderste tot deksel diende, in de buskruid-magazijnen gebruik maakte. Bij die gelegenheid merkt hij nog aan, dat de buskruid-magazijnen, toenmaals, tegen het indringen der vochten met lood overdekt werden; hebbende den vloer hoog uit den grond en met tochtgaten onder denzelven. (Zie mede M. Meijer, *Techn.* p. 56.)

kruid in een zelfde bestek kunnen bergen, en ook de regelmatigheid binnen de magazijnen aanmerkelijk bevorderen. Wel is waar, zullen de kosten voor de berging van eene zelfde hoeveelheid buskruid, in vergelijking met de gewone wijze door middel van tonnen, ongeveer $\frac{1}{10}$ meer bedragen; maar, neemt men daartegen in aanmerking wat de tonnen aan gedurige herstelling der banden, bodemstukken en duigen vorderen, dan zal men, na verloop van 6 jaren, deze uitgaven als reeds ongeveer gelijk kunnen stellen. Overigens valt het niet te betwijfelen, dat bij eene hechte bewerking dezer kisten, derzelver duurzaamheid oneindig grooter zal zijn, en zij dus ook geringer onderhoud dan de gewone buskruid-tonnen zullen vereischen; dat het buskruid in dezelve ook veel beter tegen het aannemen van vochtdeelen beschermd is, en dus de kruidkeeringen, kostbare onderzoekingen en dikwerf gevaarlijke werkzaamheden er grootendeels door worden opgeheven; dat de stabiliteit der rijen met deze kisten aanmerkelijk grooter is, kunnende zonder eenig bezwaar tot 6 lagen hoogte gestapeld worden, en wel trapsgewijze om de bovenste lagen des te makkelijker te naderen, waartoe dan op de benedenste 3 trappen, door de kisten zelve gevormd, een wasdoek of looper kan gelegd worden; eindelijk kunnen de kostbare tonstellingen met deze kisten almede bespaard worden, en dienen dus ook, in eene vergelijking met de kosten der tonnen, in rekening gebragt te worden.

Indien men de beweegbaarheid en makkelijkheid

des vervoers in aanmerking neemt, dan hebben voorzeker de door één man draagbare buskruidtonnen wel eenig voordeel boven deze kisten, die twee man tot derzelver vervoer vorderen; maar, van den anderen kant, zijn deze sterke kisten minder aan wrijving en schokken dan de tonnen onderhevig, aangezien het, bij de hedendaagsche, gedurige werkzaamheden in de kruid-magazijnen, maar al te zeer gebleken is, hoe bij een gering schokken der tonnen al ligtelijk de banden springen, de duigen en bodems ondigt worden, en vaak geheele uitstortingen van buskruid plaats grijpen.

Deze wijze van opbewaring in blijvende bergplaatsen en magazijnen zoude dus, naar ons inzien, de voorkeur boven die in groote, gemetselde of houten bakken verdienen, uit hoofde onze kisten een snel vervoeren niet beletten; de diepte of hoogte der kruidlaag slechts ongeveer 0,37 el zijnde, behoeft het buskruid niet gedurig met roerhouten omgezet te worden, waardoor bij de eerstgenoemde bakken, wegens de groote diepte derzelve, veel meelpulver moet ontstaan; overigens kan men de koperen kraan missen, en onderscheidene vereischte soorten van buskruid en ouderdom zal men, naar den eisch der reglementen, nu ook beter afgescheiden kunnen houden.

Om de mindere beweegbaarheid of het makkelijker vervoer meer bevorderlijk te zijn, zoude men dan nog $\frac{1}{3}$ der op te leggen hoeveelheid buskruid, op de gewone wijze, in tonnen kunnen bergen, en

daartoe de overwelfde nissen *o p q r*, fig. 1 en 5, tusschen de binnenwerksche contreforten bezigen.

Er bestaan, welligt, ook nog andere, beproevenswaardige opbewarings-middelen:

In de *Afdeeling I. Tweede Hoofdstuk*, hebben wij reeds de gunstige proeven vermeld, met metalen kisten, vaten of bussen genomen, en daarbij opgemerkt, dat men eenige gebreken, welke men vermeent dat daarmede gepaard gaan, zoude kunnen verhelpen door dezelve van binnen te overtinnen, of wel van zink te vervaardigen. Ook hebben wij in het *Derde Hoofdstuk*, onder Art. IV. het gevoelen van Champij medegedeeld, namelijk, dat het buskruid in welgemaakte, metalen vaten of bussen veel drooger blijft. Welligt dat het dus beproevenswaardig ware om stevige cijlinders van zink, fig. 18, van 0,75 el hoogte en 0,32 el middellijn te doen vervaardigen in- en uitwendig geverwd, hebbende de sluiting bij *a b* schroefdraadvormig, of eenvoudig busvormig, en den naad *a b* met een waterdigt linnen, of met een sterk gealuind papier toegelijmd. Deze cijlinders, welke, van die grootte, even als de gewone, houten buskruid-tonnen, 50 Ned. ponden buskruid zouden kunnen bevatten, zullen ook eveneens door één man handteerbaar zijn en, wegens deu cijlindrieken vorm, minder ledige ruimte laten, en hooger opgestapeld kunnen worden dan met de gebombeerde, gewone tonnen.

Zonder zich juist bepaald aan de hier opgegevene afmetingen te houden, kan men ook eenen anderen

vorm voor eene min of meerdere kapaciteit vervaardigen, en wel naar gelang eene proeve een of ander als het geschikste leerde kennen.

Aangezien de kosten, zoo meenen wij door eene globale berekening reeds gevonden te hebben, dat die, wel is waar, ongeveer het $\frac{1}{7}$ meer zouden zijn dan van gewone, houten tonnen; maar bij deze meerdere kosten dient men ook, billijkerwijze, de meerdere duurzaamheid en waarde in aanmerking te nemen, en de kosten aan het slijten en springen der gewone, houten banden, over een tijdvak van 6 à 8 jaren genomen, zullen deze meerdere, aanvankelijke kosten nog aanmerkelijk verminderd worden. Eindelijk is het ook van veel waarde, het buskruid drooger te kunnen bewaren en daarom de gedurige kruidkeeringen en onderzoekingen aanmerkelijk te verminderen.

Een derde, welligt nog beproevenswaardig, middel tot opbewaring van het buskruid zoude bestaan in het doen vervaardigen eener soort van zoogenaamde, Keulsche potten, fig. 19, van binnen verglaasd, van boven met eene opening van 8 à 9 duim middellijn, door eenen stevigen, kurken of lindeboomen stop gesloten, en dezen stop met een geheel waterdigt linnen gansch overdekt en toegelijmd of omwonden. Deze potten, mede van cijlindervormige gedaante gedraaid van 0,75 el hoogte en 0,25 el middellijn, zoude elk ruim 33 Ned. ponden buskruid bevatten, en dus 3 potten dezelfde hoeveelheid buskruid opnemen als 2 gewone buskruid-tonnen.

Overigens kan men ook zoodanigen vorm en afmetingen aan deze potten geven, als eene proeve omtrent de beweegbaarheid, het vervoer en de daartoe te besteden kosten het verkieslijkste leerden kennen.

Wat de breekbaarheid betreft, zoo zoude deze zwarigheid met eene geringe vermeerdering van kosten kunnen opgeheven worden, namelijk door het omvlechten van stroohulzen, of een ligt mandwerk.

Omtrent de min of meerdere aannemelijkheid van dit opbewarings-middel, opzigtens de kosten, in vergelijking met de gewone buskruid-tonnen, zoude men zich door proeven almede dienen toe te lichten. Wel is waar, zoude de zwaarte dezer potten voor gelijke hoeveelheden buskruid die der gewone, houten buskruid-tonnen iets overtreffen; maar wat ook daartegen belangrijke voordeelen uitmaken, zijn de meerdere verzekering voor het droog houden, en in goeden staat opbewaren van het buskruid, het gemis der tonstellingen en het voorkomen of verminderen van kruidkeeringen, gedurig onderzoek, de kosten aan houten banden, enz.

Voor de ernstvuurwerken zoude men, bij de twee laatstgenoemde opbewarings-middelen, de gewone buskruid-tonnen of houten kisten kunnen gebruiken.

Wij geven de opgenoemde middelen slechts als beproevenswaardig op, voorzeker nog voor vele wijzigingen en verbeteringen vatbaar, en onderwerpen dezelve als bloote voorstellen aan het meer verlichte oordeel van het wapen der Artillerie, zonder

dat wij aan onze denkbeelden, in dezen, eenige te hooge waarde of vooringenomenheid hechten.

VIERDE HOOFDSTUK.

Middelen tegen de vochtigheid bij bestaande, oude buskruid-magazijnen aan te wenden, en derzelver geheele inrigting te verbeteren.

Het is wel waar, dat oude magazijnen, door eenen gebrekkigen bouwaard, en nog meer door derzelver plaatsing op lage, natte bodems, vochtig geworden zijnde, moeijelijk geheel aan dit gebrek kunnen onttrokken worden, aangezien de eenmaal doorvochtig gewordene, oude muren meestendeels uit de grondlaag, waarop zij gesticht zijn, de nattigheid blijven optrekken, en aan het inwendige dier gebouwen eenigermate mededeelen; maar er zijn evenwel zeer heilzame en zelfs reeds door de ondervinding zoo beproefde middelen aan te wenden, dat dit gebrek er zoodanig door verminderd of gewijzigd zal worden, dat, niettegenstaande de mindere droogte, in vergelijking van welgebouwde, nieuwe magazijnen, mits een goed onderhoud en toezigt over dezelve in acht nemende, het buskruid er nog zeer goed in kan bewaard worden.

Ter bereiking van dit doel zal men, indien de vochtigheid ontstaat, doordien er water uit den

grond tusschen de steenen, enz., naar boven door de haarbuiswerking of ook ten gevolge van het doorzijpen van muren en gewelven bij sterke regens, onder anderen, aldus kunnen te werk gaan:

1°.) Wanneer het mogelijk is eene ingang-deur, aan de noordzijde aangebragt, te doen digten (namelijk indien deze daardoor niet aan eene zijde gebragt wordt, welke meer aan het vijandelijke vuur blootgesteld is) en dezelve liever aan den zuid- of oostkant aan te brengen.

2°.) Om bij een nat weder en vooral tegen zoogenaamde jagtregens het indringen der vochtigheid te beletten, zullen alle spondingjes der deuren, vensters, alsmede die der blindjes of schuiven *l l l* fig. 1 der tochtgaten, met schapenvacht van binnen omkleed worden, ten einde, bij zoodanige aanhoudend vochtige tijden, het binnenste van het magazijn beter voor de buitenlucht afgescheiden te houden.

3°.) Zwamachtige, verstikte, vochtige of niet van best, droog eikenhout vervaardigde vloeren zal men, bij droog weêr, geheel uitnemen en vernieuwen; daartoe de buskruid-tonnen bevorens zoo lang naar elders vervoerende, of in de nabijheid onder kleeden bergende. Den natten ondergrond des vloers, en ook op 1 à 1,50 el rondom de buitenmuren, ter diepte van ongeveer 0,30 el onder den beganen grond weggegraven hebbende, zal men aanvangen: *a*) alle deuren, vensters, en tochtgaten te openen; *b*) al het zigtbare binnen-muurwerk, met grove, stijve bezems, van mos, zwam en salperachtige

deelen te zuiveren en ook de losse voegen uit te krabben; *c*) na 2 à 3 dagen luchtens vange men aan, al deze binnenwanden en het gewelf met eene dunne melk van versch ontbluschte kalk eenmaal aan te witten, en hetwelk ook tot het digten der poriën aan de buitenzijde, met inmenging van eenige handen houtasch, fijn gestampte houtskool of gedempt tonnetjes-zwartsel, moet gedaan worden, waardoor tevens het uitvallen der voegen in de buitenlucht jaren lang wordt voorgekomen; *d*) hierna strooije men over den bodem des uitgediepten, ouden, salpeterachtigen grond binnen het magazijn een dun laagje, ongeveer 1 duim, ongebluscht steenkalk-meel, en vulle het uitgegraafde daarop wederom aan met zuiver droog zand, en nog beter, daarvan voorhanden hebbende, sintels, steenkolen-asch, steen- en pannenmeel, of andere onvruchtbare, de droogte bevorderende, en vochtinslorpende middelen; *e*) alsdan wordt een nieuwe vloer aangebragt van eiken ribben, zwaar 0,20 à 0,24 el, en planken dik 5 à 8 duim, wel aangedreven, rustende de eerste wederzijds op de versnijdingen van het fondament, en in het midden op een beertje of 2 steensmuur (in de strekking van de as des magazijns gemetseld) op welke gemetselde rustpunten bovendien nog eiken platen gelegd worden. De planken worden aan de ribben met eikenhouten treknagels, in lijm gedoopt, op eene zoodanige wijze verbonden, dat men, des benoodigd, de vloerplanken om de 10 à 15 jaren gemakkelijk kan omkeeren; men zorge bij dit alles, dat de vloer

ten minste 0,60 à 0,90 el boven den gewonen, beganen grond verheven kome, en dat door de tochtgaten de lucht, zoo boven als beneden denzelven, bij bestendig droog weder, door het openen van de binnenluikjes met versche lucht kan gespuid worden; *f*) den uitgegraven grond tegen de buitenmuren mede door drooge, en de vochten intrekkende stoffen vervangen zijnde, zal men den grond van af het magazijn tot den ringmuur eene afwatering van 0,30 à 0,50 el dienen te geven, en langs den binnenkant van gezegde ringmuur eene gemetselde goot om het water spoedig naar elders of in putten af te voeren.

4°.) Alle der afwatering bevorderende middelen buiten het magazijn dient men zorgvuldig te benuttigen, en wanneer ook de ringmuur niet verder dan 4 ellen van het magazijn verwijderd is, en hooger dan 3 ellen mogt zijn, zal men denzelven tot op laatstgenoemde hoogte zelfs tot op 2 à 2,50 el kunnen verlagen, ten einde geene onnoodige schaduwe op den grond, rondom het magazijn, te brengen, waardoor deze anders koud en vochtig zoude gehouden worden.

5°.) In plaats der beschrevene, drooge stoffen en het muurtje onder den vloer, kan men ook, tegen de optrekkende vochten uit den natten ondergrond, een éénsteens, flaauw grondwulf, in sterken tras gemetseld, bezigen; hetwelk veelal niet veel meer zal kosten.

Wordt een geheel nieuw magazijn gebouwd, dan dient men, tot voorkoming, dat geene vochten uit

den natten grond tusschen de steenen door de haarbuiswerking naar boven stijgen, de regtstand- en schildmuren ten minste op 1 el hoogte in tras te metselen.

6°.) De tocht- of luchtgaten in de regtstandsmuren geeft men 0,50 à 0,80 el hoogte en 0,08 à 0,10 el wijdte, met een beertje van 0,43 à 0,65 el in het midden gemetseld, op dat er niets door zoude kunnen gestoken worden, en daarna in het midden van den muur, of wel op 2 verschillende plaatsen een muisdigt koperen tralíewerkje, of aldus doorboorde koperen plaat, dik 4 strepen, wederzijds 4 duim in den muur komende.

Behalve dat aan al deze tochtgaten, zoo als reeds gezegd is, binnenwerks blindjes of schuiven *l l l* fig. 1. met schapenvacht bekleede, spondingen komen, zal aan de buitenzijden der tochtgaten in den muur een nisje van ongeveer 0,30 el diepte, met gelijke breedte en van 0,60 à 0,90 el hoogte uitgespaard worden, met eenen rooster, of wel een met gaten doorboord deurtje. Fig. 20 geeft het détail van een aldus toebereid tochtgat.

7°.) Wordt nu een — met de vermelde voorzorgen — hersteld magazijn evenwel zoo vochtig dat het buskruid er schade door zoude lijden; dan ontsluite men de tochtgaten, sluitende de deur en het venster in de schildmuren digt, en storte deze nissen aan de buitenzijde *b* vol levendigen kalksteen, waardoor eene luchtspeling zal blijven plaats hebben, en door de uitpomping der vochtdeelen in de binnenlucht aanwezig, zal het magazijn, op

dezelfde wijze als de Heer Champij bedoelde, uitgedroogd kunnen worden, zonder dat door de kalk eenig gevaar kan ontstaan.

8°.) Tegen het doordringen of doorzijpen, ten gevolge van sterke regens, kan men de muren inwendig ook bestrijken met een vernis, op de volgende wijze te vervaardigen en aan te brengen:

Men lost een deel fijn gewreven loodglit in 10 deelen heeten lijnolie op, en voegt bij 5 deelen van dit mengsel nog 1 deel was, of 6 deelen hars. De muren moeten met eenen, tot het ophangen, ingerigten oven gedroogd en verwarmd worden, als wanneer men op de verwarmde plaatsen het vernis strijkt. Hierdoor worden de poriën der steenen, vrij diep, zoodanig gevuld, dat het doordringen van vochtigheid onmogelijk wordt. Dit middel kan zelfs aangewend worden bij muren, die reeds vochtig zijn (1).

9°.) Ook zal, in het algemeen, bij eeue bekleeding der wanden met lood, zink, met een houten beschot, of ook met haren en wollen kleeden, enz. een magazijn drooger blijven dan met naakte binnenmuren.

Bij de binnenbekleeding met zink, voor ettelijke jaren in een nieuw buskruid-magazijn te *Woerden* beproefd, schijnt men zich tot nog toe wel bevonden te hebben, als de vochtigheid aanmerkelijk tegenhoudende.

Een zeer geacht en verdienstelijk schrijver is

(1) De Bruijn, Voorlezingen over de Artillerij, bl. 236.

van gedachte, dat, hoe koeler de temperatuur in de magazijnen is, hoe beter de wanden de warmtestof geleiden, des te vochtiger het magazijn wordt, en daardoor meer water op de wanden zoude neêrslaan, hetwelk men het zweeten der steenen noemt; waarom dan ook wederkeerig, uit hoofde het lood grooter warmte-geleider dan steen is, door eene binnenbekleeding met lood niet belet zal worden dat de vochtigheid uit den dampkring minder op dezelve zoude aanslaan, wijl zulks het meest kan worden opgeheven door het verminderen van het warmte geleidings-vermogen. Hoewel deze opmerking in eenen zekeren zin juist is, gelooven wij echter niet, dat het bekleeden van binnen met lood of zink daarom minder goed zoude zijn, omdat het eveneens aanslaat; immers het zal alleen aanslaan als de temperatuur des dampkrings verschilt, en meer, naarmate dit verschil grooter en de lucht met meer vochtdeelen bezwangerd is, en ontstaat dus door koelte van het magazijn, die meerder zal zijn, naarmate de muren dikker en meer besloten zijn, of van stoffen, die warmte minder geleiden. Overigens is het zweeten der muren op zich zelve minder nadeelig; het bewijst alleen, dat de dampkringslucht warmer en met vele dampen bezwangerd is; maar als dit plaats heeft, zullen de tonnen mede aanslaan, en het daarin geborgen buskruid. Het is dus van groot belang, om met warm weder zeer omzigtig te zijn, bij het openen van buskruid-magazijnen. Een stroom van zeer drooge, warme lucht kan, wel is waar, zeer

heilzaam zijn, om het magazijn voor een' oogenblik drooger te maken; maar een matig, volkomen helder en droog weêr is het geschikste van alle, om buskruid-magazijnen te openen en voortdurend gezond te houden.

10°.) Het middel door den Heer M. Perquin, te *'s Bosch*, in 1832 uitgevonden om vochtige muren droog te maken, en tegen het indringen van vocht te beveiligen, wordt almede hooggeschat; zijnde aan den Uitvinder daarvoor, bij Besluit van Z. M. dd. 25en September 1832, een 5jarig Octrooi verleend. Het middel zoude per vierkante el slechts ongeveer 5 cents kosten.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Proef-ontwerp van een bomvrij buskruid-magazijn voor ongeveer 45,000 Ned. ponden, naar eenen nieuwen, de droogte meer bevorderenden bouwaard, voor eene min kostbare, spoediger en minder gevaarlijke blindering dan de gewone buskruid-magazijnen vatbaar, ingerigt; en waarin men overigens de voornaamste der, in den loop dezer Verhandeling aangestipte, en nog wenschelijke, verbeteringen, omtrent vloeren, tochtgaten en verdere onderdeelen heeft trachten te vereenigen.

In de hoofdtrekken heeft men een reeds bestaand ontwerp (1) tot rigtsnoer genomen, doch met terugzigt op de inwendige inrigting, oplegging van het buskruid en onderdeelen, voornamelijk ook de grootte, de wijze hoe de vloer tegen de optrekkende vochten beveiligd is, de tochtgaten, de middelen van uitdrooging bij veel ingedrongen vocht, de welvingen en de makkelijkere en min kostbare wijze van blindering, enz., kan men hetzelve, opzigtens het eerstgenoemde als geheel nieuw beschouwen.

(1) Omtrent de meerdere voordeelen van het hier bedoelde reeds in 1830 bij A. Kloots te *'s Hage* verschenen nieuwe Ontwerp voor te bouwen buskruid-magazijn boven de gewone nog gevolgd wordende oude bouwaard, leze men ook onder anderen de openie van den Generaal v. Hoyer in de *Militair-Litteratur-Zeitung*, bij S. Mittler te *Berlijn*, 1831, bl. 162-182.

De middellijn of spanning is slechts 6,50 à 7,00 el; en de kapaciteit, bij eene reglementaire opstapeling der tonnen met dubbele rijen van 4 tonnen hoog naar fig. 1. voor 40 à 45,000, en model fig. 5. voor 60 à 65,000 Ned. ponden. Wilde men daarentegen eene grootere hoeveelheid bergen, dan dient het profil van het magazijn verlengd te worden, of men neme twee geaccolleerde gewelven; oneindig verkieslijker is het nogtans, om, voortaan slechts magazijnen van hoogtens 30 à 35,000 Ned. p. te bouwen en daartoe de magazijnen fig. 1. en 5. te verkorten.

Het gewelf is parabolisch, of wel in navolging van vele hedendaagsche konstructien in *Duitschland* en *Engeland*, als ook naar het voorbeeld van Rondelet en Toussaint, eene kettinglijn, hebbende tot hoogte, van af deszelfs geboorte tot onder den sluitsteen, de halve inwendige middellijn plus 0,314 à 0,63 el, naar gelang het gewelf minder of meer dan 7 el spanning bekomt, en dus eene zoogenaamd verhoogd gewelf (*voûte surhaussée*). Om deze binnenwelflijn, welke ook door Hoyer wordt aanbevolen (1), makkelijker te konstrueren, en er het beloop van het formeel naar af te meten, zette men tegen eenen vertikalen wand, fig. 9, de horizontale middellijn $a\ b = 6{,}50$ el uit, nemende $c\ d = \frac{1}{2}.a\ b + 0{,}314 = 3{,}564$ el, en late een koord of fijnen ketting door a, b en d vrij afhangen, en om den graad van naauwkeurigheid dezer konstructie te beoordeelen, berekene men tevens eenige

(1) *Lehrb. der Kriegsb.* bl. 359.

ordinaten naar de bekende formule der kettinglijn. De *parabool* reeds veel overeenkomst met de gewelven *en tiers point* hebbende en waarvan Bélidor (1) en andere zeer ervarene Ingenieurs, de voordeelen boven de *tongewelven* hebben bewezen, kan hier even goed tot binnenwelflijn gekozen worden. De *gewelfdikte* zal voor *minimum* uit 5 rollagen doch beter, gelijk ook in bijgaande teekening is aangewezen, uit 6 steenen of rollagen bestaan; van hardgraauw, of ook van harde, vlakke klinkert, en in sterken- of ten minste in bastaardtras gemetseld, gelijk ook de grondmuren, het aardwulf en de regtstanden.

De zwarigheden, welke men, naar de teekening te oordeelen, bij het bouwen en vereenigen der gewelven, welligt zoude vermeenen te ontmoeten, zijn van eenen aard, dat die gemakkelijk door den persoon, welke met het aanleggen van zoodanig gebouw belast wordt, en bij wien men de vereischte kunde onderstellen mag, ingezien en opgeheven zullen worden: de bekwame bouwmeester kan daarin niets moeijelijks vinden, veel minder eenig bezwaar.

Bij de ontgraving der *fondament-sleuven* zal men zorg dragen den onderblijvenden, bestorven grond niet noodeloos om te werken. Men ontgraaft deze sleuven altijd 0,10 à 0,15 el dieper, en vult dit aan met een laagje steenkalk-meel, ter dikte van 0,01 el, en de overige 0,09 à 0,14 el met drooge stoffen, als: fijn gestampten, ouden steen

---

(1) *Nouveau Cours de Mathématiques*, p. 587-590.

of pannen, zoogenaamd tegelmeel, steenkolenasch, fijn gestooten oude leijen, enz.

Ook kan tegen het optrekken der vochten uit eenen natten ondergrond met vrucht gebezigd worden eene enkele laag lei, of wel een paar lagen harden steen in Roomsch cement gelegd, of ook eene doorgaande, dunne laag waterdigt cement. (Zie *Nederl. Bouwk. Magazijn*, 3ᵉ St. bl. 165.)

Eene laag roode of blaauwe baantegels in sterken tras op den naakten ondergrond, alvorens met de fondering aan te vangen, is almede een zeer gewaardeerd middel tegen het optrekken der vochten.

De tochtgaten, tevens aan den buitenkant *b, b, b* voor eene uitdrooging, door middel van kalk, ingerigt, zie fig. 20, geven zoo wel beneden- als bovenvloers eenen ruimen stroom van lucht. De ondervinding schijnt te *Bergen-op-Zoom* en te *Maastricht* bevestigd te hebben, dat een groot getal luchtgaten, meestentijds openstaande, voor de gezonde opbewaring van het buskruid in de magazijnen te verkiezen is (1).

Eene grootere *spanning* aan het wulf te geven is onnoodig en zelfs, opzigtens de bomvrijheid, onraadzaam; daar wulven van meer dan 8 ellen spanning, wat Bélidor dan ook zeggen moge, niet tegen een groot aantal, onder hooge élévatie, op het wulf vallende bommen bestand schijnen, en althans niet met een cirkelvormig of zoogenaamd tonwulf van slechts 4 rollagen of 3 voeten dikte,

(1) De Bruijn, Voorlezingen over de Artillerij, bl. 236.

waaraan ook, te regt, door Noizet-Saint-Paul (1) en door Gassendi (2) getwijfeld wordt. Trincano schreef dan ook reeds de dikte van het gewelf, bij 8 ellen spanning, ten minste op $3\frac{1}{2}$ voet of 1,12 el voor. (Zie *Élém. de fortif. tom.* 1, p. 21.)

Behalve dat de dikte der gewelven, tot de bomvrijheid en voor het evenwigt, zullen dezelve bestaanbaar zijn, nog zekere overmaat moeten hebben, dient men ook de belasting der aanrasering, de blindering in oorlogstijd, en de perkusie-kracht der bommen in rekening te brengen, en dienvolgens gewelf en regtstanden daarna te verzwaren; verder, de trage versteening, welke meerendeels bij dikke muren, in het hart derzelve, op 2 à 3 jaren kan geschat worden, en gedurende welke de zetting, hoe gering dezelve dan ook wezen moge, nog als eene steeds werkende of levendige kracht kan beschouwd worden, dient men almede niet uit het oog te verliezen, om dit bij het bepalen van het *surplus* der afmetingen, boven die door de théorie voortgebragt, in overweging te nemen. De perkussie van een 50 ponds (steen) bom, onder eene élévatie van 65 à 70° bedraagt, volgens Hoyer reeds ongeveer 60,000 oude ponden.

Om de buskruid-magazijnen minder met de nok

---

(1) *Élémens de fortification*, p. 181.

(2) *Aide-Mémoire*, 5e ed. p. 1059. — Bij de belegering van het kasteel van *Nice* (1691) werden twee dezer zoogenaamde bomvrij gewelfde magazijnen ingeslagen en Le Gendre zegt in zijne *Hist. de* Louis XIV. p. 235: » L'explosion renversa le »donjon, démonta toutes les batteries et tua 400 à 500 personnes."

boven de wallen te doen uitsteken, heeft men wel eens eene gebrokene aanrasering gebezigd (1) waardoor nogtans twee zwakke punten ontstaan, terwijl de gewone magazijnen met regte aanraserings-vlakken er slechts één, bij de lendenen, behouden. De besparing van metselwerk met een gebroken dak is van even geringe beteekenis, als die der mindere verheffing, ten gevolge waarvan hoogstens eene verlaging van 0,40 à 0,60 el kan ontstaan, en waardoor een glijden of afrollen der opgeworpene, holle projektilen ook niet bevorderd wordt. Overigens doet het er weinig toe, dat den nok der aanrasering den kruin des voorliggenden hoofdwals met eenige voeten min of meer beheerscht, wanneer slechts volgens aanwijzing in de doorsnede fig. 2 en 3 den rug of ook alleen het intrados van het gewelf door dezen kruin gedekt blijft. Men geeft het metselwerk bij den sleutel, dat is den nok ongeveer 1,40 el, op de lendenen één à 1½ steen, 0,22 à 0,33 el, dikte, en de nokhoek zoo na mogelijk = 90° (2).

Het *regtstand* — hetwelk hier niet alleen de 1,75 à 2 els dikke muur is, maar ook de lengte der inwendig gebragte, overwelfde contreforten of schoormuren en dus — van 3,75 à 4 el dikte, heeft deze, meer dan gewone, zwaarte om des te beter den slag of schok der op het wulf vallende bommen te weêrstaan, en om, zonder voorloopige schoring der regtstanden, ook in oorlogstijd, den meerderen last

(1) Böhms, *Magaz. fur Ingen. und Artill.* X. B. p. 210.

(2) Zie Bélidor, *Nouveau Cours de Mathématiques*, Liv. XV. p. 589.

der 0,75 à 1 els hooge blindering van mest of aarde, zie de doorsneden van fig. 1., te kunnen dragen.

Men zoude ook, zoo wel *in-* als *uitwendig* de *contreforten* kunnen weglaten; dan, ofschoon de bouwaard daardoor nog meer vereenvoudigd wordt, zoo zal men, in dit geval, behalve eene te geven meerdere, massive zwaarte aan de regtstands-muren, naar evenredigheid minder binnenruimte dan in bijgaand ontwerp erlangen.

De minst kostbare en spoedigste wijze om het hier ontwerpene magazijn te *blinderen* is met mest, waardoor ook de aanrasering niet aan bederf, noch inwatering wordt blootgesteld, mits de hellende vlakken der aanrasering eerst met 1 à 2 rijen aanéénsluitende, opwaarts gaande lagen blinderings-fascinen overdekkende, en de bovenste oppervlakte der mest met een laagje grond van 0,15 el dikte, of wel met twee platte lagen zoden te beleggen. Hoezeer deze blindering hier is voorgedragen om het gewelf en aanrasering tegen een beschadigen door den val en het springen der bommen te beveiligen, heeft men zich overtuigd, onder anderen bij de belegering van *Gibraltar* (1781), dat de zwaarste bommen, onder hooge élevatie geworpen, tegen zoo zware gewelven, gelijk het hier ontworpene, onvermogend zijn. Dus alleen om gezegde reden en wijl ook de hier voorgestelde blindering tijdens een beleg spoedig en makkelijk aan te brengen is, hebben wij dezelve bij behouden.

Hoewel men dan ook, dezer dagen, toestemt, dat de gewone bouwaard der buskruid-magazijnen,

dat is, met de *regtstandige afsnijding van het gewelf*, door middel der wederzijdsche schildmuren, ter plaatse dezer laatste het magazijn zwakker wordt en althans op eene moeijelijkere en meer kostbare wijze moet geblindeerd worden, zoo heeft men gemeend, dit gebrek te ontgaan, door, in plaats der hier voorgedragene koepelvormige afronding, (waardoor overal een gelijkkrachtig en gelijkmatig gesteund wulf ontstaat) den schildmuur onder het gewelf zelve te brengen; doch, behalve dat hierdoor nagenoeg hetzelfde gebrek der gewone schildmuren blijft bestaan, zal door dit laatste, bovendien, geheel noodeloos, eene aanzienlijke binnenruimte worden weggenomen.

Daarentegen te beweren dat bij de rondingen *a a*, zie de doorsnede fig. 3. waar de koepel-gewelven aanvangen, deze aldaar met het groote of doorgaande gewelf een te kunstig of moeijelijker verband dan op eenige andere plaats zouden maken, is bij de minst aandachtige overweging eene ongegronde veronderstelling, strijdig met de kennis en werkdadigen bouw der gewelven.

Een hoogst verdienstelijk beoordeelaar van dit ontwerp heeft over de voordeelen dezer afrondingen, zoo wel opzigtens eene makkelijkere, min kostbare en meer zekere blindering, als wel opzigtens de meerdere kracht van een zoodanig gebouwd buskruid-magazijn almede het volgende gezegd:

» Neemt men in aanmerking dat alle gewone, naar Vauban en Bélidor gebouwde buskruid-magazijnen het gebrek hebben, dat de loodregte doorsnijdingen des gewelfs, door middel der beide

gevelmuren, aan deze magazijnen twee zwakke plaatsen verschaffen, eensdeels, wegens de altijd zwakke verbinding dezer gevelmuren met het gewelf, en anderdeels, wijl deze gevels door hunnen loodregten stand zeer moeijelijk en kostbaar deugdelijk te blinderen zijn (te meer, wijl de deur- en vensteropeningen in dezelve komen) en daarenboven dezer dagen, bij het veelvuldige gebruiken der projektilen en gloeijende kogels als direkte schoten of in flaauwe bogen, en wel, bij uitsluiting, op deze zwakste en zich het meest verheffende gedeelten gerigt, dan zal men ongetwijfeld de voorkeur geven aan busbruid-magazijnen, als bijgaand ontwerp, waarvan 1°.) deze hooge, regt opstaande sluitmuren beide, zoo veel mogelijk, van het aanvals-veld afgeweerd zijn, dat is, waar de verlengde as des magazijns in, voor de aanvals-Artillerie, onbruikbare bodems is geleid; 2°.) deze schildmuren, in elk geval, ten minste ongeveer eene dikte van 1,75 à 2 ellen, of wel gelijk aan die der regtstanden te geven: 3°.) wat nog veel verkieslijker zoude zijn, de gevelmuren geheel weg te laten, en het magazijn wederzijds, als halve cirkels bijrondende, met koepelvormige gewelven te sluiten, gelijk bij het voor ons liggende *proef-ontwerp*, te regt, is aangegeven; waardoor de geheele omvangsmuur van het magazijn één gelijk hoog regtstand wordt, en al het overige metselwerk der gewelven boven deze regtstanden, één doorloopend, half ei- of ovaalvormig gewelf."

»Op deze wijze heeft het gebouw, ook over de

lengte, meer steun en daarenboven overal eene gelijke weêrstand tegen de vijandelijke bommen biedende, zullen de, allerzijds het magazijn treffende, projektilen op hellende (en dus het verder voortrollen, glijden of afstooten dezer projektilen bevorderende) vlakken aankomen: zoo dat deze bouwaard, in de fig. I., 2., 3. en 5. voorgedragen, verre weg den voorkeur schijnt te verdienen."

Betreffende het voorgestelde *kuiphuisje* en de *bergplaats* van noodwendigheden, bij de behandeling van buskruid vereischt, nevens den ingang aan den ringmuur gehecht, door velen als noodwendig beschouwd en ook reeds in andere landen nuttig geoordeeld, daarover zal de Artillerie het nut almede kunnen beslissen.

De voorschriften verbieden, wel is waar, om tonnen in een magazijn te herstellen, doch uit gebrek aan genoemd kuiphuisje wordt deze gevaarlijke arbeid nog veelal in het portaal of in het magazijn zelve gedaan.

De *buskruid-tonnen* zijn hier, fig. I, slechts in rijen van 2 tonnen diepte en 4 hoog voorgesteld, met doorgaande gangen, waarvan de middengang over de as gaat; doch gedurende een beleg kan men wel $\frac{1}{4}$ tot $\frac{1}{5}$ meer buskruid bergen, indien men alsdan (toch maar kortstondig zijnde) de tonnen 5 à 6 hoog opstapelt.

Ingevolge de niet ongunstige proeve, welke te *Delft* omtrent de buskruid-tonnen op den kant of op de kimmen gesteld, genomen is, en bl. 125 door ons medegedeeld, hebben wij hier onder fig.

4. en 6. eene opstapeling op de kimmen voorgesteld, in rijen van 6 tonnen diepte, doch niet hooger dan 6 à 8 tonnen. De tonstellingen kunnen daarbij door eene laag aanéénsluitende, losse planken vervangen worden. Ofschoon men op deze wijze ruim ⅓ meer buskruid kan bergen, laten wij, om reeds gemelde redenen, de beslissing van het al of niet doelmatige aan de Artillerie zelve over.

Het ordenen der buskruid-tonnen, ingevolge fig. 1. en 5., schijnen velen de voorkeur te geven, wijl de buskruid-tonnen luchtiger liggen en beter te overzien zijn; dat daarbij een gang, midden door het gebouw, over de lengte of as blijft bestaan, gelijk in fig. 1., wordt door eenige Artillerie-Officieren als een vereischte aangemerkt. (Zie de *Handl. voor Onder-Officieren*, door den Heer **Beuscher**, 2e St. bl. 225, §. 324.)

Men tracht steeds, zoo veel mogelijk, het metselwerk achter het voorliggende wal-profil te dekken, tegen de vijandelijke, direkte schoten, althans tot ongeveer het extrados van het gewelf, zie fig. 2. en 7. ten zij eene inundatie of andere terreinhindernis 's vijands batterijen op meer dan 1000 ellen verwijderd hielden; en wanneer een te laag of gebrekkig wal-profil dit niet toelaat, tracht men, gelijk trouwens altijd, de schildmuren, als de zwakste gedeelten, in de strekking van een ontoegankelijk aanvallings-terrein te leiden, namelijk de as des magazijns.

Wanneer de *aanrasering* met eene goede en wel versteende traslaag voorzien is, zoude men, in plaats van een leijen dak, ook wel eenvoudig een gewoon afdak met blaauwe, verglaasde pannen kunnen ge-

bruiken, goed aangestreken en behoorlijk onderhouden, hetwelk misschien minder kostbaar en even duurzaam als een leijen dak zijn zoude (1). Nog verkieslijker schijnen, echter, tot dat einde de dikke, gebakken glooijing-steenen uit de Nederlandsche,

(1) Men zal, in allen gevalle, de *aanrasering*, even als het wulf, met de meeste zorg waterdigt moeten metselen. De door onzen ijverigen en kundigen Kapitein-Ingenieur Camp uitgevonden en door vele proeven gestaafde uitmuntende inlandsche kunst-pouzzolane, zoude voortaan met voordeel voor deze trasrok kunnen aangewend worden. Men raadplege over andere en de gewone sterke trasrokken overtreffende proeven het *Archiv fur Art. und Ingen.* 2e Jaarg. 4e B. 3e Heft. S. 277-279.

Een ander middel om de bovenkanten van de aanraseringen der wulven, door middel van eenen trasrok zoodanig te overdekken, dat men tegen inwatering beveiligd is, heeft men, voor eenige jaren, te *Nijmegen* in het fort *Kraijenhoff* met goed gevolg gebezigd. De omschrijving daarvan in het bestek voorkomende, luidt als volgt:

» Allereerst zal over deze wulven een bastaard traslaag gelegd worden, ter dikte van 10 strepen, in welke eene laag kleine, goed doorbakken, roode tegeltjes, ieder eene oppervlakte van 13 duimen in het vierkant, en eene dikte van 10 strepen hebbende, te leggen, en over deze, in een bekwaam bed van sterken tras, eene tweede laag dito tegeltjes, welke op de tegeltjes der onderlaag zoodanig zullen moeten gelegd worden, dat de naden van laatstgemelde boven het midden der eerstgemelde komen te liggen; dit verrigt zijnde, zal de gewone, sterke traslaag, ter dikte van 15 strepen, over deze laag tegels gelegd worden, daarbij al die zorgen nemende, welke door den opzigt hebbende noodig zullen worden geoordeeld, ten einde goed, deugdzaam werk te verkrijgen, tot welk einde deze traslaag, voor het al te spoedig droogen, behoorlijk met stroomatten zal worden gedekt, en bij het ontstaan van barsten in dezelve, zorg zal gedragen worden, dat die dadelijk worden digt gemaakt, en zal hiermede zoo lang worden achtervolgd, tot dat er

geoctroijeerde fabriek van Cordemans, of wel van beste, heelbakken, donkerblaauwe, verglaasde vloer-

---

» hoegenaamd geene barsten of scheuren meer ontdekt worden. In de keel van het wulf, bij den achterkant van den » frontmuur, zal, alvorens de trasrok van het wulf te maken, eene reep lood gelegd worden, ter breedte van 60 » duimen, en ter dikte van 3 strepen; dit lood zal ter eener » zijde 10 duimen in den frontmuur, en ter andere zijde op » de aanrasering komen te liggen; over welke de traslaag wordt » heengelegd. Door den linker-zijmuur zal, in de rigting der » zoo evengemelde keel, eene looden uitwaterings-pijp, binnenwerks 3 duimen of iets meer wijd, en de strekkende el » wegende 4 Nederl. ponden, welke twee palmen buiten den » muur moet uitsteken, gelegd worden, dezelve goed met het » lood in de keel te vereenigen. Desgelijks zal ook in de » keel van het wulf des portaals, aan den buitenkant van » deszelfs zijmuur, eene dito reep in den muur bevestigd, » en op de aanrasering gelegd worden, en door den front- » muur boven den vleugel-muur eene dito looden uitwate- » rings-pijp worden aangebragt."

Andere voorschriften, dit onderwerp rakende, ook bij geaccolleerde gewelven toepasselijk, en welke verdienen geraadpleegd te worden, treft men almede aan: bij Hoyer, *Lehrb der Kriegsb.* p. 370; *Wörterb. der Kriegsb.* p. 130-200 en 249-252; *Dévis Instructif*, p. 38; *Verhandeling over het uitslaan en uitwateren van binnen-muren en holbogen*, in 8° *Nijmegen* 1826, waarvan in 1835 eene tweede uitgave te *Breda* bij Broese & Comp. is verschenen. Voegt men hierbij de in het *Archiv fur Art. und Ingen.* 2e Jaarg. 4e B. 3e Heft, S. 263-279, medegedeelde proeven en de resultaten van 178 waarnemingen in 21 Pruissische Vestingen gedurende een tijdperk van 10 jaren 1825-1835 gedaan, dan heeft men zoodanige beproefde middelen in zijne magt tegen de vochtigheid, welke door inwatering van boven of door optrekking uit den bodem ontstaan, dat alle gebreken daarin, voortaan, aan gemis van voorzorgen en genoegzame bouwkundige kennis mogen worden toegeschreven.

tegels. De tras- en tegellagen dient men niet aan te brengen, dan nadat het gewelf deszelfs zetting hebbe gedaan. Nadat het wulf behoorlijk droog is, ongeveer één jaar na den bouw, wordt hetzelve van binnen als ook de regtstandsmuren éénmaal overwit met eene dunne kalk-melk van versch ontbluschte kalk.

Met de in deze Verhandeling aangebodene voorzorgen en middelen, zoo wel tot verbetering der tonstellingen, buskruid-tonnen, of andere voorgestelde middelen van opbewaring, als ook om *oude*, bestaande gebrekkige magazijnen uit te droogen, en in eenen goeden staat aldus te bewaren, mitsgaders de aanwijzing hoe men meer geschikte, de opbewaring en bewaking meer bevorderende, nieuwe, bomvrije magazijnen dan de gewone, zoude kunnen bouwen, zal men ten minste verzekerd zijn het buskruid in eenen veel beteren staat, droog en gezond te kunnen bewaren; waardoor het vochtig worden, klonteren en bederven niet alleen aanmerkelijk voorgekomen wordt, maar ook zal het Rijk minder opofferingen aan jaarlijksche herstellingen van vaatwerk en magazijnen behoeven te doen; het gedurige onderzoeken, verwerken en vervoer in andere magazijnen zal daardoor, als van zelve, verminderen; eindelijk zal men dienvolgens, ook minder aan de, daarmede dikwerf gepaard gaande, onheilen blootgesteld zijn. Neemt men daarbij in acht de buskruid-magazijnen (steeds toch onvermijdelijk in sterke plaatsen) niet meer van zoo ongehoorde kapaciteit, als die van 50 à 80,000 Nederl. ponden; maar liever verscheidene derzelve en on-

geveer $\frac{1}{4}$ kleiner dan fig. 1., 2. 3. en 5., b. v. van 25 à 40,000 Ned. ponden, op geschikte pleinen, en niet te diep gekelderd, te bouwen, dan zullen de stedelingen, alsmede de bezettingen, bij deze meer doelmatige inrigtingen, ook minder voor gevaren beducht zijn; te meer, wanneer men voortaan in de magazijnen alle onnoodige werkzaamheden verbanne, met niet meer dan het volstrekt noodzakelijke getal manschappen, en liever bij den ingang aan den ringmuur het voorgestelde kuip- en verkleedhuisje te bouwen: waarin almede alle veelvuldige benoodigde houten en koperen gereedschappen, en dus ook die des kuipers, als daar zijn: een koperen dissel, een dito ophaalder en mes, verders eenige handvegers, koperen- blikken, vuilnisbakken, balans met houten schalen en prikkel, eenige koperen gewigten, de houten krukken tot het omroeren van het geklonterde buskruid, houten en koperen scheppers; alsmede eenige nieuwe, ledige voorraad-tonnen of kisten, hoepels, duigen, bodemstukken, de pot met zwarte olie-verwe en penseelen (tot het nummeren en merken van nieuwe of vernieuwde bodems) kunnen opgelegd worden; eindelijk, de vilten schoenen, de niet dadelijk in het magazijn behoorende haren- en linnenkleeden, eenige drooge planken met schragen bij het keeren en luchten gebruikelijk (1).

(1) Uit welke optelling, van benoodigde gereedschappen en voorraad, het almede blijkt, dat buskruid-magazijnen, zonder het hier voorgedragen kuiphuisje, voorraad- en verkleedingkamer, eene menigte heterogene onderwerpen bevatten, die buitendien veel van het bestek voor de eigenlijke buskruid-

Indien men dus, behalve de reeds in reglementen voorgeschreven middelen van veiligheid, ook nog deze, vooral na het gebeurde te *Oostende* en *Muncken*, konde voorschrijven, van namelijk, neven gezegd kuiphuisje en voorraadkamer, een klein verkleedings-kamertje te hebben, in hetwelk eene daartoe opgestelde kast voor een twaalftal werklieden met alle noodige en doelmatige verkleedingstukken voorzien, zoo dat ieder werkend soldaat of corvée werker alsdan, onder het toezien eens Officiers, van het hoofd tot de voeten verkleed werd, om zich daardoor te overtuigen dat hij met geene vuurwerkende stoffen, en misschien in de voeringen van zijne gewone kleederen verborgen, niet binnen het magazijn kan komen, zal men ook tegen moedwillige wandaden van vertwijfelende menschen gewaarborgd zijn.

Alle ingang-deuren, zoo wel die vóór het plein als van het magazijn zelve, moeten ook binnenwaarts sluitbaar zijn; alles ingevolge de bepalingen, vervat in de aanschrijving van Z. Exc. den Commissaris-Generaal van Oorlog dd. 10en April 1827, n°. 7 (1).

berging wegnemen. Waarom de hier bedoelde vertrekjes, althans bij tamelijk groote magazijnen, door zeer verdienstelijke en ondervindingrijke Hoofd-Officieren van het wapen der Artillerie, als doelmatig en nuttig geacht worden.

(1) Bij eene vroegere aanschrijving van Z. Exc. den Heere Commissaris-Generaal van Oorlog, namelijk van den 6en November 1823, n°. 85, 5e Afd. 1e Bureau is bepaald: Dat op 25 à 30 ellen van de buskruid-magazijnen, geene graanmijten, hooger dan de kruid-magazijnen in den omtrek gesteld mogen worden.

Het proef-ontwerp van nevengevoegd buskruid-magazijn vereischt fig. 1-3. met de grondmuren, de ringmuren, het kuiphuisje met aanleunende vertrekjes, enz., ongeveer 1,600 kub. ellen metselwerk, waarvan bijna het $\frac{1}{4}$ als aan gewelven, benoodigd, kan beschouwd worden. Dat naar fig. 5. zoude ongeveer 2,150 kub. ellen metselwerk vorderen.

Het roosterwerk, de vloer, de tonstellingen, deuren, vensters en luikjes vorderen ongeveer 60 kub. ellen hout.

Aan hardsteen voor duim- slot- en sluitsteenen aan de deur- en vensteropeningen, alsmede voor de hardsteenen raamtjes aan de buitenkanten der luchtgaten, enz., zal men ongeveer één kubiek el benoodigd hebben.

Aan koperen anker- en koppelstukken voor de verbinding der dekstukken, alsmede der duim-slot- en sluitsteenen, voor sloten, duimen, gehengen, schroefbouten, grendels, slotplaten, koperen plaat-, tralie- en roosterwerk, enz., ongeveer 130 Ned. ponden koper.

Men heeft ook slot- en hengselwerk van zink, dat bij kruid-magazijnen met voordeel zoude kunnen worden toegepast, te meer, wegens het minder geleidend vermogen, bij onweder, dan het koper.

De afleider kan op vierderlei wijze aangebragt worden: 1°.) Op het magazijn zelve, de looden of koperen reep met krammen van het metselwerk afgescheiden, de reep of stang in water- of zinkputten geleid en de piramidale naald lang 4 à 5 el, voorzien van een vergulde (geplatineerde) punt, die

ook eenvoudig van koper kan zijn. Aldus werden dezelve reeds in 1797 hier te Lande op de buskruid-magazijnen geplaatst. 2°.) Door middel van een' mast of stang bij *m* met een' koperen punt en daaraan bevestigden koperen of looden reep langs denzelven tot diep in den grond op de wel. 3°.) Op den kegelvormigen kap eens te metselen waterputs bij *n* of *n'*, welke waterput tevens door sommige Artilleristen binnen het bemuurde plein, als eene behoefte aangemerkt wordt. 4°.) Kan men zich, bij niet aanmerkelijk hooge buskruid-magazijnen, vergenoegen, met eene rij opgaande populieren, *p*, *p*, *p*, enz., 1,50 à 3 ellen van- en rondom den ringmuur.

BIJLAGEN.

I.

In het *Derde Hoofdstuk* der *Eerste Afdeeling* dezer Verhandeling, hebben wij de uitdroogings-middelen van zeer vochtige buskruid-magazijnen, voor zoo ver de proeven dienaangaande bekend waren, medegedeeld. Het was ons, tijdens eene vroegere reize in *Frankrijk*, bewust, dat in de vesting *Rijssel*, gedurende de jaren 1823 en 1824, op bevel des Franschen Ministers van Oorlog, nieuwe proeven werden aangesteld; doch het verslag daarvan, voor het eerst, in het *Journal des Sciences militaires*, tom. 23, 2e Sér., n°. 68, Août 1838, pag. 237-269 voorkomende; zoo achten wij dit onderwerp van genoegzaam belang, om daarvan, hier, bij wijze van Aanhangsel of Bijlage tot het bovengenoemde Hoofdstuk, met een woord mededeeling te doen.

Deze proeven, hoezeer niet met dezelfde zorg als die door den Baron Champij genomen, en reeds door ons medegedeeld, bevestigen, in hare waarnemingen en konclusiën, de hoofdstellingen dezer Verhandeling, namelijk: 1°.) Dat de wezenlijkste, der gezondheid en veiligheid waarborgende middelen van opbewaring des buskruids, in den doelmatigen vorm, verbeterden bouwaard en de geschikte plaatsing der magazijnen zelve, gelijk mede in de deugdzame konstructie van het vaatwerk of de kisten, en de daarmede in verband staande onder-

deelen, moeten gezocht worden. 2°.) Dat, vooral, steeds moet gezorgd worden voor eene duurzame, hermetische afsluiting der binnenruimte en regtstandsmuren van de meest schadelijke, uit den bodem optrekkende vochten en dampen, door soortgelijke middelen als door ons, naar den aard der omstandigheden, zijn aangeboden, waaronder voornamelijk een in tras te metselen aardboog, als ook der binnenwanden en het verheffen der eikenhouten vloeren, van het grootste aanbelang zijn. 3°.) Dat een veelvuldig luchten, bij eene bestendig drooge, luchtige weêrsgesteldheid, zoowel den onderkant des hol liggenden, houten vloers als der binnenruimte van het magazijn, der gezonde opbewaring van het buskruid, als ook der zuiverheid en droogte des magazijns zelven, zeer bevorderlijk is. 4°.) Dat de beproefde, der vochten inslorpende, scheikunstige middelen, als, onder anderen: de zoutzure of chloor-kalk (*Muriate de chaux*), het geroosterde havermeel, de gips (*platre cuit*), het gelijmde en ongelijmde papier, de gewone levendige kalk, enz., slechts als polliatieven te beschouwen zijn; voornamelijk wanneer dezelve, gelijk te *Rijssel*, in het midden der magazijnen en niet op de luchtgeleiders of togtgaten zelve worden toegepast, en dat deze middelen, althans op die wijze aangewend, bij eenen lagen horizont, in zeer vochtige en aan snelle weêrsafwisselingen blootgestelde landen, waar de natuurlijke wel reeds de fondamenten aandoet, zelden genoegzaam aan het oogmerk zullen voldoen; daarenboven met zorg, omslag en aanzienlijke kosten, wegens het gedurig ververschen, gepaard gaan. 5°.) Dat, buitendien, de levendige kalk niet geheel zonder gevaar, binnen de magazijnen zelve, kan worden

gebezigd, tenzij, naar ons voorstel, in buiten het magazijn aan tochtgaten verbondene nissen. 6°.) Dat het, in de meeste gevallen, voordeeliger schijnt, als ook tot meer zekerheid en gemak, om de zeer vochtige, oude magazijnen (meest het gevolg van eenen gebrekkigen bouwaard en eene ongunstige plaatsing) door soortgelijke middelen als die in het *Vierde Hoofdstuk* der *Tweede Afdeeling* dezer Verhandeling voorgedragen, te verbeteren, dan daartoe door kunstige, chemische bewerkingen te geraken, enz.

II.

Bij eene aanschrijving van de algemeene Directie der Genie, van den 16^en^ Junij 1838, n°. 27, worden, ingevolge der geëerbiedigde bevelen van Zijne Koninklijke Hoogheid den Admiraal en Kolonel-Generaal, alsmede van hetgene door het Departement van den Grootmeester der Artillerie is verlangd, *bij het bouwen van vrijstaande buskruid-magazijnen* in de Vestingen van het Rijk, eenige *vaste bepalingen* bevolen. Deze bepalingen of voorschriften zijn, blijkens den hiervolgenden inhoud, als een algemeen project te beschouwen, daar dezelve alle de hoofdtrekken van den geheelen bouwaard voorbakenen, hoezeer daarbij aangemerkt wordt, dat deze bepalingen voor zoo verre gaan als plaatselijke aangelegenheden daarin geene veranderingen wenschelijk maken, waarvan de redenen dan in de missive, het ontwerp vergezellende, moeten worden ontwikkeld. De bedoelde bepalingen houden in:

1°.) „De buskruid-magazijnen mogen geene twee verdiepingen hoog wezen.”

2°.) „Zij zullen zoodanige breedte moeten hebben, dat de groote gangen tusschen de dubbbele rijen tonnen 1,30, en die langs de muren 0,70 el breedte bekomen.”

3°.) „De gewelven zullen tonrond moeten wezen, terwijl de tonnen, in gewone tijden, niet hooger dan 4 à 5 zullen mogen worden gestapeld.”

4°.) „Aan buskruid-magazijnen, bestemd voor 50,000 Nederl. ponden en daarboven, zal aan de beide uiteinden een hoofdingang worden gegeven, en voorts daarin een portaal over de geheele breedte, en ter diepte van 2 ellen daargesteld, terwijl in den scheidingsmuur, welke het portaal van de bergplaats van het magazijn afzondert, twee ingangen, regts en links van den hoofdingang, moeten worden gemaakt, voorzien van dubbele deuren, waarvan de binnenste van koperen traliewerk zoodanig moet worden aangebragt, dat de buitendeuren in de portalen kunnen geopend worden, zonder dat zulks de binnen- of traliedeuren behooren te worden gedaan; moetende de deuren eene hoogte van 2,40 en eene breedte van 1,40 el bekomen. Aan buskruid-magazijnen van minder grootte, zal één ingang en één portaal voldoende zijn.”

5°.) „De gewelven zullen eene dikte van 1,32 el of van 6 steenen bekomen, terwijl het metselwerk boven aan den sleutel van het gewelf eene hoogte van ongeveer 1,35 à 1,40 el zal moeten worden gegeven; de gewelven zullen voorts tot in den dag worden doorgetrokken, en de aanrasering met een dak van pannen of leijen worden gedekt.”

6°.) » Ten einde de regtstanden of de culées van het gewelf geene buitengewone zwaarte te behoren te geven, zullen van buiten contreforten tegen dezelve worden aangebragt."

7°.) » De buskruid-magazijnen zullen met ringmuren, op eenen afstand van 4 à 5 ellen van het gebouw, worden omgeven, en zulks, ten einde men de buskruid-werkzaamheden veilig zal kunnen volbrengen; terwijl ten opzigte der sluiting van de barrières of deuren zullen moeten worden achtervolgd de bepalingen der dispositie van het Departement van Oorlog van den 10den April 1827, n°. 7."

Het doel dezer Verhandeling zijnde: nut te stichten en daarbij, geheel in den geest van het geëerde Genootschap, het belang van den Staat met de vordering van kunsten en wetenschappen in het oog houdende, zoo zij het ons geoorloofd, aangaande bovenstaande bepalingen, op eene eerbiedige, maar ook vrijmoedige wijze, onze gevoelens, en het oogpunt waaruit wij dezelve beschouwen, hier uit te drukken; te meer, daar eenige dezer voorschriften of vaste bepalingen in strijd zijn, of den weg schijnen af te snijden, van dat gedeelte onzer bekroonde Verhandeling, rakende eenen meer doelmatigen bouwaard der buskruid-magazijnen, op natuur- en wiskundige grondstellingen in den loop dezer Verhandeling betoogd, op bevoegde autoriteiten gesteund en door Heeren Beoordeelaars goedgekeurd.

Bevorens, echter, willen wij onzen Lezers nog het navolgende doen opmerken: dat ook als een *voornaam gedeelte* der beantwoording van de voorgestelde vraag

door ons is beschouwd geworden, een *meer doelmatige bouwaard* der buskruid-magazijnen dan de gewone, nog gevolgd wordende oude *Vaubansche* of *Belidorsche* praktijk: kunnende door deze nieuwe bouwinrigting veel worden toegebragt om het buskruid, voortaan, gezonder op te bewaren en zich tegen rampen, zoo wel gedurende een beleg als in vredestijd, te behoeden, en waaromtrent wij het gevoelen van kundige en ondervindingrijke Ingenieurs en Artilleristen hebben ingeroepen en ons ten nutte gemaakt; dat verscheidene hoogstverdienstelijke en ervarene Officieren van het wapen der Artillerie en van het korps Ingenieurs, als Leden van het Genootschap, gewoonlijk hunne adviesen over dergelijke, hun wapen rakende, onderwerpen, en waarbij burger en krijgsman, of bezetting en inwoners een even groot belang hebben, uitbrengen; dat deze verhandeling reeds het voorgaande jaar eene in stemmen gunstige beoordeeling is mogen te beurt vallen, doch met uitnoodiging, om, mij met de opmerkingen van een' der Heeren Beoordeelaars kunnende vereenigen, daarvan gebruik te maken, gelijk met erkentelijkheid geschied is; dat de Heeren Beoordeelaars ook dit jaar en eenstemmig, zonder mij eenige verdere wijzingen of aanmerkingen kenbaar te maken, dezelve in de Algemeene Vergadering des Genootschaps van den 22sten Junij 1838 hebben bekroond, toen, nagenoeg op hetzelfde tijdstip, de zeven genoemde, voortaan als vaste bepalingen te volgen, voorschriften zijn uitgevaardigd, waarover wij de vrijheid nemen hier kortelijk onze gedachten, als met onze verhandeling in aanraking komende, nummersgewijze, open te leggen.

1°.) Dat de buskruidmagazijnen liefst met geene twee

verdiepingen hoog dienen gebouwd te worden zal elk toejuichen, te meer, daar wij in den loop dezer verhandeling van verscheidene rampen hebben gewag gemaakt, vaak aan eenen zich hoog boven de wallen met hunne gewelven verheffenden bouwaard toe te schrijven, vooral daar loodregte pignons of schildmuren, uit den belegeringskring zigtbaar, door convergerende, directe, of ook door boogschoten trefbaar, deze magazijnen aan rampen blootstellen, waarvoor *dezerzijds* hellende vlakken, gelijk in de hier achtergevoegde plaat *fig.* 1, 3 en 5 alleen waarborgen. Ons algemeen nederig walprofil laat te minder dezen zich boven de kruin der borstwering verheffenden bouw met twee verdiepingen toe, hetwelk ook elders door Vauban en Bélidor werd afgeraden, en waaraan wij reeds vroeger, gelijk mede in deze verhandeling, als een wenschelijke maatregel den Heeren Ingenieurs, wien het maken van zoodanige projecten competeert, meenden te mogen herinneren.

2°.) De breedte der groote gangen van 1,30 en die langs de muren op 0,70 el door de Artillerie verlangd, is geheel door de ondervinding gewettigd, hoezeer voor de eerste welligt wat ruim genomen, daar dezelve vroeger, bij gelijk groote tonnen, slechts op 3 voeten werd gevolgd; doch deze meer dan strikt benoodigde breedte is bij nieuwen bouw als eene verbetering aan te merken; overigens hebben wij in den loop dezer verhandeling aangetoond, dat sommige ervarene Artilleristen den middelsten gang op de as van het magazijn verlangen, hetgeen, wanneer men hieraan even als aan de juiste binnenbreedte van 7,90 el gehecht is, alleen met breedten van 5,30 en 10,50 el kan plaats hebben.

3°.) *De gewelven zullen tonrond moeten wezen*, zegt de aanvang dezer bepaling; maar wij hebben in den loop van deze verhandeling, en voornamelijk ook in ons *Algemeen Overzigt van verschillende, zoo oude als nieuwe praktijken, betrekkelijk het bouwen van bekleedingsmuren en bomvrije kazematten*, in het jaar 1837 bij de *Erven* Doorman te *'s Hage* uitgegeven, aangetoond, dat noch de Duitschers, noch de Engelschen, noch de Franschen zich aan dien stelregel vasthouden, althans denzelven niet als een' beter' beschouwen; zijnde de verhoogde gewelven, hetzij de binnen-welflijn eene parabool (1), kettinglijn of ellips vorme, verre weg verkieslijk en ook niet moeijelijk uit te voeren. De bepaling, dat de tonnen niet hooger dan 4 à 5 lagen mogen opgestapeld worden, doelt natuurlijk alleen tot de liggende bergwijze, daar de tonnen op kant, blijkens bladz. 125 en 128, gerustelijk tot 8 à 10 hoog mogen opgestapeld worden.

4.) Deze bepaling komt ons als wel doordacht en doelmatig voor, daar dezelve ruimte en bekwame gemeenschap bevordert, en alzoo ook reeds in den platten grond, *fig.* 5, is voorgedragen. Dan, wij zouden, aangezien de aangehaalde voorbeelden van rampen, en het gevoelen van deskundigen raadplegende, nimmer aanraden om voortaan buskruidmagazijnen van meer dan 30 à 45000 Nederl. ponden te bouwen.

5°.) Deze dikte der gewelven (1,32 el) achten wij, voor op zich zelve staande buskruidmagazijnen, als

---

(1) Dat de *parabool* als binnen-welflijn verre weg, voor bomvrije gebouwen, boven den cirkel of de tonronde gedaante te verkiezen is, heeft onze verdienstelijke Majoor-Ingenieur Delprat in zijne *Verhandeling over de gedaante der Gewelven*, bl. 105 en volgende, onwederleggelijk betoogd.

eene der belangrijkste verbeteringen, welke men ter verzekering der bomvrijheid had kunnen uitdenken; daar toch blinderingen met zware aardlagen de meeste bommen opvangen en daarenboven deze gebouwen vaak, behalve de groote toebereidselen, door den verzwaarden bovenlast, niet minder aan gevaar blootstellen, als meerendeels geene daaraan geëvenredigde zware regtstanden hebbende; daarenboven komt eene verzwaring van ééne rollaag, als punt van bouwkosten-vermeerdering, niet in aanmerking bij het groote nut daardoor teweeggebragt, ten gevolge van de geruststelling der bomvrijheid voor inwoners en bezetting, aan welke deze gebouwen toch altijd eene billijke bezorgdheid overlaten; althans sedert men tegen deze gebouwen zoo groote, holle projectiles bezigt.

De meergenoemde Verhandeling over de gewelven van den Heer Majoor Ingenieur Delprat doet ook naar verzwaring der gewelven, voor eenen zoo gewigtigen bouw, overhellen. Wij hebben deze verzwaring der gewelven, op eene vroegere reize in Duitschland, en nu nog voor twee jaren, voornamelijk bij de Rhijnvestingen verwezentlijkt gezien, en in ons meergenoemd *Algemeen Overzigt*, bladz. 97, deze vermeerdering der rollagen, met de daarvoor pleitende beweegredenen, vooral bij op zich zelve staande buskruidmagazijnen, betoogd, en dus reeds vroeger getracht tot het verwezenlijken van eene zoo heilzame verbetering mede te werken.

Ook de hoogte der aanrasering en bedekking is bij deze bepalingen geheel in den geest van hetgene Bélidor en anderen hebben voorgeschreven, en ook reeds in onze profillen was aangenomen.

Wel zien wij almede, in het verlengen van het gewelf tot in den dag, eene verbetering, met betrekking

tot de wijze hoedanig vroeger deze loodregte, hooge schildmuren dáár *tegen* dit gewelf opgemetseld werden, en alzoo een zwak punt voor de vijandelijke bommen, bij deze altijd onvolkomene verbinding met het gewelf, achterlieten (1); en men moet het dus huldigen, dat men in dat gebrek wel op de eene of andere wijze heeft willen voorzien, maar men schijnt een' middenweg tusschen het aangewezen gebrek en eene algeheele wegruiming, gelijk die in *fig.* 1, 3 en 5, te hebben willen nemen, en daardoor is nu ook het gebrek niet verdwenen, hetwelk elken loodregten, hoogen schildmuur of dwarsprofil des gebouws vergezelt, althans met schildmuren van niet meer dan 1,40 el dikte, dat daardoor, zeggen wij, eene moeijelijke en kostbare blindering met boomstammen, zoo van deze muren zelve als der daarin uitgespaarde deur- en vensteropeningen, tegen de directe- en boogschoten gevorderd wordt; welke hellende blindering dan nog altijd eenigzins gevaarlijk is: waarom de Generaal von Hoijer, Moritz Meijer en andere zeer bevoegde beoordeelaars, onzen bouwaard, *fig.* 1—5, juist wegens het supprimeren der verticale schildmuren, welke wij hier door eene allerzijdsche overwelving of hellende vlakken vervangen, de voorkeur boven de gewone bouwwijze toegekend hebben.

Behalve de voorbeelden van rampen, vaak bij deze vertikale tegenstanden of pignons in belegeringen voorgevallen, willen wij hier nog een voorbeeld bijbrengen: Nadat het gekazematteerde buskruidmagazijn onder de linker-flank van het bastion de *Koningin*, in de citadel van Spandau, den 17den April 1813, op den mid-

(1) Zie *Ontwerp* van een *model-bomvrij buskruid-magazijn*, 's *Hage* bij A. Kloots, 1830, bl. 2. en deze Verhandeling.

dag, door ontstane brand, gesprongen was, had er den volgenden dag eene bijna gelijke ramp aan een vrij staand buskruidmagazijn met gewone, hooge pignons, in het daarneven liggende bastion, en waarin al de overige voorraad buskruid geborgen was, kunnen plaats hebben, namelijk: de beide vertikale schildmuren waren, naar de gewone wijze, met hellende boomstammen geblindeerd, en des morgens vond men de gansche blindering des achtersten schildmuurs, waarin het venster was, waaijersgewijze langs den voet verspreid liggen, zijnde door eene bom of granaat in eene schuinsche rigting getroffen, en door de reactie weggeslagen. Het venster was reeds beschadingd, zoodat eene tweede granaat of bom, het magazijn in dezen toestand aldáár treffende, had kunnen aanvuren (1).

6°.) Aangaande het gezegde in deze bepaling, namelijk: » Ten einde de regtstanden of culées van het gewelf geene buitengewone zwaarte te behooren te geven, zullen van buiten contreforten tegen dezelve worden aangebragt," kunnen wij ons evenmin vereenigen, daar zoowel physische als wiskundige overwegingen ons noodzaken daartegen onze gegronde bedenkingen hier te moeten aanbieden, waartoe men slechts behoeft te willen lezen wat dienaangaande reeds vroeger in ons *Ontwerp van een bomvrij buskruidmagazijn*, 'sHage 1830, bladz. 1—2, en in den loop dezer Verhandeling is aangevoerd. Wij hebben toch aangetoond: dat de Franschen en Spanjaarden aan zoodanigen bouw, met van binnen overwelfde contreforten, bij wijze van nissen of

(1) Deze bijzonderheid is ons medegedeeld door een' Nederlandsch' Officier der Genie, die de verdediging van *Spandau*, 17 Maart tot den 27 April 1813, als ook de blokkade van *Wurzburg* bijwoonde.

binnenwerksche arçeaux, in de verzwaarde regtstands-muren uitgespaard, de voorkeur geven boven de oude, Vaubansche en Bélidorsche wijze van bouwen, om de contreforten buitenwaarts van de culées aantebrengen; dat ook Gassendi eerstgenoemden bouwaard voordeeliger acht, wegens de door dien ervaren Artillerist en ook door Fransche Ingenieurs aangehaalde gebreken, aan de, naar oud gebruik, buiten aangebragte contreforten, *fig.* 9bis, waardoor toch de veelhoekige buiten- of omvangsmuur, in plaats van glad en effen, als in *fig.* 1—5, aan schaduwvlakken en vochtigheid is blootgesteld, en tevens de vijandelijke projectiles opvangende; dat ook de Generaal von Hoijer in zijne vertaling van mijn laatstgenoemd *Ontwerp van een bomvrij buskruidmagazijn*, 1830, (1) daaraan wel zijn zegel heeft willen hechten; eindelijk, daar het blijkt, *dat bij gelijke binnenruimte of kapaciteit eens magazijns naar fig.* 1—5, *en een met contreforten buitenwerks, in den geest van fig.* 9bis, *alsdan het eerste, of fig.* 1—5, *minder metselwerk vordert*, te meer door het hellende voor- en achterfront, in plaats van eene loodregte verheffing der portalen: zoo is het eenigzins te verwonderen, dat men, bij al het wezenlijk goede en nuttige in de bij het hoofd dezer genoemde officiële aanschrijving, als algemeenen volgregel heeft bevolen, dat, *voortaan, de contreforten buiten de regtstanden zullen worden aangebragt*, en wel om de daarvoor aangevoerde reden, dat *anders aan de regtstanden of culées eene buitengewone* (?) *zwaarte zoude behooren te worden gegeven*. Ware dit laatste ook zelfs eeniger-

(1) Zie het deswegens medegedeelde in de *Militair-Litteratur-Zeitung*, 1831, 2e Heft, *Marz-April*, S. 162-182, door Decker, Maliczewski en Blesson.

mate gegrond, is dan eene geringe meerdere zwaarte hier niet even zoo nuttig, als het nu in n°. 5 aanbevolen verzwaren van het gewelf? daar toch beide voorzorgen even veel waarde hebben, en als eene kleinigheid, ten opzigte van het op de gewone wijze reeds benoodigde aantal kubiek ellen metselwerk voor het geheele gebouw, zijn te beschouwen.

7°.) Deze bepaling is klaarblijkelijk van het hoogste nut en zoo belangrijk als evident, zoodat daartegen niets bedenkelijks kan worden opgeworpen. Alleen schijnt het voordeelig, deze ringmuren ten minste tot op 5 ellen van den omvangmuur des buskruidsmagazijns te verwijderen en ook niet hooger dan 2,50 à 3 ellen, om door den schaduw de droogte niet te benadeelen.

ERRATA.

In de Tabelle bladz. 104, laatste regel der kolom *Aanmerkingen*, staat *gebouwd*, lees: *ontworpen*.

